వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

వైయాకరణసిద్ధాన్తమఞ్జూషా

వైయాకరణసిద్ధాన్తమఞ్జూషా

నాగేశభట్టవిదుషా నత్వా 1 సామ్బమితి లఘుమఞ్జీషాదౌ । సామ్బసదాశివమ్ ।
వైయాకరణసిద్ధాన్తమఞ్జూషేయం విరచ్యతే 1 క విలిఖ్యతే । ॥ 1 ॥

అథ వర్ణస్ఫోటసామాన్యనిరుపణమ్

తత్రాష్టౌ స్ఫోటా ఇతి సిద్ధాన్తః । వర్ణస్ఫోటః, పదస్ఫోటః, వాక్యస్ఫోటః, అకణ్డపదవాక్యస్ఫోటౌ ; ఏతే పఞ్చ వ్యక్తిస్ఫోటాః । వ్యక్తిస్ఫోటత్వఞ్చైషామ్ -- జాత్యనవచ్చిన్నస్యైవ తదవచ్చిన్నస్య వా, 2 ఖ నాస్తి కేవలం ప్రకృతిప్రత్యయపదాదేర్వాచకత్వాత్ । యథా చైతత్, తథాऽగ్రే నిరుపయిష్యామః । వర్ణాపదావాక్యభేదేన త్రయో జాతిస్ఫోటాః, ఇత్యష్టౌ ।

తత్ర స్ఫుటత్యర్థోఽస్మాదితి స్ఫోటో వాచక ఇతి యావత్ । ఏవఞ్చ వర్ణస్ఫోటాదిపదానాం వర్ణాదయో వాచకా ఇత్యర్థః । 3 ఖ నాస్తి అత్ర వర్ణశబ్దేన ప్రకృతిప్రత్యయౌ 2 గ్రహ్యౌ ఇతి శేషః । తత్ర 4 ఖ నాస్తి 'రామః', 'భవతి', ఇత్యాదౌ 5 ఖ తత్రాదావాను ం తత్తదానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నవర్ణసముదాయరూపాః, ప్రకృతిప్రత్యయభాగాః ప్రయుజ్యమానపదవాక్యాదౌ శ్రూయమాణా వా వాచకాః, న తు తైః స్మృతా ఆదేశిన ఇతి వర్ణస్ఫోటపక్షః । సరో రస ఇత్యాదావవిశేషవారణాయ తత్తదానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నేతి ।

ప్రయుజ్యమానపదాన్తర్గతా వర్ణా వాచకా న వా ఇతి విప్రతిపత్తిశరీరమ్ । అత్ర విధికోటిః, పరేషామ్, నిషేధకోటిరస్మాకమ్ । స్యాదేతత్ - ప్రయోగసమవాయ్యాదేశభూతతిబాదీనాం బహుత్వాదనన్తశక్తతావచ్ఛేదకక్లపనాపత్తేర్న వాచకత్వమ్ ; కిన్తు తైః స్మృతాః స్థానిభూతా లాదయ ఏవ, తత్ర హి లత్వస్య జాతిరుపస్యైకస్యైవ శక్తతావచ్ఛేదకత్వాత్ । నచ 1ఖ 'భూ తల్ల' ఇత్యత్రేత్యధికః పాఠః । 'భూ తల్ల' ఇత్యతోఽపి బోధః స్యాదితి వాచ్యమ్, బోధే 'భవతి' ఇతి సమభివ్యాహారస్య కారణతాయాః 'భూ --- తి' ఇత్యతో బోధవారణాయ తవాప్యావశ్యకత్వేన దోషాభావాదితి చేత్, న, లకారమవిదుషాం బోధానాపత్తేః । న చ తిఙ్క్ష్వేవ శక్తిభ్రమాద్బోధః, పదతదర్థఘటితశక్తేర్భ్రమస్యోపపాదయితుమశక్యత్వాత్, భ్రమత్వే మానాభావాచ్చ, వ్యాకరణభేదేన కటచడాదిభేదైః 'రామః' ఇత్యాదౌ సు-సి-వాదిభేదైశ్చ స్థానినామప్యనన్తతయాఽనన్తశకతతావచ్ఛేదకకల్పనాపత్తేస్తదవస్థత్వాచ్చ । న చైక ఏవ తేషు శక్తః, వినిగమనావిరహాత్ । న చ వేదాఙ్గతయా పాణినీయవ్యాకరణబోధితస్థానినాం వాచకత్వమితి వాచ్యమ్, అన్యాధ్యయనవతామేతదప్యజానతాఞ్చ2 ఖ నాస్తి భోధానాపత్తేః । యత్తు, 'రామః' ఇత్యాదౌ సు- సి-రు ఇత్యాదేశిబేదాద్యేన సర్వం వ్యాకరణమధీతం తస్య వినిగమానావిరహేణ బోధప్రతిబన్ధః స్యాదితి । తత్, న; స్మారకలిపేరివ స్మర్యస్మారకాననుగమస్యాదోషత్వాత్, యస్యైబోద్బోధకసామగ్రీ, తేనైవ స్మృతేన బోధసమ్భవాత్ । యత్ర తు బహూనాం సా, తత్ర సర్వైస్తైరిత్యదోషాత్ ।

కిఞ్చ, శక్తిగ్రాహకశిరోమణినా వ్యవహారేణ శ్రూయమాణేష్వేవ 3 ఖ శక్తిగ్రహాత్ । శక్తిగ్రహో న4 ఖ ' న స్థానిషు' ఇతి నాస్తి స్థానిషు ।

అపి చ, ఆదిశినాం స్మరణకల్పనాయాం యజస్మాకం వాచకతావచ్ఛేదకమ్, తత్తవమతే స్మారకతావచ్ఛేదకం వాచ్య, యేన కేనచిద్రూపేణ స్మారకతవేఽతిప్రసఙ్గాత్ । తథా చ 'తద్ధేతోః' ఇతిన్యాయేన తేషాం వాచకతావచ్ఛేదకత్వమేవోచితమ్ । 'పపాచ' ఇత్యాదావనేకేషాం స్మారకతావచ్ఛేదకత్వాపత్తేశ్చ ।

కిఞ్చ, స్థానినాం వాచకత్వే తిఙ్క్షు కృతివాచకత్వమ్, శత్రాదిస్థలే కర్త్రాదివాచకత్వమ్ ; ఇతి

మీమాంసకనైయాయికసంమతా వ్యవస్థా న సిధ్యేత్ । న చ "కర్తరికృత్" 3।4।67 ఇత్యనుశాసనాచ్ఛానజాదీనాం5 ఖ శానచ్ఛ్వాదినా । కర్త్ర్_ర్థ ఇతి వాచ్యమ్, తస్య

తద్విధావప్రవృత్తైః1 ఆదినా సుబుత్పత్తిః । । అన్యథా కర్మణి శానచో దౌర్లభ్యాపత్తేః । న చ నామార్థయోర్భేదేనాన్వయాయోగాత్ 'చైత్రః పచమానః' ఇత్యాదౌ అనన్వయవారణాయ తత్ర లస్య కర్తా వాచ్య ఇతి వాచ్యమ్, " లః కర్మణి " 3।4।69 ఇతి సూత్రస్య వైరూప్యాపత్తేః । న చ లత్వస్య శక్తతావచ్ఛేదకత్వేఽపి తిబాద్యాదేశజన్యలకారోపస్థితేరేవ కృత్యుపస్థాపకత్వాన్నః; శత్రాదిస్మారితాత్ ; స్వరూపేణోచ్చారితాద్వా తత్ప్రతీతిరితి వాచ్యమ్, యత ఏవం వదతా శత్రాదిస్థలే కిమాదేశానాం వాచకత్వమభ్యుపేయతే, ఉత స్థానినామ్ ? నాద్యః, అర్ధజరతీయాపత్తేః । నాన్త్యః, వైరూప్యాపత్తేః । నచాదేశానామేవ వాచకత్వే "లః కర్మణిం"3।4।69 ఇత్యనుశాసనాసంగతిః, వస్తుతస్తిజాదినిష్ఠాయా ఏవ శక్తేరనుశాసనలాఘవాయ కల్పితే లకారే కల్పితత్వాత్తదుపపత్తేః ।

అత్రేదం బోధ్యమ్ - అత్ర పక్షేఽర్థబోధానుకూలా వృత్తిర్వర్ణం సమూహ ఏవ పర్యాప్తా, న ప్రత్యేకమ్ । తథా సతి ప్రత్యేకమర్థవత్త్వాత్ప్రాతిపాదికత్వా1ఆదినా సుబుత్పత్తిః । ద్యాపత్తౌ 'ధనమ్, వనమ్' ఇత్యాదౌ'న లోపాద్యాపత్తేః ।

కుఞ్చ, ప్రత్యేకం శక్తిమత్త్వే ప్రత్యేకం వర్ణాదర్థబోధాపత్తిః । కిఞ్చ, ద్వితీయాదివర్ణోచ్చారణస్య వైయర్థ్యాపత్తిః । న చ ప్రత్యేకం వర్ణైరర్థస్మరణమాత్రం జన్యతే, చరమేణ పునః స్పష్టం జన్యతే, ప్రత్యక్ష ఇవ స్మృతావపి వైజాత్యస్వీకారే బాధకాభావాదితివాచ్యమ్, ప్రతివర్ణమర్థస్మరణస్యానుభవవిరుద్ధత్వాద్, గురుత్వాచ్చ । న చ ప్రత్యేకావృత్తైః కథం సముదాయవృత్తిత్వమ్, ద్విత్వాదివదుపపత్తేః । అత ఏవ 'అర్థవన్తో వర్ణాః' ఇతి ప్రఘట్టకే "హయవరట్" [మా. సూ. 5 సూత్రే 'ధాతుప్రతాతిపదికప్రతయయానామేకవర్ణనామర్థదర్శనాత్ ప్రాతిపదికాన్యేకార్థాని 2తత్రత్యా భాష్యానుపూర్వీ తు 'ప్రతిపదికాన్యేకవర్ణాన్యర్థవన్తి ఆభ్యామ్, ఏభిః, ఏషు' । -- ఆభ్యామ్, ఆభిః, ఏషు,' ఇతి భాష్య ఉక్తమ్ । స్పష్టన్తు "అర్థవత్" 1।2।45 సూత్రే భాష్యే --- 'ప్రకృతిః ప్రకృత్యర్థే వర్తతే, ప్రత్యయః ప్రత్యయార్థే' ఇతి గ్రన్థే ।

చరమవర్ణం ఏవ శక్తః, పూర్వపూర్వవర్ణానుభవజసంస్కారాశ్చరమేణార్థధీజననే సహకారిణ ఇతి న తన్మాత్రాదర్థధీః, నాపి ప్రతివర్ణం ప్రాతిపదికత్వాపత్తిరిత్యేకదేశినః ।

ఇతి వర్ణస్ఫోట3 అత్ర సామాన్యనిరూపణమితి యుక్తః పాఠః ।

అథ శక్తినిరూపణమ్

అత్ర ఘటాదిపదాదుపస్థితాకాశాదేః శాబ్దవిషయత్వవారణాయ శాబ్దబోధే వృత్తిగ్రహజన్యోపస్థితిర్హేతురితి సిద్ధాన్తః1 అయమాశయః --- శబ్దానాం సమవాయేనాకాశే వర్తమానత్వాత్ 'ఏకసమ్బన్ధిజ్ఞానమపరసమ్బన్ధినం స్మారయతి' ఇతి నియమేన ఘటపదేనాకాశస్యాప్యుపస్థిత్యా ఆకాశస్యాపి శాబ్దబోధే భానం స్యాత్ । తచ్చ నేష్టమ్,

ఇతితద్విషయకశాబ్దబోదం ప్రతి తత్పదనిష్ఠవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిః కారణమితి కార్యకారణభావః స్వీకర్త్తవ్యః । ఏవఞ్చాకాశస్య వృత్త్యాఽనుపస్థితత్వాత్ శాబ్దబోధే భానం న భవతి । । వృత్తిశ్చ త్రిధా -- శక్తిర్లక్షణా, వ్యఞ్జనా చ । వృత్తిత్వం శాబ్దబోధహేతుపదార్థోపస్థిత్యనుకూలపదపదార్థ1 ఖ. పదార్థే । సమ్బన్ధత్వమ్ । బోధకత్వేన పదవిషయకసంకేతరూపతాత్పర్యస్య వృత్తిత్వవారణాయ పదార్థోపస్తిత్యనుకూలేతి । తచ్చ సాక్షాదేవ శాబ్దోపయోగి న పదార్థోపస్థితిద్వారేతి బోధ్యమ్ ।

తత్ర శక్తిః కః పదార్థ ఇతి చేత్, అత్ర ?0నాయాయికాః?02 తత్ర ఈశ్వరేచ్ఛారూపా శక్తిరితిమతం ప్రాచీననైయాయికానామ్ । తేషాం నయే ఆధునికసంకేతేఽపి శక్తిరస్త్యేవ, 'ఏకాదశేఽహని పితా నామ కుర్యాత్' ఇతి ఈశ్వరేచ్ఛాయాః తత్రాపి సత్త్వాత్ । సమ్ప్రదాయవిదస్తు, ఆధునికసంకేతే న శక్తిరితి మన్యన్తే । గదాధరభట్టాచార్యార్తు,

ఇచ్ఛామాత్రం శక్తిః, నత్వీశ్వరేచ్ఛా, ఏవఞ్చ ఆధునికసంకేతేఽపి శక్తిరస్త్యేవ ।

మిమాంసకమతే తు శక్తిః పదార్థాన్తరమ్ । సా చ పదపదార్థయోర్వాచ్యవాచకభావ నియామికా । వైశిష్ట్యాఖ్యసమ్బన్ధేనార్థనిష్ఠా సా శక్తిః ప్రతియోగిత్వసమ్బన్ధేన చపదనిష్ఠేతి ।

ప్రాచీనవైయాకరణాస్తు బోధజనకతాం శక్తిమాహుః । తథా చోక్తం భూషణే దీక్షితైః --

ఇన్ద్రియాణాంస్వవిషయేష్వనాదిర్యోగ్యతా యథా ।

అనాదిర్థేశ్శబ్దానాం సమ్బన్ధో యోగ్యతా తథా ।।'

శక్తినిం 37 కాం

ఇన్ద్రియాణామ్ = చక్షురాదీనామ్స్వవిషయేయు = చాక్షుషేషు ఘటాదిరూపేషు యథాఽనాదిర్యోగ్యతా = తదీయచాక్షుషాదికారణతా, తథా శబ్దానామపి అర్థేన సహ తద్బోధకారణతైవ యోగ్యతా, సైవ శక్తిరిత్యర్థః ।

నాగేశమతే తు, వాచ్యవాచకభావ ఏవ శక్తిరితి అనుపదమేవ స్ఫుటీభవిష్యతి । అస్మాచ్ఛబ్దాదయమర్థోబోధ్య ఇత్యాకారా, ఇదం పదమిమమర్థం బోధయత్వికారా వా ?0ఈశ్వరేచ్ఛా?0 శక్తిః । తస్యాశ్చ యద్యపి విషయత్వలక్షణః సమ్బన్ధః పదే చార్థే చ, తథాపి తస్యాం బోధజనకత్వేన; బోధనిఖష్ఠజన్యతానిరూపకత్వేన; వా విషయో వాచకః । బోధవిషయత్వేన తస్యాం విషయో వాచ్యః । తేన పదం న వాచ్యమ్, అర్థో న వాచకః ।3 ఖ.

ఏతేన అదోషాత్, నాస్తి । ఏతేనేశ్వరేచ్చాయా అతిప్రసక్తత్వాత్ న తత్ర శక్తిత్వమితి పరాస్తమ్, తత్తద్విషయవిశేషితాయాస్తాదృశవిలక్షణవిషయతాసమ్బన్ధేన తత్తత్పదనిష్ఠాయాస్తత్తత్పదశక్తిత్వాభ్యుపగమేనాదోషాత్ । సా చేయం సాధుశబ్దనిష్ఠైవ, నాపభ్రంశాదినిష్ఠా, తేషాం శక్తత్వవ్యవహారాభావాత్, సాధుత్వాపత్తేశ్చ ।

నన్వపభ్రంశాదపి శక్తిభ్రమేణార్థంప్రత్యయాఙ్గీకారాత్ సన్మాత్రవిషయకే1 ఖ. సన్మాత్రవిషకేచ్చేతి । భగవత్సంకేతే2 ఖ. నాస్తి । తేషామపి విషయత్వావశ్యకతయా చ శక్తత్వాపత్తిః, అన్యథా భగవదిచ్చాయాః సన్మాత్రవిషయకత్వోచ్ఛేదాపత్తిః । ఏవం లాక్షణికగఙ్గాదిపదస్యాపి తీరాదివాచకత్వాపత్తిః, ఉక్తయుక్తేః3 ఖ. నాస్తి న చ తాదృశేచ్ఛయా భగవదుచ్చరితత్వం శక్తిరపభ్రంశాదయశ్చనార్థప్రత్యాయనేచ్ఛయా భగవదుచ్చరితా ఇతి తేషు నాతిప్రసఙ్గ ఇతి మిశ్రోక్తం యుక్తమేవేతి వాచ్యమ్, వేదస్థలాక్షణికేషు శక్త్యాపత్తేః । కిఞ్చ, ఆధునికసంకేతితమైత్రాదపదేఽవ్యాప్తిః దేవదత్తేత్యాదిస్వరూపాణాం భగవదనుచ్చారితత్వాత్ । న చ నామపదేన సర్వేషాముచ్చారితత్వమస్త్యేవేతి వాచ్యమ్, 'నాపభ్రంశితవై' ఇత్యాదినాఽపభ్రంశత్వేనాపభ్రంశానామపి తదుచ్చారిత్వాదితి చేత్? న; తత్పదబోధత్వప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన భగవదిచ్చావత్త్వమేవ శక్తిః, తస్యాశ్చ పదార్థస్మృత్యన్యథానుపపత్త్యా కల్ప్యమానసమ్బన్ధత్వస్యావశ్యకత్వాత్ సాధుసంస్కృతే ఏవ కల్పనమ్, నాపభ్రంశలాక్షణికాదౌ, ఆరోపేణైవోపపత్తేః, వృత్త్యన్తరేణ నిర్వాహాచ్చ । కిఞ్చ, యథా సమవాయైక్యమతే1 అయం భావః -- సమవాయస్య ఏకత్వవాదినాం తార్కికాణాం మతే స్పర్శసమవాయస్య రూపసమవాయస్య చైక్యాత్ సమ్బన్ధసత్వస్య సమ్బన్ధిసత్త్వనియామకతయా 'రూపవాన్ వాయుః' ఇత్యాకారకం ప్రత్యయనం స్యాత్ ఇతి రూపవాన్ వాయురితి ప్రత్యక్షే రూపప్రతియోగికస్య సమవాయసమ్బన్ధస్య సత్తా అపేక్ష్యతే, న తు సమవాయమాత్రస్య, ఏవం వాయౌ సమవాయస్య సత్త్వేఽపి రూపప్రతియోగికసమవాయస్య అభావాత్ న దోషః । సమవాయస్య నానాత్వవాదినాం మతే తు దోషలేశోఽపి నాస్తి । ఏకస్మిన్నేవ రూపప్రతియోగికత్వానుయోగికత్వోభయసత్త్వేఽపి తన్నిష్ఠసామానాధికరణ్యమాత్రం న త్వవచ్ఛేద్యావఛేదకభావ ఇతి న వాయ్వాదేరూపాదిమత్త్వమ్, తథా గఙ్గాదిపదజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాయా ఈశ్వరేచ్ఛాప్రతియోగికత్వతీరానుయోగికత్వోభయవత్త్వేఽపి న తయోరవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకభావ ఇతి న తీరాదేర్గఙ్గాదిపదవాచ్యత్వమ్ । యద్వా, తీరాదౌ గఙ్గాదిపదజన్యబోధవిషయతాసత్త్వేఽపి తదంశే శుద్ధవిషయత్వత్వాదినైవ తాదృశవిషయత్వాదిప్రకారకత్వమీశ్వరేచ్ఛాయా ఉపగమ్యతే, న తు గఙ్గాదిపదజన్యబోధవిషయత్వత్వాదినాపి తత్ర ప్రకారకత్వమ్, మానాభావాత్ ।

తదనభ్యుపగమేఽపి తస్యాః సర్వవిషయత్వా1 ఖ. విషయత్వవ్యాధాతాత్ । వ్యాఘాతాత్ । న చ తథా సతి బోధాంశే గఙ్గాదిపదజన్యతానవగాహితయా సర్వవిషయకత్వానుపపత్తిః, తీరాదివిసేష్యతానిరూపితప్రకారతవాచ్ఛేదకఘటకతయా తదనవగాహిత్వేఽపి బోధాంశే స్వాతన్త్రేణ తదవగాహి [తయా సర్వవిషయకత్వాత్ త్వోపగమాత్ । ఏవఞ్చ తత్పదజన్యబోధవిషయతాత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనేశ్వరేచ్ఛావత్త్వస్య

ఈశ్వరేచ్ఛానిరూపితతాదృశవిశేష్యతావత్త్వస్య2 [ఖ. 'విశేష్యతావత్త్వస్య వా' ఇత్యస్యాగ్రే 'యద్వాశక్తిత్వేనైవ తద్గ్రహకారణ్ । అతిరిక్తశ్కతివాదిమతే తత్త్వేనైవ తద్గ్రహాత్' ఇత్యానుపూర్వికః ప్రకృతగ్రన్థేనాసమ్బద్ధః పాఠో దృశ్యతే । వా తత్పదశక్యత్వరూపస్య సంస్కృతనిరూపితస్యైవ ప్రవాహాదావేవ చ స్వీకారేణ నాతిప్రసంఙ్గః । న చ 1ఏకదాతరపక్షపాతినీ యుక్తిర్వినిగమనా । వినిగమనావిరహః, ప్రసిద్ధత్వాదేః సర్వదేశీయశిష్టపరిగృహీతత్వాదేశ్చ వినిగమకస్య సమ్భవాత్ । న చైవమపీశ్వరేచ్ఛాయాః శక్తిత్వే ఈశ్వరమవిదుషాం2 [మీమాంసకానాం బౌద్ధాదీనాం చ। । బోధనాపత్తిః, సంకేతత్వేనైవ తస్యాః శాబ్దబోధోపయోగిత్వేక్షత్యభావాత్ । అత ఏవాపభ్రంశాదపి శాబేదబోధః, ఆధునికసంకేతస్య సత్త్వాత్ । న చ ఈశ్వరసంకేతస్యాపి గృహీతస్యైవ తత్త్వం వాచ్యమ్, అన్యథా వ్యుత్పన్నానాం బోధాపత్తేః, తద్గ్రహశ్చాస్మాదాదివ్యవాహారాదిత్యావశ్యకత్వాదస్మదాద్యుపదేశరూపసంకేత ఏవ శక్తిరస్తు, కిమీశ్వరసంకేతకల్పనయేతి వాచ్యమ్, ఏకార్థనిరూపితైకపదనిష్ఠా నానాపురుషీయా నానా సంకేతా వినిగమనావిరహేణ తావతాం శక్తిత్వకల్పనాపేక్షయైకస్మిన్నీశ్వరసంకేత ఏవ తత్త్వకల్పనస్యోచితత్వాత్ । సృష్ట్యాదివ్యవహారే భగవద్వ్యవహారస్యైవ3 ఖ. 'శక్తిగ్రాహకత్వేన ఇత్యత ఆరభ్య 'తస్యైవ' ఇత్యేతత్పర్యన్తః పాఠో నాస్తి । అతో నాపభ్రంశానాం సాధుత్వమ్ । తజ్జ్ఞానఞ్చ శాబ్దబోధే కారణమతః 'గ్రామ గ్రామ' ఇత్యాదితో న బోధః । లాక్షణికానామపి క్వచిచ్ఛక్తిసత్త్వాదస్త్యేవ తత్త్వమితయాహుః ।

జ్ఞానప్రయత్నాభ్యాం వినిగమనావిరహేణ పరిశేషే మానాభావాత్, సర్వేషాం తత్త్వే గౌరవాచ్చ పదపదార్థయోః సమ్బన్ధాన్తరమేవ శక్తిః । సా చ ప్రాగుక్తయుక్త్యా సంస్కృత ఏవ, ప్రవాహాదినిరూపితైవేతి నాపభ్రంశలాక్షణికాదీనాం శక్తత్వమ్ ।

కిఞ్చ, సంస్కృతస్య సర్వదేశ ఏకత్వాద్, భాషాణాఞ్చ ప్రతిదేశం భిన్నత్వాత్ గౌరవేణ సంస్కృతైః సహ పర్యాయతాపత్త్యా చ న తాసు శక్తిః । న చ కల్ప్యమానధర్మసయాపి జ్ఞానాదిభిర్వినిగమనావిరహతాదవస్థ్యమ్, కల్పనస్య వైయర్థ్యాపత్త్యోపజీవ్యవిరోధేన కల్ప్యమానధర్మైస్తదనఙ్గీకారాత్ ।

యత్తు, ఈశ్వరసంకేతితత్వాదిరూపం శక్తత్వమేవ సాధుత్వమిత్యుక్తమ్ । తత్, న; సంకేతితత్వాద్యజ్ఞానేన సాధుత్వవ్యవహారాత్ । సమాసాదౌ సాధుశబ్దే సంకేతాదిసత్త్వే తస్యైవ శక్తిత్వేన శక్త్వాపత్తేశ్చ, ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయే శక్త్యభావేన తస్యాధుతాపత్తేశ్చ । ప్రత్యేకశక్తిమాదాయ సాధుత్వే చ 'బాధతే' ఇతాయదివద్ 'బాధతి' ఇత్యస్యాపి సాధుత్వాపత్తేః, ద్యోతకేషు నిపాతేషఅవవ్యాప్తేశ్చ । ఔపసందానికీ శక్తిరేవ ద్యోతనేతి చేత్, ప్రోత్తరజిత్వో[ద్యోత్తరటత్వయోరవిశేషేణ వినిగమనావిరహాచ్చక్తతాపత్తౌ వ్యసజ్యవృత్తి1అనేకాధికరణవృత్తిత్వం వ్యాసజ్యవృతిత్వమ్ । శక్తో వాఽశాన్త్యా అట్ద్విర్వచనాద్యవ్యవస్థాపత్తిః । ఏతేన 'వృత్తిమత్త్వం తత్' ఇత్యాది పరాస్తమ్, సమాసాద్యవ్యాపనాత్ । న చ జాతివిశేషస్తత్, కత్వాదినా సఙ్కరాపత్తేః । కిన్తు వ్యాకరణనిష్పాద్యత్వమ్ ।

తజ్జ్ఞానం శాబ్దబోధే కారమమిత్యప్యుక్తమ్, తదజానతామపి బోధాత్ । కిన్త్వసాధుత్వనిశ్చయః ప్రతిబన్ధకః । అత ఏవ సాధుతోఽప్యసాధుత్వనిశ్చయే న బోధః । న చైవమపభ్రంశానామశక్తత్వేనాసాధుత్వేన చ తతో బోధానాపత్తిః, వ్యుత్పన్నస్య సాధుస్మరణాత్, అవ్యుత్పన్నస్య శక్తిభ్రమమాదేవ తతో బోధాత్ ।

వ్యుత్పన్నాశ్చ ద్వివిధా -- తత్తద్వాచకసంస్కృతవిశేషజ్ఞానవన్తః, తద్వికలాశ్చ । తత్రాద్యానాం సాధుస్మరణం స్పష్టమేవ । ద్వితీయానాం సర్వనామస్కృతేస్తదర్థజ్ఞాపకత్వేన రూపేణ సాధుస్మృతేర్వా బోధ ఇత్యూహ్యమ్ । న చ పామరాణాం 1 ఖ. 'శక్తిగ్రహే' ఇతి పాఠః, స చ నితాన్తం ప్రకృతేఽపార్థకః । శక్త్యగ్రహే కథం తద్భ్రమః, పూర్వంపూర్వభ్రమాదుత్తరోత్తరభ్రమోపపత్తేః । న చాతిరిక్తశక్త్యఙ్గీకారేఽపి కిం సా సర్వేషాం శబ్దానాం సర్వైరర్థైః సమం స్వీక్రియతే, ఉత, కస్యచిత్కేనచిదేవ । తథా హి -- ఆర్యా యవశబ్దం దీర్ఘశూకే ప్రయుఞ్జతే, తమేవ చ బుధ్యన్తే, మ్లేచ్ఛాస్తు ప్రియఙ్గౌ ప్రయుఞ్జతే, తమేవ చ బుధ్యన్తే, ఇత్యేవం నియమో న స్యాత్ । నహి దీపో రూపకాశనశక్తీ రసమపి ప్రకాశయతీతి వాచ్యమ్, క్వచిచ్ఛబ్దస్య సంకేతాదపి

బోధకత్వేన దోషాఽభావాత్ । ఏవఞ్చ మ్లేచ్ఛానాం సంకేతాదేవబోధ ఇతి న దోషః । న చ క్వచిత్సంకేతస్య, క్వచిచ్ఛక్తే ర్జ్ఞానం కారణమితి వ్యభిచారదేకస్యాపి తత్త్వానాపత్త్యాః, గోరవేమ చ లాఘవాత్సంకేతజ్ఞానత్వేనైవ హేతుతేతి వాచ్యమ్, వినిగమనావిరహేణాతిరిక్తపదార్థసిద్ధేః ప్రామాణికత్వే తత్ప్రయుక్తగౌరవస్యాదోషత్వాత్, అవ్యవహితోత్తరత్వాదినివేశేన వ్యభిచారస్యాప్యభావాత్, మ్లేచ్ఛానాం శక్తిభ్రమేణైవ బోధాచ్చేతి ।

నవీనా వైయాకరణాస్తు, గౌరవాన్నాతిరిక్తతత్సిద్ధిః, ఇచ్ఛావిశేషణతయా ప్రథమోపస్థితత్వేన జ్ఞానస్యైవ శక్తిత్వసభవేఽతిరిక్తతత్కల్పనే మానాభావాచ్చ1 జ్ఞానజన్యాభవేదిచ్ఛా హీచ్ఛాజన్యా కృతిర్భవేత్ ।

కృతిజన్యా భవేచ్చేష్టా చేష్టాజన్యం భవేత్ ఫలమ్ ।।

ఇతి క్రమదర్శనాత్ జ్ఞానస్య ప్రాయమ్యం సిద్ధమ్ ।

కిఞ్చ, అతిరిక్తపదార్థస్యాశ్రయభేదేన విషయభేదేన చ భిన్నత్వేనానన్తపదార్థకల్పనాయాం విపరీతగౌరవాపత్తేః । అన్యథా సర్వేభ్యః సర్వబోధాపత్తిర్దుర్వారా । 'పటపదం ఘటత్వవిశిష్టఘటనిరూపితశక్తిమత్' ఇతి వ్యవహారాపత్తేశ్చ । న చ ఘటత్వవిశిష్టఘటనిరూపితత్వవిశిష్టశక్తేర్న పటపదే సత్త్వమితి వాచ్యమ్, విశిష్టస్యానతిరిక్త్వాత్ । అత ఏవ నవ్యమతే సమవాయనానాత్వసిద్ధిః ।

ఏతేన, తద్వాచకత్వం తద్విషయకశాబ్దధీజనకతావచ్ఛేదకధర్మవత్త్వమ్ । స చ ధర్మో బహున్యాదౌ దాహాద్యనుకూలశక్తివత్ పదార్థాన్తరమేవ । తథాహి -- తృణారణిమణీనాం వహ్నిత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి కారణత్వే వ్యిచారాత్, జన్యతావచ్ఛేదకతయా వహ్నినిష్ఠవైజాత్యత్రయమభ్యుపగమ్య కార్యకారణభావత్రయాభ్యుపగమే గౌరవాత్, ఏకాతిరిక్తా వహ్నికారణతావచ్ఛేదికా శక్తిస్తృణాదౌ యథా స్వీక్రియతే తథేహాపి నానాపర్యాయైరేకార్థబోధనాత్ తేషాం తదర్థబోధత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి కారణత్వే వ్యభిచారాత్, అవ్యవహితోత్తరత్వసమ్బన్ధేన 1ఖ. 'తత్తత్కారణవైశిష్ట్యానివేశే గౌరవాత్ సకలపర్యాయేష్వేకాఽతిరిక్తతదర్థబోధః' ఇతి పాఠస్త్రుటితః । తత్తత్కారణవైశిష్ట్యనివేశే గౌరవాత్ సకలపర్యాయేష్వేకాఽతిరిక్తతదర్థబోధకారణతావచ్ఛేదకశక్తిసిద్ధిః ।

ఇయాంస్తు విశేష- --- దాహాద్యనుకూలశక్తేః స్వరూపసత్యా ఏవోపయోగః, అసయాస్తు జ్ఞాతాయా ఏవేతి తజ్జ్ఞాననిష్ఠశక్త్యైవ తద్వాచకత్వవ్యవహారాన్నాతీతానాగతపదాదౌ దోష ఇతి మీమాంసకమతమప్యపాస్తమ్ ।

కిఞ్చ, లాక్షణికస్యాపి శాబ్దబోధజనకత్వేన తత్రాపి తాదృశధర్మకల్పనాపత్తౌ తస్యాపి శక్తత్వాపత్తిః । న చ లాక్షణికం నానుభావకమ్, కిన్తు లాక్షణికపదఘటితవాక్యే తద్ఘటకార్థాన్తరవాచకమేవ పదం స్వార్థస్యేవ తదన్వయప్రతియోగిలక్ష్యార్థస్యాప్యనుభావకమ్, అతో న దోష ఇతి వాచ్యమ్, తర్హి ఘోషాదిపదస్య గఙ్గాతీరాదిరూపార్థానుభావకతావచ్ఛేదకశక్తిమత్త్వేన తద్వాచకతాపత్తేః । శక్తపదాఘటితవాక్యస్యానుభావకతానాపత్తై1 ఖ. అనుభావకతాపత్తేశ్చ । శ్చ । న చ లక్ష్యార్థస్య న శాబ్దబోధే ప్రవేశః, అపి తు స్మృతస్య తస్య సమభివ్యాహృతపదార్థేఽసంసర్గాగ్రహమాత్రమ్, అతో న దోష ఇతి వాచ్యమ్, సర్వత్రైవమేవాపత్తౌ శాబ్దబోధోచ్ఛేదాపత్తేః, లక్ష్యార్థోపరాగేణ 'శాబ్దయామి' ఇత్యనువ్యవసాయానాపత్తేశ్చ, విశిష్య తత్పదార్థాన్వితతత్తదర్థబోధే తత్తత్పదసాకాఙ్క్షత తత్పదజ్ఞానత్వేనావశ్యక్లృప్తకారణతయైవోపపత్తౌ తద్విషయకశాబ్దత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి శక్తిపురస్కారేణ 2ఖ. తదవాచకపదజ్ఞానస్య ।యత్కిఞ్చిద్వాచకపదజ్ఞానస్య హేతుత్వే మానాభావాచ్చ । తస్మాల్లాక్షణికమప్యనువకమేవ

। కిఞ్చ, తృణమాదీనామేకశక్తిమత్త్వేన హేతుత్వేఽరణిసమ్బన్ధసత్త్వే ఫూత్కారసత్త్వే మన్థనాసత్త్వే వహ్నిత్వావచ్ఛేన్నోత్పత్త్యాపత్తేః । తాదృశజాతిత్రయమభ్యుపేత్య ప్రత్యేకం కార్యకారణభావత్రయే తు తృణత్వావచ్ఛిన్నేన ఫలజననే ఏవ ఫూత్కారస్య సహకారిత్వాభ్యుపగమాన్న దోషః । ఏవం దార్ష్టాన్తికేఽపి ఘటపదీయశక్తిగ్రహే కుమ్భపదాదగృహీతశక్తికాదపి బోధాపత్తిః ।

యది తు, 'శక్తిమత్త్వేన గృహీతతత్తత్పదజ్ఞానత్వేన హేతుతా ఇత్యుచ్యతే, తర్హి, అనన్తకార్యకారణభావాపత్తిః, వ్యభిచారవారణాయ 1 ఘటపదశ్రవణావ్యవహితోత్తరజాయమానకమ్బుగ్రీవాదిమదర్థం ప్రతి ఘటపదస్య కారణతా, కలశపదశ్రవణావ్యవహితోత్తరజాయమానకమ్బుగ్రీవాదిమర్థం ప్రతి కలశపదస్య కారణతా,

ఇత్యాకారకావ్యవహితోత్తరత్వావివేశరూపః । యత్నశ్చావశ్యక ఇత్యన్యత్ర విస్తరః ।

న చ తర్హీశ్వరజ్ఞానమేవ తథాఽస్తు, ఏకస్యైవ భగవజ్జ్ఞానస్య సర్విషయకత్వేన, శబ్దార్థవ్యవస్థానుపపత్తేః । ప్రాగుక్తరీత్యా వారణన్తు న యుక్తిసహమ్, ప్రసిద్ధేరనియతత్వాత్, లాక్షణికేషు సర్వేదేశశిష్టరిగృహీతత్వాచ్చ, తత్తద్దేశనియతసంస్కృతేషు సర్వదేశశిష్టపరిగృహీతత్వాభావేన శక్తిసిద్ధ్యనాపత్తేశ్చ । కిఞ్చ, జ్ఞానస్య శక్తిత్వే బోధకత్వవిశేషప్రకారకజ్ఞానత్వేన హేతుత్వం వాచ్యమ్, తదపక్షయా బోధకత్వజ్ఞానత్వేన హేతుత్వే లాఘవాత్, లౌకికానాం గవాదిపదేభ్యస్తాదృశే జ్ఞానగ్రహాభలవేఽప్యర్థశాబ్దధీజనకత్వగ్రహానన్తరమేవ బోధాచ్చ తద్విషయకబోధజనకత్వమేవ శక్తిః1 ఖ. 'న చ పదర్యార్థధీజనకత్వమర్థేన సమ్బన్ధం వినాఽనుపపన్నమితి క్లృప్తత్వాత్ సంకేతమేవ తత్త్వేన కల్పయతీతి వాచ్యమ్, దరడావపి ఘ, ఇత్యధికః పాఠః । స చ ప్రకృతాననుకూలోఽస్పష్టాక్షరశ్చేత్యుపేక్షితః । । న చాధునికదేవదత్తాదిపదే సంకేతజ్ఞానాదేవ బోధక ఏతత్కారణతాయా వ్యభిచారః, విశేషణతయా తచ్ఛాబ్దధీజనకత్వాస్యాపి తత్రావగాహనేనాదోషాత్ । న చ స్వాత్న్త్ర్యేణ తజ్జ్ఞానమావశ్యకమ్, అన్యథా 'నేదం తద్ధీజనకమ్' ఇతి జానతః, 'అస్మాచ్ఛబ్దాదయమర్థోబుద్ధోఽనేన' ఇతి జానతస్తద్బోధాపత్తేరితి వాచ్యమ్, తత్ర బాధేన త్తీజనకత్వస్యానవగాహనాత్ । అన్యథా 'నేదం రజతమ్' ఇతి జానతో భ్రాన్తిజ్ఞస్య పురోవర్తిని తుల్యయుక్త్యా రజతత్వభానే భ్రాన్తత్వాపత్తేః । సంకేతజ్ఞానాద్ బోధస్థలేఽపి కార్యకారణభావలాఘవానురోధేన మానసస్య తద్ధీజనకత్వజ్ఞానస్య కల్పనాన్న దోష ఇత్యపరే ।

న చ జనకత్వమ్ అనన్యథాసిద్ధత్వే సతి పూర్వవర్తిత్వమ్ । అన్యథాసిద్ధత్వఞ్చ అవశ్యకల్ప్యపూర్వవతింన ఏవ కార్యసమ్భవే తత్సహచరితత్వమ్ । తేన దణ్డరూపరాసభాదీనాం న కారమత్వమ్ । నియతత్వాంశనివేశే తు న ఫలమ్, తద్వ్యావర్త్యస్య రాసభాదేరన్యథాసిద్ధత్వేనైవ వారణాత్ । అన్వయవ్యతిరేకౌ చాస్య గ్రాహకౌ, వ్యబిచారజ్ఞానే

సతి అన్వయవ్యతిరేకాగ్రహమప్రయుక్తకారమత్వాగ్రహ ఇతి తస్యానేకపదార్థఘటితస్య కారణతావచ్ఛేదకత్వే గౌరవమితి వాచ్యమ్, తవాపీచ్ఛావిశేషమతయా తస్య ప్రవిష్టత్వేన గౌరవస్య తుల్యాత్వాత్, జనకత్వస్య అఖణ్డోపాధిరూపస్య స్వీకారాచ్చ2, ఖ. 'శక్తిత్వస్యైవ కారణతావచ్ఛేదకత్వాచ్చచ । తత్త్వన్తు అఖణ్డోపాధిరూపమ్ ఇత్యధికః పాఠః ।' శబ్దత్వసమానాధికరణజనకతాసమ్బన్ధేన బోధస్యైవ శక్తిత్వాచ్చ । పూర్వోక్తసమ్బన్ధేన శక్తిమాన్ శక్త ఇత్యుచ్యతే, పూర్వోక్తసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నబోధవిషయః శక్య ఇత్యుచ్యతే । తస్య చ తత్తత్పదార్థవిషయస్య ప్రతిపదం భిన్నస్య క్లృప్యత్వాద గౌరవం స్పష్టమేవ । కారణతావచ్ఛేదకభేదాత్ తస్య భిన్నత్వ ఆవశ్యకే లాఘవాత్ కారణతావచ్ఛేదకధర్మస్వరూపైవ కారణతా । న చైవం సత్యభేదే అవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకభావానుపపత్తి, ఏకరూపేణ తదనుపపత్తావపి కారమతాత్వేనావచ్ఛేద్యత్వస్య స్వరూపోఽవచ్ఛేదకత్వస్య చాభ్యుపగమే క్షత్యభావాత్ । కారణతాత్వస్యాతిరిక్తస్య సర్వైరప్యఙ్గీకారాదితిమతేఽపి నాస్మాకం క్షతిః, కారణతావచ్ఛేదకధర్మస్య యత్కారణతాత్వేన జ్ఞానం తదేవ శక్తిజ్ఞానమితి స్వీకారాత్ ।

ఏవఞ్చేదపృశజనకత్వస్యాపభ్రంశేష్వపి సత్త్వేన తేషామపి శక్త్యవ బోధకత్వమ్ ।

యత్తు, సాధుస్మరణాచ్ఛక్తిభ్రమాద్వా బోధ ఇతి తత్, న సాధుస్మరణం వినాపి వ్యుత్పన్నానాం బోధానుభవాత్ । భవదుక్తసంస్కృతైరయమర్థో న బుద్ధః, కిన్త్వేతదుక్తభాషయేతి వ్యుత్పన్నవ్యవహారాచ్చ ।

తత్తత్పదపదార్థఘటితేశ్వరేచ్ఛాయా ఘటాదిపదవృత్తిత్వేన గృహీతాయా విభిన్నానుపూర్వీకత్వరూపవిశేషదర్శనసత్త్వేన సాధారణధర్మదర్శనాభావేన చ గగరీపదాదౌ భ్రమానుపపత్తేశ్చ । అత ఏవ తత్తత్పదార్థఘటితవ్యాప్తేర్న భ్రమ ఇతి తత్ర తత్ర ?0నైయాయికాః?0 । అతిరిక్తపదార్థరూపాయా గృహీతాయాః ప్రాగుక్తయుక్త్యైవ గగరీపదాదౌ ?0ఏకత్వేన?0 తత్ర శక్తేర్భ్రమోఽనుపపన్నః1 ఖ. 'యది తు కేనచిత్ గావీతి బండువేత్యాదివత్ గౌరితి సాధుశబ్దస్మరణాత్ ప్రయోజ్యస్య బోధే ఘటస్థస్య గావిశబ్దాదే వారయబోధ ఇతి భ్రమేణ శక్తిమపపాదయితుం శక్యతే తన్మూలన్యషామపి ఇత్యుచ్యతే తథాపి' ఇత్యధికః పాఠః । । కిఞ్చ, వినిగమనావిరహాదపి భాషాయాం శక్తిః సిధ్యతి । న చ భాషాణామనేకత్వమ్, సంస్కృతవన్మహారాష్ట్రభాషాయాః సర్వందేశ ఏకత్వేన తత్ర శక్తేర్దుష్పరిహరత్వాత్ । ఏతేన భాషాన్తరైర్వినిగమనావిరహాన్నైకత్ర శ్కతిరిత్యపాస్తమ్, సంస్కృతస్యాపి

ప్రత్యేకభాషాభిర్వినిగమనావిరహాత్ I న చ సకలదేశశిష్టపరిగృహీతత్వం వినిగమకమ్, ఏవం హి దుశ్చ్యవనశబ్దస్య ఇన్ద్రేఽనేడమూకాదిశబ్దానాం మూకవధిరాదౌ శక్తిసిధ్యనాపత్తేః శిష్టైస్తదప్రయోగాత్ I అత ఏవాప్రయుక్తత్వదోషావసరే దుశ్చ్యవనాదిశబ్దానుదాజహార ?0ప్రకాశకృత్?0 I న చ కోషప్రామాణ్యేన తత్ర తత్కల్పమ్, శక్తిభ్రమేణ కోశకృతాం తత్పాఠ ఇత్యస్యాపి కల్పయితుం శక్యత్వాత్, వాచకస్య వ్యఞ్జకత్వే ఆలఙ్కారికాణాం ప్రాకృతాదిభాషోదాహరమబలేన తత్రాపి శక్తిసిద్ధ్యాపత్తేశ్చ, తత్తద్దేశీయశిష్టానాం తత్తద్భాషాసుజాయమానస్య నిర్విచికిత్సశక్తత్వప్రత్యయస్య బాధకం వినా బ్రమత్వాయోగాచ్చ, భ్రమస్యాసంభవాచ్చ I కిఞ్చ లాఘవేన జనకత్వస్యైవ శక్తిత్వే సిద్ధే తస్య చాపభ్రంశేష్వపి సత్త్వాత్ శక్తతం దుర్వారమ్ I అపభ్రంశాద్ బోధస్య త్వయాప్యఙ్గీకారాత్ I శక్తిగ్రాహకవ్యవహారాదేస్తుల్యత్వాచ్చ I ఏతేన,'సాధుశబ్దమాత్రనిష్ఠం బోధకతం శక్తిః' ఇత్యపాస్తమ్ I న చ తేష్వసాధుత్వనిశ్చయేన తతో బోధానాపత్తిః, అసాధుత్వనిశ్చయస్య తత్రప్రతిబన్ధకత్వాదితి వాచ్యమ్, తత్సత్త్వేఽపి సంస్కృతమవిదుషాం ప్రాకృతాదితో బోధేన తస్యాప్రతిబన్ధకత్వాత్ . న చ తత్ర మానసో బోధః, అన్యత్రాపి తథాత్వాపత్త్యా శబ్దప్రామాణ్యోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ I తత్సిద్ధమపభ్రంశానాం వాచకత్వమ్, సాధుత్వన్తు పరం నాస్తి I

నను కిమిదం సాధుత్వమ్, యదపభ్రంశేషు నాస్తి I న చ వ్యాకరణనిష్పాద్యత్వమ్, అనుకరణే శబ్దమాత్రస్య వ్యాకరణనిష్పాద్యత్వేన సర్వత్ర సాధుత్వాపత్తౌ సాధ్వసాధువిభాగోచ్ఛేదాపత్తేః I న చ యః శబ్దో యత్రార్థే వ్యాకరణవ్యుత్పన్నః, స తత్ర సాధుః, తద్వ్యుత్పనగ్రహశ్చ క్వచిత్ స్పష్టోపలభ్యమానవ్యాకరణాత్, క్వచిచ్ఛిష్టప్రయోగకోశాదిభిరనుమానాత్ I తస్య చ బాహులకాదినా సంగ్రహః I యథా పుష్పవన్తపదం సాహిత్యావచ్ఛిన్నోభయవిషయకార్థబోధ ఏవ సాధుః; నైకరతార్థమాత్రబోధే I యథా వా దారశబ్దో బహువచనాన్త ఏవ సాధుః, నైకవచనాన్తః I యథా వా వద్ధాతుః తిప్తసోః సాధుః, నాన్తిపర ఇతి వాచ్యమ్, లాక్షణికానాం తత్తదర్థే వ్యత్పాదనవిరహేణ తదర్థే తేషాం సాధుత్వానాపత్తేః, ఇతి చేత్ ? న; శిష్టప్రయోగాదిభిస్తత్తదర్థేఽపి తేషాం వ్యాకరమవ్యుత్పాద్యత్వానుమానేనాక్షతేః I ఆధునికలాక్షణికానాన్త్వసాధుత్వమిష్టమేవేత్యాహుః I

పరే తు, శక్యసమ్బన్ధిత్వేన గృహీతార్థబోధకత్వస్య లక్షణాత్వేన శక్యార్థబాధజ్ఞానస్య లక్షమాజన్యబోధే కారణత్వేన చ లక్షణాస్థలే ప్రథమం శక్యబోధస్యావశ్యకతయా తమర్థమాదాయ సాధుత్వోపపత్తేః I అత ఏవ 'గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదౌ గఙ్గాపదస్య తీరపరత్వేఽపి స్త్రీప్రత్యయాది సంగచ్ఛతే, ప్రథమోపస్థితాన్తరఙ్గార్థమాదాయైవ శాస్త్రప్రవృత్త్యాఽన్తరఙ్గత్వాత్ స్త్రీత్వాదిప్రయుక్తకార్యస్యైవ ప్రవృత్తేరిత్యాహుః I

న చేదృశసాధుత్వస్య క్వోపయోగః ? తజ్జ్ఞానే శాబ్దహేతుతాయాః, తదభావనిశ్చయే తత్రప్రతిబన్ధకతాయా వా; ప్రాజ్ఞైరసాదితి వాచ్యమ్, 'ఏకః సబ్దః సమ్యక్ జ్ఞాతః సుప్రయుక్తః,

స్వరగే లోకే కామధుగ్భవతి, సాధూనేవ ప్రయుఞ్జీత' ఇత్యాదిబోధితపుణ్యజననే తదుపయోగాత్ । తత్తదర్థే వ్యాకరణబోధితతత్తద్వ్యుత్పత్తిజ్ఞానపూర్వకం సాధుశబ్దప్రయోగాద్ధి ధర్మ ఇతి సిద్ధాన్తః । ఏవఞ్చ పుణ్యజనకతావచ్ఛేదకం తత్తదర్థే వ్యాకరమవ్యుత్పాద్యత్వం సాధుత్వమితి ఫలితమ్ । ఇదమేవాభ్యుదయయోగ్యతాపదేనోచ్యతే ।

యద్వా, వ్యాకరణవ్యఙ్గ్యః శబ్దనిషఅఠః పుణ్యజనకతావచ్ఛేదకో జాతివిశేషః సాధుత్వమ్ । అత ఏవ 'యదిహ పరినిష్ఠతం తత్సాధ్విత్యర్థాపత్తిలభ్యవాక్యాత్సాధుత్వబోధకం వ్యాకరణమ్' ఇతితత్ర తత్ర భాష్యాద్యుక్తం సంగచ్ఛతే । నహి వ్యాకరణవ్యుత్పాద్యత్వస్య సాధుత్వ ఇదం సఙ్గచ్ఛతే, తస్య శాస్త్రబోధ్యత్వాసంభవాత్ । ఏవఞ్చ వ్యాకరణవ్యుత్పత్తిజ్ఞానపూర్వకసాధుత్వేన జ్ఞాతసాధుశబ్దప్రయోగాద్ధర్మ ఇతి లభ్యతే । అన్యథా శాస్త్రేణ సాధుత్వబోధనస్య వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ । ఇదమేవాభిప్రేత్య 'సమానాయామర్థావగతౌ శబ్దైశ్చాపశబ్దైశ్చ శాస్త్రేణ ధర్మనియమః' మ. భా. ప. వా. 4,48 ఇత్యాది భాష్యాద్యుక్తం సఙ్గచ్ఛతే । న చ కత్వాదినా సఙ్కరః, గుణగతజాతౌ తస్యాదోషత్వాత్ । తథాహి -- యస్య దేవదత్తాదేరనోష్ఠ్యా వర్ణాః పూర్వం శ్రుతాః, తస్య కుడ్యాదివ్యవహితస్యోష్ఠ్యవర్ణేషు శ్రుతేషు యదనుమానం జాయతే, తదోష్ఠ్యానోష్ఠ్యసాధారణతదనుమాపకజాత్యఙ్గీకారే సత్యేవ ఘటతే, న తు తత్తద్వ్యాప్యనానాజాతిస్వీకారే,

ఓష్ఠ్యమాత్రవృత్తిజాతేః1 ఖ. ఓష్ఠ్యాసాధారణజాతేః । ప్రాగగృహీతత్వేనానుమితిసామగ్రీవైకల్యాత్ ।

వస్తుత ఉపాధిసఙ్కరవదేవ జాతిసఙ్కరోఽపి సర్వత్రాస్తు, దూషకతాబీజానిరుక్తః2 ఖ. 'దూషకతా ... నిరుక్తేః' నాస్తి । అఖణ్డోపాధిరేవ వాస్తు ।

కేచిత్తుం, యత్రార్థే యోఽనాదిప్రయుక్తః, స తత్రార్థే సాధుః । న చేదమాధుమికసంజ్ఞస్వవ్యాప్తమ్,

వ్యవహారాయ నియమః యఞ్జ్ఞాయాసఞ్జ్ఞిని క్వచిత్ ।

నిత్య ఏవ తు సమ్బన్ధో డిత్థాదిషు గవాదివత్ ।।

ఇత్యాది గోత్రసంజ్ఞాసూత్రస్థ 4।1।162 భాష్యాదిసంమతపత్రే 1'పౌత్రప్రభృతేర్గోంత్రసంజ్ఞాయాం యస్యాపత్యవివక్షా, తస్య పౌత్రప్రభృతేర్గోత్రసంజ్ఞా భవతీతి వక్తవ్యమ్ । గర్గోఽపి హి కఞ్చిత్ ప్రతి పౌత్రః కుశికోఽపి తత్ర మాభూదితి । తత్తర్హి వక్తవ్యమ్ । న వక్తవ్యమ్ । సమర్థానాం ప్రథమాద్ వా సమర్థానాం ప్రథమస్య యదపత్యం

పౌత్రప్రభృతీతి విజ్ఞాయతే' ఇతి హి తత్రత్యం భాష్యమ్ । తాసామప్యనాదిత్వేన దోషాభావాత్ । స్వేచ్ఛయా యఙ్ఞ్ః క్రియన్త ఇతి పక్షే తు ఆధునికసఙ్ఞ్ఞానాం సాధ్వసాధుబహిర్భావ ఏవ । న చాసాధుబహిర్భావః3 ఖ. 'న చాసాధుబహిర్భావః' ఇతి నాస్తి । కథమ్ తత్తదర్థేఽనాదిప్రయుకతే శక్తివైకల్యాదినాఽన్యథోచ్చారణవిషయత్వస్యైవాసాధుత్వపదార్థత్వాత్ । అత ఏవ సకలదేశశిష్టా యజ్ఞాదిషు తత్తదాధునికసాఙ్కేతికనామగ్రహణే ప్రత్యవాయం న మన్యన్తే । అన్యథా 'సాధీనేవ ప్రయుఞ్జీత, న సాధన్, ఇత్యాదిని షేధసద్భావాత్ తదాపత్తిర్దువారా । ఏపైవ చ దేశభాషానుసారేమ క్రియమాణానామ్ 'కూచీ' 'మంచీ' 'అప్పి' 'కోండా' ఇత్యాదినామధేయానాం గతిః । ధ్వనితం చేదమ్ "ఋలృక్" మాం. సూ. 2 సూత్రే భాష్య ఇత్యాహు ।

నన్వేవం భాషాశబ్దానామర్థవత్త్వాత్ప్రాతిపదికత్వే సుబుత్పత్తౌ వ్యాకరమవ్యుత్పాద్యత్వాత్ సాధుత్వప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ ? న ; లోకతోఽర్థబోధార్థ ప్రయుక్తే శబ్దే హి శాస్త్రప్రవృత్తిః । ఏతన్మూలకమేవానభిధానాన్న భవతీత్యాదికమ్ । స్పష్టఞ్చేదామ్ "సిద్ధేశబ్దార్థసమ్బన్ధే" 1।1। ఆ. 1 ఖ. 1 "లోకతోఽర్థప్రయుక్తే" [1 । 1। ఆ. - 1ఖ. 2 ఇత్యాదివార్తి_కభాష్యాదౌ । నహి ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయరూపేణ వచన్తీత్యాదివద్భాషాశబ్దానాం ప్రయోగః శిష్టానామ్ । కృఞ్చైవమ్భాషాశబ్దేభ్యః సుబుత్పత్తౌ భాషాత్వస్యైవ భఙ్గాపత్తిరితిదిక్ ।

తత్సిద్ధం శబ్దనిష్ఠతత్తదర్థవిషయకధీజనకత్వమేవ శక్తిః । యథా చైవం సతి న లక్షణాద్యుచ్ఛేదః, తథానుపదమేవ నిరూపయిష్యామ ఇతి ప్రాహుః ।

నన్వగృహీతశక్తికస్య బోధాదర్శనాత్ ప్రాఙ్నిరూరితశక్తిగ్రహో బోధే సహకారీవాచ్యః, తత్ర తదగ్రహః కథమితి చేత్, ప్రథమతః ప్రయోజ్యప్రయోజకవృద్ధవ్యవహారాత్ తద్గ్రహః, అనన్తరఞ్చ కోశవ్యాకరణాప్తవాక్యాదితోఽపీత్యన్యత్ర విస్తరః ।

సా చేయం శక్తిస్త్రిధా - రూఢిః, యోగః యోగరూఢిశ్చ । తత్ర యత్పదే యదర్థనిరపితం సముదాయమాత్రే బోధకత్వమ్, తత్పదే సా తదర్థనిరూపితా రుఢిః । సముదాయమాత్రేబోధకత్వఞ్చ తదఘటకావయవానాం పృథక్ స్వార్థనుపస్థాపకత్వమ్ । యథా "మణినూపురాదౌ" । యత్పదీయావయవానామేవ యదర్థబోధకత్వమ్, సా యోగశక్తిస్తదర్థనిరూపితా । యథా పాచకాదిపదే । అశ్వగన్ధాదిపదే త్వోషధివిశేషరూపార్థబోధనిరుపితా రూఢిః । అశ్వసమ్బన్ధవత్తయా వాజిశాలాదిబోధే తు యోగమాత్రమ్ । ఇదమేవ యౌగికరూఢమిత్యుచ్యతే1 నైయాయికమతే శక్తేశ్చాతుర్విధ్యమనుశ్రిత్య చతుర్ధాం పదమ్ --- యౌగికమ్ రూఢమ్ యౌగరూఢమ్ యౌగికరూఢమితి, తదనేన ప్రత్యుక్తమ్ । । యత్ర తదఘటకీభూతావయవబోధ్యార్థాన్వితార్థనిరూపితం సముదాయనిషఅఠబోధకత్వమ్, సా యోగరూఢిః । యథా పఙ్కజాదిపదే । తత్ర

పఙ్కజనికర్తృత్వరూపావయవార్థాన్వితపద్మత్వవిశిష్టబోధకతాయాః సముదాయే స్వీకారాత్ । అన్యథా పఙ్కజపదాన్నియమేన తదుపస్థితిర్న స్యాత్ । న చ తద్ఘటకావయవస్య డప్రత్యయరూపస్య పద్మత్వవిశిష్టే లక్షణైవాస్తామ్, యుగపద్ వృత్తిద్వయస్య 'గఙ్గాయాం మీనఘోషౌ స్తః' ఇత్యాదౌ పరైరపి స్వీకారాత్ కిం సముదాయశక్త్యా ? ఇతి వాచ్యామ్ అవయవేషు వినిగమనావిరహాత్ । కిఞ్చ, పఙ్కజపదోత్తరవిభక్త్యర్థస్య పద్మత్వవిశిష్టేఽన్వయానాపత్తిః, ప్రత్యయానాం హి ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వమ్, న సంనిహితార్థగతతద్బోధకత్వమితి ప్రపఞ్చప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వమ్, న సంనిహితార్థగతతద్బోధకత్వమితి ప్రపఞ్చయిష్యతే । కిఞ్చైకాక్షరకోశావధృతశక్తికకఖాదివర్ణానాం లక్షణయైవోపపత్తౌ వకనఖాదిశబ్దానామపి సముదాయశక్తిర్విలీయేత । శిష్యానాం నిర్విచికిత్సశక్తత్వప్రత్యయాత్త్రత తథేతి చేత్, ప్రకృతేఽపి తుల్యమ్ । న చ కదాచిద్యోగశక్త్యా పఙ్కజనికర్తృత్వమాత్రస్య, సముదాయశక్త్యా చ పద్మత్వవిశిష్టమాత్రస్య ; బోధాపత్తిః, అశఅవగన్ధాదిపదాత్ కేవలోషధివిశేషకేవలవాజిశాలాదిబోధవదితి వాచ్యమ్, ఆనుభవిక్యాః శక్తే ఫలబలేన విశిష్టబోధనిరూపితాయా ఏవ స్వీకృత్యా ప్రత్యేకవిషయాన్వయబోధపత్త్యసమ్భవాత్ ।

యత్తు, 'రూఢేః ప్రతిబన్ధకత్వాన్న కేవలయౌగికార్థబోధః' ఇతి । తస్యాయమ్భావః -- అవయవశక్త్యా పఙ్కజపదజన్యపద్మత్వానవచ్ఛిన్నవిశేష్యతాకపఙ్కజాతత్వాన్వయబోధే శక్తం పఙ్కజపదమిత్యేవం రూఢిజ్ఞానస్య విరోధిత్వమ్ । అత ఏవ తాదృశరూఢిజ్ఞానకాలే కర్దమజాదిశబ్దేభ్యః కుముదబోధేఽపి పఙ్కజపదాచ్చ శక్తిభ్రమాదిభిః పఙ్కజాతత్వేన కుముబోధేఽపి కుముద ఏవ పదమత్వేన రూఢిభ్రమదశాయాం తేన రూపేణ కుముదబోధేఽపి చ న దోష ఇతి తత్, న ; 'పదమవత్ కుముదమపి సముదాయశక్యమ్' ఇతి ధాదశాయాం పఙ్కజాతం కుముదమితి అన్వయబోధానాపత్తేః ।

కిఞ్చ, ఏవయవశక్త్యుపస్థితిదశాయామపి కేవలరూఢ్యర్థబోధస్యానివారితత్వేన తదానీమపి స్థలపద్మే 'పఙ్కజమ్' ఇతి ప్రయోగాపత్తిః ।

అథ 'దృష్ట్వా సహస్రనయనో న వృవాపి నృష్టః ' ఇత్యత్ర వృషపదస్య పౌనరుక్తాపత్తిః, సహస్రనయనపదేనైవ యోగరూఢేన తేన రూపేణాపి బోధాత్ । 'కహ్లారకైరవముఖేష్వపి పఙ్కజేషు' ఇత్యాదౌ కుముదాదివిశేష్యకపఙ్కజనికర్తృత్వబోధానాపత్తిః । 'భూమౌ పఙ్కజముత్పన్నమ్' ఇత్యాదౌ కేవలరూఢ్యర్థస్య చ బోధానాపత్తిరితి చేత్; అత్రాహుః -- తత్తత్తాత్పర్యగ్రహస్య తత్తత్పదసమభివ్యాహారస్య వా తత్తద్రూఢ్యర్థయోగార్థబోధే ప్రతిబన్ధకత్వస్వీకారాత్; తత్తత్సమభివ్యాహారస్య కేవలతత్తదర్థబోధే కారమత్వస్వీకారాద్ వా న దోషః । న చైవమపి 'సహస్రనయనో వృషా' ఇత్యత్ర పౌనరుక్త్యనుద్వారః, ఏకేనైవ శక్తిభ్యాముభయార్థబోధసమ్భవాదితి వాచ్యమ్, ఏవం హి సహస్రనయనత్వస్సయ రూఢ్యర్థే విశేషమతయోద్దేశ్యస్యావలోకనప్రకర్షస్య పఙ్కజాక్షీత్యాదౌ

పఙ్కజనికర్తృత్వప్రతీతికృతనిన్దాయా ఇవాప్రతీత్యాపత్తేః । ఏవఞ్చ ప్రాధాన్యేన సహస్రనయనత్వప్రతీత్యర్థం తతాక్తిరితి న దోషః । స్థితస్యేయం గతిః । యత్ర తు కేవలయోగరూఢస్యైవ ప్రయోగః, ప్రకరణాదితస్తాదృశాతిశయాదిప్రతీతిశ్చ, తత్రపర్యాయాన్తరానుపాదానపూర్వకం తత్ప్రయోగసామర్థ్యేన తదవగతిర్బోధ్యా । అత ఏవ పఙ్కజాక్షీత్యాదౌ నిన్దాప్రతీతిర్నాపాద్యా, ఉపమానత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదిత్యాహుః ।

'అభ్యతరార్థమాత్రపరత్వే లక్షణా' ఇత్యపి ?0కశ్చిత్?0 ।

3

సా చేయం శక్తిః సంయోగాదిభిర్నార్థశబ్దేషు నియమ్యతే । యథా 'సశఙ్ఖచక్రో హరిః' ఇత్యాదౌ శఙ్ఖచక్రసంయోగాద్ధరిశబ్దస్య విష్ణౌ । తత్ర నియమనం నామ ఉపస్థితయోర్ద్వయోరర్థయోరేకతరమాత్రార్థవిషయకతాత్పర్యనిర్ణయద్వారా తన్మాత్రార్థవిషయకశాబ్దబోధజననమ్, నానార్థశబ్దజశాబ్దబోధే తాత్పర్యనిర్ణయస్య హేతుత్వాదిత్యేకే ।

ప్రకరణాదేకపరార్థోపస్థితిప్రతిబన్ధకతేతి తు ?0కశ్చిత్?0 ।

అపరే తు, నియన్త్రణం నామ అపరార్థస్య ప్రతమతః శాబ్దబోధజననమ్, తదనన్తరమస్యాపి । న చ ద్వయోర్బోధే తాత్పర్యజ్ఞానస్య కుత్రోపయోగః, 'అస్మిన్నర్థేఽయం శబ్దః ప్రమాణమ్, అయమర్థః ప్రమాణవేద్యః' ఇతి నిర్ణయద్వారా ప్రవృత్తౌ తదుపయోగః, న తు శాబ్దబోధ ఇతి గృహాణ । అత ఏవాస్మాదర్థబోధద్వయం జాయతే, వక్తుః పరం క్వ తాత్పర్యమితి న విద్మ ఇత్యనుభవః ।

ఏతేన ప్రకరణాదివశాత్ ప్రాకరణికేఽర్థే తాత్పర్యవిషయతయా నిర్ణీతేఽతాత్పర్యవిషయీభూత్ద్వితీయార్థబోధో వ్యఞ్జనయేత్యపాస్తమ్, ప్రాగుక్తరీత్యా శక్త్యైవోపపత్తౌ తత్ర వ్యఞ్జనాకల్పనస్య గురుత్వాత్ । యత్ర తు ద్వితీయార్థస్య నైవ బోధః, తత్ర తదీయశక్త్యంశేఽనుద్బుద్ధసంస్కారత్వాన్న దోషః । ఏతేన 'సురభిమాంసం భుఙ్క్తవతే' ఇత్యాదేః శ్యాలకాది ప్రయుక్తాదేవ ద్వితీయాశ్లీలార్థబోధః, న పుత్రాదిప్రయుక్తాదితి వ్యవస్థాప్యుపపన్నా ।

కిఞ్చ, వ్యఞ్జనావాదినాపి సర్వస్య ద్వితీయార్థబోధవారణాయ వక్తృబోద్ధవ్యాదివైశిష్ట్యప్రతిభాదీనామవశ్యం వ్యఙ్గ్యప్రతిభాహేతుత్వమఙ్గీకార్యమ్, అస్మాభిశ్చ తేషాం ద్వితీయార్థశక్త్యుద్బోధకత్వమఙ్గీకార్యమితి ప్రాహుః ।

ఇతి శక్తినిరూపణమ్ ।

.

అథ లక్షణానిరూపణమ్

నను వైయాకరణానాం బోధకత్వస్యైవ శక్తిత్వే గఙ్గాదిపదే తీరాదిబోధకతాయా అపి సత్త్వేన శక్త్యైవోపపత్తౌ లక్షణాద్యుచ్ఛేద ఇతి చేత్, అత్రాహుః --- యస్య స్థితిత్వేనైవ హేతుత్వాన్న కార్యకారమ1 కోష్ఠాన్తర్గతః పాఠః ప్రకృతాననుకూలః । పదార్థస్య స్వవిషయకబోధజనకత్వజ్ఞానాద్ బోధస్తదర్థనిరుపితబోధకత్వం శక్తిః । యస్య పదార్థస్య స్వసమ్బన్ధిబోధజనకత్వజ్ఞానాద్ బోధః, తత్పదార్థనిరూపితతాదృశబోధకత్వం లక్షణేతి వ్యవస్థాఙ్గీకారాత్2 అత్ర నైయాయికాః శక్యసమ్బన్ధో లక్షణా । లక్షణాయాం చ తాత్పర్యానుపపత్తిరేవ బూజమ్ । స్వనయే వాక్యే శకతేరభావాత్ శక్య సమ్బన్ధరూపా లక్షణాపి నాస్తి । యత్ర 'గభీరాయాం నద్యాం ఘోషః' ఇత్యుక్తమ్, తత్ర నదీపదస్య నదీతీరేమక్షణా, గభీరపదార్థస్య నద్యా సహాభేదేనాన్వయః, క్వచిదేకదేశాన్వయస్యాపి స్వీకృతత్వాత్ । యది తత్రైకదేశాన్వయో న స్వీక్రియతే, తదా నదీపదస్య గభీరనదీతీరే లక్షణా, గభీరపదం తాత్పర్యగ్రాహకమ్ । సా చ లక్షణా తాతాన్త్యాదినిమిత్తికా

మీమాంసకాస్తు -- వాక్యశక్త్యస్వీకారేణ 'గంభీరాయాం నద్యాం ఘోషః' ఇత్యాద్యనురోధేన 'స్వబోధ్యసమ్బన్ధో లక్షణా' । గభీరాయాం నద్యామితి వాక్యస్య బోధ్యా గభీరాభిన్న నదీ, తత్సమ్బన్ధస్తీరే ఇతి వాక్యేఽపి లక్షణా । అత్రమతే వేదస్యాపౌరుషేయత్వేన కస్యాపి తాత్పర్యస్యాభావాత్ 'యజమానః ప్రస్తరః, ఆయుర్వై ఘృతమ్' ఇత్యాదౌ అత్న్వయానుపపత్తిరేవ లక్షణాబీజమ్ ।

వైయాకరణేషు -- కౌణ్డభట్టస్య లక్షణాఽసమ్మతైవ । లక్షణాస్వీకారే వృత్తిద్వయమవచ్ఛేదకద్వయఞ్చ కల్పనీయం భవతి । శాబ్దబోధే లక్షణాజన్యోపస్థితేః పృథక్ కారణత్వం వక్తవ్యమ్ । ఏవం పదార్థోపస్థితావపి తజ్జ్ఞానస్య హేతుత్వం స్వీకార్యమ్,

తథా చ గౌరవమ్; అతో గఙ్గాపదాత్తీరప్రత్యయార్థ గఙ్గాపద ఏవ శక్తిద్వయం స్వీకార్యమ్ ఏకా ప్రసిద్ధా; అపరా అప్రసద్ధా । ఏవఞ్చ లక్షణయా ప్రతిపిపాదియిషితస్యార్థస్యాఽప్రసిద్ధశక్త్యైవ బోధనిర్వాహే లక్షణా పృథఙ్నాఙ్గీకార్యా ఇతిపరమలఘుమఞ్జూషకారాః । నహి గఙ్గాదౌ తీరాదిబోధకత్వసత్త్వేఽపి తజ్జ్ఞానాద్ బోధః, కిన్తు స్వసమ్బన్ధిప్రవాహబోధకత్వ జ్ఞానాదేవేతి ।

అపరే తు, గఙ్గాదిపదజన్యతీరాద్యర్థశాబ్దబోధే స్వసమ్బన్ధిప్రవాహాదిబోధకత్వజ్ఞానస్య కారమత్వాపేక్షయా లాఘవేన స్వబోధకత్వజ్ఞానస్యైవ కారణత్వం యుక్తమ్ । గఙ్గాపదం తీరబోధకమితి జ్ఞానే సతి వినాపి తజ్జ్ఞానం తీరోపస్థితితచ్ఛాబ్దబోధయోః సర్వానుభవసిద్ధత్వేన తజ్జ్ఞానకారణతాయా ఆవశ్యకత్వాచ్చ, శక్తిభ్రమేణ లాక్షణికానాం బోధకత్వస్య త్వయాప్యఙ్గీకారాచ్చ ।

న చ యత్ర స్వసమ్బన్ధిప్రవాహాదిబోధకత్వజ్ఞానాదేవ తీరాద్యుపస్థితిశాబ్దబోధౌ, తదనురోధేన తజ్జ్ఞానకార్యకారణభావోఽప్యావశ్యక ఇతివాచ్యమ్, గఙ్గాపదాత్ తీరంబోద్ధవ్యమితి వక్తృతాత్పర్యజ్ఞానస్య లాక్షణికబోధే కారణాత్వావశ్యకత్వేన తజ్జ్ఞానే గఙ్గాపదీయతీరబోధకత్వస్యాపి విషయత్వేన మదుక్తకారణస్యాపి సత్త్వదదోషః ।

కిఞ్చ, లాఘవేన స్వబోధకత్వజ్ఞానస్య కారణత్వే కార్యకారణభావద్వయాపత్తౌ గౌరవాపత్తేః । మమ తు బోధజనకత్వజ్ఞానజన్యోపస్థితిత్వేనైవ కారణతేత్యేక ఏవ స1 కార్యకారణభావ ఇత్యర్థః ఇతి లాఘవమ్ । ఏవం పదార్థోపస్థితిం ప్రత్యపి శక్తిజ్ఞానత్వేన లక్షణాజ్ఞానత్వేన చ హేతుతా వాచ్యేతి గౌరవాన్తరమ్2 అన్యమతే ఇతి శేషః ।

కిఞ్చ, కార్యకారణభావే వ్యభిచారవారణాయ కార్యతావచ్ఛేదకకోటావవ్యవహితోత్తరత్వసమ్బన్ధేన తత్తదుపస్థితివైశిష్ట్యస్య నివేశే సుతరాం గౌరవమ్ । న చోపస్థితిం ప్రతి వృత్తిజ్ఞానత్వేన శాబ్దబోధం ప్రతి తజ్జ్ఞానజన్యోపస్థితిత్వేనైవ హేతుత్వాన్న కార్యకారణభావద్వయకల్పనమితి వాచ్యమ్, శక్తిలక్షణాన్యతరత్వరూపస్య శాబ్దహేతుపదార్థోపస్థిత్యనుకూలపదపదార్థసమ్బన్ధత్వరూపస్య వా వృత్తిత్వస్యకారణతాచ్ఛేదకత్వాపేక్షయాఽఖణ్డోపాధిరూపస్య బోధజనకత్వస్య తత్త్వే లాఘవాత్ । ఏతేన తీరాద్యశక్తత్వే సతి తీరాదిసమ్బన్ధిశక్తత్వం తీరలక్షణేత్యాదికమ్పాస్తమితి

ప్రాహుః ।

యత్తు, శక్యాదశక్యోపస్థితిర్లక్షణా । సా చ స్వరూపసతీ హేతుః । ఏక సమ్బన్ధిజ్ఞానవిధయా పదజశక్తిప్రయోజ్యశక్యజ్ఞానజన్యాశక్యతానవచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నోపస్థితిరితి హి తదర్థః । గఙ్గాపదేన ప్రవాహోపస్థితౌ ముఖ్యార్థబాధసహకృతైకసమ్బన్ధిజ్ఞానాత్ ప్రాగ్ గృహీతసమ్బన్ధకస్యోపస్థితస్య తీరాదేః శాబ్దబోధే భానమ్ । శాబ్దబోధే చ పదప్రయోజ్యైవోపస్థితిస్స్వమ్, న తు పదజన్యైవేతి నియమ ఇతి న దోషః ।

ఆకాశపదశక్యస్యాప్యాకాశస్య యదాకాశపదాదేవ సమవాయసమ్బన్ధేనోపస్థితిస్తత్సమ్బన్ధాచ్చాన్యోపస్తితిః, తస్య శాబ్దేఽన్వయవారణాయ శక్తిప్రయోజ్యేతి । ఘటరూపార్థదర్శనేన శక్తిసమ్బన్ధాదుపస్థితఘటపదాత్ సమవాయేనోపస్థితాకాశస్య శాబ్దేఽన్వయవారణాయ శక్యజ్ఞానజన్యేతి । నానార్థస్థల ఏకార్థసమ్బన్ధేన స్మృతాపరపదార్థస్య శాబ్దేఽన్వయవారణాయాశక్యేతి । నానార్థస్థల ఏకార్థసమ్బన్ధేన స్మృతాపరపదార్థస్య శాబ్దేఽన్వయవారణాయాశక్యేతి । సామాన్యశబ్దస్య విశేషే లక్షణాస్థలే ఉపస్థితివిషయస్య విశేషప్రకారావచ్ఛిన్నస్యార్థస్య శక్యార్థభిన్నత్వాభావాత్ తత్సంగ్రహాయ శక్యతానవచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నేతి తదర్థకరణమ్ । ఏవఞ్చ శక్యతానవచ్ఛేదకవిశేషరూపావచ్ఛిన్నత్వాత్ తత్సంగ్రహః । న చైవం తాదృశోపస్తితేః స్వరూపతో న ముఖ్యార్థబాధాధీనత్వమ్, సమ్బన్ధిజ్ఞానాదిరూపోద్బోధకసత్త్వే తమనపేక్ష్యైవ సంస్కారేణ ముఖ్యార్థస్యైవ తస్యాప్యుపస్థితేః సమ్భవాత్ ।

తథా చ లక్షణాయాం ముఖ్యార్థబాధాధీనత్వవ్యవహారానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్, తజ్జన్యశాబ్దానుభవస్య తదధీనత్వేన తస్యా అపి తత్త్వవ్యవహారాత్ । అత ఏవ 'వర్ణసముదాయశక్తం పదపదమ్' ఇతి జానతః పదపదాచ్ఛక్త్యోపస్థితవర్ణసముదాయేన స్వాశ్రయతయోపస్తితాకాశాదేరన్వయబోధాపత్తిరితి నిరస్తమ్, ముఖ్యార్థబాధజ్ఞానాభావాత్ । తత్సత్త్వే సతి చ తాత్పర్యే ఇష్టాపత్తేః । శాబ్దకారణతావచ్ఛేదకం చ ప్రాగుక్తతాదృశోపస్థిత్వమేవేత్యాహుః । తత్, న; ఏతపేక్షయా బోధకత్వజ్ఞానస్య హేతుత్వే లాఘవాత్ ।

కిఞ్చ, శాబ్దబోధహేతుపదార్థోపస్థిత్యనుకూలపదపదార్థసమ్బన్ధరూపవృత్తిభూతలక్షణాయా నేదం లక్షణం యోగ్యమ్ । ఉపస్థితిరేతోర్హి వృత్తిత్వమ్, న తూపస్థితేరేవ । కిఞ్చైవమ్ 'లాక్షణికం పదమ్' ఇతి వ్యవహారస్య గౌణత్వాపత్తిరితి దిక్ । తస్మాద్ అప్రసిద్ధశక్యసమ్బన్ధిత్వేన గృహీతార్థవిషయబోధజనకత్వం లక్షణాత్వేన వ్యవహ్రియతే । ప్రసిద్ధార్థవిషయఞ్చ తచ్ఛక్తిత్వేనేత్యేవ సామ్ప్రతమ్ । ప్రసిద్ధత్వఞ్చ ప్రచిరప్రయోగవిషయత్వమ్ । తజ్జ్ఞానఞ్చ1 ప్రసిద్ధత్వజ్ఞానఞ్చ । శక్తిగ్రాహవ్యవహారాత్ క్వచిత్, క్వచిద్ వ్యాకరణకోశాదితః, క్వచిచ్ఛిష్టప్రయోగాది2 అన్యథా వచనీత్యస్య నివృత్తిః, పిక-నేమ-తామరసాపీనాఞ్చ సంగ్రహో న స్యాత్ । త్యాద్యూహ్యమ్ ।

శక్త్యాదినియామకతయా ప్రసిద్ధ్యాదేస్తవాప్యావశ్యకత్వాత్ । తత్ర లక్షణాజ్ఞానజన్యశాబ్దబోధేఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ముఖ్యార్థబాధజ్ఞానం కారణమ్ । ముఖ్యార్థబాధశ్చ సమభివ్యాహృతపదాత్పర్యవిషయే తాత్పర్యవిషయాన్వయే వా ముఖ్యార్థతావచ్ఛేదకరూపేణ ముఖ్యార్థాసంసర్గరూపః । తేన 'ఛత్రిణో యాన్తి', 'కాకేభ్యోదధి రక్ష్యతామ్' ఇత్యాదౌ ఛత్రికున్తకాకానాం ముఖ్యార్థానాం సమభివ్యాహృతక్రియాసు కర్తృత్వకర్మత్వాబాధత్త్వైరన్వయాబాధేఽపి

తత్తాత్పర్యవిషయీభూతేచ్ఛత్ర్యచ్ఛత్రిగమనభోజనార్థప్రవేశదధ్యుపగాతకావధికరక్షణేషు ముఖ్యార్థతావచ్ఛేదకరూపేణ తదన్వయబాధోఽస్త్యేవేతి న దోషః ।

కేచితు, లక్ష్యార్థతాత్పర్యగ్రాహకతయా తస్యోపయోగః । తథా హి --- సమభివ్యాహృతపదార్థసంసృష్టముఖ్యార్థకత్వేన భ్రమాదిరూపదోషరహితాప్తపురుషోచ్చరితత్వవిశిష్టేన ముఖ్యార్థపరత్వాభావానుమానపూర్వకం సామాన్యతాత్పర్యగ్రాహకసహకారేణ తదన్యపరత్వగ్రహజననాదిత్యాహుః ।

ఏవం ముఖ్యార్థసమ్బన్ధజ్ఞానమపి తథా అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామేవ రూఢిప్రయోజనాన్యతరదపి తత్కారణం బోధ్యమ్, అనుభావబలాత్ ।

నన్వేవం సర్వేషాం పదానాం నానార్థత్వాదక్షాదిపదవదర్థసన్దేహః స్యాత్ । క్షఇ్చ, నానార్థజబోధే తాత్పర్యజ్ఞానస్య కారమత్వావశ్యకత్వేన 'గఙ్గాయాం కాష్ఠమస్తి' ఇత్యాదివాక్యజప్రవాహబోధేఽపి తాత్పర్యజ్ఞానస్య త్వన్మతే కారణత్వకల్పనే గౌరవమ్ । సంకేశక్తివాదినస్తు తన్నేతి లాఘవమ్ । అపి చ, తాత్పర్యస్య సంకేతాత్మకత్వేన సంకేతజ్ఞానకార్యకారణభావోఽపి తబావశ్యక ఇతి చేత్, న; ప్రసిద్ధనానార్థవిషయకబోధజనకత్వస్యైవ నానార్థ్వేనాక్షతేః । ఏతేన 'అన్యయాశ్చానేకార్థత్వమ్' ఇతి న్యాయవిరోధ ఇత్యపాస్తమ్ । న చైవమ్ 'సర్వే సర్వార్థవాచకాః' ఇతి వైయాకరణసిద్ధాన్తవిరోధః హేతుత్వాభిప్రాయేణౌపచారికతయా వ్యావహారాదితి దిక్1దిగర్థస్తు -- యోగినామేవ సర్వపదాత్ సర్వేషామర్థానాం బోధ, న త్వస్మదాదీనామ్ ;, అతో నాయం, పక్షో యుక్త ఇతి । స్పష్టఇ్చైతల్లఘుమఙ్జూషాయాం లక్షణాప్రారమ్భే । ।

సా ద్వివిధా --- శుద్ధా, గౌణీ చ । సాదృశ్యాతిరిక్తసమ్బన్ధేన శక్యసమ్బన్ధ్యర్థప్రతిపాదికా శుద్ధా । స్వనిరూపితసాదృశ్యాధికరమత్వసమ్బన్ధేన శక్యసమ్బన్ధ్యర్థప్రతిపాదికా గౌణీ ।

యత్తు, గౌణీ న లక్షణాన్తర్గతా, విశిష్టబుద్ధియోగ్యసమ్బన్ధే సత్యేవ లక్షణాప్రవృత్తేః । న హి సంయోగసమ్బన్ధేన 'దణ్డీ దేవదత్తః' ఇతివత్ సాదృశ్యసమ్బన్ధేన 'సింహవాన్ దేవదత్తః' ఇతి భవతీతి । తత్, నః విశిష్టబుద్ధ్యయోగ్యత్వేఽపి విపరీతలక్షణాస్థలే స్వనిరూపితవిరోధాధికరణత్వసమ్బన్ధేఽపి తస్యాః క్లృప్తత్వాత్ ।

తే చ ప్రత్యేకం ద్వివిధే -- అజహత్స్వార్థా, జహత్స్వార్థా చ । శక్యార్థాపరిత్యాగేనేతరార్థలక్షణమాద్యా । శక్యార్థాపరిత్యాగశ్చ శక్యార్థస్య యేన కేనాపి రూపేణ లక్ష్యార్థాన్వయినాన్వయిత్వమ్ । అతః 'ఛత్రిణో యాన్తి', 'కున్తాన్ ప్రవేశయ', 'కాకేభ్యో దధి రక్ష్యతామ్' ఇత్యాదౌ న దోషః, అచ్ఛత్ర్యాదిసాధారణరూపేణ చ్ఛత్ర్యాదేః కున్తవద్విసేషణతయా కున్తాదేర్దధ్యుపఘాతకత్వాదినా కాకాదేశ్య లక్ష్యార్థాన్వయిక్రియాన్వయిత్వాత్ । స్వార్థపరిత్యగేనేతరార్థలక్షణం ద్వితీయా । అతః 'గాం వాహీకం పశ్య,' ఇత్యాదౌ న దోషః । అత్ర గోసదృశే లక్షణాయామపి న

గోస్తదన్వయిదర్శనక్రియాన్వయిత్వమ్ । తత్ర శుద్ధా ఆద్యా యథా 'శుక్లమానయ' ఇత్యాదౌ గుణశక్తానాం శుక్లాదిపదానాం తద్వతి ద్రవ్యే ।

సా ద్వితీయా యథా 'త్వచా జ్ఞాతమ్' ఇత్యాదౌ త్వగాదిశబ్దానాం త్వగిన్ద్రియే । గౌణీ ద్వితీయా యథా --- లవణత్వవాచినో లావణ్యశబ్దస్య హృదయఙ్గమత్వసాదృశ్యాచ్ఛోభావిశేషే । గౌణీ ఆద్యా తు నాస్త్యేవ, సాదృశ్యసమ్బన్ధేన లక్షణాయాం ముఖ్యార్థస్య లక్ష్యార్థాన్వయినాన్వయాత్ । గోవాహీకోభయపరే 'గావ ఏతే సమానీయన్తామ్' ఇత్యాదౌ గోవాహీకసముదాయశ్ఛత్రిన్యాయేన లక్ష్యతే, న తు గోసదృశత్వేన, స్వస్మిన్ భేదఘటితస్వసాదృస్యాభావాదితి ప్రాఞ్చః1 వైయాకరణన్యే సాదృశ్యం భేదఘటితమేవేతి నియమః, 'నఞివయుక్తమన్యసదృశాషికరణే తథాహ్యర్థగతిః' పరి. 3।75 । ఇతి పరిభాషాయామ్ 'అన్యసదృశ' ఇతి పదేన భేదాధటితస్యాపి సాదృశ్యస్య సూచనాత్ । సాదృశ్యస్య భేదఘటితత్వనియమాఙ్గీకారే సదృశపదాదేవ భేదార్థలాభేఽన్యపదవైయర్థ్యాపత్తిః ।

యత్తు, ముఖ్యార్థవిశేషణికా లక్షణా అజహత్స్వార్థా । సా చ గౌణ్యపీతి । తత్, న; 'చిత్రగుః' ఇత్యాదావపి పరమతే జహత్స్వార్థాపత్తేః ।

నవ్యాస్తు, యదా యత్కిఞ్చిద్ గోసదృశత్వేన గోవాహీకసముదాయప్రతిపిపాదయిషయా 'గావ ఏతే యాన్తి' ఇతి ప్రయుక్తమ్, తదా గౌణ్యప్యాద్యా దుర్వారైవ । వస్తుతో రూపకే భేదాఘటితసాదృశ్యస్యైవ సమ్బన్ధత్వాదేర్వక్ష్యమాణతయా సా దర్వారైవేతి ప్రాహుః ।

ప్రాగుక్తోదాహరణాదిగతాశ్చ లక్షణా రూఢిలక్షణాత్వేన వ్యవహ్రియన్తే । రూఢిః ప్రసిద్ధిః । న చైషామర్థానాం ప్రసిద్ధత్వే శక్తిరేవాస్తు, అశ్వగన్ధాదిపదానామివౌషధివిశేషాదావితి వాచ్యమ, సప్రయోజనలక్షణాస్థలీయలక్ష్యార్థాపేక్షయాఽస్య ప్రసిద్ధత్వేఽపి తత్పదశక్యార్థాన్తరాపేక్షయాఽప్రసిద్ధత్వస్యైవ సత్త్వేనాక్షతేరిత్యాహుః । వస్తుతో యేషామేకార్థసమ్బన్ధ్యపరార్థబోధకత్వమ్1 ఖ. 'అపరార్థ' ఇతి నాస్తి ।, తదర్థబాధప్రతిసన్ధానపూర్వకమేవ తేషు ప్రయోజనాభావే నిరూఢలక్షణేతి వ్యవహారః । అన్యత్ర రూఢిశక్తిరేవ । ఏవఞ్చ యది కుసాదిపదే ముఖ్యార్థబాధప్రతిసన్ధానపూర్వకం దక్షబోధః ప్రామాణికానుభవసిద్ధః, తదా లక్షణా, అన్యథా రూఢిశక్తిరేవేతి దిక్ ।

ఏవఞ్చ లక్షణా ప్రకారాన్తరేణాపి ద్విధా సమ్పన్నా, రూఢా ప్రయోజనవతీ చ । తత్ర రూఢోదాహృతా । ప్రయోజనవతీ శుద్ధా అజహత్స్వార్థా । యథా ---'కున్తాః ప్రవిశన్తి' । అత్ర భీతిపలాయమానవాక్యే కునతానాం తాత్పర్యవిషయకున్తిప్రవేశాన్వయబాధాత్ కున్తపదస్య తత్సంయుక్తపురుషే లక్షణా । లక్ష్యేషు కున్తగతతైక్ష్ణ్యప్రతీతిః ప్రయోజనమ్ । పురుషవిశేషణతయా కున్తానాం ప్రవేశనిక్రియాన్వయః స్పష్ట ఏవ । సా జహత్స్వార్థా . యథా --- 'గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదౌ । అత్ర హి ప్రవాహే ఘోషాధికరణత్వబాధాద్ గఙ్గాపదేన తీరం

లక్ష్యతే । న చ ప్రవాహస్య తదన్వయినాన్వయిత్వమ్ । గఙ్గాగతశైత్యపావనత్వాదిప్రతీతిశ్చ ప్రయోజనమ్ ।

ఏషా గౌణీ జహత్స్వార్థా । యథా --- 'గౌర్వాహీకః' ఇత్యాదౌ । అత్ర వాహీకే గౌత్వబాధాద్ గోపదేన గోసదృశో లక్ష్యతే । సాదృశ్యతిశయమహిమ్నా భిన్నధర్మప్రకారకోపస్థితావప్యభేదప్రతీతిః ప్రయోజనమ్ । అత్ర ప్రయోజనభూతాభేదప్రతీతిర్మానసీ,1 బాధజ్ఞానసమకాలికేచ్ఛాజన్యం జ్ఞానమాహార్యజ్ఞానమ్ । ఆహార్యాభేదస్యోపస్థితేరితి కేచిత్ ।

విషయవిషయిపదాభ్యాం తత్తద్ధర్మప్రకారేణ తయోరుపస్థితౌ ప్రసిద్ధత్వాదినా ఝటితి తత్సాదృశ్యోపస్థితౌ లక్షణయా సదృశప్రకారకబోధే సాదృశ్యాతిశయమహిమ్నా గోత్వవాహీకత్వయోః సామానాధికరణ్యసమ్భావనయా జాతస్యాపి భేదజ్ఞానస్య తిరోధానేన బాధబుద్ధేరభావేనానాహార్యమేవాభేదజ్ఞానమ్ । కిఞ్చ, బోధస్యైవానాపత్తిః ।

ఇయాంస్తు విశేషః -- యత్ర ప్రసిద్ధః సాధారణధర్మః, తత్ర తదుపాదానం న కర్త్తవ్యమ్ । యత్ర త్వప్రసిద్ధః, యథా -- 'సకలకలం పురమేతజ్జాతం సుధాంశుబిమ్బమివ' ఇత్యాదౌ । తత్ర తదుపాదానం వినా సాధారణధర్మానుపస్థితేస్తదుపాదానమాశ్యకమిత్యపరే ।

అభేదప్రతీతేర్వ్యైయఞ్జనికత్వవాదినాం త్వనాహార్యత్వం స్పష్టమేవ, వైయఞ్జనికే బోధే బాధబుద్ధేరప్రతిబన్ధకత్వాత్ । వస్తుతస్తు శబ్దప్రయోజ్యే బోధే బాధజ్ఞానం న ప్రతిబన్ధకమ్, బాధనిశ్చయాదేః సత్త్వేఽపి 'అస్య క్షీణిపతేః పరార్ధపరయా లక్షీకృతాః సఙ్ఖ్యయా,' 'ఏష బన్ధ్యాసుతో యాతి' ఇత్యాదితో వాచ్యార్థబోధదర్శనాత్ । కిఞ్చ, ఏవమ్ 'వహ్నినా సిఞ్చతి' ఇత్యతోఽపి బోధానాపత్తౌ తద్వాక్యప్రయోక్తుః 'అద్రవేణ వహ్నినా సేకం కథం బ్రవీషి' ఇత్యుపహాసః శ్రోతృభిః క్రియమాణోఽసఙ్గతః స్యాత్ । ఏతదర్థకద్రవిడభాషాశ్రవణోత్తరం పాశ్చాత్త్యస్యేవ మూకతైవ చ పరస్తస్య స్యాత్ ।

తేనేకపదార్థేఽపరపదార్థస్య ప్రకృతసంసర్గవత్త్వం యోగ్యతా । 'దేవదత్తో గౌః' ఇత్యత్ర దేవదత్తే స్వామిత్వసమ్బన్ధసత్త్వాద్ యోగ్యతావారణాయ ప్రకృతే తజ్జ్ఞానం చ శాబ్దబోధే కారణమ్ । యద్వా, ఏకపదార్థనిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వరూపాయోగ్యతానిశ్చయః శాబ్దే ప్రతిబన్ధకః । స చ న స్వాతన్త్ర్యేణ, అనుమిత్యాదిసాధారణక్లృప్తబాధబుద్ధిప్రతిబన్ధ్యప్రతిబన్ధకభావేన నిర్వాహాదిత్యపాస్తమ్ । న చాత్ర శాబ్దబోధః, కిన్తు పదార్థోపస్థితిమాత్రమితి వాచ్యమ్, అన్యత్రాపి తతాత్వాపత్తౌ1 పదార్థోపస్థితిమాత్రత్వాపత్తౌ ।

శబ్దప్రామాణ్యోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । న చ ప్రవృత్తిం ప్రతి విశిష్టజ్ఞానస్య హేతుత్వానురోధేన శాబ్దవిశిష్టజ్ఞానసిద్ధిః, దుఃఖద్వేషేచ్ఛాసుఖాదావపి తద్రీత్యా తద్ధేతుత్వేన సత్యపి బాధనిశ్చయే మిథ్యాభిశాపగాలిదానరూపాదికావ్య --- 'వహ్నినా సిఞ్చతి' ఇత్యాదివాక్య శ్రవణజసుఖదుఃఖో ఖేఽపి తద్రీత్యా తద్ధేతుత్త్వేన సత్యపి వా పహాసాద్యనురోధేన

తదావశ్యకత్వాత్ । అనయథాః వ్యత్పన్నానాం 'వహ్నిః కరణత్వం సేకః' ఇత్యాకారకవాక్యశ్రవణోత్తరమపి తదాపత్తిః, ముఖత్వమాశ్రయోఽభేదశ్చన్ద్రత్వమాశ్రయ ఇతి వాక్యశ్రవణోత్తరమపి 'ముఖం చన్ద్రః' ఇత్యాదివాక్యశ్రవణోత్తరమివ చమత్కారాపత్తిశ్చ । ఏతేనాసంసర్గాగ్రహమాత్రేణ తత్సిద్ధిరిత్యాపాస్తమ్ । కిఞ్చ, అసంసర్గాగ్రహో నామ సంసర్గాభావగ్రహాభావః । తథా సతి బాధజ్ఞానాభావేన విశిష్టబుద్ధ్యుదయ ఏవ స్యాత్ । న చైవమ్ 'వహ్నినా ఙ్సిఞ్చ' ఇత్యాదితో బోధే ప్రవృత్తిరపి స్యాత్ । ప్రాకృతబాధజ్ఞానేన జాయమానజ్ఞానేఽప్రామాణ్యశఙ్కయా జననాత్ తచ్ఛూన్యజ్ఞానస్యైవ చ ప్రవృత్తావుపయోగిత్వాదక్షతేః । తదుక్తమ్ ---' అత్యన్తాసత్యపి హ్యర్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతి హి' ఇతి । ఏవఞ్చ బాధబుద్ధిప్రతిబన్ధ్యతావచ్ఛేదకకోటౌ శబ్దప్రయోజ్యాన్యత్వం విశేషణం దేయమ్, అనుభవబలాత్ । ఏవఀ్చానాహార్యత్వం స్పష్టమేవేత్యపి వదన్తి । యది తు శబ్దజన్యభేదకధర్మోపస్థితికాలికత్వమాత్రేణాహార్యత్వవ్యవహారః, తర్హ్యస్తు, బాహీకాభిప్రాయేణ ప్రయుక్తే 'గాం పశ్య' ఇత్యాదౌ తాత్పర్యవిషయే వాహీకదర్శనే ముఖ్యార్థసంసర్గబాధాద్ గోసదృశో లక్ష్యతే । సాదృశ్యాతిశయమహిమ్నా లక్ష్యే శక్యాభేదప్రతీతిః ఫలమ్ । ఏషా అనాహార్యైవ । శబ్దజభేదకధర్మోపస్థితికాలికత్వాభావేనాధికచమత్కారకారిత్వమ్ 'శబ్దజ' ఇత్యుక్తేర్ముఖ్యార్థబాధజ్ఞానవిధయాభేదస్యోపస్థితత్వేఽపి న క్షతిః । ఇదమేవాభిప్రేత్య 'సర్వేథైవాభేదావగమోఽత్ర ప్రయోజనమ్,' కా. ప్ర. ఉ. 2, ప. 52 ఇతి ప్రకాశకృతః । ఏవఞ్చ వాహీకత్వేనానుపస్థితిరేవ, శుక్తౌ రజతత్వారోపే శక్తిత్వేనైవ ।

కేచిత్తు, గోత్వేనైవ వాహీకస్య బోధః, శక్యతావచ్ఛేదకాతిరిక్తరూపేణ శక్యబోధే1 ఖ. 'లక్షణాయాః .... బోధేఽపి ' ఇతి నాస్తి । లక్షణాయా ఇవ శక్యతావచ్ఛేదరూపేణ శక్యాన్యబోధేఽపి తస్యాః ప్రసరాత్, న తు సదృశత్వేనేత్యాహుః ।

అన్యే2ఖ. 'అన్యే తు ..... ఇత్యాహుః' ఇతి నాస్తి ।తు, గోత్వవాహీకత్వోభయధర్మప్రకారకవాహీకబోధ ఏవ, శక్యతావచ్ఛేదకలక్ష్యతావచ్ఛేదకోభయప్రకారకబుద్ధేరేవైతల్లక్షణాకార్యత్వాత్ । పృథక్పదజన్యవాహీకత్వానుపస్థితిరేవ సారోపాతోఽస్యా భేదికేత్యాహుః । స్పష్టఀ్చేదం మతమ్ "పుంయోగాదాఖ్యాయామ్" 4।1।48 ఇతి సూత్రభాష్యే ।1 తత్ర భాష్యం తు ---

కథం పునరయం ప్రష్ఠశబ్దోఽకారాన్తః స్త్రియాం వర్తతే ? తస్యేదమిత్యనేనాత్రభిసమ్బన్ధేన । యథైవ హ్యసౌ తత్కృతాన్ స్నానోద్వవర్తనపరిషేకాన్ లభతే, ఏవం ప్రష్ఠశబ్దమపి లభతే । యద్యేవమ్, పుంయోగాదాఖ్యాయాం తద్ధితస్య లుగ్వక్తవ్యః । తస్యేవమ్ ఇతి ప్రాప్నోతి । న తర్హీదానీమిదం భవతి ప్రాష్ఠ్య ఇమాః ప్రాచర్య ఇమా ఇతి । భవతి చ । విభాషా లుగ్వక్తవ్యః । యదా లుక్ తదా ప్రష్ఠీ, యదా న లుక్ తదా ప్రాష్ఠీ । యద్యేవం నార్థో లుకా విభాషా తద్ధితోత్పత్తిః । యదా తద్ధితోత్పత్తిస్తదా ప్రష్ఠీ । ఏవమపి లుగ్ వక్తవ్యః, నహ్యన్తరేణ లుకం పదార్థే సబ్దో వర్తతే .... నైష దోషః, నావశ్యమయమేకాభిసమ్బన్ధో భవతి తస్యేదమితి అయమప్యభిసమ్బన్ధో

భవతి సోఽయమితి । కథం పునరతస్మిన్ స ఇత్యేతద్భవతి ? చతుర్భిః ప్రకారైరతస్మిన్ 'సః' ఇత్యేతద్ భవతి --- తాత్స్ర్యాత్ తాద్ధర్మ్యాత్ తత్సామీప్యాత్ తత్సాహచర్యాదితి ।

ఇదమేవ భేదద్వయం సారోపాసాధ్యవసానాత్వేనాలఙ్కారికైర్వ్యవహృతమ్ । శబ్దజవిషయనిష్ఠాసాధారణధర్మగ్రహే సతి యత్రాన్యస్యాన్యతాదాత్మ్యప్రతీతిః సా సారోపా । తద్గ్రహేఽసత్యపి యత్రాన్యస్యాన్యతాదాత్మ్యప్రతీతిః సా సాధ్యవసానా ।

ఇదం భేదద్వయం శుద్ధాయా అపి । యథా ---'జీవనం ఘృతమ్' ఇత్యాదౌ । అత్ర హి జీవనపదేన జీవనజనకం లక్ష్యతే । ఇతరవైలక్షణ్యేన తజ్జనకత్వప్రతీతిః ఫలమ్ । నన్వత్ర కిం బీజమ్, ఏవమ్ 'గఙ్గాయాం ఘోషః', ఇత్యాదౌ గఙ్గాగతశైత్యపావనత్వాదిప్రతీతిరపి కథమ్, బీజాభావాత్ । న చ గఙ్గాదిశబ్దేన తటాదిప్రతీతిరేవ బీజమ్, అన్యార్థశక్తపదేనాన్యార్థబోధనస్యాన్యార్థే స్వశక్యగతధర్మప్రతీతిఫలకత్వాదితి వాచ్యమ్, ఏవమపి ప్రకృతేఽనుపపత్తేః ।

నహి ప్రకృతే జీవనగతధర్మప్రతీతిర్లక్ష్యే ఇతి చేత్, న; తద్వాచకశబ్దబోధ్యత్వనిమిత్తవసాద్ లక్షమాజ్ఞానప్రయోజ్యాయా వైయఞ్జనిక్యా వా శక్యాభేదబుద్ధేరపి జననేన తత్ప్రతీత్యుపపత్తేః । తస్యాఞ్చ యత్యామ్ 'జీవనం ఘృతమ్' ఇత్యాదౌ ఇదమేవ జీవనరూపేణ పరిణమతీతి బుద్ధ్యా ఇతరవైలక్షణ్యప్రతీతిః ఫలతి । ఏవమ్ 'జీవనమేవాసౌ భుఙ్క్తే' ఇత్యాదావవ్యభిచారేణ తజ్జనకత్వప్రతీతిః । కారణకార్యయోర్భిన్నశబ్దాభ్యాం భేదేనోపస్థితౌ హి వ్యభిచారశఙ్కాఽపి స్యాత్ । ఇహ తు తదభావాత్ సాఽపి నేతి । న చైవమ్ 'ఉపకృతం నామ' ఇత్యాదౌ విరోధిలక్షణాలక్షితాపకృతాదౌ తేనైవ నిమిత్తేన ఉపకృతాభేదబుద్ధిరపి స్యాదితి వాచ్యమ్, అస్త్యేవోపకారాభేదబుద్ధిరపకారేఽపి, ఉపకారాభేదబుద్ధ్యైవ సాధత్వం వ్యఙ్గ్యామిత్యాహుః । ఏవమ్ 'రాజకీయః పురుషో రాజా' ఇత్యాదౌ రాజస్వామికాదౌ లక్షణా బోధ్యా । న చ జనకత్వసాదృశ్యాదిః శక్యస్య లక్ష్యే న సమ్బన్ధః, తస్య చ లక్ష్యకతావచ్ఛేదకత్వం కథమ్ 'గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదావదర్శనాత్ తీరత్వేనైవ తత్ర తీరబోధాదితి వాచ్యమ్, బాధకాభావేన తదవచ్ఛిన్నేఽపి లక్షణాగ్రహస్య సమ్భవాత్ ।

అపరే తు, సర్వత్రైవ లక్షణాజ్ఞానస్య లక్ష్యతావచ్ఛేదకశక్యతావచ్ఛేదకోభయప్రకారకశాబ్దత్వం కార్యతావచ్ఛేదకమ్, తథైవానుభవాత్ । ఏవఞ్చ గఙ్గాత్వాదినైవ తీరస్య బోధః । ఏవఞ్చ శైత్యపావనత్వాదిప్రతీతయే మధ్యే శక్యభేదవిషయకం జ్ఞానాన్తరం నాఙ్గీకార్యమితి లాఘవమ్ । ఏతేన 'కచత్రస్తస్యతి వదనంవదనాత్ కుచమణ్డలం త్రసతి' ఇత్యాదౌ కచత్వాదినా బోధే త్రాసకరత్వానుపపత్తిరితి పరాస్తమ్, 'కచత్వవిశిష్టో రాహుః' ఇతి బోధేన తదుపపత్తేః, కేవలరాహుత్వేన బోధే చమత్కారానాపత్తేః ।

న చైవం ప్రవాహత్వవిశిష్టే ఘోషాభావజ్ఞానేన తీరాదౌ ప్రవాహత్వాభావజ్ఞానేన చ ప్రతిబన్ధాత్ కథం లక్ష్యార్థశాబ్దబోధః, కథం వా ప్రాఙ్మతే శక్యాభేదబుద్ధిః, కథం వా

'గఙ్గావృత్తిఘర్మాభావవత్ తీరమ్' ఇతి జ్ఞానే తద్గతశైత్యపావనత్వాదిప్రతీతిరితి వాచ్యమ్, బాధబుద్ధేః శాబ్దబోధాప్రతిబన్ధకత్వాత్ । న చైవమపి జాయమానబోధప్రామాణ్యశఙ్కాజననే తతశ్చమత్కారానాపత్తిరితి వాచ్యమ్, విషయతాసమ్బన్ధేన శక్యతావచ్ఛేదకతత్సమానాధికరణధర్మేతదన్యతరవిషయకత్వాధగ్రహజన్యాప్రామాణ్యజ్ఞానం ప్రతి జనకతారూపవిషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా లక్షణాజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకత్వాన్న దోష- । 'గౌర్వాహీకః' ఇత్యాదౌ తు సాదృశ్యమహిమ్నాపి బాధబుద్ధిస్థగనమిత్యుక్తమిత్యాహుః ।

యత్తు 'గౌర్వాహీకః' ఇత్యాదౌ గౌణ్యాం సాధారణధర్మాశ్రయో జడాదిర్జడత్వేన లక్ష్యః । గోవృత్త్యసాధారణజడత్వప్రతీతిః ఫలమితి తత్, న; 'గౌర్వాహీకో జడః' ఇత్యాదౌ పౌనరుక్త్యాపత్తేః । న చోపాత్తధర్మాతిరిక్తధర్మముఖేన లక్షణేతి వాచ్యమ్, తదతిరిక్తధర్మాస్ఫురణేఽపి వాక్యార్థప్రతీతిదర్శనాత్, 'అక్షసఙ్ఘాతాఙ్కితాని; శరీరాణి, కమలాని' 'సకలకలం పురం సుధాంశుబిమ్బమ్' ఇత్యాదౌ శ్లేషలబ్ధధర్మం వినా ధర్మాన్తరస్య సర్వథైవాస్ఫురణాచ్చ ।

నను 'గౌర్వాహీకః' ఇత్యాదిసారోపాస్థలే సదృశత్వేన లక్షణేతి త్వదుక్తమప్యయుక్తమ్ । తథా సతి సాదృశ్యస్య శబ్దోపాత్తత్వేనోపమాలఙ్కారస్య శబ్దోపాత్తత్వేనోపమాలఙ్కారస్య ప్రసఙ్గేన 'గౌరివ గవయః' ఇత్యత్రోపమా, 'గౌర్వాహీకః' ఇత్యత్ర రూపకమిత్యాలఙ్కారికసిద్ధాన్తభఙ్గాపత్తిః । నహి సాదృశ్యస్య వాచ్యత్వ ఏవోపమా, 'పద్మప్రతిపక్షమాననమ్' ఇత్యాదౌ లక్ష్యత్వేఽపి తద్దర్శనాత్ ।

క్శఇఞ్చ, 'వాహీకోఽయం న గోసదృశః, అపి తు గౌరేవ' ఇత్యాదౌ సాదృశయ్వ్యతిరేకమిశ్రితే సాదృశ్యబుద్ధ్యయోగ ఇతి చేత్, న; భేదగర్భసాదృశలక్షణాయామభేదప్రతీతౌ రూపకాపత్తిరితి వాచ్యమ్, భేదఘటితసాదృశ్యవతి తస్య నిరూఢలక్షణాభ్యుపగమేన ప్రయోజనానపేక్షాత్వాదిత్యాహుః ।

నవ్యాస్తు --- "గౌర్వాహీకః" ఇత్యాదౌ న లక్షణా, కిన్తు నామార్థయోరభేదాన్వయరీత్యా విషయవిషయిణీరభేదేనైవాన్వయః, ప్రసిద్ధత్వాదినోపస్థితసాదృశ్యమహిమ్నా

ప్రాగ్వదేవాప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్థితానాహార్యాభేదబుద్ధ్యుపపత్తై లక్షణాయా వ్యర్థత్వాత్ ।

కిఞ్చ, లక్షణాయామ్ 'రాజనారాయణం లక్ష్మీస్త్వామాలిఙ్గతి నిర్భరమ్' ఇత్యాదౌ విశేషణసమాసాయత్తం రూపకమ్, ఉపమితసమాసాయత్తోపమా వేతి సన్దేహే 'యద్యత్రోపమా స్యాత్, తర్హి నారాయణసదృసో రాజేత్యర్థే నారాయణసదృసే లక్ష్మీకర్తృకాలిఙ్గనసంసర్గబాధ ఇతి రూపకమేవ' ఇత్యాలఙ్కారికోక్తం విరుధ్యేత, రుపకేఽపి సదృశలక్షణాయాం రాజాభిన్ననారాయణసదృశమిత్యర్థే తత్తాదవస్థ్యాత్ ।

యది తు నారాయణ సదృశస్య లక్ష్యస్య శక్యతావచ్ఛేదకనారాయణత్వేన భానమిత్యాదిమతేనాయం దోషః, మతాన్తరేఽపి భేదాగర్భసాదృశ్యస్యైవ లక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వాన్న దోష ఇతి విభావ్యతే, తర్హి వ్యర్థత్వమేవ దోషః ।

స్వీకృతా, చ 'శోణాభ్రసన్ధ్యాకాలసదృశః కాషాయవసనో యతిః' ఇత్యాదౌ బిమ్బప్రతివిమ్బభావేనోపమాస్థలే సాధారణధర్మాంశే వినాపి లక్షణాం సాదృశ్యాతిశయమహిమ్నా శబ్దాత్ స్వాసాధారణరూపేణోపస్థితయోరపి విషయవిషయివిశేషణయోరభేదబుద్ధిరాలఙ్కారికైః "గామ్భీర్యేణ సముద్రోఽయం రాజా" ఇత్యాదౌ జ్ఞానజన్యజ్ఞానప్రకారత్వం తృతీయార్థః, తస్య చ స్వవిషయజ్ఞానజన్యవిషయత్వసమ్బన్ధేన సముద్రేఽన్వయః, 'వహ్నిమాన్ ధూమాత్' ఇత్యాదౌ తథా క్లృప్తత్వాత్ ।

లక్షణాపక్షేఽప్యేవమేవోచితమ్ । లక్ష్యమాణైకదేశసాదృశ్యే ప్రయోజనత్వరూపస్యాభేదస్వా తృతీయార్థస్యాన్వయే 'పదార్థః పదార్థేనాన్వేతి, న తు తదేవకదేశేన' ఇతి వ్యుత్పత్తిభఙ్గాపత్తిః1 ఘటత్వగోత్వాదావన్వయేననిత్యాభిన్న యద్ ఘటత్వమ్, నిత్యాభిన్నం యద్ గోత్వమ్, తద్వాన్ ఘటః, తద్వాన్ గౌరితి తాత్పర్యేణ నిత్యో ఘటః, నిత్యో గౌరిత్యస్య ప్రామాణ్యవారణాయ వ్యుత్పత్తిరియం స్వీక్రీయతే । స్వీకృతాయాఞ్చాస్యాం ఘటత్వగోత్వయోః పదార్థైకదేశత్వాత్ తత్ర నిత్యపదార్థస్యానవయాభావేన నైతాదృశః ప్రయోగః ప్రామాణ్యమర్హతి । కిఞ్చ, సాదృశ్యే ప్రయోజ్యత్వమపి స్వజ్ఞానజన్యజ్ఞానవిషయత్వమేవ వాచ్యమిత్యాహుః ।

అత్రేదం బోధ్యమ్ -- 'బాహీకోఽయమపరో గౌః' ఇత్యాదావపరాదిపదైః ప్రసిద్ధగోర్భేదప్రతిపాదనేన విరోధాన్నాభేదబోధో వాచ్యయోః, కిన్తు తత్సదృసే లక్షణైవ । లక్షణాయాశ్చ న శక్యాభేదబుద్ధిః ఫలమ్, కిన్తు సాదృస్యాతిశయబుద్ధిః ।

ఏవఞ్చ సకలతత్కార్యకారిత్వం ఫలతి । ఏమ్ 'ఉపూర్వో గౌః' ఇతి వాహీకాభిప్రాయేణ ప్రుయక్తేఽపి బోధ్యమ్ । తత్రాపి న ప్రసిద్ధగవాభేదో లక్షమాఫలమ్, అపూర్వపదేనతిరస్కారాత్ । వాహీకత్వాద్యప్రతీతికృతశ్చాధికచమత్కారః ।

ఇదమేవాభిప్రేత్య 'గౌర్వాహీకః' ఇత్యాదాబభేదరూపకాతిశయోక్తీ । ఈదృశస్థలే చ తాద్రూప్యరూపకాతిశయోక్తీ ఇతి కువలయాన్దకృతః ।

న చైవముపమాయా అపి రూపకత్వాపత్తిః, యత్ర సాదృశ్యప్రతీతికృతశ్చమత్కారః, తత్రోపమా; యత్ర త్వభేదప్రతీతికృతః సాదృశ్యాతిశయప్రతీతికృతశ్చ1చమత్కార ఇతి శేషః ।, తత్ర రూపకమ్ ।

చమత్కారనిదానభేదకృతో హ్యలఙ్కారాణాం పరస్పరం భేద ఇతి స్పష్టమస్మత్కృతషట్పదాఖ్యకువలయానన్దటిప్పణే ।

యత్తు మీమాంసకాః --- 'గౌర్వాహీకః' ఇత్యాదౌ గోశబ్దేన స్వశక్యగతజాడ్యాదిగుణసదృశజాడ్యాదయ ఏవ లక్ష్యన్తే, త్రైశ్చ 2అయం భావః -- మీమాంసకా జాతిం పదార్థం మన్యన్తే । గౌరిత్యత్ర గోశబ్దస్య గోత్వమర్థః, ఆశ్రయమన్తరా జాతిః క్వ తిష్ఠేదితి 'యేన వినా యదనుపపన్నమ్, తత్తేనాక్షిప్యతే' ఇతిన్యాయాద్ వ్యక్తేరాక్షేపాద్ బోధః ।

జాతిశక్తినయే ఆక్షేపేణ వ్యక్తిలాభవత్ స్వాశ్రయవ్యక్తిలాభ ఇతి । తత్, న ; 'జడో గౌర్వాహీకః' ఇత్యాదౌ పునరుక్త్యాపత్తేః ।

క్షఇ్చ, స్వరూపతో జాతివిషయశక్తిజ్ఞానం స్వరూపతో జాతిం స్మారయద్ వ్యక్తిం స్మారయతీతి యుక్తమ్, వ్యక్తిమవిషయీకృత్య స్వరూపతో జాతేర్భానస్యానుభవసిద్ధాన్తవిరుద్ధత్వాత్ । జాడ్యాదేశ్చ రూపాన్తరేణైవ భానాత్ తస్య విశేష్యతయాపి భానసభ్భవేన ధర్మిస్మారణే మానాభావాత్ । న చైవం గుణిబోధకశుక్లాదిపదానాం గుణే ఏవ శక్తిః, గుణినో బోధశ్చాక్షేపాదితి 'జాత్యాదిః' కా. ప్ర. ఉ. 2, సూ. 10 ఇత్యాదినా ప్రకాశాద్యుక్తమసఙ్గతం స్యాదితి వాచ్యమ్, ఇత ఏవాస్వరసాత్ తత్ర 'జాదిరేవ వా' కా. ప్ర. ఉ.2, సూ. 10 ఇతి పక్షాన్తరస్యోక్తేరదోషాత్ । న చ3 ఏవఇ్చ గౌరిత్యస్య గోత్వాశ్రయోఽర్థః ఫలతి । ధర్మశక్తిజ్ఞానం తత్తదాశ్రయోభయబోధకమితి కార్యకారణభావే కో దోష ఇతి వాచ్యమ్, 'శుక్లమ్' ఇత్యాదిగుణపరాదపి ధర్మిబోధాపత్తేః । వస్తుతో ధర్మిణి లక్షణేత్యేవ తదాశయః ।

ఇయాంస్తు విశేషః --- జాతిశక్తఘటాదీనాం కేవలజాతిబోధకతయానక్వాపి ప్రయోగః, శుకలాదీనాం తు కేవలగుణబోధకతయాపీతి । ఏవఇ్చ న కశ్చిద్ దోష ఇతి దిక్ ।

కేచిత్తు, 'గ్రమో దగ్ధః, పుష్పితం వనమ్' ఇత్యాదిప్రయోగే గ్రామాదిపదస్య స్వార్థైకదేశపరిత్యాగేన తదేకదేశే వత్తిః । తత్ర జహదజహల్లక్షణాఖ్యోఽన్యోఽపి భేదః, దగ్వభూయస్త్వాదిద్యోతనం ఫలమిత్యాహుః ।

ఇతి లక్షణానిరూపణమ్ ।

.

అథ వ్య్ఞ్జనానిరూపణమ్

ముఖ్యార్థసమ్బద్ధాలాధారణముఖ్యార్థబాధగ్రహాద్యప్రయోజ్యాప్రసిద్ధాద్యర్థవిషయకధీజనకత్వం వ్య్ఞ్జనా । సా చేయం శబ్దతదర్థపదైకదేశవర్ణరచనాచేష్టాదిషు సర్వత్ర, తథైవానుభవాత్, 'అనయా కటాక్షేణాభిలాషోఽభివ్యఞ్జితః' ఇతి సర్వజప్రసిద్ధేస్తస్యాం చేష్టావృతిత్వస్యాప్యావశ్యకత్వాచ్చ । ఏతేనార్థాదీనాం న వ్యఞ్జకత్వమ్, కిన్తు పదస్యైవేత్యపాస్తమ్

।

'రతికాలే విలోక్య శ్రీర్నాభిపద్మే పితామహమే ।

రసాకులా ఛాదయతే దక్షిణం నయనం హరేః ।।'

ఇత్యాదౌ హరిపదేన దక్షిణనయనస్య సూర్యాత్మకత్వే తన్నిమిలనేన సూర్యాస్తమయః, తేన పద్మసంకోచః, తేన పితామహస్థగనమ్, తేనాప్రతిబద్ధం రతివిలసితమితి క్తమేణ వ్యఙ్గ్యేషు ప్రతీయమానేషు తతదర్థప్రతిత్యుతరమేవ వ్యఙ్గ్యప్రతితేరర్థసేయాపి వ్యఞ్జకత్వావశ్యకత్వాత్ ।

'పశ్యాత్ర నలినీపత్రే బలాకా దృశ్యతేఽచలా ।

రమ్యే మారకతే పాత్రే శుక్తికేవ చ నిర్మలా ।।'

తత్రాపి నిశ్చలత్యుపమాయా చాశ్వస్తత్వమ్ । తేన తస్య నిర్జనత్వమ్, తేన తదేవావయోః సంతేతస్థానమిత్యాదిషు క్రమేణ ప్రతియమానేషు తత్తదర్థవ్యఙ్గ్యేష్వపి బోధ్యమ్ ।

అనయా చార్థబోధే జననీయే వక్తృబోద్ధృవాచ్యాదివైశిష్టచజ్ఞానం ప్రతిభా చ సహకారి తద్ధీజనకత్వజ్ఞానజనకమేవ వా । అతో నాతిప్రసఙ్గః । ప్రతిభా చ నవనవోన్మేషశాలిని బుద్ధిః । తదుక్తమ్-- 'ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభా మతా'ఇతి । నవోన్మేషో

జన్మాన్తరీయతద్ధీజనకత్వజ్ఞానజన్యసంస్కారోద్బోధః । వక్త్రాదివైశిష్ట్యసహకారేణ తజ్జనికా బుద్ధిః ప్రతిభేతి ఫలితమ్ ।

ఏవఞ్చ శక్తిరేతజ్జన్మగృహీతైవార్థబోధికా, వ్యఞ్జనా తు జన్మాన్తరగృహీతాపీత్యపి శక్తేరస్యా భేదకమ్ । ఇదమేవాభిప్రేత్య వ్యఞ్జనా స్వరూపసతీ హేతురితి ప్రవాదః ।

యద్యపి ప్రాగుక్తరీత్యా లక్షణతోఽపి భేదః సిద్ధః, తథాపి ప్రకారాన్తరేణాపి భేదం వక్తుం ముఖ్యార్థేత్యాద్యుక్తమ్ । 'పశ్యాత్ర నలినీపత్రే' ఇత్యాదౌ వక్తుతాత్పర్యవిషయీభుతవాచ్యార్థబాధాభావేఽప ప్రాగ్గ్వశితవ్యఙ్గ్యచప్రతీతేర్ముఖ్యార్థబాధజ్ఞానసత్త్వే తదప్రతీతేశ్చ న వైయఞ్జనికబోధే తస్య సహకారిత్వమ్ ।

ఏవమ్ 'గతోఽస్తమర్కః' ఇత్యాదేః శిష్యేణ సన్ధ్యావన్దనాదేః కర్తవ్యత్వాభిప్రాయేణ గురుం ప్రతి ప్రయుక్తాద్ వక్తృతాత్పర్యాభావేఽపి ప్రతివేశ్యాదీనామభిసరణోపక్రమాదిబోధస్య వాచ్యార్థప్రతీతిపూర్వకస్య వాచ్యార్థబాధజ్ఞానేఽజాయమానస్య లక్షణయోపపాదయితుమశక్యత్వాచ్చ ।

యత్తు, 'గతోఽస్తమర్కః' ఇత్యాదౌ న వ్యఞ్జనా, ఏకసమ్బన్ధిదర్శనాదపరసమ్బన్ధిస్మరమవదుపపత్తేరితి । తత్, న ; 'గతోఽస్తమర్కః' ఇత్యాది శ్రవణోత్తరమ్ 'సన్ధ్యావన్దనకర్తవ్యత్వం మయా స్మృతమ్' ఇత్యనువ్యసాయాభావాత్, 'ఏతదుక్తపదాదయమర్థో బుద్ధః' ఇత్యనువ్యవసాయాచ్చ, తత్రానుల్లేఖాచ్చ, ''ఇదం పదమేతదర్థస్య న వాచకమ్, నాపి లక్షకమ్, నాపి స్మారకమ్, అపి తు వ్యఞ్జనయా బోధకమ్' ఇతి ప్రామాణికవ్యవహారేణాప్యతిరిక్తతత్సిద్ధేశ్చ ।

ఏతేన తత్తదర్థానాం వక్రాదివైశిష్ట్యప్రతిభాదిసహకృతమనసైవ విశిష్టధీసమ్భవాత్, చమత్కారం ప్రతి శాబ్దస్యేవ మానసస్యాపి చేష్టానురోధేన హేతుతాయాః క్లృప్తత్వాచ్చ వ్యఞ్జనాసత్త్వే న మానమ్ । ప్రతిభా చ తత్తత్పదార్థవిషయసంస్కారోద్బోధకో బుద్ధివిశేషః । తత్ర చ తత్తత్పదతత్తదర్థజ్ఞానం వక్రాదివైశిష్ట్యజ్ఞానం చ సహకారి ఇతి పరాస్తమ్ ।

వ్యఙ్గ్యోఽర్థోఽనుమేయ ఇతి త్వ్యుక్తమేవ । విరుద్ధానైకాన్తికేభ్యో వ్యాప్తిపక్షధర్మతాదినిర్ణయాబావేఽపి వ్యజగ్యార్థప్రతీతేః ।కిఞ్చ, సిద్ధిసత్త్వేఽపి వ్యఙ్గ్యార్థబోధదర్శనేన తత్రప్రతిబన్ధ్యతావచ్ఛేదకకోటౌ తత్తద్భేదనివేశేఽతిగోరవాపత్త్యా వైయఞ్జనికబోధస్యాతిరిక్తత్వ ఏవ లాఘవమ్ । అన్యథా శబ్ధప్రామాణ్యస్యాప్యుచ్ఛేదాపత్తిరిత్యన్యత్ర విస్తరః ।

బోధకత్వస్య చేష్టాయాం సత్త్వేఽపి తన్నిష్ఠబోధక్తవం న శక్తిః, 'చేష్టా శక్తా' ఇతి ప్రామాణికవ్యవహారాభావాత్ । కిన్తు తజ్జన్యబోధే తజ్జ్ఞానస్య కారణత్వం బోధ్యమ్ । తత్తద్వాచకశబ్దస్మరణద్వారా చేష్టయా బోధ ఇత్యాపి కశ్చిదితి సర్వేష్టసిద్ధిః ।

ఇతి వ్యఞ్జనానిరూపణమ్ ।

****

వృత్తివిచారః సమ్పూర్ణః1 అథేదానీం తత్తదాచార్యాణాం మతప్రదర్శనపురస్సరం శబ్దవృత్తిః సమాసేన సమీక్ష్యతే ---

శ్రుతిమన్తః సఙ్ఖ్యాతీతాఞ్ఛబ్దాన్ ప్రతిదినం ఋణ్వన్తి, పరన్తు సమ్యక్ శ్రుతా అపి సమే శబ్దా నైవ స్రవానర్థఆన్ బోధయన్తి, అపి తు కేచేనైవ కాంశ్చిదేవ క్వచనైవ । యథా - సాధు శ్రుతాదపి కమ్బుగ్రీవాదిమదర్థవ్యక్తేరేవావగమో భవతి, న తు ప్రవాహస్య నాపి పటస్యేతి ఘటశబ్దస్య కమ్బుగ్రీవాదిమదర్థేన కశ్చన సమ్బన్ధో వర్తతే, న ప్రవాహేణ, నాపి పటేనః, అన్యథా తావపి ప్రబోధయేత్ ।

ఏవఞ్చ శబ్దార్థయోః పరస్పరం కశ్చన సమ్బన్ధో వాచ్యః, యేన శబ్దః సమ్బద్ధమేవార్థం ప్రకాశయతి, నాసమ్బద్ధమ్, ప్రదీపవదితి కల్ప్యతే; పరన్త్వేవం సతి శబ్దానాం సమవాయేనాకాశే సమ్బద్ధత్వాత్ 'శబ్దాశ్రయత్వమాకాశత్వమ్' ఇతి సిద్ధాన్తాద్ ఏకసమ్బన్ధిజ్ఞానమపరసమ్బన్ధినం స్మారయతీతి ఘటాదిపదేనాకాశస్యాపి బోధః స్యాత్ । స చ నేష్టః, తాదృశస్య బోధస్యాననుభవాదితి పదపదార్థయోః సమవాయాదివిలక్షణః కశ్చన సమ్బన్ధః కల్పనీయః । స చ జ్ఞాత ఏవాపేక్ష్యతే, నాజ్ఞాతః; అన్యథాఽజ్ఞాతేఽపి తస్మిన్నర్థబోధః స్యాత్ ।

అయమేవ సమ్బన్ధో వృత్తిపదేన శబ్దవ్యాపారాదిపదేన చోచ్యతే । ఏవఞ్చ శాబ్దబోధౌపయికః, అర్థప్రతియోగికః పదానుయోగికః, పదప్రతియోగికోఽర్థానుయోగికో వా సమ్బన్ధో వృత్తిః । అథవా వృత్తిపదవ్యవహార్థత్వం వృత్తిత్వమితి । యేన శబ్దవ్యాపారేణ ఝటిత్యర్థబోధో భవతి, సోఽభిధాఖ్యవ్యాపార ఇత్యుచ్యతే ।

భట్టలోల్లచప్రభృతయస్త్వభిధారూపామేకామేవ వృతిం మన్వతే । తయైవ చ సర్వవిధస్యార్థస్య బోధో భవతి ।

తేషామయమాశయః -- యథా బలవతా ప్రేరిత ఏక ఏవ ఇషురేకేనైవ వేగాఖ్యేన వ్యాపారేణ రిపోర్వర్మచ్ఛేదమ్, మర్మభేదం ప్రాణహరణఞ్చ వివతే, తథా సుకవిప్రయుక్త ఏక ఏవ శబ్ద ఏకేనైవాభిధాఖ్యవ్యాపారేణ పదార్థోపస్థితిమ్, అన్వయబోధం వ్యఙ్గ్యప్రతీతిఞ్చ విధత్తే । అతో నాస్తి వాచ్యాదన్యోఽర్థస్తోషామితి । తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే -- 'సోఽయమిషోరివ దీర్ఘదీర్ఘతరోఽభిధావ్యాపారః' (కా. ప్ర. ఉ. 5, పృ. 225) ఇతి కతిపయే విద్వాసః । 'గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదౌ భగీరథరథఖాతావచ్ఛిన్నపయః ప్రవాహార్థ ప్రత్యాయ్య విరతవ్యాపారాయా అభివాయా గతేరభావాత్ తీరబోధో న స్యాదితి శబ్దే తదన్యమపి లక్షణాఖ్యవ్యాపారం మన్వతే

నైయాయికాః । తే చాభిధాం సంకేతమపి ప్రతిపాదయన్తి । తథా చోక్తం శక్తివాదే --- ' సంకేతో లక్షణా చార్థే పదవృత్తిః ' ఇతి ।

ఏవఞ్చ తత్తత్పదేన జాయమానేఽర్థబోధే తత్తత్పదవృత్తేర్జ్ఞానాత్ పదార్థోపస్థితి రన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణామతి వృత్తిజ్ఞానాభావే శ్రుతోఽపి శబ్దో నార్థబోధం జయతి । ఘటపటాదేశ్చాకాశాదౌ వృత్తేరభావాద్ నైవ తద్విషయకో బోధః । ఏత ఏవ వృత్త్యా పదప్రతిపాద్య ఏవ పదార్థ ఇత్యభిధీయతే ।

తత్రాధునికసంకేతః పరిభాషా । తథా చార్థబోధకం పదం పారిభాషికమ్, యథా శాస్త్రకారాదిసంకేతితనదీవృద్ధ్యాదిపదమ్ । ఈశ్వరసంకేతః శక్తిః । తథా చార్థబోధకం పదం వాచకమ్ । యథా గోత్వాదివిశిష్టబోధకం గవాదిపదమ్, తద్బోధ్యోఽర్థో గవాదిర్వాచ్యః । స ఏవ ముఖ్యార్థ ఉచ్యతే ఇతి గదాధరభట్టాచార్యః ।

జగదీశతకలిఙ్కారస్తు -- ఉభయావృత్తిధర్మవిశిష్టసంకేతవతీ సఞ్జ్ఞా పారిభాషికీ । యథాఽఽకాశఀడిత్థాది । శబ్దవత్యాకాశే వ్యక్తౌ నిత్యసంకేతవతీ ఆకాశేతి సఞ్జ్ఞా । దారుమయహస్తివ్యవతౌ ఆధునికసంకేతవతీ ఇత్థేతి సఞ్జ్ఞా । ఆకాశడిత్థాదిసఞ్జ్ఞా హి ద్వితయావృత్తిధమణైవ శబ్దేన దారుమయహస్తివృత్తితద్వ్యక్తిత్వేన చ రూపేణ శబాదశ్రయం దారుమయహస్తివృత్తితద్వ్యక్తిత్వాశ్రయం చ ప్రతిపాదయతి ।

ఘటత్వాదిజాతేరనేకవృతిత్తవాద్ ఘటత్వాదిజాత్యాశ్రయవాచకం ఘటపదం న పారిభాషికమ్ । ఆకాశాదిపదస్య శబ్దాశ్రయత్వవిరహితే కేవలే గగనాదౌ సఙ్కేతకల్పనే తు పటాదీనామపి పారిభాషికత్వం స్యాదిత్యాది । తత్రాపి పటత్వవిరహితే కేవలే పటే సఙ్కేతస్య కల్పయితుం శక్యత్వాత్ । ఏవఞ్చాతివ్యాప్తిః పాదలేష్టుకా స్యాత్ ।

యది పటే సంకేతితమపి పటపదమ్ 'న పటత్వజాతివిశిష్టశక్తిమత్' ఇత్యాదినిశ్చయానన్తరం పటాదిపదశక్తిగ్రహాత్ పటపదాత్ పటత్వజాతివిశిష్టస్య పఀస్యాననుభవాదవశ్యం పటాదిపదశక్తిః కిఞ్చిద్ ధర్మవిశిష్టార్థనిరూపితా, న తు కేవలవ్యక్తినిరుపితా; అన్యథా తద్ధర్మప్రకారకతద్ధమివిశేష్యకనిశ్చయే సతి తద్ధర్మాభావప్రకారకతద్ధర్మివిశేష్యకజ్ఞానం న భవతీతి సిద్ధాన్తాత్ 'పటపదం న పటత్వజాతివిశిష్టశక్తిమత్' ఇత్యాకారకనిశ్చయానన్తరం పటాదిపదశక్తిగ్రహాత్ పటపదాత్ పటస్యానుభవ ఆపద్యేత ।

తవ మతే శక్తౌ పటత్వస్య ప్రకారతయాఽనివేశాత్, ప్రతిబన్ధ్యాప్రతిబన్ధకయోః సమానప్రకారకత్వాభావాదిత్యవశ్యం పటత్వావచ్ఛిన్నే శక్తిరభ్యుపగన్తవ్యేతీదముచ్యకే, తర్హి తుల్యయుక్త్యాఽఽకాశాదిపదేఽపి కథం గజనిమీలికాఽఽద్రియతే । తత్రాపి శబ్దవతి శక్తమప్యాకాశపదమ్ -- 'న శబాదశ్రయశక్తిమత్' ఇతి బాధనిశ్చయదశాయామాకాశాదిపదాన్న శబ్దాశ్రయత్వేన గగనస్య ప్రతీతిరితి శబ్దాశ్రయ ఏవాకాశస్య శక్తిరితి విభావ్యతామ్ ।

ఏవఞ్చ --- 'పటత్వాద్యుపలక్షితే ధర్మిణ్యేవ, న తు పటత్వాదిజాతివిశిష్టే శక్తిగ్రహస్య తాద్రూప్యేణ పటత్వాదినా పటవిషయకానుభవం ప్రతి హేతుత్వాద్ మాస్తు పటాదిపదస్యాపి పటత్వాద్యవచ్ఛిన్నే శక్తిః । పరన్తు పటత్వాద్యుపలక్షితవ్యక్తిష్వేవ ఇతివదతో దీధితికారస్యాపి గేహే రజనీత్యహో విధేర్వైచిత్ర్యమ్ ।'

ఏకసమ్బన్ధేనానేకేషు వర్తమానా యే ఉపాధయో ధర్మాస్తద్విశిష్టే సంకేతవతీ సఞ్జ్ఞా త్వౌపాధికీ । యథా -- భూతయూతాదీః । సా హి సచేతనావృత్తివిశేషగుణవత్త్వవార్తాహారకత్వాద్యనుగతోపాధిపురస్కారేణైవశక్తో భవతి । శబ్దాశ్రయత్వాదికన్త్వఖణ్డత్వేనోపాధిరపి నానుగతో ద్వితయావృత్తిత్వాత్, అతః పారిభాషికే గగనాదిపదే నాతిప్రసఙ్గః ।

నన్వేవం ఘటపదస్యాపి నైమిత్తికత్వంన స్యాత్, ప్రత్యుత ఘటత్వాజాతేరవయవసంయోగవిశేషవృత్తితయౌపాధికత్వం స్యాదితి చేత్, ఇష్టాపత్తిః । యది చ స్వాశ్రయాశ్రయత్వరూపపరమ్పరాసమ్బన్ధేన వైజాత్యవత్త్వేన శక్తం ఘటపదమ్, తదా నైమిత్తికమేవేతి న వ్యవహారవిరోధ ఇత్యాహ ।

భర్తృ హరిపదాస్తు -- యస్మిన్నర్థే యన్నామాధునికసంకేతవత్ తదేవ తత్ర పారిభాషికమ్ । ఏవఞ్చ యాదృశానుపూర్వీ యాదృశార్థవిశేష్యకకిఞ్చిజ్జన్యబోధవిషయత్వప్రకారకానిత్యసంకేతవిషయతావిశేషావచ్ఛేదికా తాదృశానుపూర్వీమత్త్వం తాదృశార్థే పారిభాషిత్వమితి పర్యవసితమ్ । యథా పిత్రాదిభిః పుత్రాదౌ సంకేతితం చైత్రాది, యథా వా శాస్త్రకుద్భిః సిద్ధ్యభావాదౌ సంకేతితం పక్షతాది ।

యస్మిన్నర్థే జాత్యవచ్ఛిన్నశ్కతిమన్నామ నైమిత్తికమ్; ఏవఞ్చ యాదృశానుపూర్వీయాదృశార్థవిశేష్యకజాత్యవచ్ఛిన్నస్వశక్తినిరూపకతావచ్ఛేదికా తాదృసానుపూర్వీమత్త్వం తాదృశార్థనైమిత్తికత్వం పర్యైవసితమ్ । యథా - గవి గోనామ, గవయే చ గవయాదినామ । యత్రార్థే యదుపాధ్యవచ్ఛిన్నశక్తిమన్నామ తదౌపాధికమ్ । తథా చ యాదృశానుపూర్వీ యాదృశార్థవిశేష్యకసఖణ్డధర్మవచ్ఛిన్నశ్కతినిరూపకతావచ్ఛేదికా తాదృశానుపూర్వీమత్త్వం ఫలితమ్ । యథాఽఽకాశపశ్వాది ।

నను ఆధునికసంకేతస్యాపిశక్తిమత్త్వాత్ పారిబాషికచైత్రాదిశబ్దానాం నైమిత్తికత్వాపత్తిః, నదీవృద్ధ్యాదిశబ్దానామౌపాధిక్త్వాపతిశఅచ । ఇష్టాపత్తౌ చ తేన రూపేణ విభాగాసమ్భవః, మిథోవిరుద్ధర్మస్యైవ విభాజకతావచ్ఛేదకత్వాదితి చేత్ న; సంకేతస్య శక్తిత్వేనాధునికస్య సంకేతస్య శక్తిత్వాభావాత్ । తథాహి ---

ఆజానికశ్చాధునికః సంకేతో ద్వివిధో మతః ।

నిత్య ఆజానికస్తత్ర యా శక్తిరిత్యభిధీయతే ।।

కాదాచిత్కస్త్వాధునికః శాస్త్రకారాదిభిః కృతః ।।

తత్ర = తయోర్మధ్యే, నిత్యః సంకేతః ఆజానికః = న జనిరుత్పత్తిర్యస్యాసౌ అజనిః, అజనిరేవాజానికః, స్వార్థే ఇకణితిఆజానికశబ్దో యౌగికః । అన్యే తు, ఆజాతికః కాలత్వవ్యాపక ఇత్యర్థః । తథా చాజానికః శబ్దః పారిభాషిక ఇత్యాహుః । తత్ న ; యౌగికసమ్భవే పారిభాషికకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్ । న చ ప్రాగభావాప్రతియోగిత్వే సతి ధ్వంసాప్రతియోగిత్వరూపస్య నిత్యత్వస్య యోగాలభ్యత్వేన తద్బోధనే తస్య కథం యౌగికత్వమితి వాచ్యమ్, ప్రాగభావాతిరిక్తస్యానుత్పన్నవస్తునో ధ్వంసాప్రతియోగిత్వియమాత్ । నిత్యపదస్యైవానుపన్నపతత్వాద్ వా । న చ తయోరేకార్థత్వేన పౌనరుక్త్యమ్, ఆజాదిక ఇత్యస్యాజానికశబ్దప్రతిపాద్యపరత్వాత్ । అత ఏవ యా శ్కతిరిత్యత్ర యత్పదస్యయ నిత్యసంకేతపరత్వేఽపి 'శక్తిరిత్యభిధీయతే' ఇత్యనేన శక్తిపదప్రతిపాద్యత్వకథనాద్ న పౌరరుక్త్యమ్ ।

అత ఏవ చ 'ప్రజావతీ భ్రాతృజాయా' 'శ్యాలాః స్యుర్భ్రాతరః పత్న్యాః', 'సత్కృత్యాలజకృతాం కన్యాం యో దదాతి స కూకుదః' ఇత్యాదావపి న పోనరుక్త్యమ్ । కాదాచిత్కత్వమ్ = ధ్వంసప్రతియోగిత్వమ్ । ఆధినికః = ఆధినికశబ్దప్రతిపాద్యః । స చ క ఇత్యాఙ్క్షాయామాహ - శాస్త్రకారాదిభిరితి । ఆదినా మ్లచ్ఛాదిపరిగ్రహః । యథా స్త్రీకృతేకారే నదీపదస్య,ఆరాదిషు వృద్ధ్యాదిపదస్య సంకేతః, రఙ్గౌ యవపదస్య సంకేతః ।

న చ పిత్రాదిసంకేతితే చైత్రాదిపదే నిత్యసంకేతవత్త్వే మానమస్తి, ద్వాదశేఽహ్ని పూర్వపూర్వప్రయుక్తత్వాపాతాచ్చ, తస్త తన్నియతత్వాదిత్యుక్తత్వాత్ । చైభాదిపదానామివ పారసీకాదిశబ్దానాం సంకేతవత్వావిశేషేఽపి న తేషాం ధర్మకర్మణ్యుపయోగః, "సాధుభిర్భాషితవ్యం నాసాధుభిః, నాపభాషితవై న మ్లేచ్ఛితవై" ఇతి శ్రుత్యా తత్ర తన్నిషేధాత్ । మ్లేచ్ఛితవై = మ్లేచ్ఛమాత్రసంకేతితైః, ఖరాదిశబ్దాస్తు రాభసాదౌ మ్లేచ్ఛైరివార్యైరపి సకేతితా ఇత్యాహుః ।

శాబ్దికాః, వ్యఞ్జనామప్యేకాం తృతీయాం వృత్తిమభ్యుపగచ్ఛన్తి । తథా చోక్తం నాగేశేన -- ముఖ్యార్థబాధగ్రహనిరపేక్షబోధజనకో ముఖ్యార్థసమ్బద్ధాసమ్బద్ధసాధారణప్రసిద్ధాప్రసిద్ధార్థవిషయకో వక్త్రాదివైశిష్ట్యజ్ఞానప్రతిభాద్యుద్బుద్ధః సంస్కారవిశేషో వ్యఞ్జనా । అత ఏవ నిపాతానాం ద్యోతక్త్వం స్ఫోటస్య వ్యఙ్గ్యతా చ హర్యాదిభిరుక్తా । ద్యోతకత్వఞ్చ క్వచిత్

సమభివ్యాహృతపదీశక్తివ్యఞ్జకత్వమ్, ఇతి వైయాకరణానామపి తత్స్వీకార ఆవశ్యకః । ఏషా చ శబ్దతదర్థపదపదైకదేశవర్ణరచనాచేష్టాదిషు సర్వత్ర, తర్థవానుభవాత్ । వక్త్రాదివైశిష్ట్యాదిజ్ఞానం వ్యఙ్గ్యవిశేషబోధే సహకారీతి న సర్వత్ర తదపేక్షేత్యన్యత్ర విస్తరః । (వైయా. సి. ల. మ. పృ. 133)

శాబ్దికైః సా స్మృతైవ త్రివిధాపి స్వరాదివత్ ।

అభిధా లక్షణా వ్యక్తిరిత్యాఖ్యా త్రితయం మతమ్ ।।

(కోవిదనన్దే పృ.1, శ్లో. 42)

వివిధా వృత్తిరేకైవ వైలక్షణ్యేఽపి వస్తుతః ।

ఇత్యాహుః శాబ్దికాస్తేషాం భిన్నత్వే గౌరవాద్భయమ్ ।।

(కౌవిదానన్దే పృ. 26, శ్లో. 16)

యథైక ఏవ స్వరో హ్రస్వదీర్ఘప్లుతభేదేన త్రివిధో భవతి, తథా శక్తిరేవ శబ్దవృత్తిరభిధాలక్షణావ్యఀ్జనాబేదేన త్రివిధా భవతి । వృత్తీనాం భేదే గౌరవమస్తి ఇతి తట్టీకా ।

అత్ర వైయాకరణాః --- 'శక్తిరేవ శబ్దవృత్తిః, తసయాశ్చ ప్రసిద్ధ్యప్రసిద్ధిభ్యాం శక్తిలక్షణావ్యపదేశః, వ్యఀ్జనా తు తత్రాన్తర్భవతి దీర్ఘవ్యపారాత్ (త్రివేణికా, పృ. 36-37)' ఇతి ।

ఏవఞ్చ శాబ్దికా వ్యఞ్జనావృత్తిం నాభ్యుపగచ్ఛన్తీతి వైయాకరణమతమభ్యూహ్య ప్రత్యాఖ్యాతాఽఽశాధరభట్టేన కోవిదాన్దే త్రివిదాన్దే త్రివేణికాయాఞ్చ । తస్యాయం భావః స్యాత్ - యద్ భాష్యాదిప్రాచీనతమేష్వాకరగ్రన్యేషు క్వచిదపి వ్యఞ్జనావిషయకో విశిష్టో విచారో నోపలభ్యతే । టాకాదిగ్రన్థేషు చ 'వృత్తిశ్చ శక్తిలక్షణాఽన్యతరరూపా' (మనో. శ. టిప్పణమ్, పృ. 25, పా. సూ. 1-2-45) ఇత్యేవ లిఖితమ్, న తు వ్యఞ్జనాభిప్రయేణ 'అన్యతమరూపా' ఇతి । లక్ష్యార్థస్యమాణవకాదేర్నియతోపస్థితికత్వాభావేన సింహాదిపదరూపప్రాతిపదికార్థత్వాభావశఙ్కాం మనసి నిధాయ 'అన్వయానుపపత్తిపూర్వికా లక్షణా పదే ఏవ' (లఘుశబ్దేన్దుశే., పృ. 516 ; పీ. సూ. 2-3-46) ఇత్యేవ శేఖరకారేణోక్తమ్, న తు

వ్యఞ్జనాస్థలేఽపి శఙ్కాసమాధానే సముద్భావితే । వ్యఞ్జనాస్వీకారే తు తత్రాపి నియతోస్థితికత్వాభావే తయోరుద్భావనమవశ్యం కర్తవ్యమాసీత్ ।

యద్యపి స్ఫోటవాదే యే శ్రద్ధధతే, తైరవశ్యం వ్యఞ్జనాఙ్గీకర్తవ్యా । అన్యథా సకలశాబ్దికాభిమతాతస్య

వ్యఙ్గ్యతా నైవ సిద్ధా భవేత్ । అత ఏవ నాగేశభట్టేన వ్యఞ్జనాస్వరూపంప్రదర్శ్యోక్తం -- 'అత ఏవ నిపాతానాం ద్యోతకత్వం స్ఫోటస్య వ్యఙ్గ్యతా చ హర్యాదిభిరుక్తా । ద్యోతకత్వఞ్చ క్వచిత్ సమభివ్యాహృతపదీయశక్తివ్యఞ్జకత్వమితి వైయాకరణానామపి తత్స్వీకార ఆవశ్యకః' (వై. సి. ల. మ. పృ. 133) ఇతి, తథాపి తార్కికేషు శశ్వతికవిరోధానాం శాబ్దికానాం తార్కికమతప్రత్యాఖ్యానమాత్రఫలకో వ్యఞ్జనాసమర్థనప్రయాసో భవేత్, అన్యథా లక్షణాయాః ప్రత్యాఖ్యానే 'జఘన్యవృత్తికల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్, దృత్తిద్వయావచ్ఛేదకద్వయకల్పనే గౌరవాత్, సతి తాత్పర్యే 'సర్వే సర్వార్థవాచకాః' ఇతి భాష్యాల్లక్షణాయా అభావాచ్చ' (పర. ల. మ., లక్షణాని.పృం 62) ఇత్యాదయో యావన్తో హేతవో నాగేశేనప్రదర్శితాస్తే, సర్వేఽపి వ్యఞ్జనాం కథం న విరున్ధ్యుః । వ్యఞ్జనయా యావానర్థో వ్యఙ్గ్యో భవతి తావాన్ సర్వోఽప్యప్రసిద్ధశక్త్యా వ్యక్తో భవిష్యతి । వ్యఞ్జనావృత్తౌ శ్రద్ధామావహతామాలఙ్కారికాణాంమతే సహృదయైరేవ వ్యఙ్గ్యోఽర్థోఽవగమ్యతే, తాదృశోఽర్థోఽప్రసిద్ధశక్త్యా వైయాకరణైర్బోత్స్యతే, కిం వ్యఞ్జనయా ? తయా చోక్తం నాగేశేన "శక్తిర్ద్విధా, ప్రసిద్ధా అప్రసిద్ధఆ చ । ఆమన్దబుద్ధివేద్యాత్వం ప్రసిద్ధాత్వమ్, సహృదయహృదయమాత్రవేద్యాత్వమప్రసిద్ధాత్వమ్ । తత్ర గఙ్గాదిపదానాం ప్రవాహాదౌ ప్రసిద్ధా శక్తిః, తీరాదౌ చాప్రసిద్ధేతి కిమనుపపన్నమ్ ।" నను 'సర్వే సర్వార్థవాచకాః, ఇతి బ్రూషే చేత్, తర్హి ఘటపదాత్ పటప్రత్యః కిన్న స్యాదితి చేత్, న;: సతి తాత్పర్యే, ఇత్యుక్తత్వాత్ తాత్పర్యాభావాదితి గృహాణ । తాత్పర్యఞ్చాత్రేశ్వరం దేవతామహర్షిలోకవృద్ధపరమ్పరాతోఽస్మదాదిభిర్లబ్ధమితి సర్వం సురూఢమ్' ఇతి (పరమ - ల. మ., లం. ని. పృ. 63) । ఏవఞ్చ యథా లక్షణాస్థలే తాత్పర్యవశాదప్రసిద్ధయా శక్త్యైవష్టార్థస్య లాభః, తథా వ్యఞ్జనాస్థలేఽపి వక్త్రాదివైశిష్ట్యసహకారేణాప్రసిద్ధశక్త్యైవేష్టార్థలాభో భవిష్యతి, కిం వ్యఞ్జనయా ? యది హర్యాదిభిర్నిపాతానాం ద్యోతకత్వస్వీకారాత్, స్ఫోటస్య వ్యఙ్గ్యత్వస్వీకారాచ్చ శాబ్దికైర్ద్యోతకతారూపా వ్యఞ్జనా స్వీక్రియతే, తర్హి ప్రాదీనాం ద్యోతకత్వాఙ్గీకారాన్నైయాయికైరపి సా స్వీక్రియతే, తర్హి ప్రాదీనాం ద్యోతకత్వాఙ్గీకారాన్నైయాయికైరపి సా స్వీకర్తవ్యా భవేత్, న చ తైః స్వీక్రీయతే । యద్యన్యదేష వ్యఞ్జత్వం తేషాం తర్హి శాబ్దికానామపి తద్ అన్యదేవ భవతు । కిం లక్షణభేదేనాధికతాస్వీకారగౌరవేణ । ఏవఞ్చ శాబ్దికానాం వ్యఞ్జనాయామనాస్థా ప్రతీయతే ।

పరమలఘుమఞ్జూషా నాగేశస్య కృతిర్నాస్తి ।వైయాకరణసిద్ధాన్తమఞ్జూషాయాం యస్య సిద్ధాన్తస్య యయా పరిపాట్యా ప్రతిపాదనమస్తి తస్య ప్రతిపాదనాయ సమాదృతా సా పరిపాటీ పరమలఘుమఞ్జూషాయాంన దృశ్యతే । పదార్థానాం తత్ర తత్ర విపర్యాసోఽపి విలోక్యతే । లక్షణాప్రత్యాఖ్యానే యావాన్ సన్నాహః పరమలఘుమఞ్జూషాయాం నిభాల్యతే, న తావాంస్తత్ర । ఏవమనేకే విచారభేదా అపి దృశ్యన్తే ద్వయోర్గ్రన్థయోరితి కథం తదాధారేణ వ్యఞ్జనా న స్వీక్రియతే వైయాకరణైరితి నిశ్చేతుం సక్యత ఇత్యపి విదుషాం ప్రవాదః । ఏవం సత్యపి ఆశాధరభట్టస్య యుక్తయోఽప్యుపేక్షితుం ప్రేక్షావద్భిర్న పార్యన్తే । అత్రత్యం రహస్యం మత్సరశూన్యైః శాబ్దికశార్దూలైః ప్రణిహితచేతోభిశ్చిన్తనీయమ్ ।]

.

అథ ధాత్వర్థవిచారః

అథ సకలశబ్దమూలభూతత్వాద్ ధాత్వర్థో నిరుప్యతే ।

అత్ర ?0ప్రాభాకరాః?01[Fn అత్ర మీకాంసకేషు మణ్డనమిశ్రాః -- ఫలమేవ ధాత్వర్థః, అనుకూలవ్యాపారస్తు ఆఖ్యాతార్థ, లడాద్యర్థవర్త్మానత్వాదీనాం వ్యాపారేఽన్వయః, ఏకపదోపాత్తత్వాత్ । ఫలసయాఖ్యాతార్థవ్యాపారం ప్రతి విశేషణత్వమ్ ఇతి ।

అన్యే మీమాంసకాస్తు వ్యాపారమాత్రం ధాత్వర్థః, ఫలం చ ద్వితీయార్థ ఇతి మన్యన్తే ।

నవ్యమీమాసకాశ్చ -- ఫలవ్యాపారౌ ధాత్వర్థః । ఉభయత్ర ఖణ్డశ ఏకాశక్తిః । తత్ర జన్యజనకభావః సంసర్గః । వ్యాపారముఖ్యవిశేష్యకశ్చబోధః, తత్రైవ కర్మాతిరిక్తకారకాణామన్వయః, కర్మకారకస్యచ కర్తృపదసమభివ్యాహారే ఫలేఽన్వయ ఇత్యాహుః ।

నైయాయికాస్తు -- ఫలవ్యాపారౌ ధాత్వర్థః, ఆఖ్యాతార్థః కృతిః, ప్రథమాన్తార్థముఖ్యవిశేష్యకశ్చ శాబ్దబోధ ఇతయామనన్తి ।

అత్ర ప్రాచీనవైయాకరణాః --- "ఫలవ్యాపారయోర్ధాతు" ఇతి ద్వివచనే ఫలనిరుపితా వ్యాపారనిరూపితా చ ధాతోః పృథక్ శక్తిః, అత ఏవ ఫలే స్తోకాదిరూపకర్మణోऽభేదేన గ్రామాదిరూపకర్మణశ్చ భేదేనాన్వయః । విశిష్టే శక్తిస్వీకారే పదార్థైకవశత్వే ఫలే కర్మాద్యనన్వయాపత్తిః ।

నాగేశభట్టాస్తు -- ఫలవిశిష్టవ్యాపారే, వ్యాపారశిష్టఫలే చ ధాతూనాం శకతిః, అన్యథా వ్యాపారోద్దే శ్యకఫలవిధేయకస్యఫలోద్దేశ్యకవ్యాపారవి షేయకస్య బోధాపత్తిః, ఉద్దేశ్యవిధేయబావేనాన్వయప్రయోజికాయాః పృథగుపస్థితేః సత్త్వాత్ । ఫలావచ్ఛిననవ్యాపారబోధే కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహృతధాతుజన్యోపస్థితిః కారణమితి న సర్వత్ర సమవోధప్రసఙ్గః ఇతి ।] -- ఫలమేవ ధాత్వర్థః, భావనా తు వాచ్యైవ న, తద్విషయకశాబ్దబోధస్య వివాదగ్రస్తత్వాత్ । లిఙ్యేవ పరం సా ఆఖ్యాతవాచ్యా । కిం కరోతీతి కీదృశో యత్న ఇత్యర్థకప్రశ్నే 'పచతి' ఇత్యుత్తరం తు పాకవాచకధాతోస్తద్విషయత్వే లక్షణయాప్యుపపన్నమ్ । కర్మమాత్రవిషయకే 'కిం కరోతి' ఇతి ప్రశ్నే చ పాకమాత్రవిషయకముత్తరమప్యుపపన్నమ్ । 'పాకం కరోతి' ఇతి వివరణమపి అశబ్దార్థకర్మత్వవిరణవదుపపన్నమితి న తద్ భావనావాచ్యత్వసాధకమ్ ।

కిఞ్చ, 1 [Fn ఖ. 'స్వాశ్రయకృతిజన్యత్వసమ్బన్ధేన చైత్రః పాకే విశేషణమ్' ఇతి పాఠః ।]స్వజనకకృతి[మత్త్వ]సమ్బన్ధేన పాకశ్చైత్రే విశేషణమ్ । ఏవఞ్చ సంసర్గఘటకకృతేరేవ తద్వివరణమ్ । అన్యథా ద్వితీయాఖ్యాతాభ్యాం కర్మత్వాశ్రయత్వయోరపి వివరణేన తయోరపి వాచ్యతాపత్తేః । ధాత్వర్థప్రకారకబోధే ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితేరేవ చ హేతుత్వమ్ । అన్యథా "ధత్వార్థప్రకారకబోధే తిబాదిజోపస్థితిర్హేతుః, తిబాద్యర్థేబోధే చ ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితిః" ఇతి కార్యకారణభావద్వయమ్, ఆఖ్యాతస్య శక్తిశ్చ కల్ప్యేత్యతిగౌరవం స్యాత్ ।

అబేదాతిరిక్తసంసర్గకనామార్థప్రకారకపోధేనిపాతసుబాదిజోపస్తితేర్హేతుత్వాన్న 'తణ్డులః పచతి' ఇత్యాద్యాపత్తిః । ఆక్యాతార్థస్తు సఙ్ఖ్యాకాలావేవ, కారకాన్వయో ధాత్వర్థఫల ఏవ, 'కాష్ఠైః పాకః' ఇతి త్విష్యత ఏవేత్యాహుః, తత్, న ; కృఞోऽపి యత్నమాత్రార్థకత్వే యతివదకరమతాపత్తేః ।

కిఞ్చ, కర్మస్థక్రియత్వాభావాత్ కర్మకర్త్రరి యాగాదికం న స్యాత్ । ఉత్పత్తేః కృఞర్థత్వేऽప్యుత్పద్యత ఇతివదకర్మకతాపత్తిః । కిఞ్చ, ధాతీనాం ఫలమాత్రార్థకత్వే సకర్మకాకర్మకత్వవిభాగోచ్ఛేదః ; కిఞ్చ, 'గ్రామో - గమనవాన్' ఇతి ప్రతీత్యాపత్తిః । అపి చ పాకానుకూలవ్యాపారారమ్భేऽపి ఫలానుత్పత్తిదశాయామ్ 'పాకో భవతి' ఇత్యనాపత్తిః,'గ్రామచైత్రయోర్మిథః సంయోగః' ఇతివన్మిథో గమనమిత్యాపత్తిశ్చ,

వ్యాపారవిగమే ఫలసత్త్వే 'పాకోఽభూత్' ఇత్యనాపత్తిశ్చేతి1 [Fn ఖ. 'వ్యాప్ర .... అనాపత్తిశ్చ' ఇతి నాస్తి । కిఞ్చ, 'భావప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇతి నిరుక్తే ప్రతిపాదితస్యాఖ్యాతలక్షణస్య 'పచతి' ఇత్యాదావవ్యాప్తిః, ధాత్వర్థఫలస్యైవ ధాత్వర్థరూపక్రియాత్వాఙ్గీకారేమ

విశేష్యత్వాఙ్గీకారే తు 'చైత్రః పచతి' ఇత్యాదౌ బేదసమ్బన్ధేన నామార్థస్య ధాత్వర్థేఽన్వయో న స్యాత్, ఉక్తయుక్తేః -- ఇత్యధికశ్చ పాఠోఽసతి ।] దిక్ ।

?0 యత్తు మణ్డనమిశ్రమతానుయాయినః?0 -- ఫలమేవ ధాత్వర్థః, వ్యాపారః ప్రత్యయార్థః, ప్రత్యయార్థవ్యాపారవ్యధికరణఫలవాచక్వం సకర్మకత్వమ్ । తత్సమానాధికరణఫలవాచకత్వఞ్చాకర్మకత్వమ్ । కర్మత్వమపి ప్రత్యయార్థవ్యాపారవ్యధికరణధాత్వర్థాశ్రయత్వమేవ । 'ఘటం భావయతి' ఇత్యాదావపి ణిచ్ప్రత్యార్థవ్యాపారవ్యాపారవ్యధికరణోత్పత్త్యాశ్రయత్వేన ఘటాదేః కర్మత్వమ్ । అన్తర్భావితణ్యర్థేఽపి ప్రత్యయస్యైవ ణిజర్థే లక్షణేతి న దోషః । ప్రత్యయార్థవ్యాపారశ్రయత్వేమేవ కర్తృత్వమ్ । అత ఏవ 'ఘటం భావయతి' ఇత్యాదౌ కర్మణోఽపి ఘటస్య 'ఘటో భవతి ' ఇత్యాదౌ కర్తృత్వమేవ । ణిచః ప్రయోజకవ్యాపారార్థకత్వేఽపి 'భవతి' ఇత్యాదావాఖ్యాతస్య కర్తృవ్యాపారమాత్రార్థకత్వాత్ ।

ఏవఞ్చ కాలస్య స్వవాచకాఖ్యాతవాచ్యవ్యాపారాన్వితత్వమపి లభ్త ఇత్యపరమనుకూలమ్ । 'జానాతి' ఇత్యత్రాపి లభ్యత ఇత్యపరమనుకూలమ్ । 'జానాతి' ఇత్యాత్రాపి జ్ఞానజనకమనః స్యోగరూపప్రత్యయార్థవ్యాపారేఏవ తదన్వయోన ధాత్వర్థే । భావవిహితఘఞాదీనాం వ్యాపారవాచకత్వాచ్చ న 'గ్రామో గమనవాన్' ఇత్యాద్యాపత్తిః । ఘ్ఞర్థభావనాన్వయాదేవ 'ఓదనస్య పాకః' ఇత్యాదౌ కారకవిభక్తయః । కర్తృకర్మకృతాఞ్చ కారకభావనోభయవాచకత్వాత్ 'ఓదనస్య పక్తా' ఇత్యాదావపి న కారకాన్వయానుపపత్తిః ।

నన్వేవం జానాతేః సకర్మకత్వానాపత్తిః, ధాత్వర్థజ్ఞానవ్యధికరణవ్యాపారస్య దేవదత్తాదౌ బాధాదితి చేత్, న ; ఫలతావచ్ఛేదకవిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానానధికరణవృత్తిత్వరూపస్యైవ వైయధికరణ్యస్య వ్యాపారే సత్త్వేనాక్షతేః । అన్యథా కాలికాది సమ్బన్ధేన సర్వేషామేవ ఫలసమానాధికరణవ్యాపారవాచిత్వేన బహూపప్లవః స్యాత్ ।

న చ వ్యాపారస్య ధాత్వర్థత్వే క్రియావాచకత్వే సతి గణపఠితత్వరూపధాతుత్వానుపపత్తిః । తత్ర హి క్రియాత్వం న వ్యాపారత్వమ్, కినత్వాఖ్యాతార్థనిరూపితజనకతానాశ్రయత్వే సతి లిఙ్గసఙ్ఖ్యాద్యనన్వయిత్వమ్, అతో న దోషః । ధాత్వర్థత్వమేవ వా తత్ । న చాన్యోన్యాశ్రయః, యతో న ప్రాగుక్తం ధాతుత్వమ్, క్రియాత్వస్యైకక్యాభావేనాననుగమాత్ । కిన్తు సఞ్జ్ఞావిశేషః । సఞ్జ్ఞాశబ్దాశ్చ జాతిశబ్దా ఏవేతి జాతివిశేష ఏవ తత్ ।

?0యద్ వా?0, సఙ్కేతవిశషసమ్బన్ధేన ధాతుశబ్దవత్త్వమేవ తత్ I తత్పరిచాయకఞ్చ 'భూవాది' సూత్రమ్ I న చ వ్యాపారస్యాఖ్యాతార్థత్వే 'క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇతి యాస్కవిరోధః I తత్ర హ్యాఖ్యాతశబ్దేనాఖ్యాయతే సర్వప్రధానీభూతోఽర్థోఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా ధాతురూపముచ్యతే I 'నామాఖ్యాతోపసర్గనిపాతాః' ఇతి ప్రకృతీనామేవ తత్రోద్దేశాత్, అగ్రేఽపి తత్ర 'నామాన్యాఖ్యాతజాని' ఇతి శాకటాయనో నైరుక్తసమయశ్చేతి ఉక్తత్వాత్1 [Fn శబ్దశాస్త్రే ఆఖ్యాతశబ్దేన క్వచిత్ ధాతోః, క్వచిచ్చ తిఙన్తస్య గ్రహణమ్, వ్యుత్పత్తిబలాత్ I] I

న హ్యాఖ్యాతప్రత్యయజం నామ సమ్భావ్యతే, కిన్తు ధాతుజమితి వాచ్యమ్, ఆఖ్యాతశబ్దేన I తిఙన్తస్యైవ గ్రహణాత్, తత్ర 'ఏతన్నామాఖ్యాతయోర్లక్షణమ్' ఇత్యుపక్రమ్య 'భావప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇతి యాస్కోక్తేః I త్వద్రీత్యా హి ధాతులక్షణస్య కృత్ప్రకృతిభూతవాతావవ్యాప్త్యాపత్తిః I అత ఏవ భావ - కాల - కారక - సఙ్ఖ్యాశ్చత్వారోఽర్థా ఆఖ్యాతస్య I తత్ర 'భావ ప్రధానమ్' ఇతి తద్భాష్యం సఙ్గచ్ఛతే I కారకస్యాఖ్యాతార్థత్వకథనం చ తదర్థాక్షిప్తత్వమాత్రేణ I అత ఏవ 'దేవదత్తః పచతి' ఇత్యాదౌ సామానాధికరణ్యోపపత్తిః I నామాఖ్యాతోపసర్గేత్యత్ర చ ధాతుప్రకృతికప్రత్యయాన్తనామసాహచర్యేణాఖ్యాతస్యాపి తాదృశస్యైవ గ్రహణముచితమ్ I

అత ఏవ ?0భాష్యే ?0"ప్రశ్నసాయాం రూపప్" [5 I 3 I 66] ఇతి సూత్రే 'పచతిరూపమ్, పచతోరూపమ్, పచన్తిరూపమ్' ఇత్యాద్యసిద్ధిమాశఙ్క్య 'క్రియాప్రధానమాఖ్యాతం ద్రవ్యప్రధానం నామ, యతః క్రియాం పృష్టస్తిఙాచష్టే -- కిం దేవదత్తః కరోతి

? పచతీతి ద్రవ్యం పృష్టమ్, కృతాచష్టే కతరో దేవదత్తః, యః పాచకః' ఇత్యుక్తం సఙ్గచ్ఛతే I ఉపసర్గనిపాతయోస్తుద్యోతకత్వాదక్రియాసమభివ్యాహారవశాచ్చ పృథగుక్తిః I

నామాన్యాఖ్యాతజానీతి తు లక్షణయాఽగత్యా ధాతుపరమ్ I 'పచ్యతే తణ్డులః' ఇత్యాదౌ తణ్డులాదేః స్వనిష్ఠఫలజనకత్వేన సమ్బన్ధేన వ్యాపారే ఏవాన్వయః I ఏత ఏవౌత్సర్గికం ప్రత్యార్థప్రాధాన్యమప్యనుగృహీతం భవతీతి ప్రాహుః, తత్, న ; 'పచతి, పక్ష్యతి, పక్వవాన్' ఇత్యాదౌ ఫూత్కారాదీనాం ప్రతీతయే తత్రానేకప్రత్యయానాం శక్తికల్పనాపేక్షయైకస్య ధాతోరేవ శ్కతికల్పనాయా ఉచితత్వాత్ I

కిఞ్చ, ఫూత్కారాదేః ప్రత్యయార్థత్వే 'గచ్ఛతి' ఇత్యాదావపి తత్రప్రతీతివారణాయ తద్బోధే పచిసమభివ్యాహారః కారణం వాచ్యమితి పచేరేవ సా యుక్తా I కిఞ్చ, అస్త్యాదౌసత్తాద్యేవ వ్యాపారః, అవచ్ఛేదకతారూపా వ్యాప్తిః ఫలమ్ I అత ఏవ 'మాసమస్తే' ఇత్యాదౌ మాసాదేః కర్మత్వమితి భాష్యాదౌ స్పష్టమ్ I తథా చ తత్ర సత్తాంశే క్లృప్తధాతుశక్తిత్యాగే, అక్లృప్తప్రత్యయశక్తికల్పనే చ మహద్ గౌరవమ్ I

కిఞ్చ, 'చైత్రేణ సుప్యతే' ఇతి భావార్థకలకారే ప్రత్యయస్య కాలాతిరిక్తార్థాభావేన చైత్రస్య కర్తృత్వానాపత్తేః । 'క్రియాప్రధానమ్' ఇత్యాఖ్యాతలక్షణావ్యాప్తిశ్చ । అపి చ, 'గురుః శిష్యాభ్యాం పాచయతి' ఇత్యద్యనాపత్తిః । తత్ర హి ప్రయోజకవ్యాపారస్య ణిజర్థత్వే స్థితే ప్రయోజ్యవ్యాపాల ఆఖ్యాతార్థో వాచ్యః ।

ఏవఞ్చ సఙ్ఖ్యాయాః స్వవాచకాఖ్యాతార్థవ్యాపారేఽన్వయిన్యేవాన్వయాత్ శిష్యాభ్యాం ద్వివచనానాపత్తిః, 'పాచయతి' ఇత్యేకవచనానాపత్తిర్వా, గురోరనభిధానేన తత్ర ప్రథమాయా అనాపత్తేశ్చ, శిష్యశబ్దాత్ తదాపత్తేశ్చ, ణిర్థవ్యాపారస్యాఖ్యాతార్థప్రయోజ్యవ్యాపారం ప్రతి ప్రకృత్యర్థత్వాత్ ప్రాధాన్యానాపతిశ్చ ।

న చ తత్ర ఫలం ధాత్వర్థః, వ్యాపారానుకూలప్రయోజకవ్యాపారో ణ్యర్థః । తత్ర ఫలస్యానుకూలతయాద్యవ్యాపారేఽన్వయః, తిఙస్తు కాలసఙ్ఖ్యే ప్రయోజకవ్యాపారశ్చార్థః, 'ద్వౌ' ఇత్యాదివన్న బోధావృత్తిః, ప్రధానత్వాత్ "లః కర్మణి"[3।4।69] ఇత్యాదిసౌత్రానువాదబలాచ్చ ప్రయోజకవ్యాపారేణైవ ధర్మిణ ఆక్షేపః, "అనభిహితే" ఇత్యాదేశ్చ శక్త్యాక్షేపసాధారణాబోధిత ఇత్యేవార్థ ఇతి న దోష ఇతి వాచ్యమ్, "హేతుమతి చ" [3।1।26] ఇతి సూత్రేణ తథాఽలాభాత్ । అస్మద్రీత్యాఽక్లేశేనైవ సకలసామఞ్జస్యే క్లిష్టకల్పనానుపయోగాదితి దిక్ ।

?0యత్తు ప్రాచీననైయాయికాః?0 --- ధాతోః కేవలవ్యాపార ఏవ శక్తిః, ఫలం కర్మప్రత్యయార్థః, కర్మప్రత్యయాపేక్షయా బహూనాం ధాతూనాం ఫలే శక్తికల్పనస్య గురుత్వాత్ । కిఞ్చ, ధాతోః ఫలబోధకతామతే నామార్థధాత్వర్థయోరాశ్రయతాసమ్బన్ధేన సాక్షాదన్వయాసమ్భవేన ఫలాశ్రయత్వస్య ప్రత్యయార్థత్వమభ్యుపగత్య కర్మణి ప్రకారతయా భానస్యోపగన్తవ్యతయా తత్సంసర్గస్యాధికస్య భానక్ల్పనేన గౌరవమ్ । ఫలస్య ప్రత్యయార్థత్వే చ తదాశ్రయత్వం సమ్బన్ధ ఇతి లాఘవమ్ । సంయోగరూపఫలభానే 'గమ్' సమభివ్యాహారస్య, విభాగభానే 'త్యజి' సమభివ్యాహారస్య చ కారణత్వాన్న 'గ్రామం గచ్ఛతి, త్యజతి' ఇత్యనయోర్విభాగసంయోగబోధకత్వమ్ ।

న చైవం త్యాగో గమనమిత్యనయోరవిశేషాపత్తిః, ఏకస్యా ఏవ సయోగవిభాగజనకత్వాదితి వాచ్యమ్, అనాదితాత్పర్యవశేన కర్మపదాసమభివ్యాహృతతాదృశప్రయోగే విభాగాద్యవచ్ఛిన్నే వ్యాపారే ధాతోర్లక్షణస్వీకారేణాదోషాత్ । స్వాన్విప్రత్యయార్థఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచిత్వం సకర్మకత్వమ్ । కర్మత్వఞ్చ ధాత్వర్థన్వితప్రత్యయబోధ్యఫలత్త్వమేవ । అకర్మకత్వఞ్చ తదభావ ఏవ కర్మణి తాదృశఫలకృతవిశేషవత్త్వమేవ ।

కర్మస్థత్వం క్రియాయా ఇతి క్రియత ఇత్యాదౌ కర్మకర్త్తరి యగాదిసిద్ధిః । సవిషయకధాతుస్థలే విషయితయాన్వయిత్వమేవ1 [Fn ఖ. 'విషయిత్వమేవ సకర్మకత్వమ్' ఇతి పాఠః ।] సకర్మకత్వమ్ । అత ఏవ 'కరోతి' 'జానాతి' ఇత్యాదేః కర్మణి ప్రత్యయః । యతిస్తు

న సకర్మకః, యతస్తదుపస్థాపితయత్నే విషయత్వేన నాన్వయః, కిన్తూద్దే శ్యత్వేనైవేతి న దోషః I

అత ఏవాభుఞ్జానేఽపి 'భోజనాయ యతతే' ఇతి ప్రయోగః I ఫలాన్వితస్వార్థబోధకత్వం చ గమ్యాదేః స్వభావాధీమ్ I తదభావాత్ స్పన్దిప్రభృతిష్వకర్మకత్వవ్యవహార ఇతి I తత్, న ; గత్యర్థాదికర్మణి1 [Fn గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ చేష్టాయామనధ్వని [2l3l12]] ద్వితీయాచతుర్థ్యోర్విధానేన, 'ల్యబ్లోపే కర్మణి' [వా. 2l4l31] పఞ్చమ్యా విధానేన 'క్తేస్యేన్విష్యస్య కర్మణి' [వా. 2l3l36] ఇతి సప్తమ్యా విధానేనానేకసుపాం తిఙాఞ్చ ఫలే శక్తికల్పనాపేక్షయా ఫలవిశేషబోధే తత్తద్ధాతుసమభివ్యాహారస్య కారణత్వకల్పనాపేక్షయా చ ధాతోరేవ ఫలేఽపి శక్తికల్పనాయా ఉచితత్వాత్ I

మమ తు కర్మవిహితప్రత్యయజన్యాశ్రయబోధే ధాతుజనయఫలోపస్థితిర్హతురిత్యేక ఏవ కార్యకారణభావః I 'గ్రామో గమ్యతే స్వయమేవ' ఇతయాదికర్మకర్తృప్రయోగానురోధేన ఫలస్యాపి ధాతువాచ్యత్వావశ్యకత్వాచ్చ, 'గ్రామధ్యాస్తే' ఇత్యాదావాశ్రయస్య ద్వితీయార్థతయా క్లృప్తత్వాచ్చ I ఏవఞ్చ ద్వితీయాయా నానార్థత్వాపత్తిః I కిఞ్చ, 'యా, గమి' ప్రభృతీనామివ 'త్యజి, గమి' ప్రభృతీనామపి పర్యాయతేతి భ్రమదశాయామ్, 'యాతి, 'గచ్ఛతి' ఇతయాదివత్ 'త్యజతి, గచ్ఛతి' ఇత్యాదితోఽప్యవిలక్షణబోధోత్పత్త్యా ధాతువిశేషసమభివ్యాహారస్య ఫవిశేషబోధనియామకతాకల్పనాయనా అసమ్భవః Iన చ'గ్రామం గచ్ఛతి' ఇతి వాక్యజ్ఞానఘటితసామగ్ర్యాః సమానవిషయకానుమిత్యాదిప్రతిబన్ధకతాయాం ఫలడనకత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవ్యాపారవిశేష్యతాకధాతుజన్యోపస్థితేర్నివేశ్యతయా తస్యాస్తాదృశవిశేష్యతాశాలిత్వేన వ్యాపారవిశేష్యతానిరూపితఫలప్రకారతాశాలిత్వేన వా నివేశ ఇత్యత్ర వినిగమనావిరహాత్ సామగ్రీప్రతిబన్ధకతాధిక్యమవచ్ఛేదకగౌరవఞ్చ I

?0మన్మతే?0 ద్వితీయాజన్యఫలోపస్థితేః సామగ్ర్యన్తర్నివేశశ్చ భవన్మతసిద్ధతజ్జన్యోపస్థితిస్థానీయ ఇతి న గౌరవమితి వాచ్యమ్, ధాతోః ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారే ద్వితీయాయాశ్చాశ్రయత్వే శక్తిభ్రమవతో లాక్షణికత్వగ్రహవతశ్చ 'గ్రామం గచ్ఛతి' ఇత్యాదిశబ్దసామగ్రయాం తాదృశానుమిత్యనుదయేన తదనురోధాత్ తాదృశప్రతిబన్ధ్యప్రతిబన్ధకభావస్య తవాప్యావశ్యకత్వాత్ I కిఞ్చ, 'విష్ణుం యజతే, విష్ణుర్యష్టవ్యః' ఇత్యాదౌ చతుర్థ్యర్థవిహితద్వితీయాదేరుద్దేశ్యత్వేనైవాన్వయబోధకత్వాద్ యతివద్ యజేరప్యకర్మకత్వాపత్తిః, విష్ణోర్ధాత్వర్థకర్మత్వాభావేన తస్మిన కర్మణి లతవ్యాదీనామనాపత్తిశ్చ I ఉద్దేశ్యతాఖ్యావిషయతయా విష్ణుర్యాగవిషయ ఇతి చేత్, భోజనమపి యత్యర్థస్య తథేతి తస్యాపి సకర్మకత్వాపత్తిః I కిఞ్చైవమ్ 'భోజనాయ క్రియతే' ఇత్యత్ర భోజనమితి స్యాత్ , యతివత్ కృఞోఽప్యకర్మకతాపత్తేశ్చ I న చాకర్మకభిన్నత్వం సకర్మకత్వమ్ I తత్ర చ ప్రయోగానురోధాత్ కృఞ్జానాత్యాదిభేదో న నివేశ్య ఇతి వాచ్యమ్, సకర్మకాణామప్యర్థన్తరేఽకర్మకత్వేనాసమ్భవాపత్తేః I తుల్యయుక్త్యాఽకర్మత్వమపి

సకర్మకాన్యత్వమేవ వాచ్యమ్, అన్యాదృశ్స్య తస్య దుర్వచత్వాత్ ।
ఏవఞ్చాన్యోన్యాశ్రయాపత్త్యా "లః కర్మణి" [3।4।69] ఇత్యాదేర్బోధకత్వానాపత్తిః ।

కిఞ్చ, ప్రత్యయార్థవ్యధికరణేత్యాదిప్రాగుక్తసకర్మకలక్షణం కర్మలక్షణఞ్చ 'ఘటం భావయతి, ఏధయతి' ఇత్యాదిణ్యన్తసకర్మకేషు తత్కర్మణి చావ్యాప్తమ్ । తత్ర ఫలస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ధాతులభ్యత్వేనాన్యలభ్యత్వాద్ గౌరవచ్చ ప్రత్యయార్థత్వాసమ్భవాదితి దిక్ ।

తస్మాత్ ఫలానుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థః । ద్వితీయార్థాశ్రయాన్వయస్తు "కర్మణి ద్వితీయా" [2।3।2] ఇత్యాద్యనుశాసనాద్ వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాచ్చైకదేశేఽతి ఫలే । ఏతేన 'గమనం న వ్యాపారః' ఇతి ప్రయోగః స్యాదిత్యపాస్తమ్, వ్యాపారభేదస్యైకదేశే ఫలేఽన్వయే వ్యుత్పత్త్యభావాత్1 [Fn ఖ. 'నఞర్థస్య సమభివ్యాహృతపదజన్యప్రతీతివిశేష్య

ఏవాన్వయానుత్పత్తేః' ఇత్యధికః పాఠః ।] అస్తు వా -- ఫలవ్యాపారయోః పృథగేవ శక్తిః । తత్ర ఫలాంశ ఉత్సర్గతో వ్యాపారం ప్రతి విశేషణమ్, జన్యత్వం సంసర్గః ప్రాయేణ । క్వచిత్ తు విషయత్వం సంసర్గః । ?0యథా పశ్యత్యాదే?0స్తత్పర్వకదర్శనే వృత్తిః । ఏవమన్యేఽపి సమ్బన్ధా యథాయథమూహ్యాః ।

ఫలత్వఞ్చ కర్తృ ప్రత్యయసమభివ్యాహారే తద్ధాత్వర్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతావత్త్వమ్ । ఏకపదోపస్థాప్యయోరపి కృతీష్టసాధనత్వయోః పరస్పరాన్వయస్య పరైరప్యఙ్గీకారాత్ । కర్మప్రత్యయసమభివ్యాహారే తు విశేష్యతాఽపి । తత్రాన్తరఙ్గత్వాత్ ఫలమాదౌ వ్యాపారవిశేషణతామనుబూయైవార్థాన్తరేణాన్వయి । అత ఏవ 'గమనం న స్పన్దః' ఇతి నః, తఞః సమభివ్యాహృతపదజన్యప్రతీతివిశేష్య ఏవ స్వార్థాన్వయవ్యుత్పత్తేరౌత్సర్గికత్వాత్ । కర్మకారకాతిరిక్తసర్వకారకాణాం వ్యాపారేఽన్వయః సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా, కర్మణస్తు ఫలే । న చ కారకాణాం భావనాన్వయనియమవిరోధః, ధాత్వర్థస్యైవ భావనాత్వాత్ । అస్తు వా---తస్యాపి ఫలద్వారా వ్యాపార ఏవాన్వయః । వ్యాపారశ్చ ఫూత్కారాదిః । అత్ర క్రియాశబ్దస్య సాంకేతికీ శక్తిః,

యావత్సిద్ధమసిద్ధం వా సాధ్యత్వేనాభిధీయతే ।

ఆశ్రితక్రమరూపత్వాత్ సా క్రియేత్యభీధీయతే ।।

గుణభూతైరవయవైః సమూహః క్రమజన్మనామ్ ।

బుద్ధ్యా ప్రకల్పితాభేదః క్రియేతి వ్యపదిశ్యతే ।।

ఇతి భూవాది [1।3।1] సూత్రస్థాభాష్యార్థప్రతిపాదకహరిగ్రన్థాత్ క్రమజన్మనామేషాం వ్యాపారాణాం సమూహః స్వభావతో గుణభూతైః = తత్రద్రూపేణ భాసమానైరవయవైర్యుక్తః సఙ్కలనాత్మికయైకత్వబుద్ధ్యా ప్రకల్పితాభేదః క్రియతే వ్యవహ్రియత ఇతి ద్వితీయకారికార్థః । 'పచతి' 'పక్ష్యతి ' ఇత్యాదావసిద్ధమ్, 'అరాక్షీత్' ఇత్యాదౌ సిద్ధం వా సాధ్యత్వేనాభిధీయమాం క్రియా । ఆశ్రితేతి యోగప్రదర్శనమ్ । క్రియతే = అవయవానాం క్రమేణోత్పత్త్యా క్రమేణోత్పాద్యతే ఇతి క్రియత్యర్థః ।

తత్ర సిద్ధత్వమ్ -- ఉద్దేశ్యత్వావధిత్వాభ్యామన్వయయోగ్యతావచ్ఛేదకమ్ । లిఙ్గాద్యన్వయయోగ్యతావచ్ఛేదకఞ్చ యద్వైజాత్యమ్, తద్రూపమ్ । ఇదమేవ చ క్రియాన్తరాకాఙ్క్షోత్థాపకతావచ్ఛేదకమ్ । సాధ్యత్వఞ్చ పూరవాపరీభూతవయవత్వసమానాధికణం కారకాన్వయాదియోగ్యతావచ్ఛేదకం యద్వైజాత్యమ్, తదూపమ్ । తత్ర సిద్ధత్వమ్ 'పాకః' ఇత్యాదౌ ఘఞా బోధ్యతే, సాధ్యత్వం తు సర్వత్రైవ ధాతుప్రతిపాద్యమ్ ।

?0యత్తు?0, ఉద్దేశ్యత్వాదినానన్వయిత్వం లిఙ్గాద్యనన్వయిత్వం సాధనత్వేనానన్వయిత్వం క్రియాన్తరాకాఙ్క్షానుత్థాపకతాచ్ఛేదకపరూపవత్త్వం వా సాధ్యత్వమ్ । తత్త్ న బోధే భాసతే, 'సాధ్యత్వేనామిధీయతే' ఇత్యుక్త్యా తత్రప్రకారకబోధస్య ప్రతిపాదనాత్, లిఙ్గాద్యనన్వయిత్వమేవ కుతః ఇతి ప్రశ్నే తన్నియామకవైజాత్యాఙ్గీకారస్యావశ్యకత్వాచ్చ ।

?0యత్తు?0, ఉత్పాద్యమానత్వరూపం తద్భాసతే, అతఏవ క్రియాయా న కరమత్వేనాన్వయః, ఉత్పన్నస్యైవ లోకే కరమత్వదర్శనాదితి । తత్, న ; 'జాయమానేన పాకేన వైరం కృతమ్' ఇత్యాద్యనాపత్తేః, 'జ్యోతిష్టోమేన యజేత' ఇత్యాద్యనాపత్తేశ్చ, 'కృష్ణం నమేచ్చేత్ సుఖం యాయాత్' 'భుక్త్వా తృప్యతి' 'మానినీం నత్వా మృదయతి' ఇత్యాదావసిద్ధస్య సాధనత్వేనాన్వయాచ్చ । మమ తు న దోషః, తాదృశవైజాత్యేన తత్ర ఫలాంశాభావాత్ । వ్యాపారమాత్రవృత్త్యేవ వా తద్వైజాత్యమ్ । స వ్యాపార ఏవ భావనేత్యుచ్యతే । న చ ధాతుతః క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాభావేనాన్వయో న స్యాదితి, వాచ్యమ్, యచ్ఛబ్దచేచ్ఛబ్దసమభివ్యాహారప్రయుక్తకాఙ్క్షోత్థానాత్ । 'భువత్వా' ఇత్యత్రాపి ధాతుసమ్బన్ధే విధీయమానక్త్వాసమభివయాహారాత్ సా । 'పచతి భవతి' ఇత్యాదౌ పచతీత్యసయాకాఙ్క్షాభావేఽపి భవతీత్యాదేః కర్త్రాద్యపేక్షత్వాద్యోగ్యతావశాదన్యతరాకాఙ్క్షయైవాన్వయేనాదోషాత్ । తత్ర సకలసాధారణక్రియాత్వం జాతిః శక్యతావచ్ఛేదికా । సకలసాధారణధాతుత్వమేవ శక్తతావచ్ఛేదకమ్, ఫలం విక్లితిత్వాది తత్తద్రూపేణ వాచ్యమ్ । పచిత్వాది చ శక్తతావచ్ఛేదకమ్

। తత్తద్రూపేణ బోధస్తు తథా బోధే తత్తత్సమభివ్యాహారస్య కారణత్వేన నిర్వాహ్య ఇతి ప్రం్చః ।

నవ్యాస్తు -- ఫూత్కారాదిర్వ్యాపారః ఫూత్కారత్వాధః సన్తాపనత్వాదితత్తద్రూపేణైవ వాచ్యః, తథైవ బోధానుభవాత్, సకలసాధారణానుగతైకధర్మాన్తరస్య వక్తుమశక్యత్వాచ్చ । న చ విక్లిత్యాద్యనుకూలత్వం తథా, కరణవ్యాపారస్యాపి ధాత్వర్థాపత్తావేకసఞ్జ్ఞాధికారేమ కాష్ఠాదైః కర్తృత్వాపత్తౌ తస్య చోక్తత్వేన 'కాష్ఠైర్దేవదత్తః పచతి' ఇత్యాదౌ ప్రథమాపత్తేః ।

న చ నిరవకాశత్వాత్ కారణసఞ్జ్ఞా కర్తృసఞ్జ్ఞాం బాధిష్యతి ఇతి వాచ్యమ్, గతేర్వక్ష్యమాణత్వాత్ । న చ జాతివిశేషః క్రియాశబ్దశక్యతావచ్ఛేదకత్వాదినా సిద్ధః, తథా జలశబ్దశక్యతావచ్ఛేదకతయా జలత్వాతిసి?0ద్ధేర్లీలావత్యుపాయే?0 దర్శనాదితి వాచ్యమ్, తేన రూపేణ బోధాననుభవాత్, తత్తద్ర5పేణ బోధస్యైవానువాచ్చ । తథా కార్యకారణభావా?0వశ్యకత్వే కల్ప్యమానధర్మేణాపి కార్యకారణభావాన్తరకల్పనే గౌరవాపత్తేః ।?0 ?0అన్యథా సైన్ధవాది?0పదశక్యతావచ్ఛేదకతయాఽశ్వలవణాదివృత్త్యేకధర్మకల్పనాపత్తే । అశ్వత్వాదినైవ తత్ప్రతతీతిరనుభవసిద్ధేతి చేత్, ప్రకృతే సమమ్ । అత ఏవ విభుపదశక్యతావచ్ఛేదకతయా న విభుత్వజాతిసిద్ధిః,పరమమహత్పరిమాణవత్త్వేనైవ1 [Fn ఖ. 'సర్వభాతసంయోగిత్వేన వా' ఇత్యధికః పాఠః ।] తతో బోధాత్ । అత ఏవ 'దేవదత్తః పచతి' ఇత్యుక్తే 'దేవదత్తః కృతిమాన్ న వా' ఇత్యాదిసన్దేహో న । న చ నానార్థతా, ఇష్టాపత్తేః, బుద్ధిస్థత్వాదేః శక్యతావచ్ఛేదకానాం తదాదావివానుగమకస్య సత్త్వాచ్చ2 [Fn ఖ. 'న చ.... సత్త్వాచ్చ' ఇతి నాస్తి ।] తత్ర యదా యో బుద్ధిస్థస్తదా సోఽభిధీయతే, తదా చ తదాశ్రయః కర్తా । అత ఏవ 'కాష్ఠాని పచన్తి ' ఇత్యుపపన్నమ్ । తద్వ్యాపారస్య ధవార్థత్వావివక్షాయామ్ 'కాష్ఠాః పచన్తి' ఇత్యపి । శక్తతావచ్ఛేదకం చ పచిత్వాదికమేవ । ధాతుత్వం శక్తతావచ్ఛేదకమితి తు న యుక్తమ్, ధాతుత్వమజానతోఽపి బోధాత్ ।

ఏతేన ఫూత్కారాదికం వినాపి చైత్రనిష్ఠక్రియాన్తరమాదాయ సిద్ధజ్వాలయా జాయమానే ఓదనే 'చైత్రః పచతి' ఇతి ప్రయోగానాపత్తిః । తత్తద్వ్యాపారస్య తత్తద్రూపేణ వాచ్యత్వే యాగః, ఇచ్ఛా, జ్ఞానం వేతి వాదివిప్రతిపత్త్యనుపపత్తిశ్చేతి ?0మీమాంసక?0నవ్యోక్తం పరాస్తమ్ । ఫూత్కార ఏవ గృతశక్తికస్య వ్యజనేన వహ్నిప్రజ్వాలనదశాయామ్ 'పచతి' ఇతి ప్రయోగో న భవత్యేవ । వాదివిప్రతిపత్తిరపి స్వీయస్వీయతాదృశబోధానుసారాదేవోపపన్నా । న చ ఫూత్కారస్యాతీతత్వమాత్రేమ వ్యాపారాన్తరవర్తమానతాదశాయామ్ 'అపాక్షీత్' ఇత్యాదిప్రయోగాపత్తిః, భూతత్వాదైః సముదాయ ఏవాన్వయస్య నిరూపయిష్యమాణత్వాదిత్యాహుః ।

?0అన్యే తు?0 కృత్యతిరిక్తవ్యాపారే పచిత్వం శక్తతావచ్ఛేదకమ్, కృతేస్తు సర్వధాతుష్వనుస్యూతతయా ప్రతీయమానత్వేన తత్ర సకలసాధారణధాతుత్వమేవ శక్తతావచ్ఛేదకమాహుః ।

నన్వేవమస్త్యాదీనాం ధాతుత్వానాపత్తిః, తేషఆం సత్తామాత్రాద్యర్థత్వేన వ్యాపారరూపక్రియావాచకత్వాభావాదితి చేత్, న ; తత్రాపి సత్తాద్యనుకూలవ్యాపారస్యైవార్థత్వాత్ । భావనాఫలయోరేకనిష్ఠత్వాచ్చ గచ్ఛతీత్యాదావివ స్పష్టం న ప్రతీయతే । న చైవమ్ 'కిం కరోతి' ఇతి ప్రశ్నే 'పచతి' ఇత్యస్యేవ 'అస్తి' ఇత్యస్యాప్యుత్తరత్వం స్యాత్ । ఆసన్నవినాశం కఞ్చిదుద్దిశ్య 'కిం కరోతి' ఇతి ప్రశ్నే 'అస్తి' ఇత్యుత్తరస్య సర్వసమ్మతత్వాత్ । ఇతరత్ర తు సుస్థతయ నివిచతే 'కిం కరోతి' ఇతి ప్రశ్నః పాకాదివిశేషగోచర ఏవేత్యవధారణాత్ 'అస్తి' ఇతి నోత్తరమ్ । అస్తేః స్వస్వరూపధారణానుకూలవ్యాపారోఽప్యర్థః, ధారణాం చోత్తరకాలసమ్బన్ధః, తే ?0'ఆత్మాస్తి' ఇత్యాదౌ నానుపపత్తిః । ఉత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపారోఽపి 'ఘటో భవతి' ఇత్యాదౌ । సకర్మకత్వం చ వ్యాపా?0రవ్యాధికరణఫలవాచకత్వమ్ । తత్సమానాధికరణఫలవాచకత్వం చాకర్మకత్వమ్ । ఏత ఏవాస్త్యోదేరవచ్ఛేదకతారూపవ్యాప్త్యనుకూలసత్తారూపవ్యాపారార్థకత్వే 'మాసమాస్తే' ఇత్యాదౌ సకర్మకత్వమపీతి స్పష్టం భాష్య ?0ఇత్యాహుః?0 ।

?0అన్యే?0 తు --- అస్త్యాదౌ వ్యాపార ఏవార్థః, న ఫలమ్ । స చ సత్తాదిరూప ఏవ, తస్యైవ ప్రాగుక్తవైజాతయాక్రాన్తతయా భానాత్ । అత ఏవ 'పశ్యతి భవః' ఇత్యాదౌ నివృత్త్రేపేషణే విషయతారూపస్యైవ ఫలస్య

క్రియాత్వమభ్యుపగతమ్ । అతస్తదాశ్రయస్ కర్తృత్వమ్ 'భవం పశ్యతి' ఇత్యాదౌ తు న విషయత్వస్య వ్యాపారత్వమితి న తదాశ్రయస్య కర్తృత్వమ్, కర్మసఞ్జ్ఞాయా బాదాచ్చ । క్రియాత్వం తద్ధాత్వర్థనిష్ఠానుకూలతానిరూపకత్వానాశ్రయత్వే సతి తద్ధాతుజన్యశాబ్దబోధవిషయత్వమేవ । ఇదఞ్చ 'భవం పశ్యతి' ఇత్యాదౌ విషయత్వస్య నేతి న దోషః । కేవలవ్యాపారవాచకత్వమకర్మకత్వమ్ । ఫలవ్యాపారోభయవాచకత్వం సకర్మకత్వమిత్యాహుః ।

నన్వేవం జీవనృత్యాదేః సకర్మకత్వాపత్తిః, ప్రాణధారణగాత్రవిక్షేపణాదిరూపఫలస్య సత్త్వాత్, వ్యాపారవ్యధికరమత్వాచ్చేతి చేత్, న ; ఫలాశ్రయావాచకత్వే సత్యవివక్షావిరహవిశిష్టఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచిత్వస్య సకర్మకత్వాదదోషః । ఏతేషాం హి ప్రాణగాత్రాదిరూపఫలాశ్రయవాచకత్వాత్ । అవివక్షితకర్మస్వతివ్యాప్తివారణాయ ?0వివక్షావిరహవిశిష్టేతి ।?01?0 ?0 [Fn ఖ. 'అత్రాద్యమతమేవ యుక్తమ్ । అన్త్యమతే హి 'ఉత్తిష్ఠతి' ఇత్యాదౌ ఊర్ధ్వదేశసమయోగరూప ఉత్థానాద్యేవార్థః స్యాత్ । ఏవఞ్చోర్ధ్వదేశసంయోగాదేర్విద్యమానత్వేన 'ఉత్థితః' ఇత్యాదిప్రయోగానాపత్తిః । మమ తు తదనుకూలవ్యాపారస్యాతీతత్వాత్ తస్య విద్యమానత్వేఽపి తథా ప్రయోగో భవతీతి తత్త్వమ్ ।

అపరే తు -- అకర్మకత్వం వ్యాపారఖ్యాధికరణఫలవాచకత్వాభావః । స ఏవం స చ క్వచిత్ సామానాధికరణ్యాభావాత, క్వచిత్ ఫలాంశాభావాత్ । ఏవఞ్చాస్త్యాదౌ కేవలసత్తాద్యేవార్థః, 'ఉత్తిష్ఠతి' ఇత్యాదావుభయమితి న దోష ఇత్యాబుః' ఇత్యాధికః పాఠః ।]

?0 ?0పచేర్విక్లత్యనుకూలవ్యాపారోఽర్థః । ?0 యత్తు?0 -- తేజః సంయోగమాత్రం పచర్థ ఇతి । తత్, న ; అగ్నిసంయోగానుకూలకృత్యభావవతి భక్తవిక్లిత్యనుకలాశ్రయణకర్తరి 'పచతి' ఇతి ప్రయోగానాపత్తేః ।

జ్ఞాధాతోర్విషయత సమ్బన్ధేన జ్ఞానం ఫలమ్, ఆత్మమనః సంయోగో వ్యాపారః । ?0యద్వా?0, ఆవరణభఙ్గో విషయతా వా ఫలమ్ । నష్టస్యాపి బుద్ధ్యుపారోహాత్ ఫలశాలిత్వమ్ ।2 [Fn ఖ. 'ఘటం కరోతి' ఇత్యాదావపి ।] సత్కార్యవాదాభ్యుపగమే తు న కాచిద్ దోషాశఙ్కా 'ఆత్మానం జానాతి' ఇత్యాదావాప్యాత్మభేదః కల్ప్యః । ఏకః శరీరావచ్ఛిన్నోఽపరోఽన్తః కరణావచ్ఛిన్నః । తత్రాన్తః కరణావచ్ఛిననః కర్తా, శరీరావచ్ఛిన్నః, కర్మేతి ఫలవయాపారయోర్భిన్ననిష్ఠత్వాక్షతిః । స్పష్టం చేదమ్ 'కర్మవత్' [3।1।86] సూత్రే భాష్యే ।1 [Fn ' నను 'హన్త్యాత్మానమాత్మా' 'ఆత్మనా హన్యత ఆత్మా' ఇత్యాదావేకస్యైవ వస్తునః కథం శబ్దభేదమాత్రేణ భిన్నధర్మతా ఇత్యర్థకే "కః పునరాత్మానం హన్తి, కో వాత్మనా హన్యతే" ఇతి ప్రశ్నే "ద్వావాతమానౌ శరీరాత్మా, అన్తరాత్మా చ । అన్తరామా తత్కర్మ కరోతి, యేన శరీరాత్మా సుఖదుఃఖే అనుభవతి । శరీరాత్మా తత్కర్మ కరోతి, యేనాన్తరాత్మా సుఖదుఃఖే అనుచవతి" ఇత్యుక్తమ్ । ']

జనేరుత్పత్తిమాత్రమ్, తత్సమానాధికరణవ్యాపారో వార్థః ।

'నశ్యతి' ఇత్యత్ర నాశానుకూలప్రతియోగిసహితనాశసామగ్రీసమవదానరూపో వ్యాపారోఽర్థః ।

పతేర్గమివత్ సకర్మకత్వమేవ । అత ఏవ "ద్వితీయాశ్రిత" [2।1।24] ఇతి సూత్రే 'నరకపతితః' ఇత్యుదాహరణం సఙ్గచ్ఛతే । అకర్మకత్వమపి2 [Fn 'పత' ధాతోరిత శేషః ।] వ్యాపారమాత్రపరత్వే బోధ్యమ్ ।

కృఞ ఉత్పత్తివ్యధికరణస్తదనుకూలవ్యాపారోఽర్థః, యత్నమాత్రార్థత్వేఽకర్మకత్వాపత్తేః । నను యద్ధఆతూచ్చారణే కర్మాకాఙ్క్షా నియతా, స సకర్మకః । ఏవఞ్చ కృఞోఽపి యతేరివ యత్నామాత్రార్థకత్వేఽపి న దోషః । కర్మత్వాదిపదోపస్థఆప్యసయ క్రియాకాఙ్క్షత్వాభావేఽపి ద్వితీయోపస్థఆప్యస్య తతాసకాఙ్క్షత్వవత్ కృఞుపస్థాప్యస్య యత్నస్య కర్మాకాఙ్క్షోపపత్తేః ।

అవివక్షితకర్మణాం సకర్మకత్వస్య వారణీయత్వే చావిక్షాభావవైశిష్ట్యమపి నివేశ్యమ్ ।
ఏవమేకస్యైవార్థభేదేన సకర్మకత్వమ్, అకర్మకత్వం చోపపన్నమ్ ।
యదర్థేఽవివక్షావిరహవిశిష్టకర్మాకాఙ్క్షా యస్య, స తత్రార్థే సకర్మక ఇత్య(న)

నుగతస్యైవ లక్షణత్వాదితి చేత్, న ; గచ్ఛత్యాదిషు కర్మాకాఙ్క్షావిరహేణావ్యాప్తేః । అత్రత్య 'కుత్ర', 'కిమ్' ఇత్యాకాఙ్క్షాయాః 'యతతే,' 'భవతి' ఇత్యాదిషు 'కుత్ర''కిమ్' ఇత్యాకాఙ్క్షాతుల్యత్వాత్ । కిఞ్చ, కృఞో లక్షణా బోధ్యా1 [Fn ఖ. 'ధాతునామనేకార్థత్వాద్ వా తత్ర వృత్తిః' ఇత్యధికః పాఠః ।] । సకర్మకధాత్వన్యతమత్వం సకర్మకత్వమితి తు న యుక్తమ్, ఏకస్యైవార్థభేదేన సకర్మకాకర్మకత్వవ్యవహారాదితి దిక్ ।

?0ఇతి ధాత్వర్థవిచారః

.

అథ నిపాతసామాన్యార్థవిచారః

నన్వేవమ్ 'అనుభూయతే సుఖమ్', 'సాక్షాత్ క్రియతే గరుః' ఇత్యాదేః సకర్మకత్వం న స్యాత్, అనుభవసాక్షాత్కారరూపఫలయోర్నిపాతార్థత్వేఽపి ధాత్వర్థత్వాభావాదితి చేత్, న ; నిపాతానాం ద్యోతకత్వేనాదోషాత్ ।

?0యత్తు?0 'ప్రజయతి' ఇత్యాదౌ ప్రకృష్టజయో నోపసర్గవాచ్యః, అప్రకృత్యర్థత్వేనాఖ్యాతార్థకృతావన్వయానాపత్తేః । నచజయో ధాత్వర్థః, ప్రకర్షః ప్రశబ్దార్థ1 [fn ఖ. 'నామార్థధాత్వర్థయోర్విభక్త్యర్థమద్వారీకృతయసాక్షాద్ భేదసమ్బన్ధేన నాన్వయ ఇతివ్యుత్పత్తిస్తు ఉపసర్గాతిరిక్తవిషయా' ఇత్యధికః పాఠః ।] ఇతి వాచ్యమ్, ఏవం హి 'ప్రతిష్ఠతే' ఇత్యత్ర గమనత్వేన రూపేణ బోధో న స్యాత్, ధాతోర్గతినివృత్త్యర్థత్వేఽభావస్య ప్రశబ్దార్థత్వేఽపి

గత్యభావో నాస్తీత్యేవ ప్రత్యయాపతతేః । న చ తథా బోధానుభవః, న చ విశిష్టో జయో ధాత్వర్థః, అర్థాన్తరస్యేవోపసర్గం వినాప్యేతదర్థప్రత్యయాపత్తేః ।

కిఞ్చ, ప్రత్యేకాతిరిక్తవిశిష్టాభావాత్ ప్రత్యేకముభయత్ర ధాతోః శక్తిర్వాచ్యా । ఏఞ్చ ధాతోర్జయే క్లృప్తశక్తేః ప్రకర్షే శక్తావుపసర్గస్య శక్త్యవచ్ఛేదకత్వం శక్తతావచ్ఛేదకే విశేషణత్వమాత్రమేవ తత్త్వమ్ । ఏవఞ్చ ప్రోత్తరజిత్వేన ప్రకృష్టజయే శక్తిః । న చ జిపూర్వప్రత్వేన శక్తిరస్తు, అక్లృప్తశక్తకల్పనాపత్తేః, ఆఖ్యాతార్థానన్వయపసఙ్గాచ్చ ।

శక్త్యవచ్ఛేదకత్వమేవ చ ద్యోతకత్వమ్ । ?0యద్వా?0, ధాతోస్తత్ర తత్రార్థే లక్షణా, ఉపసర్గాస్తాత్పర్యగ్రాహకాః । ఏతదేవ ద్యోతకత్వమ్, 'వ్యతిసే' ఇత్యాదౌ తద్బోధస్తు లుప్తస్మారణాత్, లోపమజానతో బోధస్తు న భవత్యేవ । యద్వా, శిష్యమాణం లుప్యమానార్థాభిధాయీతి ప్రత్యయస్యైవ తదర్థే లక్షణా ।

కిఞ్చ, ఉపసర్గస్య తదర్థత్వే ధాతోరకర్మకత్వాత్ 'అనుభూయతే సుఖమ్' ఇత్యాదౌ కర్మణి లకారో న స్యాత్, స్వార్థఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచకత్వస్యైవ సకర్మకత్వాత్ । అన్యథా యత్కిఞ్చిత్ ఫలవైయధికరణ్యస్య సర్వత్ర సత్త్వేనాతిప్రసఙ్గాత్ । ఏతేన విశిష్టార్థత్వమితి నిరస్తమ్, విశిష్టస్యాప్యధాతుత్వాత్, ధాతుత్వేఽడాదివ్యవస్థానాపత్తిః । తస్మాదుపసరగాణాం ద్యోతకత్వమ్, చాదయస్తు వాచకా ఏవ । 'సాక్షాత్క్రియతే' ఇత్యాదౌ విషయతాసమ్బన్ధేన ప్రత్యక్షాదిరూపతత్తత్ఫలవాచకం సాక్షాత్ప్రదాదికమేవ । తదుత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థః । అత ఏవ "సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయోః"[అ. కో., కా. 3, నా. వ.శ్లో. 2822] ఇత్యాదికోశ-సఙ్గచ్ఛతే । నమః పదేన నమస్కారార్థత్వస్య లోకసిద్ధత్వాచ్చ స్వస్వయుక్తనిపాతాన్యతరార్థఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచిత్వస్య సకర్మకత్వాత్ । కర్మత్వమప్యేతాదృశఫలాశ్రయత్వేమేవ । ఏవఞ్చ కర్మణి లకారోఽప్యుపపన్నః । న చ సాక్షాత్ప్రదాద్యర్థస్య సాక్షాద్ధత్వర్థేఽన్వయో న యుక్తః, 'ఓదనః పచతి' ఇత్యాదౌ కర్మత్వసంసర్గేణాన్వయబోధవారణాయాభేదాతిరిక్తసమ్బన్ధేన నామార్థప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి ప్రత్యయజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వాదితి వాచ్యమ్, నిపాతేతరత్వవిశేషణదానాత్ । న చ 'కీదృశః సముచ్చయః' ఇతివత్ 'కీదృశశ్చ' ఇత్యసయాపత్తిః । ఏవం 'శోభనః సముచ్చయో ద్రష్టవ్యః' ఇతివత్ 'శోభనశ్చ ద్రష్టవ్యః ' ఇత్యస్యాప్యాపత్తిరితి వాచ్యమ్, నిపాతైః స్వార్థస్య పరవిశేషణత్వేనైవోపస్థితేర్విశేషణాన్వయాప్రసఙ్గాత్ । న చ 'ఘటశ్చ' ఇత్యాదౌ వినా షష్ఠీమనన్వయాపత్తిః, ప్రాతిపదికార్థయోర్విభక్త్యర్థమద్వారీకృత్య భేదేనాన్వయాయోగాత్ । అన్యథా 'రాజా పురుషః' ఇత్యతోఽపి 'రాజ్ఞః పురుషః' ఇతివదన్వయాపత్తిరితి వాచ్యమ్, నిపాతాతిరిక్తత్వవిశేషణాత్ ।

కిఞ్చ, చాదీనాం సముచ్చితాభిధాయకత్వాన్న భేదనిబన్ధనా షష్ఠీ । 'సముచ్చితో ఘటః' ఇత్యభేదేనైవాన్వయః । స్వభావతశ్చ చాద్యుపస్థాప్యస్యాసత్త్వవాచకత్వమ్ । న చ సముచ్చితే ధర్మ్యంశే శక్తికల్పనాగౌరవమ్, ప్రామాణికత్వాత్ । ఏవం సముచ్చయస్యైకదేశత్వాన్న తత్ర సున్దరాదివిశేషణాన్వయః ।

ఏతేన 'ఘటశ్చ' ఇత్యాదౌ విరుద్ధవిభక్త్యనవరుద్ధప్రాతిపదికార్థత్వాదభేదాన్వయాపత్తిః 'ఘటసముచ్చయయోః' ఇతి పరాస్తమ్ । ఘటపదస్య ఘటపదస్య ఘటప్రతియోగికే లక్షణయాఽభేదాన్వయస్యైవాఙ్గీకారాచ్చ ।

న చ 'శరైరుస్రైరివోదీచ్యానుద్ధరిష్యన్ రసానివ' [రఘు. 4, 66] ఇత్యస్యోస్రసదృశైః శరై రససదృశానుదీచ్యానుద్ధరిష్యన్నిత్యర్థః । తత్రేవశబ్దార్థస్య కరణత్వేఽప్యుస్రస్యాకరమత్వేనోస్రపదోత్తరతృతీయాయా 1 [ఖ. 'నైరర్థక్యమ్ । ..... కరణత్వాలాభశ్చ' ఇతి పాఠస్తుట్టిః ।]నైరర్థక్యమ్ । ఇవశబ్దాత్ తు తృతీయాభావేన సదృశస్య కరణత్వాలాభశ్చ । ఉస్రపదోత్తరతృతీయయా తు న సదృశగతం కరణత్వం బోధయితుం శక్యమ్, అప్రకృత్యర్థత్వాత్ । ద్యోతకత్వే తు న దోష ఇతి వాచ్యమ్, ఇవశబ్దోత్తరతృతీయయా తద్బోధాత్ । న చ శ్రవణాపత్తిః, అవ్యయత్వేన లుకః సత్త్వాత్ ।

న చ సత్త్వవాచకత్వాన్నావ్యయత్వమ్, లిఙ్గానన్వయిత్వరూపాసత్త్వస్యాక్షతేః, చాదౌ పాఠసామర్థ్యాత్ సత్త్వార్థేఽప్యవ్యయత్వస్వీకారాచ్చ । 'ఉస్రైః' ఇత్యస్యసదృశే స్వప్రతియోగికసాదృశ్యసమ్బన్ధేనాన్వయః । తృతీయా తూపమానోపమేయయోః సమానవిభక్తికత్వస్య జ్ఞాపకసిద్ధాత్వాత్ ।

కిఞ్చ, ద్యోతకత్వే నఞ్సమాసాదావుత్తరపదార్థః, ప్రధానమితి వ్యవస్థా న స్యాత్, పూర్వపదస్యానర్థకత్వాత్ । కిఞ్చ, నిపాతేభ్యో విభక్త్యుత్పత్తిర్న స్యాత్, తేషామర్థవత్త్వాభావేన ప్రాతిపదికత్వాభావాదితి ?0నైయాయికాః?0 । తత్, న; ఉపసర్గాణామపి వాచకత్వాపత్తేః । అర్థవత్త్వమపి ద్యోత్యార్థమాదాయైవ । అథైప్రతీజిజనకజ్ఞానవిషయశబ్దత్వమర్థవత్త్వమ్, న తు శక్తిలక్షణాన్యతరసమ్బన్ధేన బోధకత్వమ్ । ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యమపి ద్యోత్యార్థాపేక్షయైవ ।

నన్వేవమ్ 'రామః' ఇత్యాదౌ 'రా' ఇత్యతోఽపి విభక్త్యాపత్తిః, న చ సఙ్ఖ్యావాచకత్వాభావాన్న సా, నిపాతేభ్యోఽప్యనాపత్తేః, ఔత్సర్గికైకవచనస్యాత్రాపి దుర్వారత్వాచ్చ । న చ 'ఏకాజ్ద్విర్వచన'న్యాయేన1 [Fn "ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య" [6।1।1] ఇతి సూత్రే భాష్యే -- 'నిజ్, ఇజ్ ని, ఇ' ఇతి చత్వార ఏకాచః । తత్ర ఇజ్శబ్దస్య, నిశబ్దస్య, ఇశబ్దస్య వా ద్విత్వే రూపాసిద్ధిః, 'నేనిజుః, నేనిజతి' ఇత్యాదౌ జకారేణ వ్యవధానాజ్జుసాద్యప్రాప్త్యా దోషశ్చ, ఇత్యుక్త్వా 'సిద్ధన్తు తత్సముదాయైకాచ్త్వాత్ శాస్త్రాహానేః' ఇతి ।

అస్యాయమర్థః -- సముదాయస్యైకాచ్త్వాత్ = ఏకాజ్భావాద్ ద్విర్వచనం భవిష్యతి । ఏవం హి శాస్త్రమహీనం భవతి । అగ్రే చ -- తత్ర బహువ్రీహినిర్దేశేఽనచ్కస్య ద్విర్వచనం ప్రాప్తోతీత్యాశఙ్క్య తద్గుణసంవిజ్ఞానపక్షమాశ్రిత్య సమాహితమ్ । తదేవం చతుష్ప్రకారకమ్ ఏకాచ్త్వమేవ ద్విర్వచనన్యాయతాత్పర్యమితి బోధ్యమ్ ।]

?0యత్తు?0, జ్యాదేర్లక్షణికత్వే తతోఽనుభవానాపత్తిః, లాక్షణికస్యాననుభావకత్వాదితి । తత్, న; బోధకత్వేనైవానుభావకత్వాత్ । అత ఏవాపభ్రంశాదితః పరమతేఽనుభవః ।

వస్తుతోఽనుమితిశాబ్దయోః 'అనుభూతమ్' ఇత్యప్రత్యయాదనుభవత్వం ప్రత్యక్షత్వవ్యాప్యమేవేతి న దోషః । శాబ్దబోధోఽపి లాక్షణికాన్నేతి తు వక్తు మప్యశక్యమ్ । కిఞ్చ, ధాతోర్లక్షణాస్వీకారే ఘటాదిపదస్థచరమవర్ణస్యైకాక్షరనిఘణ్టువశాత్ తత్తదర్థకస్య ఘటత్వాదివిశిష్టే లక్షణయా బోధోపపత్తౌ ఘటాదిపదానామప్యావాచకత్వప్రసఙ్గః । న చావయశక్తిమవిదుషీఽపి సముదాయశక్తిజ్ఞానాత్ తథా బోధాత్ తేషాం శక్తికల్పనమ్, ధాతోః శక్తిమవిదుషోఽప్యుపసర్గస్య తద్గ్రహవతో బాధాత్ తథాత్వస్యావశ్యకత్వాత్ । న చ ప్రకారతాసమ్బన్ధేనాఖ్యాతార్థవిశేష్యకశాబ్దం ప్రతి ధాతుజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వరూపాకాఙ్క్షావిరహాదుపసర్గశక్తిగ్రహేఽపిన బోధ ఇతి వాచ్యమ్, తాదృశకారణత్వగ్రహశాలిపురుషీయశాబ్దఏవ తస్య హేతుత్వాత్ । 'వ్యతి సే' ఇత్యాద్యనురోధాదాఖ్యాతార్థవిశేష్యకశాబ్దం ప్రతి నిపాతజన్యోపస్తితేరపి హేతుత్వకల్పనస్యోచితత్వాచ్చ ।

?0వైయాకరణ?0నయేఽపి ప్రకారతాసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థవిశేష్యకబోధం ప్రతి నిపాతజన్యాప్యుపస్థితిర్హేతురితి న దోషః । అన్యాశ్చ వ్యుత్పత్తయో నిపాతాతిరిక్తవిషయా ఇతి నాన్యేఽపి దోషాః ।

అస్తు వా, ప్రకృష్టో ధర్మీ ప్రాద్యర్థః, తేనాభేదేనైవాన్వయాన్న దోషః । న చ వాచకత్వే కేవలానాం ప్రయోగాపత్తిః, 1 [fn 'న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా, నాపి కేవలః ప్రత్యయః' ఇతి భాష్యాద్ యథా కేవలాయాః ప్రకృతేః, కేవలాయాః ప్రకృతేః, కేవలస్య చ ప్రత్యయస్య ప్రయోగో న భవతి, తథైవ కేవలానాం నిపాతానామపి ప్రయోగో న భవతి ।

?0ఇదమత్రాకూతమ్?0 -- లోకే అర్థప్రత్యాయనాయ శబ్దాః ప్రయుజ్యన్తే, లోకే చయథా కేవలయా ప్రకృత్యా కేవలేన చ ప్రత్యయేన నార్థబోధో భవతి, తథైవ కేవలేన నిపాతేనాప్యాకాఙ్క్షావిరహాద్ బోధో న భవతి ।] ప్రకృతిప్రత్యయవత్ సమాధానాత్ । కిఞ్చ, తద్బోధ్యప్రకర్షాదేర్వినా సమ్బన్ధినమనన్వయాత్ కేవలప్రయోగాసమ్భవః । సముచ్చితాద్యబిధాయకత్వేఽపి విశేషతస్తయోరుపస్థితిం వినా ప్రతీత్యపర్యవసానాన్నిత్యపరతన్త్రతయైవ ప్రయోగః । కిఞ్చ, 'న' ఇత్యేవోక్తోఽభావశాబ్దబోధస్య సర్వసిద్ధత్వాత్ పదాన్తరసమభివ్యాహారాభావే ద్యోతకత్వాసమ్భవః । అత ఏవ "నఞ్" [2।2।6] సూత్రే భాష్యే 'న న ' ఇత్యత్రాభావో నాస్తీత్యర్థప్రదర్శనం కృతమ్ । అస్తీతి క్రియాయాశ్చాత్రాద్యాహారః । కిఞ్చ, ద్యోతకత్వే పదాన్తరాణాం తత్ర వృత్తిః కల్ప్యా, చాదిషు చ ద్యోతకత్వశక్తిః కల్ప్యేతి గౌరవమ్ । అత ఏవ నఞః పర్యుదాసే లక్షణేతి ?0మీమాంసకో?0క్తిః సఙ్గచ్ఛతే । తస్మాద్ వాచకత్వమేవ యుక్తమితి చేత్, న ; అన్యలభ్యే శక్తికల్పనాయోగాత్ । అన్వయవ్యతిరేకౌ తు తాత్పర్యగ్రాహకత్వేనాన్యతాసిద్ధౌ ।

వస్తుతస్తు నిపాతానాం శక్తిం గృహీతవతో లక్షణాద్యజ్ఞానేఽపి బోధాత్ తచ్ఛక్తిజ్ఞానకార్యకారణభావ ఆవశ్యకః I ఏవం తచ్ఛక్తిమజానతాం లక్షణాజ్ఞానేనైవ బోధాత్ తత్కార్యకారణభావోఽప్యావశ్యక ఇతి ద్యోతకత్వం శక్యత్వఞ్చేత్యుభయమపి నిపాతానామితి మతినిష్కర్షః I సర్వథా నిపాతానాం వాచకత్వమ్, ఉపసర్గాణాం ద్యోతకత్వమిత్యర్ధజరతీయం నైయాయికోక్తం హేయమేవ1,[ఖ. 'హేయమేవ' ఇత్యనన్తరమ్ 'న చ నిపాతానా వాచకత్వే' 'ఇవాస్తి' ఇత్యాద్యపి 'సాదృశ్యమస్తి' ఇత్యాదివత్ స్యాదితి వాచ్యమ్, ప్రతియోగ్యుపమానాదిపదోపాదానేనైవ బోధకత్వాఙ్గీకారాత్' ఇత్యధికః పాఠః I] శక్తిసమ్బన్ధేన నిపాతపదవత్త్వరూపస్యాఖణ్డోపాధిరూపస్య జాతిరూపస్య వా నిపాతత్వస్యైవ సామాన్యే ప్రమాణానాం పక్షపాతాద్ ద్యోతకతాయాః శక్తతాయా వా అవచ్ఛేదకత్వస్య యుక్తత్వాత్2 [fn 'యుక్తత్వాత్' ఇత్యనన్తరమ్ 'తత్తదర్థనిరూపితద్యోతకత్వస్య వాచకత్వస్య వా తత్తన్నిపాతవృత్తితయా తత్తద్వృత్త్యసాధారణధర్మస్యావచ్ఛేదకతాయా ఆవశ్యకత్వేనాసామాన్యధర్మస్యావచ్ఛేదకత్వే మానాభావాత్, నిపాతత్వాద్యజానతోఽపి బోధాచ్చ I ద్యోతకత్వస్య వాచకత్వస్య వాచకత్వాభావస్య వా సామాన్యాచ్ఛేదేన సాధకహేతోరుభయవాదిసమ్మతస్యాభావాచ్చ -- ఇత్యాధికః పాఠః I

క్వచిచ్చోపసర్గాణాం వాచకత్వమపి, యథా -- 'ప్రతిష్ఠతే' ఇత్యాదౌ ధాతోర్గతినివృత్తివాచకత్వమ్, 'ప్ర'శబ్దస్య తు గతివాచకత్వమ్ I తదుక్తం హరిణా --

స వాచకో విశేషాణాం సమ్భవాద్ ద్యోతకోఽపి వా I

[వా. 2, 160]

ఇతి ద్వితీయః పక్షః I

సమ్భూయ ధాతూపసర్గావర్థమాహతుః, ఉపసర్గస్తు శక్తిమాత్రం కురుత ఇత్యర్థభిధానే సహకారిణ ఉపసర్గాః I ఉక్తఞ్చ వాక్యపదీయే --

శక్త్యాధానాయ ధాతోర్వా సహకారీ ప్రయుజ్యతే II

[వా. 2, 190]

ఇతి తృతీయః పక్షః I

ఉక్తేషు త్రిషు పక్షేషు కతమః పక్షః శ్రేష్ఠ ఇతి మీమాంసాయాముపసర్గాణాం ద్యోతకత్వమేవ సముచితమ్ I 'ప్రతిష్ఠతే' ఇత్యత్ర ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ 'స్థా' -- ధాతోరేవ గతిరర్థః, ప్రశబ్దస్తు తస్యార్థస్య ద్యోతకః I తదుక్తం వాక్యపదీయే --

స్థాదిభిః కేవలైర్యచ్చ గమనాదిర్న గమ్యతే I

తత్రానుమానాద్ ద్వివిధాత్ తద్ధర్మా తద్ధర్మా ప్రాదిరుచ్యతే II ఇతి I

[వా. 2, 161]

అయమర్థః -- తిష్ఠతిర్గతినివృత్తిం ప్రసిద్ధ్యాఽభిదధాతి I అత స్తేన కేవలేన గమనం న ఫ3తిపాద్యతే I 'అనేకార్థా ధాతవః' ఇతి కృత్వాఽనుమానాద్ గతివాచకత్వమపి తస్య వ్యవస్థాప్యతే I ఉపసర్గస్తు తద్ద్యోతక ఏవ I

ధాతూనామనేకార్థత్వముపసర్గాణాంఀచ ద్యోతకత్వమనుమానేన సాధయన్నాహ -- తత్రేతి I అనుమానప్రకారశ్చ -- 'ధాతు అనేకార్థః, ధాతుత్వాత్ ; ఉభయవాదిసమ్మతానేకార్థయజధాతువత్' I 'ప్ర' -- శబ్దో ద్యోతకః, 'ప్ర' శబ్దత్వాత్, 'ప్రపచతి' ఇత్యాదిదృష్టప్రశబ్దవదితి I ఏవం చాదినిపాతేష్వపి పక్షత్రయం బోధ్యమ్ I తదుక్తం హరిణా --

నిపాతా ద్యోతకాః కేచిత్ పృథగర్థాభిధాయినః I

ఆగమా ఇవ కేఽపి స్యుః సమ్భూయార్థస్య వాచకాః II ఇతి I

[వా. 2, 164]

అత్రాపి ద్యోతకత్వపక్ష ఏవ న్యాయ్యః, కేవలానాం చాదీనామప్రయోగాత్ I యది వాచకాః, స్యుః, తదాగవాదివత్ కేవలా అపి ప్రయుజ్యేరన్ I తస్మాత్ 'చాదయో న వాచకాః స్యుః, తదా గవాదివత్ కేవలా అపి ప్రయుజ్యేరన్ I తస్మాత్ 'చాదయో న వాచకాః, కేవలానామప్రయోగాత్, ప్రత్యయవత్' ఇత్యనుమానం ఫలితమ్ I తదుక్తం వాక్యపదీయే --

చాదయో న ప్రయజ్యన్తే పదత్వే సతి కేవలాః I

ప్రత్యయో వాచకత్వేఽపి కేవలో న ప్రయుజ్యతే II ఇతి I

[వా. 2, 166]

ఏవఞ్చ ప్రాదీనాం చాదీనాఞ్చ నిపాతానాం ద్యోతకత్వమేవేతి హరీణాం హృదయమ్ ।

నాగేశభట్టస్యాపి అయమేవ పక్ష ఇష్టః, మఞ్జూషాయాం పునః పునస్తస్యైవ సమర్థనాత్ ।

భట్టోజిదీక్షితప్రభృతయః ప్రాచీనవైయాకరణాస్తు -- నిపాతత్వవచ్ఛిన్నానాం సకలనిపాతానాం ద్యోతకత్వవాచకత్వే మన్వతే ।

ప్రాదీనాం ద్యోతకత్వం చాదీనాం వాచకమేవేతి నైయాయికరీతిస్తు న సాధ్వీ, వైషమ్యే బీజాభావాత్ । అత ఏవ ద్యోతకత్వపక్షం వ్యవస్థాప్య --

నిపాతానాం వాచకత్వమన్వయవ్యతిరేకయోః ।

[వై. భూ. నిపాతని, పృ. 380] ఇత్యాదినా వాచకత్వపక్షోఽపి సమర్థితో భూషణాదౌ ।

ఉపసర్గాతిరిక్తనిపాతా వాచకా ద్యోతకాశ్చేతి భగవాన్ భాష్యకారః । స హి "అవ్యయం విభక్తి." [2 ।1 ।6] ఇతి సూత్రే భాష్యే 'సుమద్రాః, సుమగాధాః, సపుత్రః' ఇత్యాదావవ్యయాభావసమాసమాశఙ్క్య పూర్వపదప్రధానస్యావ్యయీభావత్వేనాత్ర పూర్వపదప్రాధాన్యం నాస్తీత్యుక్త్వా 'అయవా నేమే సమాసార్థా నిర్దిశ్యన్తే, కిం తర్హి ? అవ్యాయార్థా ఇమే నిర్దిశ్యన్తే । ఏతేష్వర్థేషు యదవ్యయం వర్తతే, తత్సుబన్తేన సహ సమస్యతే' ఇత్యవోచత్ । కైయటేన చావ్యయస్య శ్రుతత్వాదన్తరఙ్గత్వాత్ తస్యైవ విభక్త్యాదయో విశషణాని । తత్ర యదోత్తరపదార్థావచ్ఛిన్నాః సమృద్ధ్యాదయః ప్రతిపిపాదయిషితాః, తదాఽవ్యయం సమృద్ధ్యాదీనాం వాచకమితితేషాం తదర్థతా భవతి । సుమద్రా ఇత్యత్ర తు మద్రశబ్ద ఏవ సమృద్ధివిశిష్టమర్థమాహ, సుశబ్దస్తు సమృద్ధిద్యోతకః, న తు వాచక ఇత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్ । అనేన భాష్యకైయటవ్యాఖ్యానేన స్పష్టమేవ నిపాతానాముభయం ప్రతిభాతి, ఉపసర్గాణాం తు ద్యోతకత్వమేవ ।

స్పష్టఞ్చైతత్ "గతిర్గతౌ"[8 ।1 ।70] ఇతి సూత్రభాష్యే । తత్రత్యభాష్యం తు -- 'నను పూర్వం ధాతురూపసర్గేణ యుజ్యతే, పశ్చాత్ సాధనేన । నైతత్ సారమ్ ... ' ఇత్యాది । '] । 'అథ శబ్దానుశాసనమ్' [మ. భా. ప్రా.] ఇత్యత్రానుశాసనశబ్ద ఏవ తద్బోధకః, భాష్యకృతోఽపి ద్యోతకత్వపక్ష ఏవ సమ్మత ఇత్యుపలభ్యతే । ?0పస్పశాయామ్?0, "అదిపరీ అనర్థకౌ" [1 ।4 ।93] ఇత్యత్ర "నఞ్" [2 ।2 ।6]సూత్రే చ తథా స్వరసాదిత్యలమ్ ।

ఇతి నిపాతసామాన్యార్థవిచారః1 । [fn ఇదమత్రాకూతమ్ -- నిపాతార్థవిషయే శాస్త్రేషు పక్షత్రయం దృశ్యతే । నిపాతార్థానామనుభవాదీనాం ధాతుమాత్రతో

బోధాభావేనోపసర్గసమ్బన్ధాత్ తదవగమ ఇత్యుపసర్గాణాం విశేషార్థద్యోతకత్వమేవ । యథా 'అనుభవతి' ఇత్యత్రానుభవరూపస్యార్థస్య ' అను'శబ్దో ద్యోతకః । తదుక్తం హరిణా --

క్వచిత్ సమ్భవినో భేదాః కేవలైరని [భి]దర్శితాః ।

ఉపసర్గేణ సమ్బన్ధే వ్యజ్యన్తే ప్ర- పరాదినా ।।

[వా. 2, 286]

ఇతి ప్రథమః పక్షః ।]

.

అథ నఞర్థవిచారః

అథ ప్రసఙ్గాన్నిపాతవిశేషనఞర్థో విచైర్యతే । స్యాదేతత్--నఞర్యో నాభావః, తథాహి--సత్యభావస్య ప్రతియోగితానిరూపితవిశేష్యతయైవ భానస్య సర్వసిద్ధత్వాత్ 'అఘటః'ఇత్యాదౌ 'ఘటభిన్నః' ఇతి బోధే ఉతరపదార్థప్రాధాన్యం తత్పురుషస్య భజ్యేత । 'అతిసర్వాయ' ఇత్యాదివత్ '(ఞ్)సః' ఇత్యాదౌ సర్వనామకార్యాభావాపత్తిశ్చ : అబావే ప్రతియోగినో విశేషయమత్వస్య సర్వసిద్ధత్వేన గౌణత్వాత్ । ఇతరపదార్థవిశేషణత్వేనోపస్థితివిషయత్వం హి గౌణత్వమితి చేత్, నః ఆరోపవిషయత్వం నఞర్థః, ఆరోప ఏవ వా, విషయత్వం తు సంసర్గః, తస్య చ విశేషత్వాత్ 'ఆరోపికతో ఘటః' ఇతి బోధః ।

ఏవఞ్చ 'అసః'ఇత్యాదౌ తత్పదార్థస్య విశేష్యత్వాన్న గౌణత్వమితి న దోషః । ఇదఞ్చ సమాసవిషయ ఏవ, అసమాసవిషయే త్వభావోఽర్థః । స ద్వివిధః--భేదోఽత్యన్తాభావశ్చ । తత్రాన్త్యః క్రియాన్వయ్యేవ, నఞర్థాత్యన్తాభావవిశేష్యకబోధే భావనోపస్థితేర్హేతుత్వాత్ । అత ఏవ 'అహం నాస్మి' 'ఘటో నాస్తి' ఇత్యాదౌ పురుషవ్యవస్థా, 'ఘటో న స్తః' 'ఘటా న సన్తి' ఇత్యాదౌ వచననియమశ్చోపపద్యతే, యుష్మదాదేస్తిఙ్సమానాధికరణ్యాత్ ।'ఘటాభావోఽస్తి' ఇత్యన్వయే చ స న స్యాత్1 [fn ఖ. నచ 'ఘటో నాస్తి' ఇత్యాదేః 'సత్తాశ్రయత్వాభావవాన్ ఘటః'] ఇతి బోధాత్ పురుషవచనవ్యవస్థా సిద్ధేతి వాచ్యమ్, సర్వానుభవసిద్ధఘటాభావబోధానుపపత్తేః । మమ తు ఘచకర్తృకసత్తాభావస్య సమనియతభావానామైక్యేన ఘటాభావాభిన్నత్వేన తదుపపత్తేః, ఆఖ్యాతోపస్థాప్యసఙ్ఖ్యాభావనాన్వయిన్యన్వయ ఇతి నాన్వయభఙ్గాపత్తేశ్చ, వక్ష్యమాణరీత్యాఽఽఖ్యాతార్థస్య ధాత్వర్థవిశేషణత్వే తద్బోధాసమ్భవాచ్చ । న చాధికరణాలిఙ్గితాభావబుద్ధేరభావాత్ 'ఇహ ఘటో నాస్తి' ఇత్యాదౌ 'ఏతదధికరణాభావప్రతియోగి ఘటః సత్తాశ్రయః' ఇతి బోధాన్న తదనుపత్తిః, కారతాణం క్రియాన్వయ ఏవ సాధుత్వస్య వ్యాకరణసమ్మతతయేహేత్యాదినామసాధుతాపత్తేః । తేషాం సత్తాయామేవాన్వయే తు యత్కిఞ్చిన్నిష్ఠభావప్రతియోగి ఘటో నాస్తీత్యేవ బోధః స్యాత్, న తు ఘటాభావస్య ।

న చ తేషాం క్రియాన్వయితత్సమభివ్యాహతనఞః సద్వృత్త్యభావే లక్షణాఙ్గీకారాన్న దోషః । ఏతద్దేశవృత్త్యభావప్రతియోగిఘటే ఏతద్వృత్తిసత్తాభావనిశ్రయసత్త్వాత్ తత్ర సతాశ్రయత్వాన్వయానుపపత్తేరితి యత్ కిఞ్చిదేతత్ ।

కిఞ్చ, తిఙోపస్థాప్యక్రియాయా న భేదే ప్రతియోగిత్వేనాన్వయః, 'న పచతి గచ్ఛతి' ఇత్యాదితస్తథా బోధాభావాత్ । అత ఏవ తిఙన్తసమభివ్యాహతనఞోపాత్తాభావార్థకత్వమేవేత్యపి బోధ్యమ్ । ఏతన్మూలకమేవ పర్యుదాసాపేక్షయా ప్రసజ్యప్రతిషేధస్య బలవత్త్వం వదన్తి ।]

న చైవమసమస్తనఞః క్రియాన్వయే 'యజతిషు యే యజామహం కరోతి, నానుయాజేషు' ఇత్యత్ర వైకల్పికత్వాత్ సమాసాభావేఽపి పర్యుదాస ఏవ, లాఘవాన్న ప్రసజ్యప్రతిషేధః । తథా సతి నిషేధస్య ప్రాప్తిపూర్వకతయా ప్రాప్తేశ్చాత్ర శాస్త్రతోఽన్యతోఽసమ్భవాద్ 'యజతిషు' ఇతి శాస్త్రాదేవ సా వాచ్యా । ఏవఞ్చ శాస్త్రీయవిహితప్రతిషిద్ధత్వాద్ వికల్పాపత్తిః ।

న చ 'నిషేధస్య విధ్యున్మూలకత్వేన బలవత్త్వమ్, ఉపజీవ్యత్వేన విధేరపి బలవత్త్వాత్' ఇత్యాదిమీమాంసాసిద్ధాన్తో భజ్యేతేతి వాచ్యమ్, అసమాసే ప్రతిషేధార్థకనఞ ఏవ క్రియాన్వయాభ్యుపగమాత్ । ప్రతిషేధపదేనాత్యన్తాభావః ।

అత ఏవ "సుడనపుంసకస్య"[1।1।43ః] ఇతి సుత్రే నపుంసకస్య నేత్యర్థే నహి నపుంసకేన సామర్థ్యమ్, కేన ర్త్వాహ భవతినా'ఇతి భాష్యం సఙ్గచ్ఛతే । సమాసే 'అసన్దేహః' 'అవివాదః' ఇత్యాదౌ ప్రతి షేధార్థకనఞోఽప్యక్తియాన్వాత్ 'అసమాసే' ఇత్యుక్తమ్ ।

న చాత్ర నిత్యావ్యయీభావాపత్తిః, 'అద్రుతాయామ్, అసంహితమ్, అసన్దేహః, ప్రయోజనమ్' ఇతి భాష్యాభ్యామర్థాభావే ఉభయోరపి ప్రవృత్తేర్జ్ఞాపనాత్ ।

ఏవఞ్చ యత్పదోపస్థాపితప్రతియోగినోఽనుయోగిని ఆధారాధేయభావసమ్బన్ధేనాన్వయః, తత్ర తదత్యన్తాభావబోధః ।యథా 'భూతలే ఘటో నాస్తి' ఇత్యాదౌ, 'ఘటో నాస్తి' ఇత్యాదావప్యేవమ్, ఆఖ్యాతార్థాశ్రయస్య సత్తాయామాధేయత్వేనాన్వయాత్ । యద్వృత్తిత్వేన చ ప్రతియోగిప్రత్యయః, తద్వత్తిత్వవిశిష్ట ఏవైత్యన్తాభావో నఞా బోధ్యతే, సమభివ్యాహారబలాదితి బోధ్యమ్ ష తేన యత్కిఞ్చిన్నిష్ఠాభావమాదాయ 'భుతలే ఘటో నాస్తి' ఇతి నప్రత్యయః ।

ఏతేన 'భూతలే న ఘటః' ఇత్యాదౌ తాత్పర్యవశాత్ కదాచిద్ భూతలాదౌ ఘటాద్యభావః, కదాచిచ్చ ఘటాదౌ

భూతలవృతిత్వాభావః ప్రతియత ఇత్యపాస్తమ్, అత్యన్తాభావార్థకనఞః ప్రతియోగిభూతక్తియాన్వయిత్వనియమాత్; కారకాణాం క్తియాన్వయిత్వనియమాచ్చ ।

కిఞ్చైవమవ్యయిభావస్య నిత్యసత్వాద్ వాక్యస్యైవ దుర్లభత్వాపత్తిః । న చైవమ్ 'పృధివ్యాం గన్ధః, న జలే' ఇత్యాదౌ ప్రతితేరేకవిశేష్యకత్వానుభవో న స్యాదితి వాచ్యమ్, ఇష్టాపత్తేః, తథాఽనుభవస్యైవాభావాత్ । యత్ర తు ప్రతియోగినోఽనుయోగిన్యభేదాన్వయయోగ్యతా, తత్రాన్యోత్యాభావః, కద్వాన్ వా తదర్థః । [యథా] 'ఘటః పటో న' ఇత్యాదౌ । 'మైత్రస్యేదం న చైత్రస్య' ఇత్యాదౌ తు స్వత్వవాన్ షష్ఠచర్థః, తస్యాపి శేషత్వాత్ । ఏవఞ్చ మైత్రసమ్బన్ధిస్వత్వదిదం చైత్రసమ్బన్ధిస్వత్వవద్ భిన్నమితి బోధః ।

ఏతేనాత్ర స్వత్వాభావస్య బోధాత్ ప్రతి షేధార్థకనఞః క్తియాన్వయిత్వమయక్తమిత్యపాస్తమ్' । అన్వయితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వం చాత్ర వ్యుత్పత్తిబలలభ్యమ్, నిలఘటవతి అత్ర 'ఘటో నాస్తి' 'నీలఘటో న ఘటః' ఇత్యాద్యవ్యవహారాత్, పితఘటవతి 'నీలఘటో నాస్తి', 'పీతఘటోన నిలఘటః' ఇత్యాదివ్యవహారాచ్చ । జాతౌ 'జాతిర్నాస్తి' ఇత్యాదౌ తు యద్యపి జాతికర్తృకజాత్యధికరణకసమవాయసమ్బన్ధావ చ్ఛిన్నసత్తాఽప్రసిద్ధేతి కథం తదభావబోధనమ్ ? తథాపి ఖణ్డశః ప్రసిద్ధిసత్తవాన్న దోషః, స్వరుపసత్పదార్థసత్తాయా బోధేఽపేక్షణాచ్చేత్యాది ప్రపఞ్చితమన్యత్ర।

'న ఘటోఽస్తి' ఇత్యాదౌ ఘటభిన్నోఽస్తీతి బోధః, నిపాతాతిరిక్తనామావ్యవహితపూర్వర్వాతనఞః ప్రాయేణ పర్యుదాసబోధకత్వాత్ I 'న ఖలు న ఖలి బాణః సన్నిపాత్యోఽయమస్మిన్' [అభి.అ.2] ఇత్యాదౌ తత్రప్రతీతివారణాయ నిపాతాతిరిక్తేతి I ఇదమేవాభిప్రేత్య 'సజం న కాచిద్ విజహౌ' ఇతి శ్లోకే నఞా.ఽస్పానత్వముక్తం కావ్యప్రతాశకృతా I 'కాచిద్ భీన్నా విజహుః' ఇతి విరుద్ధార్థస్యాపి ప్రత్యయాదిత్యవధేయమ్ I అన్యాభావత్వాత్యన్తాభావత్వే చాఖణ్డోపాధి ఇత్యాహుః I

'యతు 'ఘటో నాస్తి' ఇత్యాదావప్యరోపితా ఘటకర్తృకా సత్తేత్యాదిక్తమేణైవ బోధః I ఏవమ్ 'పీతః శఙ్ఖో నాస్తి' ఇత్యత్రారోపితా పీతశఙ్ఖకర్తృకా సత్తేతి బోధః I న చ విశిష్టసత్తాయా అప్రసిద్ధేః కథమారోపః, ఖణ్డశః పదార్థానాం ప్రసిద్ధేః I మేలనాప్రసిద్ధిశ్చాప్రయోజికా I అస్తు వా ఆహార్యా విశిష్టప్రసిద్ధిః, ప్రతియోగిజ్ఞానస్యాభావధిహేతుత్వేఽనాహార్యత్వనివేశే గౌరవాద్ విశేషణతావచ్ఛేదకప్రకారకజ్ఞానకారణత్రైవ ప్రతియోగిజ్ఞానకారణతేతి పక్షేఽప్యాహార్యజ్ఞానాదాహార్య ఏవ I వశిష్టవైశిష్టచబోధః I

ఏవఞ్చ ప్రతియోగిజ్ఞానసమ్భవాన్నానుపపత్తిః I ఆహార్యః శాబ్దబోధో నాస్తీతి త్వశ్రద్ధేయమేవ I ఏతన్మతే చాధికమ్ 'ఘటో నాస్తి' ఇత్యభావాజ్ఞానమాదాయ నఞర్థవిశేష్యకో బోధ ఇతి వ్యవహారః I ప్రతియోగిజ్ఞానప్రతిబన్ధాది చ సఙ్గమనియమితి I తత్, న; అనుభవసిద్ధేరపలాపే మానాభావాత్ I

కిఞ్చ, [అసమాసే] క్వ క్తియాన్వయ ఇన్యాన్వయ ఇత్యత్ర తవ మతే నియామకాభావః, మమ త్వారోపితత్వార్థకత్వే' ద్రవ్యాన్వాయః; అత్యన్తాభావార్థకత్వే క్తియాన్వయ ఇతి సమ్భవతి వ్యవస్థా I తోఞ్చ, 'ఘటో నాస్తి' ఇతి బోధోత్తరం ఘటవత్తాజ్ఞానప్రతిబన్ధో న స్యాత్ I న చాగ్రే తజ్జ్ఞానం జాయతే, తేన ప్రతిబన్ధ ఇతి వాచ్యమ్, నియమతస్తజ్జ్ఞాపకాభావాత్ I న చారోపితత్వజ్ఞానమేవ తథా, ఇదఞ్చ తవాప్యావశ్యకమ్; అన్యథా కదాచిదత్యన్తాభావబోధః, కదాచిదే భేదబోధ ఇతి వ్యవస్థా న సిధ్యేత్ I

మమ తుసంసర్గారోపే ఆద్యః, తాదాత్మ్యారోపేఽన్త్య ఇతి న దోష ఇతి వాచ్యమ్, సంసర్గాద్యారోపనియామకస్యైవాత్యన్తాభావాదిబోధకత్వసమ్భవాత్2. [fn ఖ.లౌతితప్రత్యక్ష ఏవారోపస్య హేతుత్వాచ్చ--పాఠః I] నచప్రమాయాం గుణస్య కారణత్వానురోధేన ప్రతియోగ్యారోపస్యాభావప్రమాయాం హేతుత్వాత్ సర్వత్రైవ స హేతురితి వాచ్యమ్, ప్రమాయా గుణజన్యత్వే మానాభావాత్, ప్రమాత్వస్య కార్యతానవచ్ఛేదకత్వాచ్చ I

అస్తు వా, అరోపః కారణమ్, తథాపి శబ్దాన్న తద్బోధోఽనుభవసిద్ధః, అభావబోధస్యైవ సర్వానుభవసిద్ధత్వాదితి సమ్ప్రదాయః3.[fnఖ. వస్తుతస్తు--యత్ర నఞసమభివ్యాహారే . ప్రతియోగ్యనుయోగినోరాధారాధేయభావేనాన్వయః, తత్రరోపితతద్బోధోత్తరం నియమేనాత్యన్తాభావబోధః I అన్యత్ర భేదబోధ ఇతి వ్యవస్థా I ఏవఞ్చ నఞః సర్వత్రైకయైవ శాక్త్యా నిర్వాహ్గ ఇత్యపరే--ఇత్యధికః పాఠః I

నవ్యాస్తు--సమాసేఽపి భేద ఏవ నఞర్థః, పరన్తు స విశేషణమ్, భేదప్రతియోగీ ఘట ఇత్యేవ బోధః । అతః సర్వనామకార్య తత్పురుషస్యోత్తరపదార్థప్రాధాన్యఞ్చ 'అత్వం భవసి,అనహం భవామి' ఇత్యాదౌ పురుషవ్యవస్థా చ । 'రక్షోహాగమలధ్వసన్దేహాః' ఇత్యాదావపి అభావప్రతియోగీ సన్దేహ ఇత్యేవ బోధః । ఏవఞ్చ 'అనేకమ్' ఇత్యాదావేకవచననియమోఽప్యుపపన్నః । 'పతన్త్యనేకే' ఇతి త్వేకశేషేణ సాధు । స్పష్టం చేదం భాష్యే ఇత్యాహుః, తత్, న;అనుభవవిరోధాత్ । 'అఘటమానయ' ఇత్యుక్తే ఘటానయనానాపత్తేశ్చ । యత్కిఞ్చిద్భేదప్రతియోగిఘటానయనస్యైవాపత్తేశ్చ ।

పరే తు 'ఘటభిన్నః' ఇత్యేవ బోధః । 'అత్వం భవసి' ఇత్యాదౌ నఞో ద్యోతకత్వేన యుష్మదస్తద్భిన్నే లాక్షణికత్వాద్ భిన్నరూపయుష్మదర్థేన సామానాధికరణ్యాత్ పురుషవ్యవస్యా సర్వనామకార్యమపి, "ఏతత్తదోః సులోపోఽకోరనఞ సమాసే" [6।1।132] ఇతి జ్ఞాపకాత్ సిద్ధమ్, భిన్నస్యోత్తరపదార్థత్వాచ్చ । "అనేకమన్యపదార్థే"[2।2।24] ఇత్యేకవచనం తువిశేష్యభుత 'సుప్' ఇత్యస్యైకవచనాన్తత్వాద్ జాత్యభిప్రాయేణ వా తత్ । 'సేవ్యతేఽనేకయా' ఇత్యత్రాపి 'యోషయా' ఇతి విశేష్యానురోధాత్ ప్రత్యేకం సేవానాన్వయానురోధాచ్చైకవచనమ్ । అత ఏవ 'పతన్త్యనేకే' ఇత్యాదౌ బహువచనమపీతి వదన్తి, తత్, న; "తస్య భావః" [6।1।111] ఇతి సూత్రస్థభాష్యవిరోధాదితి ప్రపఞ్చితం శబ్దేన్దుశేఖరే ।

?0ఇతి నఞర్థవిచారః ।

.

అథైవకారార్థవిచారః

1[fn అయమాశయః--

అయోగం తథైవాన్యయోగమత్యన్తాయోగమేవ చ ।

వ్యవచ్ఛినత్తి ధర్మస్య ఏవకారస్త్రిధామతః ।।

ఇత్యభియుక్తోక్తదిశా ఏవకారస్యార్థత్రయమ్ । తథాహి--యత్ర విశేషణాన్వితః ఏవకారస్తత్ర విశేషణస్య అసమ్బన్ధరూపమయోగం నిషేధతి । యథా--'శఙ్ఖః పాణ్డుర ఏవ' ఇత్యత్ర పాణ్డురస్య విశేషణత్వేన తదన్వితేనైవకారేణ విశేష్యే శఙ్ఖే పాణ్డురత్వాసమ్బన్ధం వ్యవచ్ఛిన్దతా శఙ్ఖస్య పాణ్డురత్వం నియమ్యతే । తయా చ శఙ్ఖత్వావచ్ఛేదేన

పాణ్డురత్వసమవాయాభావాభావః ప్రతీయతే । పాణ్డురత్వసమ్బన్ధాభావాభావవాన్ శఙ్ఖ ఇతి బోధః ।

యత్ర పున్రావిశేష్యగత ఏవకారస్తత్ర విశేష్యేతరస్మిన్ విశేషణీభూతధర్మసమ్బన్ధం వారయతి । యథా--'పార్థ ఏవ ధనుర్ధరః' ఇత్యత్ర పార్థభిన్నే ధనుర్ధరత్వసమ్బన్ధం వారయన్ పార్థే ధనుర్ధరత్వం నియమయతి । అత్ర ఏవార్థోఽన్యయోగవ్యవచ్ఛేదః, అన్యశబ్దస్య భేదాశ్రయే శక్తిః, యోగః=సమ్బన్ధః, వ్యవచ్ఛేదోఽభావః, పార్థస్య ప్రతియోగికత్వసమ్బన్ధేన భేదేఽన్వయః । తదాశ్రయస్య వృత్తిత్వసమ్బన్ధేన సమ్బన్ధే, తస్య చ సమ్బన్ధస్య ప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేనాభావపదార్థే తస్య ధనుర్ధరత్వే తస్య చ పార్థేఽన్వయః ।

ఏవఞ్చ పార్థప్రతియోగికభేదాశ్రయసమ్బన్ధప్రతియోగికాభావవద్ధనుర్ధరత్వవాన్ పార్థ ఇతి బోధః ।

యత్ర తు క్రియాన్వితః ఏవకారః, తత్రాత్యన్తః సర్వదా యోఽయోగః=అసమ్బన్ధః, తస్య నిషేధకః । తత్క్రియాశ్రయే కుత్రచిదపి సమ్బన్ధబోధక ఇతి తు ఫలితోఽర్థః । యథా 'నీలం సరోజం భవత్యేవ'। అత్ర హి న సకలే నీలత్వం నియమ్యతే, నాప్యేకమలేఽనీలత్వమ్, అపి తు యస్మిన్ కస్మిన్నపి కమలే నీలత్వసమ్బన్ధః।

అత్రైవకారేణ సరోజత్వవ్యాపకత్వం నీలభవనాభావే ప్రతిషిధ్యతే । ఏవఞ్చ సరోజనిష్ఠో యోఽభావస్తత్ప్రతియోగి నీలభవనాభావః, సరోజనిష్ఠం నీలభవనమితి యావత్ అభావాభావస్య ప్రతియోగిరూపత్వాత్ ।] ఏవశబ్దస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదే, తద్వతి చ శక్తిః । తత్ర విశేషణసఙ్గతస్యాద్యే, విశేష్యసఙ్గతస్య ద్వితీయే । న చ 'పృథివ్యామేవ గన్ధః' ఇత్యాదౌ విశేషణసఙ్గతేఽపి ద్వితీయస్య బోధాత్; 'జ్ఞానమర్థం గృహ్ణాత్యేవ' ఇత్యాదౌ క్రియాయాఃసర్వవిశేష్యత్వేన తత్సఙ్గతేఽప్యాద్యస్య బోధాత్; ఇదమత్యయుక్తమితి వాచ్యమ్, విశేషణపదస్య విధేయార్థకత్వేన విశేష్యపదస్య చోద్దేశ్యార్థకత్వేనాగోపాత్ । ఉద్దేశ్యత్వవిధేయతే చాతిరిక్తే ఏవ విషయతే,న తు విశేష్యతాప్రకారతారూపే, తత్సమనియతే వా । అత ఏవ తత్ర ధాత్వర్థక్రియావిధేయత్వప్రతీతిః ।

అయముత్సర్గః--'చన్ద్రేణైవాస్తు సదృశం ముఖమ్' ఇత్యాదౌ విశేషణభూచవిధేయచన్ద్రసమభివ్యాహత్రైవతారేణాప్యన్యయోగవ్యవచ్ఛేదబోధనాత్ । తస్మాత్ తథాబోధే తాత్పర్యమేవ నియామకమ్ । అత ఏవ మహాభాష్యే "కర్మణి ద్వితీయా"[2।3।2] ఇత్యత్ర 'కర్మణ్యేవద్వితీయా' ఇతి నియమే యోగవ్యవచ్ఛేదం హది నిధాయ 'అసామాన్యాపేక్షనియమః' ఇత్యుక్తమ్ । అన్యయోగవ్యవచ్ఛేదం మత్వా 'ప్రకృతార్థాపేక్షః ప్రత్యయనియమః' ఇత్యుక్తమితి బహవః ।

తత్రాయోగః=సమ్బన్ధాభావః, తదభావః । ఏవమేవ సమ్బన్ధాభావోఽన్యోగవ్యవచ్ఛేదః ।'శఙ్ఖః పాణ్డుర ఏవ' ఇత్ర్యేదౌ పాణ్డురత్వాయోగాభావవాన్ శఙ్ఖ ఇతి బోధ ఇతి కేచిత్, తత్,న;ఇతరవిశేషణత్వేనోపస్థితసస్యాపాయణ్డురస్యాన్యత్వే యోగేఽన్వయాయోగాత్ । తస్మాత్ పాణ్డురతాదాత్మ్యభావవాన్ శఙ్ఖ ఇతి బోధః । శఙ్ఖత్వావచ్ఛేద్న చ తదన్వయః, అన్యశ్చ । యత్ర 'ఏవ' సమభివ్యాహృతస్య యేన సమ్బన్ధేనేతరత్రాన్వయః, స ఏవ యోగ ఏవకారర్థతయా తత్ర త్ర భాసతే । సమభివ్యాహారవశాత్ 'శఙ్ఖే పాయణ్డురత్వమేవ' ఇత్యాదౌ పాణ్డురత్వాన్యతాదాత్మ్యభావవత్కర్తృకా శఙ్ఖాధికరణికా సత్తేతి బోధః ।

యద్ వా, పాణ్డురత్వాయోగాభావకర్తృకా తదధికరణికా సర్త్తేతి బోధః । తత్ర ప్రాయః పాణ్డురత్వాదిసమ్బన్ధత్వావచ్ఛిన్నాభావాభావః శఙ్ఖత్వాద్యవచ్ఛిన్నే భాసతే । యత్ర తు తథా న బోధః, తత్ర సామానాధికరణ్యేనాప్యన్వయః । యథా 'నీలం సరోజం భవత్యేవ' ఇత్యాదౌ । యథా అత్ర హి

'నీలభవనసమ్బన్ధాభాలసమానాధికరణసరోజత్వవత్కర్తృకా సత్తా ఇతి సరోజత్వసామానాధికరణ్యేనైవాన్వయః, న త్వవచ్ఛేదకావచ్ఛేదేన, బాధాత్ । ఏవావత్రైవ క్రియాసమభివ్యాహృతే అత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదబోధ ఇతి ప్రసిద్ధిః ।

యద్ వా సరోజత్వసమానాధికరణతాదాత్మ్యసమ్బన్ధేన నీలాభిన్నసరోజకర్తృకమయోగవ్యవచ్ఛేది భవనమితి బోధః ।

యత్తు, క్రియాసఙ్గతస్థలే సర్వత్రాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదః ప్రతీయత ఇతి ।తత్, న; 'జ్ఞానమర్థ గృహ్ణాత్యేవ' 'ఆకాశం, పరమమహత్త్వవద్ భవత్యేవ' ఇత్యాదౌ అయోగవ్యవచ్ఛేదమాత్రప్రతీతేః । 'పార్థ ఏవ ధనుర్ధరః' ఇత్యాదౌ పార్థాన్యతాదాత్మ్యభావవదభిన్నో ధనుర్ధర ఇత్యన్యయోగవ్యవచ్ఛేదప్రతీతిః । అత ఏవ పార్థాకాశావేవ ధనుర్ధరావితి న, అన్యయోగవ్యవచ్ఛిన్నత్వావచ్ఛిన్నస్యేతరపదార్థేఽన్వయాత్

సమభివ్యాహ్వతపదార్థతావచ్ఛేదేన చ పార్థాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదవదప్రతీతేర్న 'పార్థ ఏవ అగ్దరః' ఇత్యాద్యాపత్తిః ।

యే తు పార్థాన్యతాదాత్మ్యాభావవాన్ ధనుర్ధరః పార్థ ఇతి బోధమాహుః, తేషాం పార్థపదార్థస్య ద్వేధాన్వయో వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ పార్థాకాశావేవేతి వారణాయావశ్యక ఇతి బోధ్యమ్ ।

అత్రచాన్యస్మిన్ యోగే వ్యవచ్ఛేదే తద్వతి చ శక్తిః । ఏతేనాన్యయోగత్వావచ్ఛిన్నవ్యవచ్ఛేదశ్చేత్, అన్యతాదాత్మ్యరూపయోగస్య సత్త్వేనాప్రసిద్ధేః కథం సక్తిః ? అన్యసమ్బన్ధప్రతియోగికవ్యవచ్ఛేదస్యాద్రవ్యత్వే సత్త్వాత్ పార్థ ఇవాద్రవ్యమిత్యాత్తిః । అన్యసంయోగత్వసమవాయత్వావచ్ఛిన్నవ్యవచ్ఛేదశ్చేత్, 'పార్థ ఏవ ధనుర్ధరః' ఇత్యాదౌ పార్థాన్యతాదాత్మ్యవ్యవచ్ఛేదస్య ప్రతీయమానస్యానాపత్తిరితి పరాస్తమ్ । తత్రన్యపదార్థైకదేశేఽన్యత్వే పార్థదేరన్వాయో ఘటాదన్య ఇత్యాదావివ, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । ఏకప్రాతిపదికోపస్థితివిశయాణాంపరస్పరాన్వయోఽపి తత ఏవ ।

అత్ర వ్యవచ్ఛేదే శక్తిః, ఇతరత్ర లక్షణేతి నైయాయికనవ్యాః । ఏవమయోగవ్యవచ్ఛేదేఽపి బోధేయమ్ । ఏవమ్ 'ర్పథివ్యామేవ గన్ధః' ఇత్యతః పృథివ్యన్యావృత్తిర్గన్ధః పృథివీవృత్తిరితి । అత ఏవ 'పృథివ్యామేవాకాశః' ఇతి న, తస్యావృత్తిత్వాత్ । యత్పదసమభివ్యాహారేణ యః సమ్బన్ధః ప్రతోయతే, ఏవకారసమభివ్యాహారే తస్యైవాన్యయోగస్య వ్యవచ్ఛేదప్రతీతిరితి న కోఽప్యతి పేరసఙ్గః । విభక్త్యర్థ వినా కస్యాప్యర్థస్యాసత్త్వాగ్ నాన్వయః, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాదితి ।

కేచిత్తు, పృథవ్యతాదాత్మ్యాభావవద్వృత్తిర్గన్ధ ఇతి బోధః । ఏవకారార్థబలాదేవ సమభివ్యాహృతపదార్థతివచ్ఛేదకావచ్ఛేదేన తద్వృత్తిత్వస్య బోధాన్న పృథివ్యామేవ రూపమితి ప్రయోగః । ఏవశబ్దోత్తరం సప్తమ్యా లుక్, పృథివ్యామితి సప్తమి సాధుత్వార్థా, ఏవశబ్దస్య సప్తమ్యన్తత్వద్యోతనాయ । వస్తుతస్తస్యాపి పృర్థత్వాత్ తస్యాప్యాధారత్వం బోధ్యమిత్యాహుః ।

'చైత్రస్యైవేదం ధనమ్, మైత్రస్యైవాయం ఆతా' ఇత్యాదౌ చైత్రాన్యస్వత్వవ్యవచ్ఛేదస్య మైత్రాన్య ఆతృత్వవ్యవచ్ఛేదస్య చ బోఘః । ఏతేన సర్వత్రాయోగవ్యవచ్ఛేద ఏవార్థః, ఇత్యపాస్తమ్, ఉభయస్వామికేఽపి చైత్రస్వత్వాయోగస్యోభయఆతృకే మైత్రఆతృత్వాయోగవ్యవచ్ఛేదస్య చ సత్త్వేన తథాప్రయోగాపత్తేః।

కిఞ్చ, 'పృథివ్యామేవ సత్తా' ఇతి ప్రయోగాపత్తిః, పృథివీయోగాభావాభావస్య సత్తాయాం సత్తవాత్ । అన్యయోగవ్యవచ్ఛేద ఏవ శత్తిరిత్యపి చిన్త్యమ్ । అథైవమ్ 'గమనం కురు'

ఇత్యాదావయోగవ్యవచ్ఛేదస్యైవ స్వరసతః ప్రతీతేః 'దణ్డాదేవ ఘటః' ఇత్యాదేర్వినాపి లక్షణామయోగవ్యవచ్ఛేదే బోధే సాధోరసాధుతాపత్తేశ్చ ।

నను యత్సమభివ్యాహృత ఏవకారః, తదన్వితాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదస్య తదన్వయిన్యేవ ప్రతీతేర్గన్ధే పృథివ్యన్యావృమ్, తత్ । 'శీత ఏవ స్పర్శో జలే' ఇత్యాదౌ శీతాన్యతాదాత్మ్యవ్యవచ్ఛేదవాన్ స్పర్శో జలవృత్తిరిత్యర్థః స్యాత్ ।

ఏవఞ్చ 'శీచ ఏవ స్పర్శో ద్రవ్యే' ఇత్యపి స్యాదితి చేత్, న; సాఘుత్వార్థకవిశేషణవిభక్త్యన్తసమభివ్యాహృత్రైవకారస్థలే భేదేన స్వాన్వితవిశేష్యాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదస్యేతరపదార్థేఽన్వయాఙ్గీతాకాన్న దోషః । ఏవఞ్చ శీతస్పర్శాశ్రయత్వాభావవజ్జలవృత్తిశీతస్పర్శ ఇతి బోధః ।

యద్వా, జలవృత్తిస్పర్శత్వావచఛేదేన శీతాన్యత్వవ్యవచ్ఛేదాన్వయః । 'చైత్రేణైవాయం యజ్ఞదత్తో దృశ్యతే' ఇత్యత్ర యజ్ఞదత్తే చైత్రాన్యస్య స్వకర్తృకదర్శనకర్మత్వరూపసమ్వన్ధవ్యవచ్ఛేదో యజ్ఞదత్తే ప్రతీయతే, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్, న తు దర్శనచైత్రాన్యవృత్తిత్వవ్యచ్ఛేదః । ఏవం హి చైత్రదర్శనస్య తదన్యవృత్తిత్వేనోభయదృశ్యమానేఽపి తాదృశయోగాపత్తిః స్యాత్ ।

యద్వా, ఈదృశవిషయే స్వేతరకారకాన్వితక్త్రియాత్వాచ్ఛేదేన తదన్యవృత్తిత్వప్రత్యయః, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్, అతో నోక్తదోషః । అన్యయోగేత్యత్ర యోగశ్చ యత్రైవ సమ్బన్ధభేదేనాన్వేతి, తత్ర భేదరూపః: యత్రాభేదేనాన్వేతి, తత్రాభేద ఇతి బోఘ్యమ్ । అన్యయోగవ్యవచ్ఛన్నో శక్తౌ తు తాదాత్మ్యమేవేతి ద్రష్టవ్యమ్ ।

'ఘటత్వం పృథివోవృత్త్యేవ' ఇత్యాదావేవకారస్య పృథివ్యన్యవృత్తిత్వవ్యవచ్ఛేదాదౌ లక్షణా । సమాసే ఉపసర్జనస్య పృథివీపదార్థస్యాన్యేనాన్వయాసమ్భవాత్ ।పృథివీవృత్త్యన్యయోగవ్యవచ్ఛేదబోధస్తు 'ద్రవ్యత్వం పృథివివృత్తి' ఇత్యపి స్యాత్ । 'జాతిమత్యేవ సత్తా' ఇత్యత్ర జాతిమదన్యావృత్తిః సత్తేతి బోధః ।

యది త్వేకార్థసమబాయేన సత్తాయా అపి జాతిమదన్యావృత్తిః సత్తేతి బోయధః, యది త్వేకార్థసమవాయేన సత్తాయా అపి జాతిమదన్యవృత్తిత్వమ్, తదా సమవైతోతి అధ్యాహారేణాసమవాయే జాతిమదన్యానుయోగికత్వవ్యవచ్ఛేదో ద్రష్టవ్యః । సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధారత్వం సప్తమ్యర్థః । జాతిమదన్యతాదాత్మ్యాభావవదధితకణికా సత్తేతి బోధో వా ।

'ఇహ భవనే మైత్రతణైవ పక్ష్యతే 1. [fn'నిష్ఠానం తుతేమనం స్యాత్' [అభిఘాన.చి., 3 కా., 63 శ్లే.]ఇతితోషాద్ ఆర్ద్రత్వసమ్పాదకో వస్తువిశేషో లోకే 'కరీ'పదవాచ్యో

భోజ్యపదార్థస్తేమనపదేనోచ్యతే । తేమనమ్]' ఇత్యాదౌ ఏతద్భవనాధికరణకతేమనకర్మకభవిష్యాత్మకకృతియాత్వావచ్ఛేదేన మైత్రాన్యకర్తృకత్వచ్ఛేదప్రతీతిః, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ ।

'రూపం పృథివ్యాం వర్తత ఏవ' ఇత్యాదౌ 'పృథివ్యధికరణకవర్తనాయోగవ్యవచ్ఛేదవద్రపకర్తృకం వర్తనమ్' ఇతి బోధః, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । యద్వా, 'రూపకర్తృకంపృథివ్యధికరణకమయోగవ్యవచ్ఛేది వర్తనమ్' ఇతి బోధః ।

'ఋతౌస్వదారాన్ [ధావాన్]గచ్ఛేదేవ' ఇత్యత్ర 'ఋతుకాలావచ్ఛిన్నస్వదారకర్మకగమనాయోగవ్యవచ్ఛేదకర్తృకం గమనం ప్రత్యవాయాభావరూపేష్టసాధనమ్' ఇతి బోధః, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । ఇష్టస్య ప్రత్యవాయాభావరూపత్వం తు 'ఋతుస్నాతాం తు యో భార్యామ్' ఇతేయాదివచనైకవాక్యతయాఽవగమ్యతే । అత ఏకఋతౌ గమనేఽపి ఋత్వన్తరే ప్రత్యవాయపరిహారార్థ ప్రవృత్తిః । ఏవఞ్చ 'ఋతుకాలైకవిశేషణతయా [తాదాత్మ్యయ] తదీయగమనాభావః కర్మతాసమ్బన్ధేన సదారనిష్ఠః ప్రత్యవాయసాధనమ్ । యద్వా, తాదృశం గమనం ప్రేరణవిషయ ఇతి బోధః ।

అన్యయోగవ్యవచ్ఛేద ఏవ శక్యః । అయోగవ్యవచ్ఛేదబోధస్తు లక్షణావిపరీతం వేతి తు న విచారసహమ్, నిపాతానామనేకార్థత్వాత్ । న చైవమ్ 'శఙ్ఖః పాణ్డుర ఏవ, నాపాణ్డురః', 'త్వన్ముఖం త్వన్ముఖేనైవ తుల్యమ్, నాన్యేన కేనచిత్' ఇత్యాదౌ 'నాపాణ్డురః' ఇత్యాదీనాం పౌనరుక్త్యాపత్తిరితి వాచ్యమ్, 'అపాణ్డురః శఙ్ఖో న', 'అన్యో ధనుర్ధరో న', 'ముఖమన్యప్రతియోగికసాదృశ్యాభావవత్' ఇత్యర్థేనాదోషాత్ ।

న చ పాణ్డురాద్యన్యతాదత్మ్యాదివ్యవచ్ఛేదే బుద్ధేరనుమానేన వ్యఞ్జనయా వా తదర్థబోధస్యాపి జాతత్వేన పౌనరుక్త్యం తదవస్థమేవ, ఆర్థ్యా వృత్త్యా లబ్ధస్య పునః శబ్దేన ప్రతిపాదనేఽపి పౌనరుక్త్యభావస్యాలఙ్కారికైరుక్తత్వాత్ । 'లవణమేవాసౌ భుఙ్క్తే' ఇత్యాదౌ ప్రాచుర్యాద్యర్థకత్వస్యాపి దృష్టత్వేన తదర్థకత్వవ్యావృత్తయే ఏవకారార్థవివరణమేతదిత్యన్యే ।

ఏవం రీత్యా ఏవకారస్య వాచకత్వేఽనేకస్థలేషు నానావిధాక్లృప్తవ్యుత్పత్తి[కల్పనాగౌరవమితి ద్యోతకతాపక్ష ఏవ జ్యాయాన్ । తత్రైవ సమభివ్యాహృతపదస్య క్వచిత్ స్వాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదవతి, క్వచిత్ స్వాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదే, క్వచిత్ స్వాయోగవ్యవచ్ఛేదే, క్వచిద్ వ్యవచ్ఛేదవిశిష్టే స్వార్థే, క్వచితే స్వాయోగవ్యవచ్ఛేదవతి, క్వచిద్ ఏవసంయుక్తవిశేషణవిశిష్టాన్యతత్సజాతీయసమ్బన్ధాభావవతి లక్షణేత్యాద్యూహ్యమ్ ।

'చైత్రేణైవాయం యజ్ఞదత్తో దృశ్యతే' ఇత్యాదౌ చైత్రాన్యావృత్తిత్వవిశిష్ట ఇతరకారకవిశిష్టే దర్శనే లక్షణా, ఇతరత్తాత్పర్యగ్రాహకమ్ I యద్వా, చైత్రపదస్య చైత్రాద్యతాదాత్మ్యభావవతి లక్షణా, 'ఋతౌ దారాన్ గచ్ఛేదేవ' ఇత్యాదౌ గమే ఋతుకాలావచ్ఛిన్నస్వజారకర్మకగమనాయోగవ్యవచ్ఛేదవత్కర్తృకే లక్షణేత్యాద్యూహ్యమ్ I నాన్యేనేత్యాదౌ పౌనరుక్త్యపరిహారస్తు ప్రాగ్వదేవ I

ఏవఞ్చ ఏవకారసమభివ్యాహారే ఏవార్థః పరిసఙ్ఖ్యా1. [fn ఉభయస్య యుగపత్ప్రాప్తావితరనివృత్తిఫలకో విధిః పరిసఙ్ఖ్యావిధిఃIతథా హి--

విధిరత్యన్తమప్రాప్తౌ నియమః పాక్షికే సతి I

తత్ర చాన్యత్ర చ ప్రప్తౌ పరిసఙ్ఖ్యేతి గీయతే II ఇతి I

అయమర్థః--అత్యన్తమప్రాప్తౌ విధిః I యస్య యదర్థత్వం ప్రమాణాన్తరేణాప్రాప్తమ్, తస్య తదర్థత్వేన యో విధిః, సోఽపూర్వవిధిః I యథా 'స్వర్గకామో యజేత' అత్ర స్వర్గఫలకత్వం యాగస్య ప్రమాసాన్తరేణ న ప్రాప్తన్, కిన్త్వనేనైవ వచనేనేత్యపూర్వవిధిత్వమస్య

నియమ ఇతి I యో విధిః పక్షే ప్రాప్తమర్థ నియమయతి, స నియమవిధిః I యథా 'వ్రీహిన్ అవహన్తి' I అస్ప వచనస్యాభావే తణ్డులనిష్పాదనాయ వైతుష్యకార్య నఖవిదలనేనావఘాతేన చ ప్రప్తమ్, ద్వయోర్యుగపదసమ్భావేన నఖవిదలనప్రాప్తివేలాయామవహననస్యప్రాప్త్య భావాత్ తస్య పాక్షికీ ప్రాప్తిః స్యాత్ I సతి చ తస్మిన్ విధౌ శ్రవఘాతేనైవ వైతుష్యం సమ్పాదనీయమితి నియమే జాతే విదలనం సవర్తతే I శ్రవఘాతేనైవ నైతుష్యకరణేఽపూర్వోత్పత్తిస్వీకారాదితి నియమవిధిః I

తత్ర చాన్యత్ర చ ప్రాప్తౌ I ఉభయస్య యుగపత్ప్రాప్తౌ ఇతరనివృత్తిఫలకో విధిః పరిసంఖ్యా విధిః I యథా 'పఞ్చ పఞ్చనఖా భక్ష్యాః' ఇతి I అనేన వాక్యేన న భక్షణం విధీయతే, తస్య రాగతః నాయం నియమవిధిః, యుగపత్ ప్రాప్తేః ప్రాప్తత్వాత్ I నాయం నియమవిధిః, యుగపత్ ప్రాప్తేః I తథా చ పఞ్చపఞ్చనఖపతేచ్ఛేతరపఞ్చనఖభక్షణస్య యుగపత్ ప్రాప్తౌ పఞ్చపఞ్చనఖభక్షణేనైన క్షున్నివృత్తిః కార్యా ఇత్యనేన పరిసంఖ్యాయతే I పఞ్చేతరపఞ్చనఖభక్షణన్తు నివర్తతే ఇతి పరిసంఖ్యా విధిరయమ్ I] I పరిసఙ్ఖ్యా చోపాత్తాతిరిక్తే సమభివ్యాహృతపదార్థాభావప్రత్యయరూపా I యథా 'పార్థ ఏవ ధనుర్ధరః' ఇత్యత్ర పార్థాన్యస్మిన్ ధనుర్ధరత్వాభావః I స్ చ నైవకారఘటితవాక్యార్థః, కిన్త్వార్థ ఏవ, ఉక్రీతేః I శాబ్దస్తు 'త్వన్ముఖం త్వన్ముఖేనైవ తుల్యమ్, నాన్యేన కేనచిత్' ఇత్యాదౌ తు ప్రాప్తానువాదస్య వైయ్యర్థ్యాద్ భక్షేః పఞ్చాతిరిక్తపఞ్చనఖకర్మకత్వాభావవతి భక్షణే లక్షణ I తాదృశభక్షణకర్మీభూతాః పఞ్చసఙ్ఖ్యాకపఞ్చనఖా ఇతి బోధః I

తత్ర 'లోహితోష్ణీషాః' ఇత్యాదివత్ ప్రాప్తాప్తవివేకేన భక్షణఏ పఞ్చాతిరాక్తపఞ్చనఖకర్మకత్వాభావే విధేయతా బోధ్యా । తత్ర పఞ్చాతిరిక్తపఞ్చనఖేషు భక్షణకర్మత్వాభావప్రతీతిరార్థీ । ఏషాప్యార్థ్యేవ పరిసఙ్ఖ్యా ।

యత్తు పఞ్చపదస్య పఞ్చాతిరిక్తే లక్షణా, భక్ష్యపదస్య భక్ష్యత్వాభావవతి, తేన 'పఞ్చాతిరిక్తా భక్షణకర్మత్వాభావవన్తః' ఇతి బోధ ఇతి । తత్,న; పదద్వయలక్షణాపేక్షయోక్తప్రకారస్యైవ న్యాయ్యత్వాత్,

'కిమాసేవ్యం పుంసాం సవిధమనవద్యం ద్యుసరితః'

ఇత్యార్థీపరిసఙ్ఖ్యోదాహరణమితి ప్రకాశాదిగ్రన్థాసఙ్గతేశ్చ । త్వద్రీత్యా హి 'ద్యుసరిత్సవిధాతిరిక్తమాసేవ్యత్వాభావవత్' ఇతి బోధేన తస్యాః శాబ్దత్వఃత్ ।

కిఞ్చ, కిమాసేవ్యమితి ప్రశ్నే ఉత్తరత్వానాపత్తేః, ప్రశ్నసామాన్యార్థత్వాభావాత్ । న చ ప్రశ్నవాక్యేఽపి లక్షణా, బాధాద్యభావాత్ ।అత ఏవ శబ్దపరిసఙ్ఖయామ్ 'కి భూషణం సుదృఠమత్ర యశో న రత్నమ్' ఇత్యుదాహృతం ప్రకాశకారైః ।ే

కిఞ్చ, ''కర్మణి ద్వితీయా''[2।3।2] ఇత్యాదేః 'కర్మణి ద్వితీయైవ' ఇత్యాది నియమార్థత్వమితి స్పష్టమ్ । భాష్యే తత్ర కర్మణి ద్వితీయాతిరిక్తా న భవతీత్యర్థః ।

ఏవఞ్చ ద్వితీయాః కర్మబోధకత్వే సాధుత్వాబోఘనాదే, రాజపురుషాద్యేకదేశరాజాదిభ్యో నిరర్థకదివితీయాద్యాపత్తిప్దుర్వారా, అషాం శాస్త్రాణాం శక్తిగ్రాహకత్వానాపత్తిశ్చ ।

న చ 'కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యపి నియమః, ఆవృత్తౌ మానాభావాత్, పర్యుదాసం విధాయ కర్మాతిరిక్తేఽర్థే తద్వాకణేఽపి కర్మణి. విధానాభావేనోక్తరాజదిభ్యో నిరర్థకద్వితీయాద్యాపాత్తిర్దుర్వారా । మమ తు న గోషః, 'ద్వితీయాతిరిక్తవిభక్తిబోధ్యత్వాభావవతి కర్మణి ద్వితీయా, ఇత్యర్థేన నిరర్థకేఽప్రాప్తేః ।

ఏతేనాత్ర నియమే 'అవ్యయేభ్యః సప్తాపి విభక్తయః' ఇతి పరాస్తమ్ । 'కర్మణ్యేవ ద్వికీయా' ఇతి పక్షేఽపి 'కర్మాతిరిక్తార్థబోధకత్లవాభావవతి కర్మణి ద్వియీయేతి వాక్యాథన్ని కశ్చిద్ దోషః । స్వార్థహానిపరార్థకల్పనాప్రాప్తబాధపూపదోషత్రయమపి సమభివ్యాహృత్రైవపదస్య లక్షణయా తత్ర పదేఽన్యత్ర క్లుప్తస్వార్థత్యాగస్య అక్లృప్తపదార్థస్య కల్పనాత్ పదే దోషద్వయం ప్రాప్తబాధశ్చార్థకల్ప్యమానవాక్యేనేతి మయాపి సూపపాదమితి సుధియో విభావయన్తు ।

?0ఇత్యేవకారార్థవిచారః

.

అథ తిఙర్థవిచారః

అథ ధాతుప్రకృతితిఙాం ప్రసిద్ధత్వాదర్థో నిరుప్యతే । 1[fn తిఙర్థవిచారసారాశః --

'ఉచ్చారిత ఏవ శబ్దోఽర్థ ప్రత్యాయకో భవతి,నానుచ్చారితః' ఇతి భాష్యాత్ ; లోకే తథైవానుభవాచ్చ లాదేశానాం తిఙామర్థనిరూపణాయ ప్రకరణమిదం ప్రారబ్ధమ్ । "వర్తమానే లట్" ఇత్యాదివిధాయకానామ్ " లః కర్మణి" ఇత్యాదిశక్తిగ్రాహకసూత్రాణాఞ్చాదేశార్థం స్థానిన్యారోప్య ప్రవృత్తిః ।

తత్ర సఙ్ఖ్యావిశేషకాలవిశేషకారకవిశేషభావా లాదేశమాత్రస్యార్థః । ధాతూనాం ఫలవ్యాపారావర్థౌ, తిఙర్థాః కర్తృ కర్మసఙ్ఖ్యాకాలాః । తత్ర సఙ్ఖ్యా కర్తృ ప్రత్యయే కర్తరి, కర్మప్రత్యయే తు కర్మణి విశేషణమ్ । కాలస్తు ధాత్వర్థవ్యాపారే విశేషణమ్ । ఫలవ్యాపారయోః ఫలం విశేషణ్, వ్యాపారః ప్రధానమ్ ।

ఇదమత్ర రహస్యమ్ -- 'క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇతి నిరుక్తాన్, "భూవాదయోధాతవః" ఇతి సూత్రస్థక్రియాప్రాధాన్యబోధకభాష్యాచ్చ కర్త్రాఖ్యాతే కర్మాఖ్యాతే వా సర్వత్ర వ్యాపారముఖ్యవిశేష్యక ఏవ బోధః । అత ఏవ 'ఫలే ప్రధానం వ్యాపారః తిఙర్థస్తు విశేషణమ్' ఇతి సఙ్గచ్ఛతే ।

ఏవఞ్చ 'గ్రామం గచ్ఛతి చైత్రః' ఇత్యత్ర గ్రామాభిన్నకర్మనిష్ఠసంయోగానుకూల ఏకత్వావచ్ఛిన్నచైత్రాభిన్నకర్తృకో వర్తమానాకాలికో వ్యాపారః ।

'గ్రామో గమ్యతే చైత్రేణ' ఇత్యత్ర తు చైత్రాభిన్నకర్తృకవృత్తివర్తమానకాలిక ఏకత్వావచ్ఛిన్నగ్రామాభిన్నకర్మనిష్ఠసంయోగానుకీలో వ్యాపార ఇతి ప్రాచీనవైయాకరణాః ।

నవ్యాస్తు -- కర్త్రాఖ్యాతే వ్యాపారముఖ్యవిశేష్యకః, కర్మాఖ్యాతే తు ఫలముఖ్యవిశేష్యకో బోధః । 'ఫలే ప్రధానం వ్యాపారః' ఇత్యాదినా వ్యాపారస్య ప్రాధాన్యబోధనం తు కర్త్రాఖ్యాతాభిప్రాయేణ ।

అథవా, తత్ర ప్రధానాప్రధానోభయపదచ్ఛేదః । ప్రధానం కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాపారతాత్పర్యకమ్; అప్రధానం తు కర్మప్రత్యయసమభివ్యాహారతాత్పర్యకమితి న కాప్యనుపపత్తిః । అత ఏవ "సుపః ఆత్మనః క్యచ్" ఇతి సూత్రస్థం భాష్యం సఙ్గచ్ఛతే ।

?0వర్తమానత్వాదికాలో లడాదిద్యోత్యః, వాచ్యోఽపి । పక్షద్వయస్యాపి భాష్యాదావభిహితత్వాత్, యుక్తియుక్తత్వాచ్చ । తథాహి -- తత్తద్ధానూనామేవ వర్తమానోఽర్థః, లట్ తు తద్ద్యోతకః ।

న చ బహూనాం ధాతూనాం తత్ర శక్తికల్పనే శక్తతావచ్ఛేదకనానాత్వాద గౌరవమితి వాచ్యమ్, వ్యాపారసన్తానస్యైవ కాలత్వేనాభ్యుపగమాత్ । తస్య చ ధాత్వర్థత్వాత్ । కాలస్య వ్యాపారసన్తానాతిరిక్తత్వే ప్రమామాభావాత్ । తథా చ తస్మిన్ ద్యోత్యే లడాదయ ఇతి "వర్తమానే లట్" ఇతి సూత్రార్థః । తస్మాద్ ద్యోతకత్వమేవ । లటః ।

ఏవం వాచకత్వమపి, "వర్తమానే లట్" ఇతి సూత్రాద్ వర్తమానకాలే లడ్విధానాత్, వ్యాపారసన్తానస్యకాలాత్మకత్వాభావాచ్చ । తథా చోక్తం హరిణా --

'క్రియాభేదాయ కాలస్తు సంఖ్యా సర్వస్య భేదికా ।' ఇతి ।

అనేన స్పష్టమేవ క్రియాపరిచ్ఛేదకత్వం కాలస్యోక్తమ్ । నహి స్వపరిచ్ఛేదకత్వం స్వస్య సమ్భవతి । తస్మాద్ వాచకత్వమేవ లటః ।

నైయాయికాస్తు --- లకారాణాం కృతౌ శక్తిః, కృతిత్వజాతేః శక్యతావచ్ఛేదకత్వే లాఘవాత్ । 'రథో గచ్ఛతి' ఇత్యాదౌ వ్యాపారే లక్షణా । శక్తతావచ్ఛేదకఞ్చ లకారసాధారణం లత్వమేవ । తిప్త్వాదినాం శక్తతావచ్ఛేదకత్వే గౌరవమ్ ।

అయమత్ర విశేషః -- లత్వేన యత్నే శక్తిః, ఆత్మనేపదత్వేన చ ఫలే । అన్యూనానతిప్రసక్తస్య ధర్మస్యైవావచ్ఛేదకత్వనియమేపదత్వస్య తథాత్వాదిత్యాహుః ।

?0ఇతి తిఙర్థవిచారసారాంశః ।?0] తత్ర కర్తృ కర్మవిహితతిఙామాశ్రయోఽర్థః । స చ కర్త్రరి వ్యాపారాశ్రయః, కర్మణి ఫలాశ్రయః । ఆశ్రయత్వఞ్చాఖణ్డోపాధిరూపం శక్యతావచ్ఛేదకమ్ ।

న చ తస్యాశ్రయసమ్బన్ధనిరూపకాదిభేదభిన్నత్వాచ్ఛక్యతావచ్ఛేదకానన్త్యమ్, సమవాయవదేకత్వేఽపి క్షత్యభావాత్

। ఆశ్రయతాత్త్వఙ్చాతిరిక్తం సకలాశ్రయతానామనుగమకం బోధ్యమ్ । న చాశ్రయః ప్రథమాన్తపదేనైవ లబ్ధ ఇతి 1['తత్ర శక్తిః, ఆశ్రయత్వేనత్మాభాత్' ఇతి ఖ. పుస్తకే ।] న తత్ర శక్తికల్పనా యుక్తా, అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాదితి వాచ్యమ్, 'చైత్రః పచతి' ఇత్యాదౌ చైత్రత్వాదినా తల్లాబేఽపి పచిధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన తదలాభాత్ ।

యత్తు నైయాయికాః --- న కరతృకరమణీ వాచ్యే, కృత్యాశ్రయాదేః కర్త్రాదిత్వేన తత్ర శక్తౌ గౌరవాత్ । కిన్తు కర్తృలకారే కృతిః । న ధాతునైవ సా లబ్ధా,'పచతి -- పాకం కరోతి' ఇతి యత్నాదేః పృథక్తయా వివ్రియమాణత్వేన తస్య ధాత్వశక్యత్వాత్ । న చ ఘఙాదిసమభివ్యాహృతధాతోః ఫల ఏవ శక్తిః, 'గ్రమో గమనవాన్' ఇతి ప్రతీత్యాపత్తేః, 'కాష్ఠైః పాకః' ఇత్యాదౌ తవ కారకన్వయానాపత్తేశ్చ, తవ భావనాయాం కారకాన్వయనియమాత్ । తస్మాద్ యత్నాతిరిక్తవ్యాపార ఏవ ధాతుశక్యః ।

నను 'రథో గచ్ఛతి' ఇత్యాదౌ కృతేర్బాధాత్, కరోతేర్వ్యాపారసామాన్యార్థకత్వాచ్చ ధాత్వర్థానుకూలవయాపార ఏవాఖ్యాతార్థః । అత ఏవ 'బీజాదినాఙ్కురః కృతః' ఇతి వ్యవహారః । 'పచతి' ఇత్యస్య 'పాకం భావయతి' ఇతి వ్యాపారసామాన్యార్థకభావయతినా వివరణమ్, 'రథో గమనం కరోతి' ఇతి చ వివరణం దృశ్యతే । కర్తృపదేనాపి వ్యాపారాశ్రయ ఏవోచ్యతే । ఆఖ్యాతార్థాశ్రయ ఇతి1 [fn మీమాంసకోక్తం ఇత్యధికః పాఠః ఖ.] మతన్తు న యుక్తమ్, ఆమన్తే కృతి చ దోషాపత్తేః । కృతిరిత్యాదౌ చ కృఞః కృతౌ నిరూఢలక్షణా । తణ్డులక్రయణాదేశ్చ న పాకాద్యనుకూలత్వమ్, అనుకూలతావిశేషణస్యైవ సంసర్గత్వాన్న 'పచతి' ఇచ్ఆజిప్రయోగరూపో దోషః2 [fn ఇత్యకిః పాఠః ఖ.] । ' పచతి ' ఇత్యాదౌ యత్నానుభవస్తు యత్నావినాభూతపాకాదిక్రియావిశేషణ కారణస్య యత్నస్యానుమానాత్ । యత్నే వర్తమానత్వప్రతీతిరపి తాత్పర్యలిఙ్గేన యత్నత్వావచ్ఛిన్నే వర్తమానత్వానుమిత్యుపగమేనవోపపన్నతాదృశవర్తమానత్వప్రతీతౌ శాబ్దత్వం తు సవివాదమేవ । వర్తమానత్వాద్యన్వయస్తు ఆఖ్యాతార్థవ్యాపార ఏవ, 'పచతి, పాకయత్నవాన్' ఇతి తు తాత్పరయార్థవివరణమితి చేత్, న; వ్యాపారత్వాపేక్షయా యత్నత్వస్య జాతిరూపత్వేన శక్యతావచ్ఛేదకత్వాత్ ।

కరోతేరప్యేవమ్, వాతరోగాదినా కమ్పమానే చైత్రే స్పన్దానుకూలవిజాతీయవాయుసంయోగరూపవ్యాపారవత్యపి 'నాఽహం స్పన్దం కరోమి, అపి తు వాతరోగేణ మచ్ఛరీరం కమ్పతే' ఇతి ప్రతీత్యా కరోతేర్యత్నార్థత్వస్యైవౌచిత్యాత్, పటాఙ్కురయోః కృతాకృతవ్యవహారాచ్చ । బీజాదినాఙ్కురః కృత ఇత్యాదావనుకూలవ్యాపారే కృఞో

లక్షణా । భావయతీతి వివరణమపి కృత్యభిప్రాయకమేవ । న చ కృఞో యత్నార్థకత్వే యతతేరివాకర్మకతాపత్తిః, శబ్ద శక్తిస్వభావాత్ ।

?0యద్వా?0, కృఞ ఉత్పత్త్యనుకలా కృతిరర్థః, యతతేర్హి కృతిరర్థః, యతతేర్హి కృతిరేవేత్యదోషః । న చైవముత్పాదయతీత్యస్యోత్పత్తిం కరోతీతి వివరమసంగతం స్యాత్, ఉత్పత్తేరుత్పత్త్యభావాదితి వాచ్యమ్, తత్ర వ్యాపారమాత్రే లక్షణాఙ్గీకారాత్ । న చ యత్నత్వస్యాఖ్యాతావాచ్యనివృత్తిజీవనయోనియత్నసాధారణతయా శక్యతావచ్ఛేదకత్వాసమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్, ఇష్టసాధనతాజ్ఞానజన్యావచ్ఛేదకప్రవృత్తిత్వజాతిరేవాఖ్యాతప్రవృత్తినిమిత్తత్వోపగమాదదోషః । అత ఏవేశ్వరకృతేర్జన్యమాత్రజనకత్వేఽపి 'ఈశ్వరః పచతి, ఈశ్వరో భుఙక్తే' ఇత్యాదయో న ప్రయోగాః । 'ఈశ్వరో వేదం వక్తి' ఇత్యాదౌ తు 'చైత్రః పచతి' ఇతివన్న స్వారసికః ప్రయోగః । న చ 'కరోతి' ఇత్యాదౌ తు వ్యాపారే లక్షణా, తస్మాద్ యత్న ఏవాఖ్యాతార్థః ।

అత ఏవ 'చైత్ర ఏవ పచతి, నాచేతనం కాష్ఠాది' ఇతి స్వారసికో వ్యవహారః । 'కాష్ఠాని పచన్తి' ఇతి తు 'చైత్రః పచతి' ఇతి తు 'చైత్రః పచతి' ఇతివన్న స్వారసికః ప్రయోగః । న చ 'కరోతి' ఇత్యాదౌ ద్వేధా యత్నబోధాపత్తిః, 'ద్వౌ' ఇత్యాదివదుపపత్తేః । 'రథో గచ్ఛతి' ఇత్యాదౌ చ క్రియానుకూలవ్యాపారే లక్షణా । క్రియాయాశ్చ సామానాధికరణ్యానుకూలత్వాభ్యాం వ్యాపారేఽన్వయః, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । అతో నాన్యదీయగమనానుకూలతోదనాదిలక్షణవ్యాపారవతి 'గచ్ఛతి' ఇతి ప్రయోగః । అనుకూలతావిశేషస్యైవ వా సమ్బన్ధత్వాన్నాతిప్రసఙ్గః ।

యది తు 'నిద్రాతి' ఇత్యాదౌ మిథానాడీమనోయోగరూపనిద్రానుకూవ్యాపారాప్రసిద్ధిః, 'రథో గచ్ఛతి' ఇత్యాదావపి తథాననుభవశ్చేత్యుచ్యతే, తర్హి 'జానాతి,గచ్ఛతి, యతతే, ద్వేష్టి, కరోతి, నిద్రాతి' ఇత్యాదావశ్రయత్వే లక్షణా ।

నను ధాత్వర్థస్యైవాశ్రయతాసమ్బన్ధేన ప్రథమాన్తార్థేఽన్వయోస్తు, కిం లక్షణాయా ? కిఞ్చ, లక్షణాపక్షే ఆశ్రయత్వాయ సమ్బన్ధస్యాధికస్య 'జానాతి' ఇత్యాదౌ భానస్వీకారేణ గౌరవమ్ । న చ 'తణ్డులః పచతి' ఇత్యాదౌ తణ్డులాదేః కర్మతాసమ్బన్ధేన పాకాదావన్వయబోధవారణాయ నామార్థధాత్వర్థయోర్భేదేన సాక్షాదన్వయస్యావ్యుత్పత్త్యా న తథా బోధసమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్, ప్రాతిపదికార్థప్రకారక్రియాబోధస్యావ్యుత్పన్నత్వేఽపి క్రియాప్రకారకప్రాతిపదికార్థవిశేష్యకబోధస్యావ్యుత్పన్నత్వే మానాభావాదితి చేత్, న; 'ఘటః కరోతి' ఇత్యాదౌ 'కృతికర్మీభూతో ఘటః' ఇత్యన్వయబోధవారణాయ క్రియాప్రకారకనామార్థబోధస్యాప్యవ్యుత్పన్నత్వాత్ । సమ్బన్ధభానగౌరవం తు న దోషావహమ్, ప్రామాణికత్వాత్ ।

అస్తు వా తథా, వర్త్తమానత్వాద్యన్వయస్తు సర్వథేదృశే విషయే ధాత్వర్థ ఏవ,న త్వాశ్రయత్వాదౌ । జ్ఞానాద్యసత్త్వేఽపి స్వరూపసమ్బన్ధవిశేషరూపస్యాతిరిక్తస్య వాశ్రయత్వాదేః

సమ్బన్ధేఽస్య సత్త్వే జానాతీత్యాదిప్రయోగాపత్తేః । జ్ఞానాదివిశిష్టే ఆశ్రయత్వాదౌ తదన్వయే తు విశేషణజ్ఞానాదావపి తదన్వయస్యావశ్యకత్వేన తస్యైవ స్వీకారౌచిత్యాత్ ।

న చ యత్నస్యాఖ్యాతార్థత్వే "కర్త్రరి లః" ఇత్యాద్యనుశాసనవిరోధః, కృత్యభిధానేనైవ ప్రథమాన్తార్థవిశేషణతయా కృత్యన్వయేన కృతివిశిష్టస్య కర్త్తుర్బోధనిర్వాహే లస్య తద్బోధకత్వాద్ న తద్విరోధః, 'లః కర్మణి' ఇత్యత్ర బోధకతాయా ఏవ సప్తమ్యర్థత్వాత్, న తు వాచకతా తదర్థః, గౌరవేణ విశిష్టధర్మిణి శక్తేర్బాధాత్ । న చ 'చైత్రః పచతి' ఇత్యాదౌ భిన్నాభ్యాం రూపాభ్యామేకధర్మిబోధకత్వలక్షణసామానాధికరణ్యానుభవవిరోధ ఇతి వాచ్యమ్, తథాననుభవాత్, తాదాత్మ్యానన్తర్భావేణ స్వార్థాన్వితార్థబోధకత్వస్యైవ సామానాధికరణ్యస్య ప్రతీతేః ।

అస్తు వా తథా సామానాధికరణ్యం లక్షణయా, శక్తిస్తు లాఘవాద్ యత్న ఏవ, అత ఏవ "యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే" [1।4।105] ఇత్యాదీనాం నానుపపత్తిః । అత ఏవ చ 'కిం కరోతి' ఇతి ప్రశ్నే 'పచతి' ఇత్యేవోత్తరే దత్తే దేవదత్తాదిపదాభావేఽపి మనసోపస్థితే కర్త్రరి నైకత్వసంశయః, లక్షణయోపస్థతే ధర్మిణి సఙ్ఖ్యాన్వయేనాదోషాత్ ।

'పచతి' ఇత్యాదౌ కాలాన్వయస్తు కృతావేవ, న తు ధాత్వర్థే, యత్నశున్యేఽపి పుంసి తదధీనాగ్నిసంయోగాదిరూపచ్యాద్యర్థస్య విద్యమానత్వే 'అయం న పచతి' ఇతి ప్రయోగాత్, 'అయం పచతి' ఇత్యుక్తే ఇదానీమయం పాకయత్నవాన్న వేతి సంశయనివృత్తేశ్చ । జానాతీత్యాదౌ ధాత్వర్థ ఏవ తదన్వయధ్రౌవ్యాత్ । పచతీత్యాదావపి తథైవ, యత్ననివృత్తౌ పాకానువృత్తౌ 'అయం న పచతి' ఇతి తు న భవత్యేవ పచతీత్యస్యైవ దర్శనాచ్చ ।

ఏవఞ్చ కాలాన్వయే నానాకార్యకారణభావకల్పనాపిన । ఇదానీమయం పాకయత్నవాన్న వేతి సంశయనివృత్తిస్తు తాత్పర్యలిఙ్గేన యత్నత్వావచ్ఛిన్నే వర్త్తమానత్వానుమిత్యభ్యుపగమేనోపపన్నే?0త్యన్యే?0 ।

నశ్యతీత్యాదావుత్పత్తిరపి ధాత్వర్థః, ఆఖ్యాతార్థో వా ఇతి తత్రైవ కాలాన్వయః । అతో ధ్వంసస్య నిత్యత్వేఽపి న సర్వదా నశ్యతీతి ప్రయోగః ।

?0యద్వా?0, ఉత్పత్తిమదభావ[త్వ!] స్యైవ నాశపదార్థత్వేన తదేకదేశోత్పత్తౌ తదన్వయః । "అనభిహితే కర్త్రరి తృతీయా" ఇత్యాదేశ్చానభిహితాయాం కృతావిత్యర్థః । కృతిశ్చాశ్రయత్వాదీనాముపలక్షణ్, కర్తృధర్మేఽనభిహితే ఇతి యావదితి?0 కేచిత్?0 । తత్, న ; లకారసామాన్యస్యైవ కర్తృత్వే శక్తత్వేన 'పచ్యతే తణ్డులః చైత్రేణ' ఇత్యాదావపి తృతీయానాపత్తేః । 'కిం క్రియతే దేవదత్తేన' ఇతి ప్రశ్నే 'పచ్యతే' ఇత్యుత్తరేణ కర్త్రృపదాసమభివ్యాహృతే 'పచ్యతే తణ్డులః' ఇత్యాదౌ 'ఫలజనకస్పన్దో

వర్త_మానకృతిజన్యో న వా' ఇతి సన్దేహానుదయేన చ 'చైత్రేమ పచ్యతే' ఇత్యస్య 'చైక్షేణ పక్వః క్రియతే' ఇతి వివరణేన చాఖ్యాతమాత్రస్య కర్తృత్వశక్తతాయా ఆవశ్యకత్వాత్ । న చ కర్తృత్వవిశేష్యతయా ప్రతిపదికార్థేఽవివక్షితే సతి తృతీయా, కర్మత్వవి షేష్యతయా ప్రాతిపదికార్థే వివక్షితే సతి ద్వితీయా ఇత్యాద్యర్థః । అత ఏవ సూత్రే ధర్మినిర్దేశ్చరితార్థః, అతో న దోష ఇతి వాచ్యమ్, చైత్రమైత్రోభయకర్తృ కపాకస్థలే చైత్రకర్తృకపాకకర్తా_ మైత్ర ఇత్యన్వయతాత్పర్యేణ 'చైత్రేణ పచతి మైత్రః, చైత్రేణ పక్వవాన్ మైత్రః' ఇత్యాదేరప్యాపత్తేః ।

న చాశ్రయాతిరిక్తావశేషణతాపన్నం యత్ కర్తృ పదమ్, తద్విశేషణాతానాపన్నక్రియాయాం విశేషణతయా ప్రాతిపదికార్థవిశేష్యకర్తృత్వాన్వయవివక్షాయాం తదుత్తరం తృతీయేతి సూత్రార్థః । 'చైత్రేణ పాచయతి మైత్రః' ఇత్యాదౌ ణ్యర్థకర్తృత్వవిశేషణతాపన్నపాకాదౌ చైత్రాదికర్తృ కత్వాన్వయేన తత్ర తృతీయాసిద్ధయే ఆశ్రయాతరిక్తావిశేషణతాపన్నేతి ।

తచ్చాఖ్యాతార్థాశ్రయత్వే విశేషణమ్ । తస్య చాశ్రయాతిరిక్తత్వం స్పష్టమేవ । కృతివిశేష్యకబోధాభిప్రాయేణ 'చైత్రేణ పచతి' ఇత్యేతద్వారణాయాశ్రవిశేషణత్వముపేక్ష్యాశ్రయాతిరిక్తావిశేషణత్వం నివేశితమితి వాచ్యమ్ సూత్రాక్షరైస్తాదృశార్థాలాభాత్ । పాచయతీత్యాదౌ తిప ఆశ్రయే లక్షణాగ్రహవత్పురుషీయ --- 'చైత్రేణ పాచయతి మైత్రః' ఇతి ప్రయోగే తృతీయాయా అసాధుత్వాపత్తేశ్చ ।

తస్మాత్ 'అనభిహితే' ఇత్యాదేరనభిహితసఙ్ఖ్యాకే ఇత్యర్థః । న చ 'చైత్రేణ దృష్టో గటః, ఘటం దృష్టవాన్ చైత్రః' ఇత్యాదౌ వినాపి తిజం సఙ్ఖ్యాప్రతీతేః క్లృప్తశక్తికేన సుపైవ సఙ్ఖ్యోపస్థితిసమ్భవే తిఙాం న తదభిధాయకత్వమ్ । ఏవఞ్చ 'చైత్రః పచతి' ఇత్యాదవాపి తృతీయాపత్తిరితి వాచ్యమ్, 'చైత్రో మైత్రశ్చ గచ్ఛతః' ఇత్యాదౌ వినాపి ద్విత్వాదిబోధకసుపం ద్విత్వాదిప్రత్యయాత్ । న చైకత్వధర్మితావచ్ఛేదకద్విత్వాదిబోధః కుతః, ఏకత్వద్వయాబచ్ఛేదేన ద్విత్వధీసమ్భవాత్ । న చ సుబైకవచనస్యైవ ద్విత్వాదౌ లక్షణాస్తు, సుపః ప్రకృత్యర్థగతసఙ్ఖ్యాబోధకత్వేన చైత్రద్వయమైత్రద్వయబోధాపత్తేః ।

నను కుతా సఙ్ఖ్యానభిధానాత్ తత్ర దోష ఇతి చేత్,న ; తత్ర కర్తృ కర్మాభిధానానభిధానాభ్యామేవ వ్యవస్థాసంభవాత్ । అన్యతరానభిధానే తృతీయేతి సూత్రార్థః । కర్మలకారే కృతిర్న వాచ్యేతి మతే తు కృత్యనభిధానమేవ తర్తు రనభిధానమ్ । న చ సఙ్ఖ్యాభిధానానభిధానాభ్యామేవోక్తానుక్తవిభాగే సఙ్ఖ్యాయాః కర్తృకర్మసాధారణ్యానాన్వయే బాధకాభావేన కర్తృ లకారాదౌ కర్మాదావపి ద్వితీయాద్యాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ఏకపదోపాత్తత్వేన భావనావిశేష్యే సఙ్ఖ్యాన్వయనియమస్వీకారేణాదోషాత్ ।

భావనాయాశ్చేతరవిశేషణీభూతప్రథమాన్తపదోపస్థాప్యేఽన్వయః, తత్రైవాకాఙ్క్షితత్వాత్ । భావనాపదేన సఙ్ఖ్యాకాలాతిరిక్త ఆఖ్యాతబోధ్యో గృహ్యతే । తేన జానాతీత్యాదీనాం సఙ్గ్రహః । 'నారాయణ ఇవ నరో హన్తి, చన్ద్ర ఇవ ముఖం దృశ్యతే' ఇత్యత్ర నారాయణే చన్ద్రే చ సఙ్ఖ్యాన్వయవారణాయేతరావిశేషణేతిత్ ।

వస్తుతః 'ఘటో నిత్యః' ఇత్యాదితోఽబోధాదితరవిశేషణత్వేనోపస్థితేః శాబ్దమాత్రప్రతిబన్ధకత్వాదత్ర విశిష్యతదనివేశేఽపి క్షత్యభావః। ఏవఞ్చ కాలేష్టసాధన్త్వాద్యతిరిక్తాఖ్యాతార్థబోధే ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితిర్హేతురితి కార్యకారణభావః ఫలితః।

ఏవఞ్చ 'న పచతి' ఇత్యత్ర భావనానన్వయిన్యేవ కర్త్రి తదన్వయేఽపి న దోషః। భావనా హి తత్ర నఞర్థాన్వయినీ। 'చైత్రేణ సుప్యతే' ఇత్యత్ర చైత్రనిష్ఠః స్వాప ఇతి బోధాద్ విశేష్యే స్వాపే తద్వారణాయ ప్రథమాన్తేతి। అత ఏవ తత్ర భావలకారే ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థిత్యభావాదనన్వితైవ సఙ్ఖ్యా। అత ఏవ తత్రౌత్సర్గికమేకవచనమేవ।

కిఞ్చ, తవాపి కుత్ర కర్తా వాచ్యః, కుత్ర కర్తా వాచ్యః, కుత్ర కర్మేత్యత్ర వినిగమనావిరహాచ్చబాదికం తాత్పర్యం వా నియామకం వాచ్యమ్। తథా చ మమాపి కుత్ర సఙ్ఖ్యాన్వయ ఇత్యత్ర కుత్ర కృతిరేవ వాచ్యా, కుత్ర ఫలమపి, ఇత్యత్ర చ తదేవ నియామకమితి న కాప్యనుపపత్తిః. 'మైత్రేణ పచ్యతే తణ్డులః' ఇత్యత్ర మైత్రనిష్ఠభావనావిషయపాకజన్యఫలశాలీ తణ్డుల ఇతి బోధః।

కృతిః ఫలఞ్చాఖ్యాతార్థః। తత్ర కృతిర్ధాత్వర్థవిశేషణ్, ఫలం విశేష్యమ్, నిష్ఠత్వం తృతీయార్థః, సంసర్గో వా, సఙ్ఖ్యామాత్రం తృతీయార్థః, భావనాపదేన సఙ్ఖ్యాకాలాతిరిక్త ఆఖ్యాతాథం ఉచ్యతే। అత ఏవ భావనావిశేష్యే సఙ్ఖ్యాన్వయస్య న భఙ్గః। 'రథేన గమ్యతే గ్రామః' ఇత్యత్ర రథనిష్ఠగమనానుకూలవ్యాపారజన్యఫలశాలీతి బోధః। అత్ర నిష్ఠత్వం తృతీయార్థః। తస్య ధాత్వర్థే గమనేఽన్వయః। న చ ఫలమపి సంసర్గేణ గమనే, నామార్థధాత్వర్థయోర్భేదనాన్వయస్యావ్యుత్పత్తేః।

?0యద్వా?0, తేన సంసర్గేణ రథస్యాఖ్యాతర్థభావనాయమేవాన్వయః। న చ ఫలమపి సంసర్గోఽస్తు, కిం తత్రాత్మనేపదస్య శక్తికల్పనయా, తస్య ప్రకారతయా భానానుభవాత్। న చ ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారస్య ధాత్వార్థత్వాద్ ధాతునైవ తల్లాభః, విశేషణవిశేష్యభావవైపరీత్యస్యాశక్యత్వేన క్రియాజన్యఫలాలాభాత్, యద్రూపవిశిష్టే శక్తి, తద్రూపవిశిష్టస్యైవ పదేనోపస్థితేః। తస్మాద్ వ్యాపార ఏవ ధాత్వర్థః, ఫలం త్వాత్మనేపదార్థః, కృతిశ్చేతి।

నను కృతేరపి తత్రాఖ్యాతార్థత్వ ఆఖ్యాతోపస్థాపితభావనాయాః క్రియావిషయాయాః ఫలేఽన్వయః, ఉత భావనావిశేష్యక్రియాయాః ఫలేఽన్వయః। నాద్యః, ఫలస్య క్రియాజన్యఫలశాలిత్వరూపకర్మత్వప్రకారకప్రతీతివిరోధః। అన్త్యే, తిఙపస్థాప్యభావనాయాం క్రియాయా విశేషణత్వేనాన్యత్ర క్లృప్తాన్వయో భజ్యేత, కిన్తు తృతీయార్థ ఏవ। 'చైత్రేణ పక్వః' ఇత్యాద్యనురోధేన సుబర్థకృతేః క్రియాయాం విశేషణత్వేనైవాన్వయవ్యుత్పత్తేర్ద్వితీయప్రకారేణైవాన్వయబోధః। 'గ్రామం గచ్ఛతి' ఇత్యాదౌ తు ఫలం ద్వితీయార్థః।

వస్తుతస్తు ప్రాగుక్తానుపపత్త్యా కృతేరప్యత్రాఖ్యాతార్థత్వమావశ్యకమ్ । వ్యుత్పత్త్యయాన్తతరమేవాత్ర కల్ప్యమితి ప్రాఞ్చః ।

కేచిత్ తు, ధాత్వర్థనిరూపణోక్తయుక్తిభిస్తత్తల్ఫలావచ్ఛిన్నవయాపారవాచిత్వైవ ధాతోః । న చ ధాత్వర్థవిశేషణత్వేనోపస్థితఫలస్య కర్మణ్యన్వయావయుత్పత్తేరాత్మనేపదార్థఫలస్యాన్వయో వాచ్యః, తస్య చ సామాన్యరూపేణ విశేషరూపేణ వా ఫలసామాన్యవాచకత్వాత్ ।

ఏవఞ్చ 'గమ్యతే గ్రామః' ఇత్యాదౌ నియమతః సంయోగాదిరూపఫలశాలిత్వం గ్రామాదేర్న ప్రతీయేతేతి వాచ్యమ్, సంయోగాద్యవచ్ఛిన్నవ్యాపారశక్తగమ్యాదిసమభివ్యాహారాదేవ సామాన్యఫలశక్తస్యాప్యత్మనేపదస్య సంయోగాదిరూపఫలమాత్రబోధకతాఙ్గీకారేణాదోషాత్ । న చ విశేషరూపేణ ఫలసామాన్యబోధకత్వే శక్త్యానన్త్యమ్, ఇష్టాపత్తేః । తదాదివద్ బుద్ధిస్థత్వేన శక్యతావచ్ఛేదకానుగమేన వా న శక్త్యానన్త్యమ్ ।

ఏవఞ్చ 'గమ్యేతే గ్రామః' ఇత్యత్ర సంయోగావచ్ఛిన్నవ్యాపారజన్యసంయోగాశ్రయో గ్రామ ఇతి బోధః । 'గ్రామం గచ్ఛతి' ఇత్యాదౌ ద్వితీయార్థశ్చాధేయత్వం వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాద్ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకేఽపి ఫలేఽన్వేతి । ఏకదేశాన్వయాస్వీకారే తు తత్రాపి ఫలమేవ ద్వితీయార్థః । గ్రామనిష్ఠసంయోగజనకసంయోగావచ్ఛిన్నక్రియానుకూలకృతిమానితి బోధ ఇతి వదన్తి ।

అత్ర పక్షేఽపి సంయోగస్య ద్వేధాభానమనుభవవిరుద్ధమితి ద్వితీయాత్మనేపదయోర్న ఫలమర్థః, కిన్తు ధారోరేవ, ఫలవ్యాపారౌ పృథక్ శక్యౌ । ఏవఞ్చ ద్వితీయాయా ఆధేయత్వం కర్మాఖ్యాతస్యాశ్రయత్వమ్, ఫలం తు కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహారే ధాత్వర్థే వ్యాపారే విశేషణమ్ । కర్మాఖ్యాతసమభివ్యాహారే తు1 [fn ఇదమత్రాకూతమ్ --- యథా తద్యవిత్యాదిశబ్దానాం

ఘటత్వపటత్వాదిరూపేణ నానార్థశక్తతయా నానార్థకత్వవారణాయ స్వీయవిషయతావచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధేన వక్తృవిశేషోపలక్షితా యే ఘటత్వపటత్వాదయో ధర్మాః, తదవచ్ఛిన్నే తదాదీనాం శక్తిస్వీకారేణ న నానార్థకత్వమ్ ; తథాఽత్రాపి స్వీయవిషయతాఽవచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధేన పచాదిధాతుప్రయోక్తృసమవేతబుద్ధివిశేషోపలక్షితా యే ఫూత్కారత్వాదయో ధర్మాః తదవిచ్ఛిన్నశక్యతానిరూపితశక్తతావత్త్వస్య పచాదౌ స్వీకారాత్ ।

అననుగతనానాధర్మావచిఛిన్నశక్యతానిరూపితశక్తతావత్త్వస్యైవ నానార్థకత్వేన ప్రకృతే బుద్ధివిశేషస్యానుగమకస్య సత్త్వేన నానార్థకత్వాభావః ।] 1[fn ఖ. నాస్తి ।] యగాత్మనేపదాదిరూపతాత్పర్యగ్రాకవశాద్ విశేష్యమిత్యేవ సామ్ప్రతమ్ ।

'దేవదత్తేన జ్ఞాయతే' ఇత్యాదౌ విషయత్వం కర్మప్రత్యయార్థః, తృతీయార్థ ఆధేయత్వమ్ । 'క్రియతే ఘటః' ఇత్యాదౌ సాధ్యతయా కృతివిషయత్వమేవ కర్మప్రత్యయార్థః । అతః 'ఆకాశం కరోతి' ఇత్యాదయో న ప్రయోగాః ।

నన్వేవం కృతామపి కర్తృకర్మణోః శక్తిర్న సిధ్యేత్, కృతయాఽశ్రయత్వాదావేవ శక్తేరుచితత్వాత్ । అవ్యయనిపాతార్థవత్ ప్రత్యయస్యాపి భేదేనాన్వయానుభావకత్వాన్న నామార్థయోరభేదానవయవ్యుత్పత్తివిరోధ ఇతి చేత్, న ;

చైత్రో గన్తా గతో గ్రమః, మిత్రా పక్త్రీ, గతం పురమ్ ।

భోక్తా తృప్యతి, పక్వాని భుఙ్క్తే, పక్త్రాఽపసార్యతామ్ ।।

ఇత్యాదౌ పుంలిఙ్గస్త్రీలిఙ్గనపుంసకలిఙ్గత్వనియమదర్శనేన పూర్వార్ధోపాత్తానామభేదాన్వయ ఏవ సాధుత్వోపగమేన తస్య ధర్మిశక్తిం వినానుపపత్తేః, భోజనానుకూలకృతౌ తృప్త్యాశ్రయత్వస్య భోజనే పాకఫలవిక్లిత్త్యాదికర్మకత్వస్య బాధాచ్చ । తస్మాత్ కర్తృవిహితకృతాం కర్తరి, కర్మవిహితానాం తు కర్మణి శక్తి, చైత్రస్య నప్తా ఇత్యాదావివ పదార్థతావచ్ఛేదకకృత్యాదౌ ధాత్వర్థన్వయః ।

?0యద్వా?0, పక్తేత్యాదౌ స్వానుకూలకృత్యాశ్రయత్వసమ్బన్ధేన పాకాదేః కర్త్రాదావేవాన్వయః । కర్తృత్వకర్మత్వాద్యనభిధానే తృతీయాద్వితీయాదయ ఇతి న దోషః, కృతా విశిష్టస్యాప్యనభిధానాత్ ।

నను కృతామపి ధర్మవాచకత్వమేవాస్తు, విశిష్టే తు లక్షణాస్తు । 'భోక్తా తృప్యతి' ఇత్యాదౌ సామానాధికరణ్యానుభవానురోధాత్ 'చైత్రో గన్తా' ఇత్యాదావపీతి చేత్, న ; విశిష్టశక్త్యుచ్ఛేదాపత్తేః, సర్వత్రైవ ధర్మే శక్తిః, విశిష్టే లక్షణేత్యస్య వక్తుం శక్యత్వాత్ । శక్తతావచ్ఛేదకఞ్చ శ్రూయమాణతిత్వాదికమేవ, న తు సకలసాధారణతిఙ్త్వమ్, తస్య దుర్వచత్వాత్ । న చ పాణినీయసఙ్కేతవిశేషసమ్బన్ధేన తిఙ్పదవత్త్వం తత్, "ఆదిరన్త్యేన" [1।1।71] ఇత్యేతచ్చ సంకేతగ్రాహమితి వాచ్యమ్, తదవిదుషామపి బోధాత్ ।

కిఞ్చైవం ఘటాదివాచకఘటాదిపదేష్వపి కస్యచిచ్ఛబ్దస్య పురుషవిశషీయసఙ్కేతసమ్బవేన తుల్యయుక్త్యా తత్రాపి తచ్ఛబ్దస్యైవ శక్తతావచ్ఛేదకత్వాపత్తేః । తిబాదిషు పాణినేస్తిఙ్పదసఙ్కేతవత్ పురుషాన్తరీయశబ్దాన్తరసఙ్కేతస్యాపి సమ్బవేన తత్తచ్ఛబ్దానామపి ప్రవృత్తినిమిత్తతాపత్తౌ వినిగమనావిరహాచ్చ ।

ఏతేన సఙ్కేతవిశేషసమ్బన్ధేనాఖ్యాతపదవత్త్వాదిరూపమాఖ్యాతత్వాదిశక్తతావచ్ఛేదకమిత్యపాస్తమ్ । నాపి లత్వమ్, తదజాతోఽపి బోధాత్ ।

కిఞ్చ, తస్య వాచకత్వే శత్రాద్యనురోధేన సల్య నానార్థతాపత్తిః ।

కిఞ్చ, స్మారకతావచ్ఛేదకశక్తతావచ్ఛేదకోభయకల్పనాపేక్షయా శక్తతావచ్ఛేదకస్యైవ కల్పనే లాఘవేన 'పపాచ' ఇత్యాదావనేకేషాం స్మారకతాపత్త్యా చ స్థనినామనియతత్వేన చావ్యవహృతత్వేనాదేశానాం వాచకత్వేఽస్యైవ యుక్తత్వమ్ । అత ఏవైధామిత్యాదావామన్తేనైవ కర్తృబోధః ।

న చ 'హరేఽవ' ఇత్యాదౌ పూర్వరూపాదిస్థలే పరలోపాదివిధానాద్ వ్యాకరణానాం కలహే కియాన్ సమ్బోధనవిషయార్థస్య, కియాన్ క్రియాయా ఇత్యర్థస్య, వస్నసాదౌ కియాన్ ద్రవ్యవాచకః, కియాంశ్చ కర్మత్వాదేరిత్యర్థస్య చ నియన్తుమశక్యత్వేన ప్రథమవ్యుత్పత్తేః సముదాయ ఏవ సత్త్వేన చ పదే వాక్యే చ శక్తికల్పనాపత్తౌ వాక్యపదస్ఫోటాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ప్రత్యేకం పదానామవధృతశక్తికానాం సముదాయేన యథా వ్యుత్పత్తిస్మృతానాం తత్తదర్థోపస్థపనద్వారా వాక్యార్థబోధకత్వసమ్భవాన్న తదాపత్తిః । లస్య తు న క్వాపి శక్తిరవధృతేతి న దోషః ఇతి వదన్తి ।

?0అత్రాహుః?0 -- లక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వస్యేవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వస్యాపి గురుణి స్వీకారే బాధకాభావః । న చ కారణతావచ్ఛేదకత్వవత్ శక్యతావచ్ఛేదకత్వం స్వరూపసమ్బన్ధవిశేషః, తచ్చ సమ్భవతి 'లఘౌ గురౌ' న కల్ప్యతే । లక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వం తు న తథేతి వాచ్యమ్, వైషమ్యే బీజాభావాత్ ।

కిఞ్చ, స్వరూపసమ్బన్ధో యది తత్తత్స్వరూపమ్, తదా గురుధర్మాణామపి సత్త్వాత్ కానుపపతతిః, అతిరిక్తత్వే లక్ష్యతావచ్ఛేదకస్యాపి గురౌ కథం కల్పనమ్ ?

కిఞ్చ, గురుధర్మేష్వవచ్ఛేదకత్వాభావకల్పనాపేక్షయా అన్యత్ర కల్ప్యమానావచ్ఛేదకతీయసమ్బన్ధస్యైవ కల్పనా యుక్తా, భావకల్పనాయాం లాఘవాత్ ।

కిఞ్చ, అవచ్ఛేదకత్వం న స్వరూపసమ్బన్ధః, నాప్యతిరిక్తమ్, మానాభావాత్ । కిన్త్వన్యూనానతిరిక్తవృత్తిత్వమేవ । తచ్చ గురుణ్యపి । ఏవం కారణతావచ్ఛేదకత్వప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వాదీత్యన్యత్ర విస్తరః ।

ఏవఞ్చావచఛేదకలాఘవగౌరవచిన్తాఽయుక్తా ।

కిఞ్చ, యత్ర లఘుగురురూపాభ్యాం బోధో నిర్వివాదః, తత్రైవ లఘురూపావచ్ఛిన్నే శక్తి, గుర్వవచ్ఛిన్నే లక్షణా । ప్రకృతే చ కృతిత్వేనాఖ్యాతాద్ బోధః సవివాదః । నచానన్తకృతీనాం శక్యతావచ్ఛేదకత్వే తద్భేదాచ్ఛక్త్యానన్త్యాపత్తిః, ఆశ్రయత్వస్యైకస్యైవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వాత్ । తస్య నానాత్వేఽప్యాశ్రయతాత్వస్య శక్యతావచ్ఛేదకానుగమకస్య సత్త్వేన శక్త్యానన్త్యాభావాత్ ।

కిఞ్చ, కర్తృతజః కృతిః కర్మతజః ఫలమ్, ఆశ్రయత్వం వేతి త్వత్పక్ష ఏవ శక్త్యానన్త్యమ్, మమ తు సర్వత్రాశ్రయ ఏవేతి న తత్ । లక్షణాయాం వినిగమనా విరహాచ్చ ।

కిఞ్చ, కరోతిరపి ధాత్వంశస్యైవ వివరణమ్, వివరణే పాకశబ్దశ్చ విక్లిత్తిమాత్రాభిధాయకః । అత ఏవ ఫలానుత్పాదదశాయాం పాకో జాతో న వేతి ప్రశ్నే భవిష్యతీత్యప్యుత్తరం దృశ్యతే । వ్యాపారాన్తర్భావేణ ప్రశ్నే జాయత ఇతి చ । న చ ధాత్వర్థాత్ పృథగ్వివరణానుపపత్తిః, పచతీత్యత్ర ధాత్వర్థఖ్యాతార్థయోః సంసర్గమర్యాదయా భాసమానస్యానుకూలత్వస్యాకారకశక్తిరూపస్యాపి పాకమితి ద్వితీయయా కారకశక్తిరూపేణ ప్రకారతయా వివరణవద్ ధాత్వర్థభూతాయా అపి కృతేస్తథావివరణోపపత్తేః ।

అపి చ , కృతేర్వ్యాపారివిశేషతయా కృత్తిజభయానుగతత్వేన ఫూత్కారాదౌ ధాతోః శక్తికల్పనాయా ఆవశ్యకత్వేన కరోతీత్యాదౌ ధాతోర్నైరర్థక్యాపత్తేశ్చ । ప్రకృతేరేవ శక్తికల్పనాయా యుక్తత్వేన ధాతుత ఏవ లాభాత్ తత్రాఖ్యాతస్య శక్తేరుక్తిసంభవ ఏవ న ।

వస్తుతః క్ఽఇోఽపి న యత్నార్థకత్వమితి ధాత్వర్థంనిరూపణే ఉక్తమ్ । వాతరోగాదినా కమ్పమానే దేవదత్తే నాహం స్పన్దం కరోమీతి వ్యవహారస్తు స్పన్దోత్పత్త్యకూలాసాధారణవ్యాపారస్య తదర్థత్వాదుపపన్నః, తాదృశవ్యాపారస్య దేవదత్తేఽభావాత, వ్యాపారమధ్యే కృతేరపి నివేశాచ్చ । అఙ్కురో న కృత ఇతి వ్యహారః, ఉత్పత్త్యనుకులకృత్యభావమాత్రాభిప్రాయేణ, లక్షణా వా తత్ర కృఞః, తవ మతే బీజాదినా కృత ఇత్యాదావివ వ్యాపారాణాం తత్తద్రూపేణ వాచ్యత్వేఽపి శక్యతావచ్ఛేదకానాం బుద్ధిస్థత్వేనానుగమాన్న శక్త్యానన్త్యమ్ । ఉత్పత్త్యవచ్ఛిన్నవ్యాపారశక్తసయాపి వ్యాపారమాత్రే లక్షణయా ఉత్పత్తిం కరోతీత్యాదినిర్వాహః । న చ తవ మతే అభేదసమ్బన్ధేనాఖ్యాతార్థాశ్రయప్రకరాకబోధం ప్రతి ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితిర్హేతుః, తదర్థసఙ్ఖ్యాప్రకారకబోధే తదర్థాశ్రయోపస్థితిర్హేతుః, తదర్థకాలప్రకారకశాబ్దబోధే ధాతుజన్యోపస్థితిర్హేతురితి కార్యకారణభావత్రయమ్ ।

?0మమ?0 తు కాలేష్టసాధనత్వాద్యతిరిక్తాఖ్యాతార్థబోధే ప్రథమాన్తపదన్యోపస్థితిర్హేతురితి సఙ్ఖ్యాభావనయోరేక ఇతి లాఘవమితి వాచ్యమ్, కిం కరోతీతి ప్రశ్నే కర్తృ పదాఘటితపచతీత్యుత్తరమాత్రదానే కర్త్రి ఏకత్వసంశయనివృత్తిదర్శనేన తత్ర లక్షణయోపస్థితే కర్త్రి ఏకత్వాన్వయస్య త్వయాప్యఙ్గీకారేణ సఙ్ఖ్యాప్రకారకబోధే తదర్థకర్త్రుపస్థితికార్యకారణభావస్య త్వయాప్యవశ్యవక్తవ్యత్వాత్ । సర్వత్ర తథానఙ్గీకారేమ

తత్తద్వాక్యోయత్వనివేశేనాత్యన్తగౌరవఞ్చ । సఙ్ఖ్యాభావనాన్వయకార్యకారణభావే కాలేష్టసాధనత్వాద్యతిరిక్తాఖ్యాతార్థత్వేన నివ సేఽధికగౌరవఞ్చ ।

?0కిఞ్చ?0, ఆఖ్యాతేన క్వచిత్ కృతేః, క్వచిదాశ్రయత్వాస్య బోధః, కృతేః క్వచిద్ ధాతునా, క్వచిత్ ప్రత్యయేన బోధ ఇత్యర్థస్ పర్యవసితత్వేన తవ మతేఽనేకక్లిష్టకార్యకారణభావాపత్తిః, తత్తద్వ్యుత్పత్త్యనుసారేణ తథా తథా కార్యకారణభావానాం సర్వేషామావశ్యకత్వేన తల్లాఘవగౌరవవిచారస్యాయుక్తత్వాచ్చ ।

?0కిఞ్చ?0, "యుష్మద్యుపపదే" [1 ।4 ।105] ఇత్యాదౌ సమానాధికరణే ఇత్యక్తే ఋష్యనుభవసిద్ధసామానాధికరణ్యస్య త్వన్మతేఽనుపపత్తిః । న చ తిర్థ్వసఙ్ఖ్యాన్వయివాచకత్వమేవ తత్ర సామానాధికరణ్యమ్, తాదృశస్య సామానాధికరణ్యపదేనావ్యవహారాత్ । న చ లక్షణయా సామానాధికరణ్యమ్, శక్తేరేవోచితతత్వాత్ । అన్యథా విశిష్టశక్త్యుచ్ఛేదః, కృతిమాత్రూబోధస్య క్వాప్యభావాత్ । యది తు పచతీత్యేతావన్మాత్రోక్తౌ తన్మాత్రబోధ ఇత్యుచ్యతే, తర్హి తదుక్తౌ కర్త్_రి ఏకత్వసంశయాపత్తిః, పక్తా జాత ఇత్యాదౌ కృత్యపి కృతిమాత్రాభిప్రాయేణ ప్రయోగస్య వక్తుం శక్యత్వాత్ తిఙ్కృతౌ వైషమ్యం దురుపాద◌ఞ్చ ।

?0కిఞ్చ?0, కాలేష్టసాధనత్వాద్యతిరిక్తాఖ్యాతార్థబోధే ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితిర్హేతురితి కార్యకారణభావే వ్యభిచారః । కార్యకారణభావాన్తరకల్పనే తు గౌరవమ్ ।

?0కిఞ్చ?0, విధేయస్యోద్దేశ్యకోటౌ ప్రవేశానౌచిత్యేన త్వదుక్తార్థోఽనుచితః, కర్త్రాదౌ యుష్మత్సమానాధికరణే యో లః, తస్య స్థానే మధ్యమ ఇత్యర్థస్యైవోచితత్వమ్ ।

?0కిఞ్చ?0, సంఖ్యాన్వయనియమోఽపి దురుపపాదః । న చ శబాదికం తాత్పర్యగ్రాహకమ్, కర్త్రర్థే సార్వధాతుకే శబిత్యాద్యర్థస్య సత్త్వేన తేషాం సఙ్ఖ్యాన్వయే తాత్పర్యగ్రాహకత్వస్య నిరూపయితుమశక్యత్వాత్, యదపి "అనభిహితే" ఇత్యస్యానభిహితసఙ్ఖ్యాక ఇత్యర్థ ఇతి । తదపి న ; దేవదత్తః పక్తేత్యాదౌ తృతీయాపత్తిః ।

?0అపి చ?0, తిఙ్విధౌ హ్యేకయరిత్యాదేరూపస్థితస్య కిం లకారార్థస్యైకత్వాదావిత్యర్థః, ఉత తిఙుపాత్తార్థాన్వయిగతైకత్వాదావిత్యాద్యర్థః ? ఆద్యే సిద్ధం న ఇష్టమ్ । అన్త్యే తు దేవదత్తాదిపదోత్తరసుపైవ తస్యోక్తత్వేన తత్ర తిఙ్విధానానుపపత్తిః ।

?0కిఞ్చ?0, తవ మతే పచతి, జ్ఞాతేత్యాదౌ నానారూపం కర్తృం త్వం వాచ్యమ్, ?0మమ?0 తు సర్వత్రైకరూపమేవ తత్ ।

?0 కిఞ్చ?0, తవ లవిధౌ కర్తృగ్రహణస్య నానార్థతాపత్తిః, తృతీయాదివిధావపి క్వచిత్ కృతౌ, క్వచిదాశ్రయత్వ ఇత్యాద్యర్థే వైరూప్యమ్ । న చ కృతౌ తృతీయేత్యాద్యేవ సూత్రార్థః, 'రథేన గమ్యతే' ఇత్యాదావనుపపత్త్యా తృతీయాదీనాం లక్షణేతి వాచ్యమ్, సుబ్విభక్తౌ న లక్షణేతి

త్వత్సిద్ధాన్తాత్, అర్థనిర్దేశస్య వ్యర్థత్వాపత్తేశ్చ, అన్యార్థోఽసాధుత్వబోధనం హి తత్ఫలమ్, త్వద్రీత్యా లక్షణయా సర్వత్ర సాధుత్వస్యేష్టత్వాత్, వ్యత్యయానుశాసనవైయర్థ్యాపత్తేశ్చ ।

?0 కిఞ్చ?0, 'కూలం పిపతిషతి'త్యాదావచేతనే చేతనత్వారోపవద్ రథాదావపి చేతనత్వారోపేణ తిఙాదీనాం కృత్యర్థకత్వోపపత్తౌ లక్షణాశ్రయణం వ్యర్థమ్ । న చ వ్యాకరణస్మృతేః సాధుత్వమాత్రే తాత్పర్యేణార్థవ్యవస్థాపకత్వాన్న దోషః ఇతి వాచ్యమ్, అర్థవిశేషపురస్కారేణైవ సాధుత్వస్య వక్తవ్యత్వేన ఋష్యనుభవానురూఢార్థానువాదబలేన తాదృశార్థ ఏవ సాధుత్వస్యౌచిత్యాత్ । అత ఏవ పచతీత్యుక్తే కః కీదృశ ఇతి ప్రశ్నః, పణ్డితో ఘనశ్యామ ఇత్యుత్తరఞ్చ సఙ్గచ్ఛతే । అన్యథా కర్తురనుపస్థితౌ క ఇతి విశేషజిజ్ఞాసానుపపత్తిః ।

కిం చైవం కృతామపి కర్తృ వాచకత్వానాపతిః । న చ చైత్రో గన్తేత్యాదౌ సమానాధికరణప్రతిపాదికార్థయోరభేదాన్వయవ్యుత్పత్తేర్భేదేనాన్వయే చైకపదోత్తరవిరుద్ధవిభక్తిమత్పదజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వాచ్చ భేదేనాన్వయాసమ్భవేనాభేదాన్వయో వాచ్యః, స చ కర్తుర్వాచ్యతాం వినాఽనుపపన్న ఇతి వాచ్యమ్, రాజ్ఞః సుతస్య ధనమిత్యాదౌ సతి తాత్పర్యే ఉభయవిధబోధస్యాపి దర్శనేన కార్యకారణభావద్వయస్యాపి వ్యభిచరితత్వాత్ తథా తథా బోధే తాత్పర్యజ్ఞానహేతుతయైవ నిర్వాహస్యావశ్యకత్వేన చైత్రో గచ్ఛతీత్యాదావివ కృతేరాశ్రయతయా చైత్రేఽన్వయేనాక్షతేః । న చైవమపి మిత్రా పక్ష్తీతి లిఙ్గసామానాధికరణ్యాత్ కృతి కర్తా వాచ్యః, ఈదృశానాం ధర్మవాచత్వేఽపి శుక్లాదిపదానామివ విశేష్యనిఘ్నత్వస్య వక్తుం శక్యతయా వస్త్వవ్యవస్థాపకత్వాత్ ।

?0కిఞ్చ ?0సమానాధికరణవిశేషణస్య విశేష్యసమానలిఙ్గత్వవత్ తాదృశవిశేషణస్య విశేష్యసమానసఙ్ఖ్యత్వనియమాదాఖ్యాతస్యాపి ధర్మివాచకత్వమావశ్యకమ్ । అన్యథా దేవదత్తాః పచతీత్యాదేరప్యాపత్తేః । చైత్రో మైత్రశ్చ సున్దరావిత్యాదౌ వ్యభిచారాన్న తథా నియమ ఇతి చేత్, 'క్షుదుపహన్తుం శక్యమ్' ఇత్యాదౌ వ్యభిచారేణ త్వదుక్తనియమస్యాప్యభావాత్ । న చ కేవలకృతౌ ప్రయోగాభావః, ఆఖ్యాతేఽపి సమత్వాత్, కృత్యాశ్రయస్యాత్మనో జననాసమ్భవేన పాచకో జాత ఇత్యాదేః సత్త్వాచ్చ । న కృతి కృతేరేవ వాచ్యత్వే చైత్రే గన్తేత్యాద్యాపత్తిః, చైత్రే గచ్ఛతీత్యస్యాప్యాపత్తేః । యద్యప్యాఖ్యాతార్థస్య ప్రథమాన్తపదోర్థాప్య ఏవాన్వయః, తథాపి కృతేర్విషయతయా కాష్ఠాదావన్వయవివక్షాయాం చైత్రే పచతి కాష్ఠమిత్యాదేర్దుర్వారత్వమ్, భోక్తా తృప్యతీత్యాదౌ తు కృతః కర్తరి లక్షణాస్తు, తస్మాదభేదాన్వయానుభవ ఏవ కృత్సు కర్తృ శక్తౌ ప్రమాణం వాచ్యః, విశిష్టశక్త్యుచ్ఛేదాపత్తిశ్చ ।

ఏవం చ 'పచతి కల్పం దేవదత్తః , ఇత్యాదావభేదాన్వయదర్శనాత్ త్వద్రీత్యా యుక్తత్వాచ్చ చైత్రః పచతీత్యాదావన్వయానుభవచ్చ విశిష్టశక్త్యుచ్ఛేదాపత్తేశ్చాఖ్యాతస్యాపి కర్తృవాచక్తవాసిద్ధిః ।

యత్తు నామార్థయోరిత్యత్ర నామత్వం న వైయాకరణపరిభాషితమ్, కిన్తు సుపః పూర్వవృత్తిత్వే సత్యర్థవత్త్వాత్ । ఏవఞ్చ తిఙుత్తరం సుబభవాన్న దోష ఇతి, తత్,న ; ఆమన్తోత్తరం సుపః సత్త్వేన పాచయామాసేత్యాదౌ కృతేర్భేదేన సమ్బన్ధేనాన్వయానాపత్తేః ఆమన్తోత్తరలిటో ధర్మివాచకత్వే ఆమన్తతిఙన్తయోరభేదాన్వయో దుర్లభః ।

?0కిఞ్చైవం?0విధనామగ్రహణే ఛత్రీత్యాదౌ ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరభేదాన్వయాపత్తిః, అనుశాసనబలాదేవార్థాన్వయయోర్నిర్ణయే తు సిద్ధం న ఇష్టమ్ । న చ కల్పబాదీనాం కర్త్రరి లక్షణా, పాచక ఇత్యాదావపి సుపాం లక్షణయైవోపపత్తేః । ఆచార్యకల్పావిత్యాదివత్ కర్తృ ద్విత్వాదివివక్షాయాం పచతి కల్పమిత్యాదావపి ద్వివచనాద్యాపత్తిః, అనుశా నబోధితార్థే

స్వేచ్ఛామాత్రేణ లక్షణాయామసాధుతాపత్తేశ్చ ।

కిఞ్చ, తత్ర కర్త్రరి లక్షణాయాం పక్తా గచ్ఛతీతివత్ పచతి కల్పం గచ్ఛతీత్యస్యాపత్తిః ।

యదపి కర్మాఖ్యాతే ఫలమాత్మనేపదార్థ ఇతి । తత్ర ధాత్వర్థ ఏవ విశేషణవిశేష్యభావ్యత్యాసమాత్రేణోపపత్తౌ పృథక్ ప్రత్యయస్య శక్తిశల్పనే గౌరవాత్ । తత్ర తాత్పర్యగ్రాహకమాత్మనేపదం యగాది చాస్తు ।

?0కిఞ్చ?0, నవ్యనైయాచయికనయే తత్ర కృతేరాఖ్యార్థత్వాభావేన తృతీయాన్తాసమభివ్యాహృత 'కిం క్రియతే' ఇతి ప్రశ్నే పచ్యత ఇత్యుత్తరానాపత్తేః, కృఞస్తవ యత్నార్థకత్వాత్ । న చ తత్ర కృతిరప్యాఖ్యార్థః । తస్యాం ధాత్వర్థవిశేష్యతాయాః క్లప్తత్వేనానాన్వయాపత్తేః ।

?0కిఞ్చ?0, కృత్యభిధానేనైవాభిధానవ్యవస్థాఙ్గీకారేణ కర్త్రరి తృతీయానాపత్తిః । కృతేర్ధాత్వర్థత్వే తు సిద్ధం న ఇష్టమ్ ।

?0కిఞ్చ?0, ప్రాచీననయే కరోతీత్యాదౌ కాలాన్వయస్య ధాత్వర్థఽఙ్గీకారేణ పచతీత్యాదౌ చాఖ్యాతార్థే తదన్వయేన వైషమ్యాపత్తిః । మమ తు సర్వత్ర ధాత్వర్థే ఏవాన్వయ ఇతి న దోషః ।

ఏతేన కాలస్య ధాత్వర్థేఽన్వయాత్ పదద్వయఘటితః కార్యకారణభావస్తవ, అస్మాకన్త్వాఖ్యాతార్థ ఏవేతి లాఘవమిత్యపాస్తమ్ । 'భూతం పక్వం జానాతి' ఇత్యాదౌ కాలాన్వయాయ తస్య తవాప్యావశ్యకత్వాచ్చ ।

?0కిఞ్చ?0, కృతౌ కాలాన్వయే పాకశాలాయాం కాష్ఠజ్వలనాద్యనుకూలం వ్యాపారం కృత్వా పచ్యమానమోదనం పశ్యతి నిర్వ్యాపారతయా తిష్ఠ దేవదత్తే పచతీత్యనాపత్తిః । ?0మమ తు?0 పాక్యవస్తుతిష్ఠవిక్లిత్యనుకూలవ్యాపారాధికరణవృత్తిత్వవిశిష్టపాకశాలావస్థానరూపవ్యాపారస్య ధాత్వర్థస్య విద్యమానత్వాన్న దోషః ఇతి దిక్ ।

?0మీమాంసకాస్తు?0, ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారరూపధాత్వర్థనుకూలో వ్యాపారః, కృత్యాదిరూప ఆఖ్యాతార్థః । స చ వ్యాపారత్వేనైవ । ఏవఞ్చ జానాతీత్యాదౌ న లక్షణా । కృత్యాదివ్యాపారస్తు నైయాయికోక్తయుక్తిజాలైర్విశేష్యత్వానురోధేన చ తిఙ ఏవ వాచ్యః । కాలాన్వయస్తు ధాత్వర్థవ్యాపారే, ఆఖ్యాతార్థేఽపి వా । ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయత్వమేవ కర్తృత్వమ్, తదర్థఫలాశ్రయత్వంచ కర్మత్వమ్ । "అనభిహితే" ఇత్యస్యాబోధితే కర్త్రాదావిత్యర్థః, బోధశ్చ శక్త్యా, ఆక్షేపద్1[fn మీమాంసకమతే ఆక్షేపః = అర్థాపత్తిః, యేన వినా యదనుపపన్నమ్, తేన తత్ కల్ప్యతే । యథా 'పీనోఽయం దేవదత్తో దివాన భుఙ్క్తే' ఇత్యత్ర భోజనం వినానుపపన్నేన యోగాభ్యసాద్యజనయపుష్టత్వేన భోజనం కల్ప్యతే । తస్యదివా బాధే రాత్రిభోజనే పర్యవసానం భవతి । ఏవం ప్రకృతే భావనాయాః కర్తారం వినానుపపత్త్యా సా కర్తృరూపమాశ్రయం కల్పయతి । తథా చానుపపతిజ్ఞానమర్థాపత్త్యపరనామాక్షేపః । తజ్జన్యం జ్ఞానమపి తన్నామకం ప్రమిత్యన్తరమ్ ।

తార్కికమతే ఆక్షేపోఽనుమానమ్ । యథా 'భావనా క్వచిదాశ్రితా, గుణత్వాత్,సకర్తృకకా వా కార్యత్వాత్, ఘటవత్' ఇత్యనుమితిజనకం వ్యాప్తిజ్ఞానాదికమాక్షేపః । ఏవఞ్చాక్షేపేణ బావనాజ్ఞానోత్తరమర్థాపత్త్యా, అనుమిత్యా వా కర్తా బోధ్యతే । మీమాంసకైరాక్షేపలభ్యస్యాపి శాబ్దబోధవిషయత్వాభ్యుపగమాదాఖ్యాతజన్యశాబ్దబోధే భానమవిరుద్ధమ్ । ఏవం ఫలస్యాపి స్వాశ్రయం వినాఽనుపపత్త్యా తేనస ఆక్షిప్యతే ।

నను వృత్త్యా పదజన్యపదార్థోపస్థితేః శాబ్దబోధహేతుత్వేనాక్షేపలభ్యస్య శాబ్దబోధే హేతుత్వం న సమ్భవతి।

కిఞ్చ, అనుపపత్త్యాదిజ్ఞానవిధురాణామప్యనుభవసిద్ధతదోబ్ధానుపపత్తిః, ఆక్షిప్తే తత్రాఖ్యాతార్థసఙ్ఖ్యాన్వయానుపపత్తిస్చ, వృత్త్యా పదానుపస్థితత్వాత్ । తథా చోచ్యతే 'శాబ్దీ హ్యాకాఙ్క్షా శబ్దేనైవ

ప్రపూర్యతే' ఇతి । శాబ్దీ = శాబ్దబోధవిషయిణీ,ఆకాఙ్క్షా = జిజ్ఞాసా, శబ్దేనైవ ప్రపూర్యతే = వృత్త్యా పదార్థోపస్థితిద్వారా విషయసిద్ధిసమ్పాదనేన నివార్యతే ఇతి తదాశయః । ఇత్యత ఆహ -- లక్షణయేతి ।] వా, లక్షణయా వా । తత్ర కృతి శక్త్యా, తిఙ్ భావనయాక్షేపేణ లక్షణయా వా ।

న చ విపరీతమేవ కిం న స్యాత్, ప్రాధాన్యేన ప్రతీయమానత్వాత్ I భావనాయాః ప్రత్యయవాచ్యత్వే స్థితే తయా కర్తురాక్షేపో యుక్తస్తిఙి, కృతి త్వాక్షేపలభ్యత్వే తిజీవ తస్యాప్రధాన్యాపత్తిః I ప్రాధాన్యేన ప్రతీయమానత్వాచ్చ తస్య వాచ్యత్వమ్ I సంఖ్యాన్వయానుపపత్త్యా సామానాధికరణ్యానుపపత్త్యా "లః కర్మణి" [3I4I69] ఇత్యాదౌ ధర్మినిర్దేశేన చ కర్త్రాదౌ లక్షణావసీయతే I లక్షితకర్తారమాదాయైవ చ 'దేవదత్తః పచతి' ఇత్యాదౌ సామానాధికరణ్యోపపత్తిః I"లః కర్మణి" [3I 4I 69] ఇత్యాద్యనుశాసనం తు లాక్షణికాద్యనుశాసనమితి వదన్తి I

యద్యపీదమపి ప్రాగుక్తదూషణైర్దూషితమేవ, తథాపి కానిచిదన్యాన్యప్యుచ్యన్తే I తథా హి--- శాబ్దయామీత్యనుభవవిరోధాదాక్షేపోన యుక్తః I

కిఞ్చాక్షేపేణ ప్రతీతస్యాభిధాననియామకత్వే కర్మప్రత్యయేఽపి పచ్యతే ఇత్యాదేః 'పాకః క్రియతే' ఇతి వివరణదర్శనేన భావనాయా వాచ్యత్వాశ్యకత్వే తస్యాశ్చ వినాశ్రయమనుపపత్త్యా కర్తు్రాక్షేపసమ్భవాత్ I ర్త్రభిధానే తృతీయానాపత్తిః I న చ కర్తృప్రత్యయే కర్తరి విధానసామర్థ్యాల్లక్షణాశ్రయణేఽపి కర్మప్రత్యయస్థలే ఆక్షేపలక్షణయోర్మానాభావః I ఆశ్రయాకాఙ్క్షాయాశ్చైత్రాదిపదైరేవ శాన్తిరితి వాచ్యమమ్, ఏవమప్యాక్షేపలభ్యాయ అపి వ్యక్తేః ప్రాధాన్యస్య తవ మతే సత్త్వేన ప్రాధాన్యానురోధాచ్ఛక్తికల్పనా న యుక్తా I అన్యథా వ్యక్తేరపి వాచ్యత్వాపత్తావాకృత్యధికరణోచ్ఛేదాపత్తిః I వ్యక్తేరవి సేష్యత్వే తు వాహదోహాద్యనన్వయః I న చ పరిచ్ఛేద్యతయావగతత్వాద్ ద్రవ్యం తథా ఆఖ్యాతే పరిచ్ఛేద్యతయాక్షిప్తకర్తుస్తద్వదేవ విశేష్యత్వాపత్తేః I

?0కిఞ్చ?0, ప్రత్యయార్థః ప్రధానమిత్యజా, ఛాగోత్యాదౌ వ్యబిచరితమ్ I

?0కిఞ్చ?0, కర్త్రా భావనాయా ఏవక్షోపోఽస్తు ఏవాక్షేపోఽస్తు, మాస్తు భావనాయా ఏవ వాచ్యత్వమ్ I నను భావనయా కర్తు్రాక్షేపో యుక్తః, న తు కర్తా తస్యాః I కర్మప్రత్యయస్థలే భావనాప్రతీత్యన్నాపత్తేరితి చేత్, న ; కర్మణోఽపిభావనాన్వయిత్వేన తదాక్షేపకత్వాత్ I కర్మకర్తృకృత్సు తదాక్షేపాయ త్వయాప్యేవం స్వీకర్తవ్యాత్వాత్ I అత 'ఏవ కిం కార్యం పచనీయమ్, కిం కృతం పక్వమ్' ఇత్యాది పక్వాన్ పాకం కృతవానితి వ్యవహారః Iన చ 'కర్తరి కృత్' [3I4I67] ఇత్యనుశాసనాత్ కర్తు్ కృతివాచ్యతా, "లః కర్మణి" [3I4I69] ఇత్యనుశాసనస్య తిఙ్ష్వపి సత్త్వాత్ తత ఏవ హి తత్ర కర్తృగ్రహణమనువర్తతే I న చేదం నిరూఢలక్షణాతాత్పర్యగ్రహకమనుశాసనమ్, "కర్తు్రి కృత్"[3I4I67] ఇత్యస్యాపి తథాత్వాపాత్తేః I

నను "లః కర్మణి చ", "'తిప్తస్ఝి", "ద్వ్యేకయోః" ఇత్యాదీనామేకవాక్యతయా విధాయకత్వే కర్తృగతైకత్వేఽభిధేయే లస్య స్థానే ఏకవచనం తివాది ప్రయోక్తవ్యమిత్యాదిక్రమేణార్థాన్న

కర్తృర్వాచ్యతా సూత్రాదాయాతీతి చేత్, న ; జ్ఞివచాదిసఙ్జ్ఞానామాజదేశనిష్ఠత్వేన తద్విధినా "ద్వయేకయోః" ఇత్యాదీనామేకవాక్యత్వేఽపి తత్ర కర్తృరీత్యస్యాభావేన తస్యైకత్వాదివిశేషణత్వాసమ్భవాత్ । న లవిధితివాదివిధ్యోరప్యేకవాక్యతాఽస్తీతి చేత్, అస్తి, పరన్తు వాక్యైకవాక్యతా సా, న పదైకవాక్యతా । లవిధిలభ్యలకారానువాదేనాదేశవిధేః ప్రవృత్తేః । తథా చ లవిధిస్థకర్త్రుగ్రహణం స్వవాక్యర్థవేలాయామేకత్వాదీనామనుపస్థిత్యా కథం తద్విశేషణం స్యాత్ । న చాదాన్తరవాక్యార్థేఽన్వితస్య తదేకవాక్యతావేలాయామవృత్త్యా ఏకత్వాదివిశేషణమపీతి వాచ్యమ్, ఆవృత్తౌ మానాబావాత్ ।

నను "లః కర్మణి "[3।4।69] ఇత్యత్ర ల ఇతి జసన్తమ్ ; ఆదేశాపేక్షయా షష్ఠీ, లస్య య ఆదేశః, స

కర్మణీత్యాదిక్రమేణార్థః, లకారశ్చ "వర్తమానే లట్" [3।2।123] ఇత్యనేనైవ విహిత ఇతి న దోష ఇతి చేత్, న ; ఏవం హి లస్యానర్థకత్వం కాలవాచకత్వం వా సయాత్ । తథా చ శతృశానచోః కర్తృకర్మాది వాచ్యం న స్యాత్ । తథా చాస్యమానే గత ఇతి భావే క్రియమామ ఇతి కర్మణి చ శానచ్ న స్యాత్ ।

న చ శాన్చః "కర్తరి కృత్" [3।4।67] ఇత్యనుశాసనాత్ కర్త్రైవ వాచ్యః, భావకర్మణోస్తు లక్షణేతి వాచ్యమ్ శాస్త్రాతిక్రమేణ స్వేచ్ఛామాత్రేణ లక్షణాయామసాధుతాపత్తేః । న చ "లటః శతృశానచౌ" [3।2।124] ఇత్యనేనాత్మనేపదరస్మైపదవిధాయకానామేకవాక్యలుప్తవాదభావస్య వృత్త్యార్థబోధకత్వాభావేన తదర్థో నిర్దిష్టః స్యాత్ । న చామ ఇత్యాదేశవిధాయకేన సహ "లః కర్మణి " [3।4।69] ఇత్యస్య వాక్యైకవాక్యత్వాల్లుక్మబ్దేన తత్సహచరితామన్తలక్షణాచ్చ న దోషః ।

ఏవమపి జసన్తత్వే శ్రుతేనైవ సమ్బన్ధః, షష్ఠ్యన్తత్వే త్వాదేశే ఇత్యధ్యాహార్యమ్ । అపి చోక్తారీత్యా "లః కర్మణి " [3।4।69] ఇతి సూత్రే ఆదేశా అప్యనువాద్యాః । తే చ 'లస్య' ఇత్యధికృత్య "తిప్తస్ఝి" [3।4।78] ఇతి విహితాః । తథా చ పరిపూర్ణవాక్యస్యైవానువాద్యసమర్థకత్వాన్మహావాక్యార్థబోధం ప్రతి కారణత్వాచ్చ తదేకవాక్యతయైవ పదవిశేషపురుషవిశేషవ్యవస్థాపకానామివ వచనవిశేషవ్యవస్థాపకస్యాపి ప్రవృత్తిర్ధ్రౌవ్యే పునరిదానీం ప్రవృత్తిర్నిర్మూలా, కర్త్రాద్యర్థానాం ద్వివచనాదిసఙ్జ్ఞావినిర్ముక్తత్వాత్ ।

?0కిఇ్చ?0, రునః ప్రవృత్తిర్వ్యర్థా "తిప్తస్ఝి" [3।4।7।8] "ద్వ్యేకయోః" [1।4।22] ఇత్యాద్యేకవాక్యతయైవైకత్వాదౌ వాచ్యతాయాః సిద్ధత్వాత్ । న చ కర్త్రాదౌ సక్త్యబోధనేన మీమాంసకమతసిద్ధిరేవ ఫలమ్, మతసిద్ధౌ పునరన్వయః, పునరన్వయే చ మతసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయాత్ । అపి చ పునః ప్రవృత్తిరనిష్టావహా, గౌరవస్య సత్త్వాత్ ।

?0కిఞ్చ?0, కర్త్రరి ఏకత్వే ఇత్యర్థాఙ్గీకారేఽపి విశేషణతయా కర్త్రాదీనాం ప్రవేశాత్ తద్వాచ్యత్వం దుష్పరిహరమ్ । న చ లక్షణయా తల్లాభాన్న వాచ్యత్వమ్, తత్ర తత్ర తాత్పర్యాన్యథానుపపత్త్యైకత్వాదివిశిష్టే కర్త్రాదావేవ లక్షణయోపపత్తౌ తస్యా అపి వాచ్యత్వానాపత్తేః । అపి చ, సఙ్ఖ్యాయాః పరిచ్ఛేదకత్వేన విశేషణత్వైవోచితా -- ఏకస్మిన్ కర్తరీతి । తథా చ ధర్మిణి శక్తిర్దుర్వారా ।

అపి చ, "భావకర్మణోః" [1।3।13] "శేషాత్" [1।3।78] ఇత్యాభిః శత్రాదివిధినైకవాక్యతయా యథా ధర్మిణి శక్తిర్బోధ్యతే, తథా తిబాదివిధ్యేకవాక్యతవేఽపి యుక్తమ్, వైషమ్యే బోజాభావాత్ ।

అపి చ త్వదుక్తరీత్యాఽనుశాసనేన ధర్మిణీ శక్త్యభావే సిద్ధే తిజాం ధర్మే శక్తిరపి న సిధ్యేత, అనుశాసనాభావాత్ । తం వినాపి తత్సిద్ధౌ "కర్తరి కృత్" [3।4।67] ఇత్యాదీనాం వైయర్థ్యాపత్తిః ।

?0కిఞ్చ?0, జాతిశక్తినయే ఘటమిత్యాదౌ జాత్యాక్షిప్తద్రవ్యే జాచేర్విశేషణత్వవద్ భావనాక్షిప్తే భావనాయా విశేషణత్వాపత్తౌ భావనాప్రధానకబోధానాపత్తేః । స చ తవాపి సమ్మతః । వ్యుత్పయన్తరకల్పనే తు గోరవమ్ ।

?0కిఞ్చ?0, లక్షితకర్త్రా దేవదత్తాదేః సామానాధికరణ్యనిర్వాహే పిఙ్గాక్ష్యాదియౌగికానామపి ద్రవ్యవాచిత్వం న స్యాత్, సామానాధికరణ్యస్యాక్షిప్తద్రవ్యేణైవోపపత్తేః । తథా హి -- దణ్డీత్యతో దణ్డసమ్బన్ధవానితి ప్రతీతిరనుభవసిద్ధా । తత్ర "తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్" [5।2।94] మత్వర్థే బహువ్రీహిరిత్యాద్యనుసాసనేన విగ్రహే షష్ఠ్యర్థంస్యైవ ప్రాధాన్యదర్శనేన చ సమ్బన్ధ ఏవ శక్తిః స్యాత్ । తదాక్షిప్తేన చ సామానాధికరణ్యోపపత్తిః ।

?0తథా చ?0 1[fn అత్ర కిం వాక్యం భఙ్క్త్వా అరుణిమా ప్రకారే నివేశనీయః ? కిం వా క్రీణాతినా సమ్బధ్యతే ? ఇతి సంశయే క్రీణాతినా సమ్బధ్యమానః ; తద్యోగాత్ క్రయమకరణం స్యాత్ । న చామూర్తస్య తద్యుక్తమితి నాస్య క్రయణసమ్బన్ధ ఇతిపృథగేవ ప్రకరణే నివేశనీయ ఇతి పూర్వపక్షః ।

సిద్ధాన్తపక్షస్తు -- సన్నిహితపదార్థాన్వయే ప్రకరణనివేశాతౌచిత్యాత్ పిఙ్గాక్ష్యదిపదానాం ద్రవ్యవచనతయా తస్మిన్నన్వయసౌలభ్యేన తద్ద్వారా క్రీణాత్యర్థేనాపి సాకమన్వయలాభాద్ వాక్యఘటకత్వమేవ తస్యేతి । స చానుపపన్నః, పిఙ్గాక్ష్యాదియౌగికానాం పదానాముక్తయుక్త్యా సమ్బన్ధార్థకతయా ద్రవ్యస్య త్తైరనుపాదానాత్ ।

కిఞ్చ, పూర్వపక్షోఽప్యనుపపన్నః, పిఙ్గాక్ష్యైకహాయనీశబ్దార్థసమ్బన్ధస్యాప్యమూర్తత్వాత్ క్రీణాతికరమత్వాసమ్భవేన క్రీణాతికరణావస్యైతద్వాక్యాదలాభాదారుణ్యస్యైవ వాక్యభేదశఙ్కాయాం మూలశైథిల్యాచ్చ । బహువ్రీహ్యోరరుణపదస్య చ లాక్షణికద్రవ్యవిధాయకతాయా అవిశిష్టత్వేన బహువ్రీహ్యాదేరేవ ద్రవ్యవిధాయకత్వమ్ నారుణపదస్యేత్యత్ర వినిగమకాభావాత్ ।] ' అరుణయా పిఙ్గాక్ష్యా ఏకహాయన్యా సోమం క్రీణాతి'

ఇతి వాక్యే ద్రవ్యానుక్తేరారుణ్యస్య స్వవాక్యోపాత్తే ద్రవ్య ఏవాన్వయప్రతిపాదకారుణాధికరణోచ్ఛేదాపత్తిః । న చ లక్షణాపక్షే న దోషః, ఆక్షేపపక్షేఽపి జాతిశక్తినయే వ్యక్తేః సాక్షాత్ప్రకృతివృత్త్యుపస్థాప్యత్వాభావేఽపి వృత్తిప్రయోజ్యోపస్థితివిషయత్వమాదాయ తత్ర ప్రత్యయార్థాద్యన్వయవదాక్షిప్తే స్వవాక్యోపాత్తత్వస్యాపి వక్తుం శక్యత్వాదితి వాచ్యమ్, ఏవమపి లాక్షణికద్రవ్యనివేశేఽరుణపదస్యాపి గుణినీ లాక్షణికత్వాత్ పదీయద్రవ్యనివేశనైవోపపత్తౌ వాక్యీయద్రవ్యనివేశసిద్ధాన్తాసఙ్గతిః స్పష్టైవ ।

?0మమ తు?0 శక్త్యుపస్థితద్రవ్యేణైవ నిరాకాఙ్క్షత్వాల్లక్షణాప్రసర ఏవ,నారుణపదే ఇతి సిద్ధాన్తోపపత్తిః ।కిఞ్చ, ఏవం సతి విశిష్టశత్యుచ్ఛేదాపత్తిః । న చాకృత్యధికరణాన్యాయేనేష్టాపత్తిః, తేనైవ సిద్ధౌ పృథక్కర్త్రధికరణారమ్భవైయర్థ్యాపత్తేః ।

కిఞ్చ, ఘటాదిపదేభ్యో ఘటత్వవిశిష్టస్యైవ నియతో బోధ ఇతి ఘటత్వస్య వృత్త్యవిషయత్వే శాబ్దవిషత్వాయోగాత్ తదంశే వృత్తికల్పనావశ్యకత్వే 'నాగృహీతవిశేషణ'న్యాయేన తన్మాత్రవాచిత్వాసిద్ధౌ ద్రవ్యాక్షేపో యుక్తః । న చాక్షిప్తస్యాపదార్థత్వాత్ తత్ర ప్రత్యయార్థాద్యనన్వయప్రసఙ్గః, వృత్తిప్రయోజ్యోపస్తితేరేవ తత్ర నియామకత్వాదదోషః, న చైవం దణ్డీత్యాదౌ ।

నన్వత్రాపి దణ్డసమ్బన్ధీతి బోధాత్ సమ్బన్ధీ వాచ్యః, సమ్బన్ధః శక్యతావచ్ఛేదకః, సమ్బన్ధత్వం చ శక్యతావచ్ఛేదకానాముపలక్షణమ్ । ఏవఞ్చాత్రాపి ఘటత్వస్థానీయః సమ్బన్ధః ఏవ వాచ్యః స్యాదితి చేత్, న ; జాతౌ శక్తిర్హి అనన్త్యాదిదోషభియా 'నాగృహీతవిసేషణ'న్యాయేన అన్వయః స్వీక్రియతే, సమ్బన్ధశక్తావపి తస్య తదవస్థత్వేన న వ్యక్తిపక్షాద్ విశేషః । న చ సమ్బన్ధశక్తావపి వ్యాపారపరత్వే ఆఖ్యాతసామాన్యలక్షణస్యాస్య భావాఖ్యాతేఽవ్యాప్త్యాపత్తేః, 'చైత్రేణ సుప్యతే ఇత్యాదౌ హి ధాత్వర్థస్యైవ విశేష్యతాయాస్త్వయాప్యఙ్గీకారాత్ ।'

అపి చ, కిం కృతమితి ప్రశ్నే పక్వమిత్యుత్తరదర్శనాత్ పక్వవానిత్యాదేః పాకం కృత్తవానిత్యాదివివరణదర్శనాద్ ధాత్వర్థాత్ పృథక్ తద్దర్శనాచ్చ కృత్యపి భావనా వాచ్యా స్యాత్ । తస్యాఞ్చ భవద్రీత్యా ప్రాధాన్యాపత్తిః, ప్రత్యయార్థత్వాత్ ।

యది తత్ర కర్తృ కర్మభ్యామాక్షేపలభ్యా, తర్హి తిఙ్క్వపి తథైవ స్యాదితి తయోర్వైషభ్యాం దురుపపాదమ్ । న చ కృదుపస్థాప్యే లిఙ్గసంఖ్యాన్వయదర్శనాత్ కర్తా వాచ్యః, సఙ్ఖ్యాన్వయాయ తిఙ్యపి కర్తుర్వాచ్యతాపత్తేః, లిఙ్గసఙ్ఖ్యాన్వయస్య ఘటమిత్యాదావివాక్షిప్తేనాప్యుపపత్తేశ్చ, కర్త్రా హి కృదన్తమహాసంజ్ఞాకరణేన కృత్తిజోస్తుల్యత్వబోధనాచ్చ ।

?0కిఞ్చ?0, కారకాణామాఖ్యాతార్థభావనాయామన్వయే స్థాల్యామిత్యాదికారకాణామన్వయే స్వవృత్తితణ్డులనిష్ఠవిక్లితిజనకత్వం సమ్బన్ధస్త్వయా వాచ్యః, మమ తు స్వవృత్తివృత్తిత్వం సమ్బన్ధ ఇతి లాఘవమ్ I ఏవం

కాష్ఠాదేర్యత్నరూపభావనాకరణత్వం న స్వరసత ఉపపాదయితుం శక్యమ్ I ధాత్వర్థజనకతయా తత్కరణత్వేన తద్వారా భవనాన్వయే తు 'తద్ధేతోః'1 [fn 'తద్ధేతోరోవ తత్త్వే కిం తేన' ఇతి న్యాయాకారః, లాఘవమూలకశ్చాయమ్ I తస్య = హేతు - భూతస్య, హేతుః, తద్ధవేతుశ్చాసౌ న్యాయశ్చ తద్ధేతున్యాయః I కస్మింశ్చిత్ కార్యే క్లృప్తహేతునైవ సిద్ధే పునస్తద్ధేతోర్హతుకల్పనం నిష్ఫలమితి నిష్కృష్టోఽర్థః I యథా సమాప్తిం ప్రతి లాఘవాద్ విఘ్నధ్వంసస్యైవ హేతుత్వే క్లప్యమానే విఘ్నర్ధ్వసజనకమఙ్గలస్య హేతుత్వకల్పనే గోరవమ్ I] ఇతి సమ్బన్ధతవేనోపలక్షణీభూతేనానుగమాన్నానన్త్యాదిదోషః, పరమ్పరయా తదుపలక్షణీకృత్య సమ్బన్ధిన్యేవ శక్తేర్గహీతుముచితత్వాత్ I

న చైవం సమ్బన్ధత్వ ఏవ శక్తిరస్తు, తదాదిజన్యబోధే బుద్ధిస్థత్వాదేరివ దణ్డీత్యాదిజన్యబోధే తదభానాత్ I నీలాదిభ్యశ్చ నీలత్వేనైవ నీలరపవతః ప్రతీతేరనుభసిద్ధత్వాత్ I తేషాం గుణగతజాతావేవ శక్తిరితి మతోపపత్తిః I

ఏవఞ్చ యజ్జన్యబోధే యస్య నియమేన ప్రకారతయా భానమ్ అనుగత్వఞ్చ, తత్రైవాకృత్యధికరణన్యాయప్రవృత్తిః, తత్రైవ తాదక్షి ప్తే సామానాధికరణ్యనిర్వాహః, నాన్యత్రేతి బోధ్యమ్ I

'శక్తిః కారకమ్' ఇతి పక్షేఽస్మాకం తు న దోషః, కర్తృకర్మాదిబోధేఽఖణ్డోపాధిరూపకర్తృత్వాదేర్నియమతః ప్రకారతయా భానేన తత్రైవ శక్తిసిద్ధౌ తదాక్షి ప్తేన సామానాధికరణ్యోపపత్తేః, శక్తిశక్తిమతోరభేదాద్ వా తదుపపత్తిః కర్మపదేన హి శక్తిమదభేదమాపన్నైవ శక్తిరుచ్యత ఇతి "సార్వధాతుకే యక్" [3।1।67] ఇత్యత్ర కైయటే స్పష్టమ్ I

తస్మాత్ పూర్వోక్తయుక్తిభిర్భావనాఽపి ధాతువాచ్యైవ I 'ప్రత్యయార్థః ప్రధానమ్' ఇత్యుత్సర్గస్యాపి భాష్యకారద్యనుభవబలేన త్యాగః I

?0కిఞ్చైవమ్?0 " క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్ " ఇతి నిరుక్తాదివిరోధః, తత్రత్యక్రియాశబ్దస్య ప్రత్యయార్థన్యాయేన ధాత్వర్థేఽన్వయ ఏవోచితః I

కిఞ్చ, "కర్తృకర్మణోః కృతి" [2।3।65], "కరణే యజః" [3।2।85] "కర్తృ కరణే కృతా" [2।3।32] ఇత్యాదీనామసఙ్గత్యాపత్తిరిత్యలమ్ I

నను కర్తురాఖ్యాతార్థత్వే దర్శపూర్ణమాసప్రకరణపఠిత1 [fn తత్ర హి కిమయం ప్రతి షేధః పురుషార్థః, ఆహోస్విత్ క్రత్వర్థ ఇతి సంశయే, వదేదిత్యాఖ్యాతాత్ కర్తృ ప్రతీత్యా కర్తృ

వాచకత్వనిర్ణయః । "లః కర్మణి" ఇత్యనుశాసనాత్ తస్య కర్తృ ప్రతీత్యా కర్తృ వాచకత్వనిర్ణయః । "లః కర్మణి" ఇత్యనుశాసనాత్ తస్య కర్తృ పరత్వలాభాచ్చ । ప్రత్యయార్థత్వేన వదనం ప్రతి ప్రాధాన్యాద్ వదనం తావత్ పురుషార్థః, అతః ప్రతి షేధోఽపి పురుషార్థః ।
నిషేధప్రతియోగిత్వేన వదనక్రియామనువదతా వదేదితి శబ్దేన పురుషార్థతయైవ బోధనాత్ తాదృశస్యైవాఽనృతవదనస్యానిష్టసాధనతాయా విపరీతస్వభావబోధకనఞా బోధనాదన్యాదృశాఽనుతవదనస్య చాఽనుపస్తధితత్వాత్ । అత ఏవానారభ్యాఽధీతస్మార్త్తవదననిషేధస్యాప్యేతదేవ మూలం భవతీతిలాఘవమ్ । అన్యథా తన్మూలభూతః పురుషార్థోఽన్యోః = నిషేధః కలప్య ఇతి గోరవం ప్రసజ్యేతేతి పూర్వపక్షే 'అనన్యలభ్య ఏవ శబ్దార్థః' ఇతి న్యాయాద్ భావనైవాఖ్యాతవాచ్యా, కర్తా త్వాఖ్యాతవాచ్యభావనాయా అవినాభావాదాక్షేపలభ్య ఏవేతి న తత్ర తస్య శక్తిః । "లః కర్మణి" ఇత్యాదిస్మృతిరిపి 'ద్వయేకయోః' ఇత్యనేనైకవాక్యతయా తత్సఙ్ఖ్యాతవాచిత్వపరైవ । 'పచతి దేవదత్తః' ఇత్యాదౌ చ 'గౌః శుక్లః' ఇతివత్ సామానాధికరణ్యం లక్షణయైవేతి నాఖ్యాతస్య కర్త్రృ వాచిత్వమితి కర్తుః శ్రుతేరనుపస్థితత్వాన్న పురుషార్థతా తస్య, కిన్తు ప్రకరణాత్ క్రత్వర్థత్రైవేతి నిర్ణీతం కర్త్రధికరణే ।] నానృతం వదేత్ ' ఇతి నిషేధస్య క్రత్వర్థత్వం న సిధ్యేత్, శ్రృత్యా పురుషార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । ప్రకరణాద్ధిక్రత్వర్థత్వమ్, తస్య చ శ్రుత్యపేక్షయా దుర్బలత్వం స్పష్టమేవేతి చేత్, న; కర్తృ వాచ్యత్వే ఉక్తసిద్ధాన్తః, ఉక్తసిద్ధాన్తే చ తదనురోధేన తస్యా వాచ్యత్వమితి పరస్పరాశ్రయగ్రస్తత్వాత్ ।

?0కిఞ్చ?0, కర్త్రురాఖ్యాతార్థత్వేఽపి శ్రుతిప్రకరణాభ్యామస్యాస్తు క్రతుయుక్తపురుషధర్మతా । అన్యథా జఞ్ఘభ్యమానవాక్యస్య వాక్యప్రకరణాభ్యాం పురుషసంస్కారముఖేన క్రత్వర్థత్వసిద్ధాన్తస్త్వదీయ ఉచ్ఛిద్యేత । తదుక్తం ?0భట్టైః?0

స్త్ర్యుపాయమాంసభక్షాదిః పురుషార్థమపి శ్రుతః ।

ప్రతిషేధః క్రతోరఙ్గమిష్టః ప్రకరణాశ్రయాత్ ।। ఇతి ।

?0కిఞ్చ?0, కర్తుర్వాచ్యత్వేఽపి క్రియాయా ఏవ ప్రాధాన్యాత్ కర్తుర్గుణభూతత్వాచ్చానృతవదనభావనాయా న పురుషార్థత్వమ్ । ఏవఞ్చ భావనాయాః కైమర్థ్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రకరణాద్ భవతామివ శుద్ధక్రత్వర్థత్వమపి వక్తుం శక్యమ్ । కృత్ప్రత్యయస్థలే తు కర్తుర్విశేష్యత్వాత్ తత్సంస్కారముఖేనైవ క్రత్వర్థత్వమితి ।

?0కిఞ్చ?0, భావనాయా వాచ్యత్వమ్,కర్తురాక్షయ ఇతి తవ మతేఽపి ప్రకరణోపస్థాప్యార్థాపేక్షయా శ్రుత్యుపస్థితభావనాక్షిప్తకర్తుః ప్రథమోపస్థిత్యా క్రత్వర్థత్వం న సిధ్యేత్ తత్సిద్ధమ్ ; ఆశ్రయః, ఆశ్రయత్వం వా కర్తృకర్మతిఙ్క్యమ్ ఇతి । స్పష్టఞ్చేదమ్ "గత్యర్థలోటా" [8।1।51] ఇతి సూత్రే భాష్యే ।

తత్ర ధాత్వర్థఫలం తదర్థవ్యాపారే ప్రాయో వి సేషణమ్, ఆఖ్యాతార్థః కారకం ధాత్వర్థం ప్రతి విశేషణమ్, కాలశ్చ, సఙ్ఖ్యా త్వాఖ్యాతార్థాన్వయినో । తత్రాశ్రయస్య క్వ ఫలేఽన్వయః, క్వ వ్యాపార ఇతి చేత్, అత్ర వదన్తి -- తజ్యక్చిణాదయః ఫలే ఆశ్రయాన్వయద్యోతకాః, శప్శ్నమాదయో వ్యాపారే ।

?0వస్తుతః?0 ప్రకరణాద్యేవ ద్యోతకమ్, కర్తృకర్మవిషయే వైపరీత్యదర్శనాత్ । న చ తిజాం శబాదీనాఞ్చానుశాసనబలాత్ కర్తృవాచకత్వే తస్య వారద్వయం బోధపత్తిః, శబాదీనాం ద్యోతకత్వస్వీకారాత్ ।

?0స్యాదేతత్?0 -- ఆశ్రయస్యవ ప్రాధాన్యముచితమ్, కాలాతిరిక్తాఖ్యాతార్థప్రకారకబోధే ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వాదితి చేత్, న ; ఆఖ్యార్థప్రకారకబోధే ధాతుజన్యోపస్థితేరేవ లాఘవేన హేతుత్వాత్ । సఙ్ఖ్యాన్వయస్తు సమానాభిదానశ్రత్యాఖ్యాతార్థాశ్రయ ఏవ । కార్యకారణభావాన్తరం తు త్వయాపి కాలాన్వయాయ కల్ప్యమానేన తుల్యమ్ । కిన్తు త్వదుక్తకార్యకారణభావద్వయమపి భిన్నపదఘటితత్వాద్ గురు, మమ త్వేకఘటితత్వాల్లఘు ।

?0కిఞ్చ?0, 'కరోతి,జానాతి' ఇత్యాదౌ కాలాన్వయోఽపి ధాత్వర్థ ఏవేతి సోఽపి తవావశ్యక ఇత్యతి గోరవమ్ ।

?0కిఞ్చ?0, త్వదుక్తకార్యకారణభావస్య 'న పచతి చైత్రః' ఇత్యాదౌ నఞర్థే ఆఖ్యాతార్థాన్వయేన వ్యభిచారః, తత్రైవ చైత్రే సఙ్ఖ్యాన్వయేన భావనాన్వయిన్యేవ సఙ్ఖ్యాన్వయ ఇతి నియమస్యాపి వ్యబిచారశ్చ । న చ నిపాతసమభివ్యవహారస్థలే సఙ్ఖ్యాభావనయోః పృథగేవ కార్యకారణభావో వాచ్య ఇతి వాచ్యమ్, అనేకకార్యకారణభావకల్పనయా గౌరవాపత్తేః ।

?0కిఞ్చ?0, 'చైత్రేణ సుప్యతే' ఇత్యాదౌ భావాఖ్యాతేఽపి ప్రథమాన్తపదాధ్యాహారాపత్తిః, భావార్థకభిన్నత్వవిశేషణదానే చ సుతరాం గౌరవమ్ ।

?0కిఞ్చ?0, 'భావప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇతి యాస్కవిరోధః, తత్సమానార్థకక్రియాప్రధానమితి భాష్యపఠితవచనవిరోధశ్చ । తిజర్థాపేక్షయా ధాత్వర్థః, ప్రధానమితి తదర్థః । న చ ధాత్వర్థాపేక్షయా ప్రాధాన్యమస్తయేవ, భావశబ్దేనాపి భావయతీతి వ్యుత్పత్త్యా కృతిరేవాచ్యత ఇతి వాచ్యమ్, భావార్థకలకారేఽవ్యాప్తేః ।

?0కిఞ్చ?0, తవ పశ్య మృగో ధావతీతి వాక్యం న స్యాత్, ?0మమ తు?0 ధావనక్రియాయాదృశి కర్మత్వాన్న దోషః । న చ తస్యా దర్శనవిశేషణత్వే క్రియాయాః ప్రాధాన్యమితి త్వత్ సిద్ధాన్తవిరోధః, ప్రత్యాసత్త్యాఽఽఖ్యాతఘటకప్రత్యార్థాపేక్షయా క్రియాయాః ప్రధానన్యబోధనాదక్షతేః, 'సత్త్వప్రధానాని నామాని' ఇతి వాక్యశేషేణ సత్త్వవాచకవాచ్యార్థవిశేషణత్వాభావస్యైవ 'క్రియాప్రధానమ్', ఇత్యనేన బోధానాచ్చ । అత్ర శబ్దజన్యోపస్థితేరేవ శాబ్దబోధకారణత్వే కర్మత్వం సంసర్గ ఏవ । తవ త్వీదృశే విషయే

భాష్యాదిసిద్ధైకవాక్యతా భజ్యేత । న చ మృగస్యైవ దర్శనే కర్మత్వేనాన్వయః, విభక్త్యర్థమద్వారీకృత్య నామార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాత్ భేదేనాన్వయాయోగాద్ । న చ తతో ద్వితీయాస్తు, ఏవమపి ప్రాగుక్తవాక్యాసిద్ధిరేవ ।

?0కిఞ్చ?0, ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థిత్యభావేన ధావతీత్యస్య మృగవిశషణత్వానాపత్తిః ।

?0కిఞ్చ?0, అప్రథమాసామానాధికరణ్యే తిఙో బాధిత్వా శత్రాద్యాపత్తిః । న చ వాసరూపన్యాయేన తిఙోఽపి, లాదేశేషు తదభావస్య ?0శబ్దేన్దుశేఖరే?0 ప్రతిపాదిత్వాత్ । న చ వాచనికీ ప్రథమైవాత్ర కర్మత్వార్థేతి వాచ్యమ్, తాదృశవాచనానుపలమ్భాత్ । న చ యో ధావతి మృగః, తం పశ్య, ఇత్యధ్యహారేణాన్వయః, వాక్యభేదాపత్తేః, ఉత్కటధావనక్రియాయా ఏవ దర్శనకర్మత్వస్య ప్రతిపాదయిషితత్వాచ్చ ।

న చ విశిష్టస్య వాక్యార్థస్వ కర్మతాసంసర్గేణ దర్శనేఽన్వయః । ఏవఞ్చ న వ్యుత్పత్తివిరోధః, వ్యుత్పత్తేర్నామార్థవిషయత్వాత్ । విశిష్టవాచకస్యాప్రతిపదికత్వాచ్చ న ద్వితీయాపత్తిరితి వాచ్యమ్, విశిష్టస్య త్వన్మతేఽప్యనతిరిక్తాత్వాత్ । అత ఏవ నీలవిశిష్టఘటస్య దర్శనకర్మత్వే ప్రతిపిపాదయిషితేఽపి 'నోలం ఘటం జానామి' ఇత్యాదౌ ద్వితీయాసిద్ధిః ।

?0కిఞ్చ?0, దేవదత్తకర్తృకపచిక్రియాకర్మకోత్పత్త్యనుకూలయత్నస్వద్వృత్తిరిత్యర్థకదేవదత్తః పచతి కరోషీత్యస్యానాపతతిః । ఆఖ్యాతోపాత్తక్రియాయాః సర్వనామపరామర్శాయోగ్యత్వేనాధ్యాహారాదినాఽపిన నిర్వాహః ।

అపి చ, పాకక్రియా భవతీత్యర్థే పచతి భవతీత్యాస్యానాపత్తిః, పచతి వ్రజతీత్యస్యాపతిశ్చ । న చ తథా తథా వ్యుత్పన్నానాం తథా బోధస్య తథా తథా శక్తిగ్రహస్య ససత్త్వేన కథమాపత్తయ ఇతి వాచ్యమ్, బోధస్య వ్యుత్పత్త్యనుసారిణో జాయమానత్వేఽపి తాదృశేర్థే సాధుత్వస్యాపాద్యత్వాత్, సాధుత్వస్యార్థఘటితత్వాత్ । తచ్చ తదర్థనిరూపణాభియుక్తవైయాకరణాసమ్మతార్థ ఏవ, నాన్యత్రేత్యేతావదిహోచ్యతే ।

న చైవమేధామిత్యస్య క్రియాప్రధానత్వానాపత్తిస్తిజన్తత్వాభావాదితి వాచ్యమ్, లిటో వాచకత్వాదాప్తస్యార్థికత్వేన చాన్యస్య ప్రధానత్వం యోగ్యస్యాభావేన, అర్థాత్ తస్యా ఏవ ప్రాధాన్యాత్, 1 [fn ఆఖ్యాతపదేన క్వచిద్ ధాతోర్గ్రహణమ్ । అత ఏవ 'నామాఖ్యాతోపసర్గనిపాతాః' ఇత్యత్ర భాష్యే ప్రకృతిత్వేనోల్లేఖః । అత ఏవ చ 'నామాన్యాఖ్యాతజాని' ఇతి శాకటాయనః । "ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేన క్రియాసాతత్యే" ఇత్యత్ర త్వేతన్మతే ఆఖ్యాతప్రకృతికతిజన్తే లక్షణా । 'భావప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇత్యత్రాపి త్వేతన్మతే ఆఖ్యాతప్రకృతికతిజన్తే లక్షణా । 'భావప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇత్యత్రాపి ఆఖ్యాతపదేన ధాతుర్గ్రాహ్యః ।

శబ్దరత్నకారస్తు -- ఆఖ్యాతపదేన తిఙన్తస్య గ్రహణమభిప్రైతి । నిరుక్తప్రామాణ్యాత్ శబ్దశాస్త్రే క్వచిత్ తిఙన్తస్య గ్రహణమ్, క్వచిచ్చ ధాతోర్గ్రహణమాఖ్యాతపదేన । అత ఆఖ్యాతపదేన తిఙో గ్రహణమితి తార్కికోక్తమనాదరణీయమేవ ।] ఆఖ్యాతపదేన కృదాదేశరహితలాన్తగ్రహణే తు దోషశఙ్కైవ న, సత్త్వవాచకప్రత్యయాన్తత్వాభావేన 'సత్త్వప్రధానాని ' ఇత్యస్యాప్రవృత్తేశ్చ ।

కిఞ్చ, 'నానృతం వదేత్' ఇత్యనారభ్యాధీతే వచనే దర్శపూర్ణమాసప్రకరణస్థే చ వినిగమనావిరహాచ్ఛబ్దానృతమర్థానృతం చేత్యుభయమపి నిషిధ్యత ఇత్యన్యత్ర నిర్ణీతమ్ ।

తథా చ సాధుత్వనిర్ణాయకసూత్రవార్తికభాష్యకారైస్తిఙాం కర్తర్యేవ సాధుత్వకథనాత్ తదుల్లఙ్ఘనేన యాజ్ఞే కర్మణి భావనారూపేఽర్థే ప్రయుఞ్జానా మీమాంసకాదయశ్చతుర్థీమివ షష్ఠ్యాద్యర్థే కథం న ప్రత్యవయన్తు, కథం వా యజ్ఞో నావిగుణ ఇతి విచార్యమ్ । న చ నిర్మూలమేతదనుశాసనమ్, తస్మాత్ 'బ్రహ్మణేన నిష్కారణో ధర్మః షడఙ్గో వేదోఽధ్యేయో జ్ఞేయశ్చ' ఇతి శ్రుతేర్మూలత్వాత్ ।

పాణినీయం మహాశాస్త్రం పదసాధుత్వలక్షణమ్ ।
సర్వోపకారకం గ్రాహ్యం కృత్స్నం త్యాజ్యం న కిఞ్చన ।।

ఇతి పరాశరీయపురాణాచ్చ । జైమినిప్రభృతీనాం త్వత్ర తాత్పర్యాభావద్ న తదుక్తిః సాధుత్వనిర్ణాయికా । తదుక్తమ్ 'సాధుత్వజ్ఞానవిషయా సైషా వ్యాకరణస్మృతిః' ఇతి వ్యాకరణస్యాపి శక్తిగ్రాహకత్వం వృద్ధైరుక్తమ్ "శక్తిగ్రహం వయాకరణోపమాన" ఇత్యాదినా । న చైతేషామసాధుత్వే తతస్తత్తదర్థబోధస్తేషాం తేషాం న స్యాదితి వాచ్యమ్, వస్తుతోఽసాధుత్వేఽపి భ్రమాత్మకతజ్జ్ఞానసమ్భవాత్, సాధుత్వజ్ఞానస్య కారణత్వాభావాదసాధుత్వనిశ్చయస్య బోధప్రతిబన్ధకత్వాభావాచ్చేతి దిక్ ।

కిఞ్చ, ప్రథమాన్తవిశేష్యకబోధే కోదృశస్తణ్డుల ఇతి ప్రశ్నే, కీదృశశ్చైత్ర ఇతి ప్రశ్నే, కీదృశశ్చైత్ర ఇతి ప్రశ్నే చ, పక్వస్తణ్డులః, పాచకశ్చైత్ర ఇత్యుత్తరవత్ పచ్యతే పచతీత్యుత్తరస్యాప్యాపత్తిః । న చ 'పశ్య మృగో ధావతి, పచతి, భవతి' ఇత్యాదౌ క్రియాయాః కర్తృత్వకర్మత్వాదినాన్వయే తస్య అసత్త్వరూపతా న స్యాదితి వాచ్యమ్, కర్తృ కర్మేతరకారకతేవేనాన్వయితామాత్రేణ తథాత్వాత్, క్రియానాధారకారకత్వేనాన్వయాద్ వా, కర్మత్వాదేరప్రకారత్వాఙ్గీకారాద్ వా తత్త్వమ్ ।

న చైవమప్యసిద్ధస్య దశనకర్త్వాసమ్భవాత్ కథం ధావనస్య దర్శనకర్మతేతి వాచ్యమ్, సమూహస్యాసిద్ధత్వేఽవి అవయవశః సిద్ధత్వేన ప్రత్యక్షకర్మత్వోపపత్తేః ।

నన్వేవమపి రోదితీవ పతతీత్యాదౌ క్రియయోరుపమానోపమేయభావసత్త్వాత్ సాధారణధర్మాధారత్వరూపస్య సత్త్వస్య "తేన తుల్యమ్" [5 l1 l195] ఇతి సూత్రకైయటాద్యుక్తస్య సత్త్వేనాసత్త్వరూపతాభఙ్గః l న చ ప్రత్యయోత్తరమివశబ్దశ్రవణేన ధాత్వర్థయోరుపమా దుర్లభతి వాచ్యమ్, తిఙన్తోత్తరమివశబ్దశ్రవణేన తదర్థయోస్తసయాః సులభత్వాత్ l న చాత్ర కర్త్రోరేవోపమానోపమేయభావోఽస్తు, తస్య క్రియాం ప్రతి విశేషణత్వేన తత్త్వాసమ్భవాదితి చేత్, న ; తిఙతసభభివ్యాహృతేవశబ్దస్య సాదశ్యార్థక్తవాభావాత్ l

తదుక్తం ?0భాష్యే?0 "న వై తిఙన్తేనోపమామస్తీతి, కిన్తు తత్రత్య భావనార్థ ఇవ శబ్దః" ఇతి కైయటః l అత ఏవాలఙ్కారికా అపి 'లిమ్పతీవ తమోఙ్గాని' ఇత్యాదావుత్ప్రేక్షామేవోదాజహ్రుః l

సర్వనామపరామర్శయోగ్యత్వరూపమేవాసత్త్వం క్రియాయా ఇత్యన్యే l నను వైయాకరణమతేఽపి "పచతి కల్పం దేవదత్తః" ఇత్యత్రాన్వయో దురుపపాదః, ఆఖ్యాతాస్య ధర్మివాచకత్వేఽపి కల్పాన్తేన క్రియావిశేష్యకబోధజననేనాబేదస్య బాధాత్ l భేదేనాన్వయస్తు నామార్థయోరవ్యుత్పన్న ఇతి చేత్, న ; యతో నాస్మాకం భావనాయా దేవదత్తేఽన్వయః, తస్యా ఆఖ్యాతే విశేష్యత్వాత్ l నాపి దేవదత్తస్య తస్మాత్, కారకవిభక్త్యన్తత్వాభావేన తదన్వయే మానాభావాత్, ఆఖ్యాతార్థాశ్రయాన్వయేన తదంశే భావనాయా నిరాకాఙక్షత్వాచ్చ l కిన్త్వాఖ్యాతార్థాశ్రయేఽభేదేన తస్య విశేష్యకాఙక్షాయాః సత్త్వేన తదన్వయస్యైవోచితత్వాద్ నామార్థయోరిత్యస్యాస్వనామజన్యప్రతీతివిశేష్యయోరభేదేనైవాన్వయ ఇత్యర్థః, న తు తయోరేవాభేదాన్వయ ఇతి న దోషః l

నన్వేవమపి త్వద్రీత్యా పచతి భవతీత్యాదౌ సమానవాక్యే తిఙ్ద్వయలాభేన తద్వ్యావృత్త్యర్థం "తిఙ్ఙతిఙ" [8 l1 l28] ఇతి సూత్రే అతిఙగ్రహమస్యావశ్యకత్వేన తత్ప్రత్యాఖ్యానపరభాష్యవిరోధ ఇతి చేత్, న ; లౌకికైకవాక్యత్వసతత్వేఽపి 'ఏకతిఙ్వాక్యమ్' ఇతి స్వపరిభాషితస్యాసత్త్వాదితి భాష్యాశయాత్ l లౌకికైకవాక్యత్వఞ్చ1 [fn 'తిఙ్సుబన్తచయో వాక్యమ్' ఇతి ముద్రితామరకోశపుస్తకసమ్మతః పాఠః l] 'సుప్తిఙన్తచయో వాక్యం క్రియా వా కారకాన్వితా' ఇతియమరేణోక్తమ్ l అత్ర 'వా' శబ్దః సముచ్చయే l

?0ఏవఞ్చ?B?0, కారకాన్వితక్రియాబధకసుప్తిఙన్తచయ ఇత్యర్థః l సుప్ చ తిఙ్ చ సుప్తిఙ్, సుబ్భిశిష్టం తిఙ్ సుప్తిఙ్, తయోరేకశేషేఽన్తచయానాం త్రయాణామపి లాభః l క్రియా వేత్యనేన నిరర్థకపదసముదాయవ్యావృత్తిః l

యత్తు 'వా' శబ్దస్వారస్యాదర్థస్యాపి వాక్యత్వమితి l తత్, న ; అర్థే వాక్యశబ్దాప్రయోగాత్, "వచోఽశబ్దసంజ్ఞాయామ్" [7 l3 l67] ఇతి నిషేధేన కుత్వానాపత్తేశ్చేతి దిక్ l

తత్సిద్ధమాఖ్యాతార్థాశ్రయాపేక్షయా ధాత్వర్థః ప్రధానమితి l ఏవఞ్చ దేవదత్తః పచతీత్యత్రైకదేవదత్తకర్తృ కపాకానుకూలక్రియేతి బోధః l తణ్డులః పచ్యతే చైత్రేణేతి కర్మలకారే త్వేకచైత్రాశ్రయికా ఏకతణ్డులాభిన్నాశ్రయికా యా విక్లిత్తిః, తదనుకూలా వర్త్మానా భావనేతి భావనావిశేష్యక ఏవ బోధ ఇతి ప్రాఞ్చః l

?0నవ్యాస్తు?0 'పక్వస్తన్డులః' ఇత్యాదౌ కర్మకృత్సభభివ్యాహారే ఫలవ్యాపారయోర్వ్యత్యాసేన బోధస్యావశ్యకతయా కర్మాఖ్యాతేఽపి ఫలవిశేష్యకఏవ బోధః । అత ఏవ ప్రత్యాయార్థే సాక్షాత్సమ్బన్ధేన ప్రకృత్యర్థవిశేష్యాన్వయిత్వస్య సర్వత్ర క్లృప్తస్య న త్యాగః । అన్వయిత్వం విశేష్యతయా విశేషణతయా వా । అత ఏవ కర్తృ లకారే న ఫలవిశేష్యకో బోధః, క్లృప్తప్రాగుక్తనియభఙ్గాపత్తేః । అత ఏవ 'ఇష్యతే పుత్రః' ఇత్యర్థే పత్రీయతతి న ప్రయోగః, భిన్నార్థత్వాత్ । కిన్తు 'పుత్రమిచ్ఛత' ఇత్యత్రార్థ ఏవ । క్యజన్తాత్ కర్మణి ప్రత్యయస్తు దుర్లభః, అకర్మకత్వాదితి స్పష్టమ్ "సుప్ ఆత్మనః" [3।1।8] ఇత్యత్ర 1 [fn అత్ర హి ---'ఇష్టః పుత్రః, ఇష్యతే పుత్రః' ఇత్యత్ర యది క్యచ్ భవతి, తదేచ్ఛామాత్రస్య క్యచాఽభిధానాదవశ్యం కర్మణోఽభిధానాయ తద్వాచినా ప్రత్యయేనోత్పత్తవ్యమ్ । యథా పుత్రీయతీతి కర్త్రభిధానాయ తిపేత్యాశయికా ఇచ్ఛాక్యజన్తాత్ కర్మణి ప్రత్యయోత్పత్తిః కథన్నేతి శఙ్కా 'అథేహ క్యచా భవితవ్యమ్ -- ఇష్టః పుత్రః, ఇష్యతే పుత్రః' ఇత్యాదిశబ్దేన కృతా ।

యదా క్రియాఫలస్య కర్త్రః ప్రాధాన్యం ప్రతిపిపాదయిషితమ్, తదా వాక్యమేవ ప్రయుజ్యతే -- 'ఇష్టః పుత్రః' ఇత్యాది, న తు క్యజన్తః, తస్యాకర్మకత్వాత్ కర్మణి ప్రత్యయానుత్పాదాదిత్యాశయేన సమాధానమాహ -- 'కేచిత్ తావదాహుః -- న భవితవ్యమిత్యాది । పునశ్చాగ్రే -- 'సమానార్థేన వాక్యేన భవితవ్యమ్, ప్రత్యయాన్తేన చ । యశ్చేహార్థో వాక్యేన గమ్యతే' ఇతి । వివరణవిప్రియమాణయోః సమానార్థకత్వమితి తత్తాత్పర్యమ్ । '] ?0భాష్యే?0 ।

కాలస్య తు వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ సమ్పూర్ణధాత్వర్థ ఏవాన్వయః । తేన వ్యాపారాపగమే విక్లిత్తిసత్త్వే 'పచ్యతే' ఇతి స్యాత్, 'అపాచి' ఇతి న స్యాత్ । ఏవం ఫూత్కారాదిదశాయాం విక్లిత్త్యనారమ్భే 'పచ్యతే' ఇతి న స్యాదిత్యపాస్తమ్ । తత్రాభిమతఫలజననే సతి తన్నిష్పాదకసకలవ్యాపారాపగమే భూతత్వం ఫలావచ్ఛిన్నతాదృశసకలవ్యాపారస్య భావిత్వే భవిష్యత్వం యావచ్చాభిమతఫలప్రయోజకక్రియాయాః సమాప్తిర్న భవతి, తావద్ వర్తమానత్వమిత్యాద్యనుపదమేవ వక్ష్యామ ఇతి ప్రాహుః ।

భావలకారే తు వ్యాపార ఏవ విశేష్యః క్తాన్తాదౌ సామానాధికరణ్యసమ్బన్ధేన వ్యాపారయోరేవ పరస్పరమన్వయదర్శనేనౌత్సర్గికస్య వ్యాపారనిష్ఠఫలవిశేష్యత్వస్య త్యాగే మానాభావాత్ తిఙ్కు ధాత్వర్థానువాదక ఏవ కాలద్యోతకత్వం త్వస్త్యేవ, సఙ్ఖ్యా తు తత్ర నాస్త్యేవ, సఙ్ఖ్యాన్వయికర్తృ కర్మణోఽప్రతీతేః, ధాత్వర్థస్తు

సఙ్ఖ్యాన్వయాయోగ్య ఏవ, ధాత్వర్థబహుత్వే 'మైత్రేణ స్థీయతే, సుప్యతే' ఇత్యానాపత్తేశ్చ ।

ఏవఞ్చ సఙ్ఖ్యాయా అభావే ఉత్సర్గత ఏకవచనమేవ । మధ్యమీత్తామవపిన స్తః, తిఙసమానాధికరణయుష్మదాద్యభావాత్ । 'ఉష్ట్రాసికా ఆస్యన్తే, హతశాయికాః శప్యన్తే' ఇత్యత్ర "సార్వధాతుకే యక్" [3।1।67] ఇతి సూత్రస్థభాష్యప్రయోగదేవ బహువచనం సాధ్వితి వదన్తి

। 'ఆకాశోఽస్తి' ఇత్యాదౌ చైకాకాశాభిన్నాశ్రయకః స్వరూపధారణానుకూలో వర్తమానో వ్యాపార ఇత్యాదిక్రమేణో హ్యమితి దిక్ ।

అథాఖ్యాతార్థవర్త్మానత్వాదీనామన్వయప్రకారస్తల్లక్షణాని చోచ్యన్తే

తత్ర వర్తమానత్వాదీనాం ధాత్వర్థేఽన్వయః, న కర్తృ కర్మణోః, అతీతక్రియే కర్త్రి పచతీత్యాపత్తేః, అపాక్షీదిత్యనాపత్తేశ్చ, వర్త్మానక్రియావాచకాద్ధాతోర్లడిత్యాద్యర్థక - "వర్త్మానే లట్" [3।2।123] ఇత్యాదిభిః సూత్రైర్ధాత్వర్థేఽన్వయస్యైవ బోధనాచ్చ । స చ సమ్పూర్ణధాత్వర్థవ్యాపారే ఇత్యుక్తమేవ । న చామవాతజడీకృతకలేవరే బోధనాచ్చ । స చ సమ్పూర్ణధాత్వర్థవ్యాపారే ఇత్యుక్తమేవ । న చామవాతజడీకృతకలేవరే ఉత్థానానుకూలయత్నస్య విద్యమానతయోత్తిష్ఠతీతి ప్రయోగాపత్తిః, తస్యోత్థానోద్దేశ్యకత్వేఽపి ఉత్థానప్రయోజకత్వాభావాత్ । అత ఏవ తత్ర 'ఉత్థానాయ యతతే, నోత్తిష్ఠతి' ఇత్యేవ ప్రయోగః । యాగపాకాద్యుద్దేశ్యకకుణ్డమణ్డలక్రయణాదియత్నవ్యాపారావాదాయ యాగాద్యర్థమ్ 'యతతే' ఇత్యాదివత్ 'యజతి, పచతి' ఇత్యాదివారణాయ ప్రయోజకతావిశేషస్యైవ సమ్బన్ధస్యాభ్యుపేయత్వాత్ । ఏవమ్ 'గచ్ఛతి' ఇత్యాదివారణాయ ప్రయోజకతావిశేషస్యైవ సమ్బన్ధస్యాభ్యుపేయత్వాత్ । ఏవమ్ 'గచ్ఛతి' ఇత్యాదివారణాయ ప్రయోజకతావిశేషస్యైవ సమ్బన్ధస్యాభ్యుపేయత్వాత్ । ఏవమ్ 'గచ్ఛతి' ఇత్యాదావుత్తరదేశసంయోగాద్యనుకూలక్రియారూపే ధాత్వర్థే తదన్వయః । తశ్యతీత్యత్రాపి ప్రతియోగిసహితనాశసామగ్రీరూపధాత్వర్థే తదన్వయః । అతస్తస్యాం సత్యాం నశ్యతి, అతీతాయామ్ 'నష్టః' ఇత్యాద్యుపపద్యతే ।

?0కేచిత్తు?0 -- షడ్భావవికారేషు నాశస్యాపి గణితత్వాదుత్పత్తివత్ సోఽపి చరమక్షణసమ్బన్ధ ఏవ తత్సత్త్వే నశ్యతీతి తదత్యయే నష్ట ఇత్యాహుః ।

'నశ్యతి, నఙ్క్ష్యతి, నష్టః' ఇత్యత్ర క్రమేణ ప్రత్యయేన వర్త్మానా, భవిష్యన్తీ, అతీతా చోత్పత్తిః, ప్రతియోగిత్వం చ లక్ష్యతే । తథా చ తాదృశోత్పత్తిమననాశప్రతియోగీత్యాదిక్రమేణ బోధః । అత ఏవ నాశస్య నిత్యత్వాత్ సర్వదా నశ్యతీతి, శ్వో నఙ్క్ష్యతి పటాదౌ పరశ్వో నఙ్క్ష్యతి, ప్రపూర్వదిననష్టే పూర్వేద్యుర్నష్ట ఇత్యాపత్తిర్నేతి ?0నైయాయికనవ్యాః?0 ।

నాశత్వముత్పత్తిమదభావత్వమ్ । తథా చ ధాతుప్రతిపాద్యతావచ్ఛేదకోత్పత్తావేవ కాలాన్వయ ఇతి ?0తన్నవ్యతరాః?0 ।

కాలశ్య క్రియారూప ఏవ, నాతిరిక్తః,; మానాభావాద్, గౌరవాచ్చేతి తన్త్రాన్తరే స్ఫుటమ్ । న చ 'క్రియాభేదాయ కాలస్తు సఙ్ఖ్యా సర్వస్య భేదికా' ఇతి ?0వాక్యపదీయవిరోధః?0 । నహి స్వపరిచ్ఛేదకత్వం స్వస్యైవోపపద్యత ఇతి వాచ్యమ్, తత్ర కాలశబ్దేన తద్గతవర్తమానత్వాదేరేవ వివక్షణాత్ ।

'కాలో౭తిరిక్తః' ఇతి మతే వా తత్ ।

అన్యదీయక్రియయా౭న్యదీయక్రియాపరిచ్ఛేదసమ్బన్ధ ఇత్యపి ?0కేచిత్?0 ।

?0ఏవఞ్చ?0 తస్య ధాతునోక్తత్వాత్ తద్గతం వర్తమానత్వాది లడాదిద్యోత్యమ్, ద్యోతకత్వఞ్చ శక్త్యాధాయకత్వమ్ । తచ్చ నానార్థేషు శక్తస్య స్వసంనిధానేన శక్తిపరిచ్ఛేదకత్వమ్ । నను చ వాచ్య ఏవాస్తు, అనేకధాతూనాం తత్ర

శక్తికల్పనే గౌరవాపత్తేః, ఏకస్య లట ఏవ శక్తికల్పనౌచిత్యాచ్చ ।

కిఞ్చ, 'వర్త్మానే లట్' [3।2।123] ఇతి విశిష్య విధానే౭పి తత్రాశక్తౌ కర్త్రా౭పి వాచ్యో న స్యాత్, స్యాచ్చ ద్యోత్య ఏవ, అవిశేషాత్ ।

కిఞ్చ, వర్తమానత్వవిశిష్టక్రియాబోధం ప్రతి లట్సమభివ్యాహారస్య కారణత్వం వాచ్యమ్ । తథా చ తుల్యత్వాల్లటో వాచకత్వమేవోచ్యతామ్ । న చ వాచ్యత్వే విశేషేణ సామాన్యస్య1 [fn అత్రేదం బోధ్యమ్ -- తక్రన్యాయేన బాధ్యబాధకత్వేన సమ్మతశాస్త్రజన్యబోధీయవిషయతయోర్యత్ర వ్యాప్యవ్యాపకభావస్తత్ర బాధకశాస్త్రీయవ్యాప్యవిషయతాశ్రయాతిరిక్తత్వేన బాధ్యశాస్త్రీయవిషయతాశ్రయే సఙ్కోచః । ఏవఞ్చ -- ఏకకార్యవినియోగోద్దేశ్యేన ప్రవృత్తివాక్యకదమ్బఘటకవ్యాపకధర్మావచ్ఛిన్నే తాదృశవాక్యకదమ్బఘటకవ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్నాతిరిక్తత్వేన సఙ్కోచ ఇతి న్యాయస్వరూపమ్ । అత్ర కౌణ్డిన్యాత్వరూపవ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్నాతిరిక్తత్వేన బ్రాహ్మణత్వరూపవ్యాపకధర్మావచ్ఛిన్నే సంకోచః । ఏవంఁచ తక్రదానతః పూర్వం పరం వా కౌణ్డిన్యోద్దేశకం న దధిదానమితి దిక్ ।] తక్రకౌణ్డిన్యన్యాయాద్ వాధే కర్తృర్వాచ్యత్రైవ న స్యాదితి వాచ్యమ్, 'సః కర్మణి' [3।4।69] ఇత్యస్య నిరవకాశత్వాదితి చేత్, న ;"మాఙి లుఙ్" [3।3।175] "లట్ స్మే" [3।2।118] ఇత్యాదౌ చారితార్థ్యాత్, ఏకధాతుప్రకృతికానేకలడాదేశానాం తత్ర శక్తికల్పనే గౌరవాచ్చ । తస్మాద్ ద్యోతకత్వమేవ ।

తత్ర వర్త్మానత్వం ప్రారబ్ధపరిసమాప్తత్వమ్, భూతభవిష్యద్భిన్నత్మ్ ; వా । భూతత్వం 'విద్యమానధ్వంసప్రతియోగిత్వమ్' భవిష్యత్వఞ్చ 'వర్తమానప్రాగభావప్రతియోగిసమయోత్పత్తికత్వమ్ । ప్రాగభావానఙ్గీకారే తు శబ్దప్రయోగాధికరణకాలధ్వంసాధికరణసమయోత్పత్తికత్వం తత్ । తస్య చ వ్యాపారసముదాయరూపక్రియాయామన్వయః । అవయవవ్యాపారేష్వేవాన్వయ ఇతి తు న యుక్తమ్, తథా సత్యవయవానాం త్రిక్షణావస్థాయిత్వేన తత్ర తస్యాసమ్భవేన పచతీతి ప్రయోగస్య విషయలాభ ఏవ న స్యాత్ । 'పఞ్చకృత్వః పచతి'

ఇత్యత్రాప్యతిశయతృప్త్యాదిఫలేనైకీకృతావృత్తిగణితపాకసముదాయే వర్త్_మానత్వాదీనామన్వయః ।'

?0క్వచిత్తు?0 'ప్రకృతః కటం దేవదత్తః' ఇత్యాదావవయవే సముదాయరూపారోపేణ, అవయవగతాతీతత్వస్యైవ సముదాయే ఆరోపేణ వా భూతకాలప్రయోగ ఇతి స్పష్టమ్ "నిష్ఠా" [3।2।102] ఇతి సూత్రే భాష్యే ।

న చాత్మాస్తి, పర్వతాస్తిష్ఠన్తి, స్థాస్యన్తి, అస్థుః ; ఇత్యాదివ్యవహారానుపపత్తిః, క్రియాయా ఆరబ్ధత్వాభావేన ప్రాగుక్తవర్త్_మానత్వాభావాద్ భూతత్వభవిష్యత్వయోరభావాత్ ; చేతి వాచ్యమ్, తత్తత్కాలికానాం రాజ్ఞాం క్రియా ఆదాయ తద్విశిష్టాత్మసత్తాదేరుక్తవర్త్_మానత్వాదిసమ్భవాత్ । ఏవమ్ 'ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్' ఇత్యాద్యుపపద్యతే । స్పష్టఞ్చేదమ్ "వర్త్_మానే లట్" [3।2।123] ఇత్యత్ర భాష్యే ।

ఏవం భూతాద్యతనపరోక్షక్రియార్థకాల్లిట్ । 'పపాచేత్యాదివాక్యజబోధే భూతత్వసన్దేహానుదయాద్ భూతత్వాదేరివానద్యతనత్వాదేరపి బోధవిషయత్వామ్ ।

పరోక్షత్వఞ్చ వక్తృసాక్షాత్కారతజ్జన్యాసంస్కారాన్యతరావిషయత్వమ్ । నన్వత్ర 'పరోక్షే' ఇతి విశేషణమసఙ్గతమ్, సాధ్యత్వేనాభిధీయమానః, గుణభూతావయవః, క్రమికవ్యాపారాణామేకఫలజనకత్వరూపయైకబుద్ధ్యా విషయీకృతః సమూహః క్రియా ।

తత్రా యద్యప్యవయవాః ప్రత్యక్షా ఏవ, అత ఏవ 'పశ్య మృగో ధావతి' ఇత్యాదౌ క్రియాయా దర్శనకర్మతా । తథాప్యవయవానాం మేలనాభావేన సముదాయస్య సర్వస్యాపి పరోక్షత్వేనావ్యావర్తకత్వాత్ । తదుక్తం ?0భాష్యే?0 --

క్రియానామియమత్యన్తాపరిదృష్టా, న శక్యా పిణ్డీభూతా నిదర్శయితుమ్' ఇతి సా [సర్వాప్య ?] నుమానగమ్యేతి చేత్, నః తదనుకూలశక్తిమతాం వ్యాపారావిష్టానాం సాధనానాం పారోక్ష్యస్యేహ వివక్షితత్వాత్ । తేన క్రియానావిష్టసాధనమాత్రప్రత్యక్షేఽపి లిట్, యథా -- పపాచేతి ।

ఏవం స్వవ్యాపారసయ్ వర్త్_మానస్య వాయసఙ్గాదినా స్వయమప్రతిసన్ధానే తత్తత్కార్యేణానుమితౌ సఖ్యాద్యుక్త్యా వా జ్ఞానే భవత్యేవ లిట్, యథా -- 'బహు జగదపురస్తాత్ తస్య మ.తా కిలాహమ్' ఇతి, 'వ్యాతేనే కిరణావలీముదయనః' ఇత్యపి "నిష్ఠా" [3।2।102] ఇతి సూత్రభాష్యోక్తరీత్యా భూత్వానద్యతనత్వపరోత్రత్వానామారోపేణోపపన్నమ్ ।

ఆరోపఫలం తు గ్రన్థేఽతి సుకరత్వశీఘ్రనిష్పాద్యత్వాదిప్రత్యాపన్నమేవ । తత్ఫలం తు తత్కాలికాధ్యేతృణాం స్వశిష్యాణామర్థప్రవివేకాదిఫలకమముం గ్రన్థం జ్ఞాతుముత్సుకానామాహ్లాదనమేవ । పరోక్షత్వారోపోఽథైతత్ఫలక ఏవ ।

ఏవం సూక్ష్మకాలేన కరిష్యామి యత్నకరణకాలే స్వేనాపి సాక్షాత్కర్తుమశక్యమిత్యేవం బోధనాదనాయాసేన గ్రన్థకరమమపి వ్యఙ్గ్యమ్ । సూర్యోపమాప్యేతతోప్షిక్తైవ । ఇతరగ్రన్థేభ్యోఽస్మిన్ గ్రన్థే, తత్కర్తృభ్యశ్చ స్వస్మిన్ వ్యతిరేకోఽపి వ్యఙ్గ్యః । భవిష్యతః ప్రయోగకాలే వాస్తవమేవ పోరక్షత్వమితి న తదంశే ఆరోపాపేక్షేత్యపి వదన్తి ।

?0కేచితు?0 క్రియయామేవ పారోక్ష్యమ్, న చ సర్వాపి సా పరోక్షైవేత్యవ్యావర్తకం తత్, అవయవశః ప్రత్యక్షత్వాత్ । న [చ] ప్రత్యేకం న క్రియాత్వమ్, తావతాపి ధాత్వర్థత్వక్షతేః, క్రియాత్వస్యావయవావయవిసాధారణత్వాచ్చ ।

కిఞ్చ, ధాతోరిత్యస్య ధాత్వర్థే లక్షణాయాం స్వవాచ్యత్వం సమ్బన్ధః, సాధనలక్షణాయాం స్వవాచ్యసాధనత్వం సమ్బన్ధ ఇతి గౌరవమ్ । అవయవాశ్రయత్వాదేవ చ దేవదత్తస్య కర్తృత్వాది సఙ్గచ్ఛత ఇత్యాహుః ।

అనద్యతనత్వం చాతీతరాత్రేః పశ్చార్ధేనాగామిన్యాః పూర్వార్ధేన చ కాలోఽద్యతనః, తద్భిన్నత్వమ్ । ఏవమనద్యతనే భవిష్యతి లుట్, భవిష్యత్సామాన్యే లృట్ ; ఇత్యాది తత్తదనుశాసనవలాద్ వ్యవహారాచ్చ బోధ్యమ్ ।

?0అథ విధ్యాదౌ విహితలిఙర్థే క్షఞ్చిదుచ్యతే

తత్ర విధిః = ప్రేరణమ్, యథా నికృష్టస్య భృత్యాదేః । నిమన్త్రణమ్ = నియోగకరణమ్, ఆవశ్యకే శ్రాద్ధభోజనాదౌ ప్రవర్త్తనమ్ । ఆమన్త్రణమ్ = కామచారానుజ్ఞా । అధీష్టః = సత్కారపూర్వకో వ్యాపారః । తచ్చతుష్టయానుస్యూతప్రవర్తనాసామాన్యం విధ్యర్థః । విధ్యాదిసూత్రే చతుర్ణాం పృథగుపాదానం స్పష్టార్థమ్ । ప్రవర్తనాత్వం శక్యతావచ్ఛేదకమ్ । తదతిరిక్తాంశస్య ప్రమాణాన్తరలక్ష్యత్వాన్న శక్యత్వమ్ ।

న చ "ప్రేషాతిసర్గప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చ" [3।3।163] ఇతి సూత్రే ప్రైషాదిగ్రహణం వ్యర్థమ్, నిమన్త్రణాదౌ కృత్యాభావార్థం తస్యావశ్యకత్వాత్ । లోడ్విధానం ప్రాప్తకాలార్థమ్ ప్రవర్తనా చ ప్రకృత్యనుకూలో వ్యాపారో వక్త్రభిప్రాయః । స చేచ్ఛావిశేషరూపః, ఇచ్ఛాగతవైజాత్యస్య శక్యతావచ్ఛేదకత్వేన లాఘవాత్ ।

అత ఏవ ప్రార్థనస్య పృథగ్ గ్రహణ్ । తత్ర వక్త్రిచ్ఛాసత్త్వేఽపి తస్యానియమేనాప్రవర్తకతయాఽత్ర వైజాత్యనివేశస్యావశ్యకత్వాత్ । ఇచ్ఛా చ లోకే పరుశనిష్ఠా, వేదే త్వాతీశ్వరనిష్ఠైవ, 'నైవేశ్వర అజ్ఞాపయతి, నాపిధ్మసూత్రకారాః పఠన్తి' ఇతి భాష్యాత్ । తక్ష హీశ్వరాజ్ఞా వేదః । ప్రవర్తకత్వం చ స్వాతాన్త్యే సతి తాదృశర్థబోధకలిఙాద్యుచ్చారయితృత్వాదికమేవ ।

యత్తు, ఇష్టసాధనత్వమేవ సవయాపారః, ఇష్టసాధనతాజ్ఞానస్య ప్రవృత్తిసామాన్యే హేతుత్వావధారణేన తస్యైవ వాచ్యత్వౌచిత్యాత్ । ఇష్టం చ క్వచిత్ సాక్షాత్కర్తురేవ క్వచిత్

పరమ్పరా । అత ఏ చ 'ఆచార్యప్రేరితోఽహం గామానయామి' ఇత్యాదావాచార్యాదేః ప్రవర్తకత్వవ్యవహారః సఙ్గచ్ఛతే । భవత్ప్రేరణయాఽహమధ్యాపయామి, న కిఞ్చిన్మమేష్టమితి వ్యవహారస్తు న మే సాక్షాత్ కిఞ్చిదిష్టమిత్యేవమ్పరః ।

ప్రవర్త్తకత్వఞ్చ పవృత్తిజనకేష్టసాధనత్వబోధలిఙాద్యుచ్చారయితత్వాదికమేవ । న చ రాజప్రేరితపదాతేస్తాదృశలిఙాద్యుచ్చారయితృత్వేన ప్రవర్తకత్వాపత్తిః, న చేష్టాపత్తిః, 'పదాతిప్రేరితోఽహం నేదం కుర్వే, కిన్తు రాజప్రేరితః' ఇతి వ్యవాహారానాపత్తేః, ఇతి వాచ్యమ్,స్వాతన్త్ర్యే సతీతి విశేషణాత్ । పిశునప్రేరితరాజ్ఞ్యపి స్వాతన్త్ర్యమస్త్యేవ । బలాత్కారేణ గుర్వాదిప్రేరితబాలాద్యధ్యాపనేఽపి తదభావప్రయుక్తగుర్వాదిక్రోధజన్యతాడనాభావ ఏవేష్టః ।

యద్యపి "స్వరితఞితః" [1।3।72] ఇత్యాదౌ క్రియాఫలశబ్దేన ప్రత్యాసత్త్యాధాత్వర్థభూతమేవ ఫలం గృహ్యతే, తథాపీహ తథాగ్రహణే న కిఞ్చిన్మానమ్ । త చేష్టసాధనతాజ్ఞానం న ప్రవర్త్తకమ్, అనిష్టసాధనే ఉదాసీనే చ 'కష్టం కర్మ' ఇతి న్యాయేన ద్వేషాదప్రవృత్తేరితి వాచ్యమ్,ఆన్తరాలికశ్రమే ద్వేషాభావదశాయా తదజ్ఞానదశాయాం వా ప్రవృత్త్యాపత్తేః । న చ చికీర్షాయాం సత్యామిష్టాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ఇష్టసాధనత్వజ్ఞానం వినా తస్యా ఏవాభావాత్ ।

ఏవఞ్చేష్టసాధనత్వమేవ లిఙశక్యమ్ । తచ్చ స్వర్గాదిసాధనత్వేనైవ, తేన రూపేణ జ్ఞానస్యైవ ప్రవర్త్తకత్వాత్ ; న త్విష్టత్వేన, తస్య స్వరూపసత ఏవ హేతుత్వేన తజ్జ్ఞానానపేక్షణాత్, బహువిత్తవ్యయాయాససాధ్యే ఆముష్మికే చ విశిష్య తజ్జ్ఞానం వినా ప్రవృత్త్యభావాచ్చ ।

తత్ర నానార్థత్వపరిహారాయ తదాదావివ శక్యతావచ్ఛేదకానామనుగమికేచ్ఛేతి బోధ్యమ్ । యథా బుద్ధివిషయత్వరూపేణోపస్తితఘటత్వపటత్వాదిశాలిషు బుద్ధివిషయతావచ్ఛేదకవతి తదాదిపదం శక్తమిత్యేవ తదాదేః శక్తిగ్రహః । బుద్ధివిషయత్వముపస్థితావుపలక్షణయానుగమకమాత్రమ్, న తు తదంశే శక్తిః । ఏవమిహాపి లిఙాదిరిచ్ఛావిషయతావచ్ఛేదకస్వర్గత్వాదివత్సాధనత్వశక్త ఇత్యేవ శక్తిగ్రహః ।

న చైవం తావతా తదాదౌ బుద్ధిః, ఇహేచ్ఛఆ వా ప్రవిష్టా । పదార్థోపస్థిరపి తదాదౌ ప్రకరణాదిమహిమ్నా బుద్ధివిషయతావచ్ఛేదకఘటత్వాదినోవేహాపి సమభివ్యాహృతస్వర్గపదమహిమ్నా స్వర్గాదిసాధనమిత్యే, న తు బుద్ధీచ్ఛయోః శబ్దబోధే భానమ్ ।

ఏవఞ్చ విశిష్యేష్టవాచ్ఛేదకస్వర్గత్వాదిప్రకారేణ శాబ్దబోధోత్పత్త్యా విధివాక్యాత్ ప్రవర్తకజ్ఞాననిర్వాహః ।

ఏవఞ్చ ఇచ్ఛావిషయతావచ్ఛేదకత్వోపలక్షితస్వర్గత్వాదివిశిష్టసాధనత్వే విధేశక్తిరితి ఫలితమ్ ।

న చైతస్యాపి స్వర్గకామాదిపదాల్లాభేన న తత్ర శక్తిః, కామాన్తపదాత్ స్వర్గాద్యుపస్తితావపి సాధనత్వబోధకాభావాత్, విశ్వజిదాదౌ తత్పదసమభివ్యాహారస్యాప్యభావాచ్చ । సామాన్యత ఇష్టసాధనత్వమాత్రే జ్ఞాతేఽపి పశ్చాద్విశేషజిజ్ఞాసాయాం తత్తత్పదకల్పనేతి త్వన్యదేతత్ ।

బలవదనిష్టానుబన్ధిత్వజ్ఞానం తు న ప్రవర్తకమ్, వహ్వాయాససాధ్యే ప్రవృత్త్యనాపత్తేః । తత్ర బహుతరదుః ఖస్యాపి జాయమానత్వాత్, అల్పదుఃఖస్యాపి కుతశ్చిద్ బలవత్త్వేనానుగతబలవత్త్వస్య దుర్వచత్వాచ్చ । న చైవం మధువిషసమ్పృక్తాన్నభోజనాదౌ ప్రవృత్త్యాపత్తిః, తత్తద్విషయకబలవదద్వేషస్య స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రతిబన్ధకత్వేనాదోషాత్ । అత ఏవాన్తరాలికక్రమే బలవద్ద్వేషవాన్ జ్యోతిష్టోమాదౌ న ప్రవర్తతే, అన్యస్తు ప్రవర్తత ఏవ ।

ఏతేన కృతిసాధ్యతవజ్ఞానం ప్రవర్తకమితయపాస్తమ్ । కృత్యసాధ్యే చన్ద్రమణ్డలాదిగ్రహణే ప్రవృత్త్యభావశ్చ తత ఇష్టాభావేన వృథాశ్రమజనకతయా ద్వేషాత్ । కృఞ్చాశక్తస్యాపి యత్కిఞ్చిత్కృతిసాధ్యే ప్రవృత్త్యాపత్త్యా మదంశవిశిష్టం ప్రవర్తకం వాచ్యమ్ ।

ఏవఞ్చ వేదేన తథాబోధయితుమశక్యత్వాన్న తచ్ఛక్యమ్ । యాగో మత్కృతిసాధ్యః, మతేకృతిసాధ్యత్వవిరోధిధర్మానధికరణత్వాత్ ; ఇత్యాద్యనుమానరూపలౌకికప్రమాణేనాపి తద్గ్రహసమ్భవేనాన్వయలభ్యత్వాచ్చ । యాగో మత్కృతిసాధ్యో భవత్వితి చికీర్షా తు లోకతస్తదవగమేనైవ సిద్ధా ।

అథేష్టసాధనత్వస్య విధ్యర్థత్వే 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యాదౌ తృతీయా న స్యాత్, కరణానభిధాన ఏవ తద్విధానాత్ । న చ యజ్యర్థగతసాధనత్వేఽభిహితేఽపి తద్విశషజ్యోతిష్టోమాదికార్థగతస్యానభిధానేన తృతీయా సిద్ధిః, జ్యోతిష్టోమయజ్యర్థయోరభేదాత్ । అత ఏవ 'దేవదత్తః పచతి' ఇత్యాదౌ దేవదత్తపదాదపి న తృతీయా । "అనభిహితే" ఇత్యస్యానభిహితసఙ్ఖ్యాక ఇత్యర్థ ఇతి వాదిభిరపి కృత్సాధారణ్యాయ కరమతత్సఙ్ఖ్యాన్యతరాభిధానే ఇత్యర్థోఽవశ్యం వాచ్యః; అన్యథా పచనీయస్యాల్పేత్యస్యాప్యాపత్తేరితి చేత్, న ; సవ్యాపారనిర్వ్యాపారసాధారణసాధనత్వాభిధానేఽపి కారణత్వశక్తేః, తదాశ్రస్య చానభిధానేనాదోషాత్ ।

నన్వేవమపి స్వర్గత్వవిశిష్టసాధనత్వం జ్యోతిష్టోమే బోధనీయమ్ ; న చ తత్ సమ్భవతి, స్వర్గత్వాదేర్గఙ్గాస్నానవాజపేయాదిజన్యస్వర్గాదిసాధారణ్యేన జ్యోతిష్టోమాదజన్యతానవచ్ఛేదకతయా తత్ర స్వర్గత్వాదివిశిష్టసాధనత్వబాధాత్ , న హి జన్యతానవచ్ఛేదకధర్మో జనకత్వనిరూపకే విశషణం వ్యభిచారాచ్చేతి చేత్, న ; విజాతీయతత్తత్సాధనత్వస్యైవ విధినా బోధాద్ న దోషః । వైజాత్యం చ విధేస్తథాశక్తిస్వీకారాదుపస్థితమ్ । ఏతదర్థమేవ విధేస్తత్తత్సాధనత్వే శక్తిరిత్యుక్తమ్ ।

ఏ్వఞ్చ కార్యవచ్ఛేదకధర్మవత్త్వరూపకార్యత్వస్యావచ్ఛేదకాగ్రహే దుర్గ్రహత్వాదేవ వైజాత్యకల్పనా, తద్విశిష్టే విదేః శక్తిశ్చేతి బోధ్యమ్ ।

యద్వా, స్వర్గత్వమేవ కార్యతావచ్ఛేదకమ్ ; అతిప్రసక్తస్యాప్యవచ్ఛేదకత్వే దోషాభావాత్ । నను తథా సతి స్వర్గత్వావచ్ఛిన్నస్యాపి అగ్ని హెూత్రాజ్యోతిష్టోమరూపకారమభావేనానుత్పత్త్యాపత్తిః, తథాప్యుత్పత్తౌ చ ఘటాదౌ రాసభవద్ వ్యభిచారాదగ్ని హెూత్రాదేరకారణత్వప్రసష్టః, ఏవం గుణాదావపి రూపాద్యాపత్తిరితి నాతిప్రసక్తమవచ్ఛేదకమితిచేత్, న ; అగ్ని హెూత్రాదిజన్యాపూర్వవిశిష్టసమవాయసమ్బన్ధేన స్వర్గత్వస్య తత్తద్విధావవచ్ఛేదకత్వాన్న దోషః ।

ఏవం తృణాదేరపి తృమత్వావాచ్ఛిన్నసంయోగసమ్బన్ధేన వహ్నిత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి తృమత్వేన హేతుతేతి న తత్రాపి వైజాత్యకల్పనా । అత ఏ 'వ్రీహిభిర్యజేత' ఇత్యాదౌ పరస్పరవ్యతిరేకేణ ప్రత్యేకం ఫలజనకత్వంఽపి న దోషః, 'వ్రీహిభిర్యష్టవ్యః' ఇతి సఙ్కల్పాపూర్వాచ్ఛిన్నసమయసమ్బన్ధస్యైవ వ్రీహికార్యతావచ్ఛేదకత్వేనాదోషాత్ । సఙ్కల్పాపూర్వే చ ఫలాపూర్వోత్పత్తౌ నష్టమితి ప్రయోగాన్తరే యవాదీనాముపాదానం నానుపపన్నమ్ ।

న చైవం రాసభస్యాపి ఘటహేతుత్వాపత్తిః, యవాదేః శ్రుత్వా తృణాదేరరణిమణ్యభావవతి స్తోమే తృమసత్త్వే తదభావేఽనుత్పత్తిరిత్యన్వయవ్యతిరేకసహకృతాద్యక్షాత్ తత్సిద్ధావపి రాసభస్య హేతుత్వే మానాభావాత్ । కిన్త్వవశ్యకల్ప్యదణ్డాదిభిరన్యథాసిద్ధిరేవ ।

ఏవం గుణఆదౌ రూపాపత్తిరపి న; తత్తద్రూపే తత్తద్ద్రవ్యస్య సమవాయికారణతాయా ఆవశ్యకత్వేన

విశేషసామగ్ర్యభావాదేవ తదభావోపపత్తేః ।

ఏతేన విధిలభ్యార్థవిచారకాలేవైజాత్యాస్వీకారే జ్యోతిష్టోమాగ్ని హెూత్రయోః ఫలసామ్యాపత్తౌ అల్పవిత్తవ్యయాయాససాధ్యాగ్ని హెూత్రేణైవ సిద్ధౌ శ్రమాద్యధిక్యేన ద్వషాదప్రవృత్తౌ జ్యోతిష్టోమాశ్వమేఘాదవిధీనామననుష్ఠనాలక్షణాప్రామాణ్యాపత్తిరితి ?0మీమాంసకో?0క్తమపాస్తమ్ । యస్యైవ లౌకికప్రతిష్ఠాదిరూపఫలేచ్ఛా, తస్యైవ ప్రృవృత్తేః సమ్భవాచ్చ ।

అత ఏవ సకలశాస్త్రవిదాం యుధిష్ఠిరాదీనాం స్వల్పఫలకరాజ్యార్థం గోత్రజబ్రాహ్మణఆదిహననార్థం ప్రవృత్తిః । అత ఏవాధునికానాం కర్మాసంగత్వం జానతామపి బహువితవ్యయాయాససాధ్యేషు అగ్ని హెూత్రాద్యనుష్ఠానేషు లౌకికప్రతిష్ఠార్థం ప్రవృత్తిః సఙ్గచ్ఛతే ।

?0కిఞ్చ?0, 'సర్వేభ్యః కామేభ్యో హ దర్శపూర్ణమాసౌ' ఇత్యుక్తేస్తస్య నిత్యతయా కామ్యప్రయోగేణైవ ప్రసఙ్గాన్నిత్యకర్మసిద్ధిసమ్భవేన ప్రయక్తిలాఘవలోభాత్ పుత్రేష్ట్యాదౌ ప్రవృత్త్యనాపత్తౌ తవాపి పుత్రేష్ట్యాదీనామానర్థక్యం దుర్వారమ్ । న చ కృతాధానస్య పుత్రలోలుపస్య దర్శపౌర్ణమాసాత్ ప్రాగపి పుత్రేష్ట్యాద్యనుష్ఠానసమ్మతేనానర్థక్యపరిహారః ।

?0ఏవమపి?0 మారవధూదర్శపౌర్ణమాసానాం కామ్యేష్టిప్రవృత్తివిలోపో దుర్వారః స్యాత్; న చ సమానఫలానామపి కర్మణాం శక్తాశక్తభేదేన వ్యవస్థా । అత ఏవ --

సహస్రశక్తిశ్చ శతం శతశక్తిర్దశాపి చ ।

దద్యాదయఞ్చ యః శక్త్యా సర్వే తుల్యఫలాః స్మృతాః ।।

ఇతి ?0భారతం?0 సఙ్గచ్ఛత ఇతి చేత్, తుల్యే మమాపి । అత ఏ 'విత్తశాఠ్యం న కారయేత్' ఇతి తత్తద్వ్రతప్రకరణే పఠ్యత ఇత్యలమ్ ।

నను 'న కలఞ్జం భక్షయత్' ఇతి నిషేధవాక్యార్థానుపపత్తిః, కలఞ్జభక్షణాదేస్తృప్త్యాదిరూపేష్టజనకత్వేన తదభావస్య బోధయితుమశక్యత్వాదితి చేత్, న ; ఈదృశే విషయేఽనిష్టసాధనత్వస్య లిఙర్థత్వాత్ తత్రైవ నఞ్ తాత్పర్యగ్రాహక ఇత్యదోషః ।

?0యద్వా?0, న్‍్సమాభివ్యాహారే ప్రత్యవాయాభావరూపేష్టసాధనత్వం విధ్యర్థః, తదభావశ్చ నఞా బోధ్యతే, సాధనత్వఞ్చాయ తత్సత్త్వే నియమతః ప్రత్యవాయాభావః, తదభావే నియమతః ప్రత్యవాయ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకవత్త్వమ్ । ఏవఞ్చార్థాత్ తద్భక్షణాదౌ ప్రత్యవాయః సిధ్యతీతి న దోషః । 'జ్వరితో న భుఞ్జీత' ఇత్యాదౌ తు దుఃఖవృద్ధ్యభావరుపేష్టసాధనత్వం విధ్యర్థ ఇత్యాద్యూహ్యమ్ ।

న చ నిత్యనైమిత్తికయోః ఫలాభావేన తత్రేష్టసాధనత్వమర్థ ఇతి వక్తుమశక్యమ్, ప్రత్యవాయపరోహారూపఫలస్య తత్రాపి సత్త్వాత్ । తాదృశఫలే ష్టసాధనత్వజ్ఞానాదేవ చ తత్ర ప్రవృత్తిః । విధిబలేన తదకరణే ప్రాప్తస్య ప్రత్యవాయస్య తత్కరణే పరిహారావశ్యమ్భావాత్ । న చ వేదబోధితత్వాన్నిష్ఫల ఏవ ప్రవత్తిరితి కల్ప్యమ్, వేదసహస్రైరపి బోధితే నిష్ఫలత్వజ్ఞానదశాయామప్రవృత్తేః ।

న చ --

'అఫలాకాఙ్క్షిభియంజ్ఞో విధిదృష్టో య ఇచ్యతే ।

యష్టవ్యమేవేతి మనః సమాధాయ స సాత్త్వికః ।।

(భగవద్గీతా 17।11)

ఇతి భగవద్వచనవిరోధః,

జ్ఞో దానం తపః1[fn తపశ్చైవ ఇతి భగవద్గీతాపాఠః ।] కర్మ పావనాని మనీషిణామ్ ।

ఏతాన్యపి తు కర్మాణి సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలాని చ ।।

కర్త్_వ్యానీతి మే పార్థ నిశ్చితం మతముత్తమమ్ । (భ. గీ. 18।5,6)

ఇష్యష్టాదశే భగవతైవ పావనత్వోక్తేః । తస్మాదనుద్దిష్టోఽపి ప్రత్యవాయపరిహారః ఫలమితి ఫలం త్యక్త్వాపి క్రియమాణస్ పావనత్వమితి తదాశయః ।

సన్ధయాముపాసతే యే తు సతతం సంశితవ్రతాః ।।

విధూతపాపాస్తే యాన్తి బ్రహ్మలోకం సనాతనమ్ ।।

ఇతి క్వచిన్నిత్యేఽపి ఫలశ్రవణాచ్చ ।

నన్విదం స్తావకస్తుతిశ్చ ప్రరోచనార్థా, ప్రరోచనా చ పురుషప్రవృత్త్యర్థేతి చేత్, న; 'సర్వేభ్యః కామేభ్యో దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యాదిభిః ఫలాకాఙ్క్షానివృత్తేశ్చ ।

?0కిఞ్చార్థవాదా?0ప్రామాణ్యం జానతస్తతః ప్రవృత్తేరప్యనుపపత్తిః, 'బహుదుగ్ధేయం గౌః' ఇతి వాక్యాప్రామాణ్యం జానతస్తద్వాక్యాదివ । న చ స్వర్గాద్యర్థకతాయామప్రామాణ్యేఽపి ప్రాశస్త్యబోధకత్వద్వారా స్తావకత్వమిత్యభ్యుపగతేఽర్థే ప్రామాణ్యమితి చేత్, న ; తత్ఫలజనకత్వాతిరిక్తప్రాశస్త్యస్య క్వాప్యకల్పనాత్ । ధర్మాన్తరేణ ప్రాశస్త్యజ్ఞానస్య ప్రవర్త్_కత్వాపాయాచ్చ । తస్మాత్ స్వార్థ ఏవైషాం ప్రమాణ్యమ్ ।

ఏవఞ్చ 'సన్ధ్యాముపాసీత' ఇత్యాదౌ విధిత ఇష్టావగమేఽపి తస్యావాన్తరరూపేణ బోధనద్వారా శీఘ్రోత్పత్తిజ్ఞాపనద్వారా వా ప్రవృత్తివిశేషార్థమర్థవాద ఇతి । అత ఏవ సర్వశక్త్యాధికరణే 'కామ్యం యథా ఫలాయోపదిష్టం తథా నిత్యమపి' ఇతి భట్టైరుక్తమ్ ।

తస్మాదిష్టసాధనత్వం విధ్యర్థం ఇత్యాహుః I తత్, న ; ఏవం హి అన్యేష్టసాధనేఽన్యస్య ప్రవృత్త్యాపత్త్యా మదిష్టసాధనత్వజ్ఞానం ప్రవర్తకం వాచ్యమ్ I తథా చ కృతిసాధ్యత్వవదస్యాపి శకయతాయా వక్తుమశక్యత్వమ్ I

కిఞ్చైవమ్ 'పృచ్ఛతు మాం భవానిత్యర్థే ణిచ్ కస్మాన్న భవతి' ఇతి "హేతుమతి చ" (3 I1 I26) ఇతి సూత్రస్థభాష్యసఙ్కాయాః 'ద్రవ్యమాత్రవిషయప్రేరణాయాం లోట్, సక్రియప్రేరణాయాం ణిచ్' ఇత్యాదిసమాధానస్య చాసఙ్గత్యాపత్తిః I న హి ణిచేష్టసాధనత్వం బోధ్యత ఇతి కస్యాపి సమ్మతమ్ I తస్మాత్ ప్రాగుక్తప్రేరణైవ విధ్యర్థః I

?0ఏవఞ్చా?0ప్తప్రవర్తనయా తత్రాజ్ఞాతజ్ఞప్యత్వమివ శ్రేయః సాధనత్వమప్యాక్షిప్యత ఇతి ప్రవర్త_కేష్టసాధనత్వజ్ఞానోపపత్తిః I క్వచిత్ తు స్వర్గకామాదసమభివ్యాహారాదాదితో మానసమపి తజ్జ్ఞానమిత్యన్యదేతత్ I

సా చ ప్రవర్తనా లిఙ్త్యో్యత్యా వాచ్యా వా ? తత్రాద్యే ఉపపత్తిః, తస్యాః ప్రత్యయార్థత్వే కర్త్రాదీనామర్థానాం లకారాన్తరే సావకాశానాం విధ్యాదయో వాచకాః స్యుః I

ఏవఞ్చ చైత్రేణ పచేదితి లిఙ్త్యో్యత్యా వాచ్యా వా ? తత్రాద్యే ఉపపత్తిః, తస్యాః ప్రత్యయార్థత్వే కర్త్రాదీనామర్థానాం లకారాన్తరే సావకాశానాం విధ్యాదయో వాచకాః స్యుః I

ఏవఞ్చ చైత్రేణ పచేదితి స్యాత్, ద్వివచనాదికమ్, శబాదయశ్చ న స్యుః పురుషవ్యవస్థా చ న స్యాత్ I ద్వితీయే

త్వియముపపత్తిః, విరోధాభావాత్ "లః కర్మణి" [3 I4 I69] ఇత్యత్ర సర్వలకారగ్రాహకబహువచననిర్దేశాచ్చ న క్రర్త్రాద్యర్థానామేతైబధిః, సఙ్ఖ్యాయాః సఙ్ఖ్యేయాపేక్షితత్వేన తేషాం వాచకత్వావశ్యకత్వాత్ [చ] లడాదౌ వర్తమానత్వపరోక్షత్వాదీనాం సమావేశేన "లః కర్మణి" [3 I4 I69] ఇత్యస్య నిరవకాశత్వాచ్చ I

న చ "మాఙి లుఙ్" [3 I3 I175] ఇత్యాదిభిః కాలసామాన్యవిహితేషు తత్సావకాశమ్, తత్రాపి విశేష్యాసత్త్వభూతభావనాయాః కాలాకాఙ్క్షితత్వేన కాలస్య వాచ్యతవాఙ్గీకారాత్ I అత ఏవ తస్య సర్వలకారాపవాదత్వం సఙ్గచ్ఛతే I

న చ నిమన్త్రయేయం భవన్తమితి న స్యాత్, నిమన్త్రణాయా ఉక్తత్వాదితి వాచ్యమ్ ; ప్రయోజకనిష్ఠయోర్నిమన్త్రమయోరన్యయోః ప్రత్యార్థత్వస్వీకారాత్ I తత్ర తత్ర ద్యోతకతాపక్షో జ్యాయాన్, 'పచ' ఇత్యాదౌ ప్రత్యయం వినాఽపి ప్రవర్తనాప్రతీతేః, పఙ్చభిర్హలైః కృషతీత్యాదౌ ప్రవర్తనాయా ధాత్వర్థత్వస్య దృష్టత్వాచ్చ I ఏవఞ్చాత్ర ప్రయోజకవ్యాపారోఽపి ధాత్వర్థః, తస్యాపి పాకాద్యనుకూలత్వాత్ I తత్ర ఫలానుకూలత్వాత్ తదుపస్తితవ్యాపారాణాం మధ్యే ప్రయోజకవ్యాపారస్య విషయితయా విశేషణనవేత్నాన్వయః, ఇతరేషాం తు విషయతయా విశేష్యత్వేన I

ఏవం ద్విప్రకారకాన్వయే లిఙాదయస్తాత్పర్యగ్రాహకాః । తథా చైకాశ్రయికా ప్రవర్తనావిషయీభూతా పాకానుకూలా క్రియత్యాదిప్రకారేణ పచేదిత్యాదౌ బోధః ।

న చైవం ప్రవర్తనాశ్రయస్యాపి ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయత్వేన కర్తృత్వాత్ తత్ర కర్తరి లకారః స్యాదితి వాచ్యమ్, లిఙాద్యుత్పత్తేః పూర్వం ప్రవర్తనాయా అప్రతిపాదనాత్ తదాశ్రయస్య కర్తృత్వాభావేన తమాదాయ "లః కర్మణి" ఇత్యస్యాప్రవృత్తేః । లిఙ్గు సూత్రద్వయాభ్యామేక వాక్యతాపన్నాభ్యాం విధీయత ఇత్యదోష ఇతి బహవః ।

అన్యే తు 'పాచయతి' ఇత్యాదౌ ప్రవర్తనాయా విశేష్యత్వస్య క్లృప్తత్వేనాత్రాపి తథైవాస్తు । ఏకైకాశ్రయపాకానుకూలక్రియావిషయా ప్రవర్త్తనేతి బోధః । న చైతస్యాః ప్రత్యయవాచ్యత్వపక్షే 'క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇతి వచనబోధితధాత్వర్థవిశేష్యతాయా ఏవ బోధనేనాదోషాత్ ।

న చ ణిచ్సనాదౌ ప్రకృత్యర్థ ఏవ విశేష్య, ఔత్సర్గికప్రత్యయార్థప్రాధాన్యత్యాగేమానాభావాత్, అనుభవవిరుద్ధత్వాచ్చ 'పాచయితా' ఇత్యాదౌ ణిజర్థాదీనాం ప్రాధాన్యస్యావశ్యకత్వాచ్చేత్యాహుః ।

తత్ర కారకవిశిష్టధాత్వర్థస్య ప్రవర్తనాయామ్, తాదృశధాత్వర్థే,ప్రవర్తనాయా వాన్వయః, కారకాన్వయం వినా ధాత్వర్థస్య నిరూపయితుమశక్యత్వాత్ ।

ఏవఞ్చ ప్రవర్తనాక్షిప్తమజ్ఞాప్యత్వం శ్రేయః సాధనత్వఞ్చ విశిష్ట ఏవ, కారకవిశిష్టక్రియాయా ఏవ ప్రవర్తనావిషయత్వాత్ । ధాత్వర్థస్య ప్రాప్తత్వే తు తాత్పర్యతో గుణాంశే పర్యవస్యత । యథా 'దధ్నా జుహోతి' ఇతి । లిహాదౌ ప్రవర్తనా చ వస్తుతో వర్తమానకాలఏవ భాసతే, శబ్దశక్తిస్వభావాద్, వర్తమానకాలస్యాన్తరఙ్గత్వాచ్చ । ధాత్వర్థస్తు భవిష్యత్కాల ఏవ, శబ్దశక్తిస్వభావాత్ ।

ఏతేన ప్రేరణా ప్రయోజ్యపాకవర్తమానతాదశాయాం 'పచేత్' ఇతి ప్రయోగాపత్తిరితి నిరస్తమ్ । విధిలిఙ్యుత్తమస్తు న, స్వప్రవృత్తౌ స్వేచ్ఛాయాః స్వరూపసత్యా ఏవ కారమత్వేన తజ్ఞానానుపయోగాత్ । ఇదమేవాభిప్రేత్య 'ఉత్తమపురుషో విధిశక్తిప్రతిబన్ధకః' ఇతి మీమాంసకాః ।

'న కలఞ్జం భక్షయేత్' ఇత్యాదౌ నఞ్సమభివ్యాహారే తు నివృత్తిర్లిజర్థ ఇతి సర్వేష్టసిద్ధిః ।

ఇతి తిజర్థవిచారః

.

అథ సనాద్యర్థవిచారః

అథ ధాతుప్రకృతికసనాద్యర్థో నిరూప్యతే

'పిపఠిషతి' ఇత్యాదౌ సనర్థః = ఇచ్ఛా । తత్ర ధాత్వర్థస్య కర్మత్వసమానకర్తృ కర్తృత్వేతదుభయసమ్బన్ధేనాన్వయో వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్, "ధాతోః కర్మణః సమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాం వా" [3।1।7] ఇతి సూత్రస్వరసాచ్చ । పునః పునరతిశయేన వా పచతి 'పాపచ్యతే' ఇత్యాదౌ యఙా తు ప్రకృత్యర్థగతం పౌనః పున్యం బాహుల్యం వా బోధ్యతే । క్వచిత్ కౌటిలయగర్హాద్యపి "నిత్యం కౌటిల్యే గతౌ" [3।1।23], "లుపసదచర" [3।1।24] ఇత్యాదితత్తచ్ఛాస్త్రప్రామాణ్యాత్ ।'శ్వా ముమూర్షతి' ఇత్యాదౌ ఆశఙ్కా సనర్థః, శ్వకర్తృకమాశఙ్కావిషయో మరణమతి బోధః । ఏవమేవ 'కూలం పిపతిషతి' ఇత్యత్రాపి ।

ఇచ్ఛారోపేణ ప్రత్యయ ఇతి మతే పూర్వోక్తార్థః పశ్చన్మానసబోధవిషయః । తత్ర చేదృశసమభివ్యాహార ఏవ కారణమ్ । 'పాచయతి' ఇత్యాదౌ ణిజర్థః ప్రేరణేత్యాద్యూహ్యమ్ ।

ఇతి సనాద్యర్థవిచారః ।

.

అథ కృదర్థవిచారః

అథ ధాతుప్రకృతికకృదర్థో విచార్యతే

తత్ర కర్తృకర్మవిహితకృతామాశ్రయోఽర్థః । తత్ర కర్త్రరి వ్యాపారశ్రయః, కర్మణి ఫలాశ్రయః, కర్మకృత్సమభివ్యాహారే చ ఫలవ్యాపారయోర్వ్యత్యాసః । ఏవఞ్చ 'గతో గ్రామః' ఇత్యాదౌ వ్యాపారజన్యోత్తరదేశసంయోగాశ్రయో గ్రామ ఇతి బోధః ।

న చ తిఙన్తే కర్తృకర్మణోర్ధాత్వర్థవిశేషణతాయా దృష్టత్వేనాత్రాపి తథైవోచితమితి వాచ్యమ్, తిఙన్త ఏవ 'భావప్రధానమ్' ఇత్యస్య ప్రవృత్తేః, 'సత్త్వప్రధానాని' ఇత్యుత్తరనిరుక్తేన తయోస్తత్ర విశేష్యతాయ బోధనాచ్చ । నామ్ని సత్త్వప్రాధాన్యం చస్వఘటప్రకృతిభూతధాత్వర్థాపేక్షయైవ । తేన విభక్త్యర్థస్యాసత్త్వభూతస్య ప్రాధాన్యేఽపి న క్షతిః । నామపదేన చాత్ర సత్త్వవాచకప్రత్యయాన్తం గృహ్యతే, అత ఏవ 'పచతి కల్పమ్' ఇత్యాదౌ న దోషః । భావకృత్సు కృత్యసఞ్జ్ఞకతవ్యాదీనాం క్తఖలర్థానాఞ్చ సాధ్యావస్థాపన్నధాత్వర్థానువాదకత్వమేవ । అత ఏవ 'ఏధితవ్యమ్' ఇత్యాదౌ న క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాది । అత స్తేష్వేకవచనమేవ । 'సత్త్వప్రధానాని నామాని' ఇత్యుక్తేః సాధ్యావస్థస్యాపి లిఙ్గయోగః । లిఙ్గయోగాన్వయిత్వమేవ చ సత్త్వమ్ । తత్ర లిఙ్గాన్తరాసమ్భవాత్ లిఙ్గసర్వనామత్వాచ్చ నపుంసకత్వమేవ । అత ఏవ "తయోరేవ కృత్యక్త" [3।4।70] ఇతి సూత్రే "లః కర్మణి" [3।4।69] ఇతి సూత్రగృహీతభావకర్మణోరేవ తయోరిత్యనేన పరామర్శః సఙ్గచ్ఛత ఇత్యాహుః ।

ఘఞాదివాచ్యభావస్తు సిద్ధావస్థాపన్నః, 'పాకః' ఇత్యాదౌ క్రియాన్తరాకాఙ్క్షాదీనాం దర్శనాత్ । న చైవమ్ 'ఓదనస్య పాకః' ఇత్యాదౌ కారకాన్వయో న స్యాత్, సాధ్యావస్థాపన్నక్రియాయాస్యేవ తదన్వయవ్యుత్పత్తేః ; 'కారకే' ఇత్యధికారాత్ ; 'కారకమ్' ఇతి మహాసఞ్జ్ఞాకరణాద్ వేతి వాచ్యమ్, ప్రకృత్యా సాధ్యావస్థాపన్నస్యైవోపస్థాపనాత్ ।

న చాధ్యాహృతతిఙన్తార్థక్రియాయామేవ 'ఓదనస్య పాకః' ఇత్యాదౌ కారకాన్వయోఽస్త్వితి వాచ్యమ్, "కర్తృకర్మణోః" [2।3।65] ఇతి కృద్యోగషష్ఠ్యనాపత్తేః, అసామర్థ్యాత్ 'ఓదనపాకః' ఇతి షష్ఠీసమాసానాపత్తేశ్చ । న చ శేషషష్ఠ్యైవ సమాసః, సమాసస్య వైకల్పికత్వాచ్చ వాక్యమపి సిద్ధమితి వాచ్యమ్, కర్మత్వాదిప్రకారకబోధానుభవానాపత్తేః ।

కిఞ్చైవమ్ 'కర్తృకర్మణోః' ఇత్యర్థస్య వ్యర్థత్వాపత్తిః । న చైవమ్, 'కాష్ఠైః పాకః' ఇత్యపి స్యాదితి చేత్, ఇష్టాపత్తేః ।

న చైవమ్ 'పాకః' ఇత్యాదౌ వారద్వయం క్రియాబోధః స్యాదితి వాచ్యమ్, ఏకస్యైవ పదార్థస్య సాధ్యత్వసిద్ధత్వాభ్యాముపస్థితిరిత్యత్ర తాత్పర్యాత్ । న చ విరుద్ధాభ్యామాభ్యాం కథమేకపదోపస్థితిః, భాష్యాదిప్రామాణ్యేన బోధకభేదేన చైకాధికరణవృత్తిత్వేనోపస్థితిస్వీకారాత్ । తయోర్విరోధస్యైవాభావ ఇత్యన్యే ।

తత్ర ధాత్వర్థఫలాన్వయే "శోభనం పాకః" ఇత్యేవ । పాకాదిపదేభ్యోఽపి ఫలస్యైవ సాధ్యత్వతేనైవోపస్థాపనాత్ "కర్తృకర్మణోః" [2।3।65] ఇతి షష్ఠీ తు న, కర్తృసాహచర్యేణ కర్మణోఽధాత్వర్థస్యైవ తత్ర గ్రహణాత్ । స్పష్టఞ్చేదమ్ "పూజనాత్ పూజితమ్" [8।1।67] ఇత్యత్రాష్టమే భాష్యే । వ్యాపారాన్వయే తు ఘఞా తత్ర సిద్ధత్వస్యాపి బోధనాత్ 'శోభనః పాకః' ఇత్యేవ । తిఙన్తే తు వ్యాపారాన్వయేఽపి 'జ్యోతిష్టోమేన భక్తిపూర్వం యజేత' ఇత్యాదౌ నపుంసకత్రైవ । పరన్తు ప్రథమా, న తు ద్వితీయా, తస్య కర్మత్వాభావేన తద్విశేషణే తదప్రాప్తేః ।

1[fn ధాతూనాం సుబ్విభక్త్యప్రకృతిత్వాత్ తదర్థే సుబర్థసఙ్ఖ్యాకర్మత్వాదీనామన్వయానుపపత్త్యా ధాతోరివ

ఘఞన్తస్యాపి క్రియావాచకత్వమభ్యుపేయమ్ । ప్రకృత్యేకదేశార్థే తదన్వయాఽభ్యుపగమే తు యత్ర పాకకర్త్రాదేర్ద్విత్వాదికం బాధితమ్, పాకాదేశ్చ తదబాధితమ్, తత్ర 'పచన్తౌ పశ్యతి' ఇత్యాదిప్రయోగాపత్తేః, ధాతూపస్థాప్యార్థే సుబర్థాన్వయబోధం ప్రతి తద్ధాతూత్తరధర్మికయత్కిఞ్చిర్థపరత్వజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకత్వోపగమే తు గౌరవమ్ ।

ఏవఞ్చ యత్ర ధాతుమాత్రస్య పాకాదౌ తాత్పర్యమ్ తత్ర తద్విశేషమతావాచకస్తోకపదాద్ ద్వితీయైవ, యత్ర తు కృదన్తసముదాయస్య, తత్ర తద్విశేషణవాచకపదం తత్సమానవిభక్తికమేవేతి కాతన్త్రపరిశిష్టకృన్మతం నవ్యనైయాయికమతత్వేనానూద్య దూషయతి -- ఏతేనేతి ।] ఏతేన 'సఙ్ఖ్యావర్తమానత్వాద్యబోధకానాం ఘఞాదీనాం ప్రయోగసాధుతామాత్రమ్' ఇతి ?0నైయాయికనవ్యోక్తమపాస్తమ్ ?0।

తదుకతమ్ ---

సాధ్యత్వేన క్రియా తత్ర ధాతురూపనిబన్ధనా ।

సిద్ధభావస్తు యస్తస్యాః స ఘఞాదినిబన్ధనః ।। ఇతి ।

సిద్ధస్య భావః = సిద్ధత్వమ్ । స్పష్టఞ్చేదమ్ "సార్వధాతుక" [3।1।67] ఇతి సూత్రే భాష్యే ।

న చ సాధ్యావస్థాయా అపి భానే 'పఞ్చకృత్వః పాకః' ఇత్యపి స్యాత్, కృత్వసుజాదేః క్రియాన్వయే ఏవ సాధుత్వదితి వాచ్యమ్, 'ద్విః ప్రయోగో ద్విర్వచనేఽచి' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనేనేష్టాపత్తేః । అతిప్రసఙ్గస్త్వనభిధానాద్ వారణీయ ?0ఇత్యేకే ?0।

అన్యే తు -- క్రియాయా ఏవాబ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుజిత్యత్ర క్రియాగ్రహణవైర్థ్యేన తత్సమార్థ్యాత్ సాధ్యస్వభావాయా ఏవ క్రియాయాస్తత్ర గ్రహణేన న దోషః । 'ద్విః ప్రయోగః' ఇత్యాది తు "దుర్వచనేఽచి" [1।1।56] ఇతి జ్ఞాపకాన్నిర్వాహ్యమితయాహుః ।

కిఞ్చ, తత్ర సాధ్యత్వాభానే ధాతుసమ్బాన్ధికారవిహితక్త్వాదయః, క్రియార్థక్రియోపపదే విధీయమానతుమునాదయశ్చ న స్యుః, 'భోక్తుం పాకః' ఇత్యాదిక్రియాపదస్య సాధ్యత్వవిశిష్ట ఏవ సఙ్కేతాత్ । ఏవమ్ 'భుక్త్వా పాకః' ఇత్యాద్యపి । 'భోక్తుం పాచకః, భుక్త్వా పాచకః ' ఇత్యాది తు న, 'గుణానాఞ్చ పరార్థత్వాత్' ఇత్ న్యాయేన గుణభూతక్రియాన్వయానౌచిత్యాదితి క్త్వర్థనిరూపణే నిరుపయిష్యామః ।

న చ 'యుక్తుం పచతి పశ్య' ఇత్యాద్యపి న స్యాత్, అన్తరఙ్గత్వేన పదార్థోపస్థితికాలికాప్రాధన్యస్యైవ గ్రహణాత్ । 'భోక్తుం పాచకోఽస్తి' ఇత్యాదౌ తు "శకధృష" [3।4।65] ఇతి సూత్రేణ తుమున్, 'భూక్త్వా పాచకః' ఇతి తు 'అస్తి' ఇత్యాదిక్రియాయామప్యన్వయః, ఆకాఙ్క్షావశాత్ । అత ఏవ 'దత్తేన గతో గ్రామః, కతృపూర్వీకటమ్' ఇత్యాదౌ కారకాన్వయ ఇత్యాహుః, తత్, న ; 'గుణప్రధానసన్నిధౌ గుణేన నాన్వయః' ఇత్యేవ తదర్థః, ప్రధానాసన్నిధౌ తు గుణేనాపీతి 'భౌక్తుం పాచకః, భుక్త్వా గతః, భూక్త్వా పాచకః' ఇత్యాద్యపి సాధ్వేవేతి వదన్తి ।

నన్వేవం పాకాదిపదోపాత్తస్య ప్రసజ్యప్రతిషేధార్థకనఞర్థేఽన్వయాపత్తౌ పాకో నాఽస్తీత్యపి స్యాత్, ద్విత్వావచ్ఛిన్నపాకాభావకర్తృకా సత్తేతి బోధాదితి చేత్, న ; వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యేణ ప్రతిషేధార్థకనఞః సాధ్యావస్థఆమాత్రక్రియావాచకార్థాన్వయిత్వస్యైవ స్వీకారాత్ ।

యద్యపి "తేన తుల్యమ్" [5।1।125] ఇతి వతిరపి క్రియాన్వయీ, తథాపి స ఇష్యత ఏవ యాగవత్ పాకః ఇతి । అత ఏ 'గోషు దుహ్యమానాసు దేవదత్తస్య గమనమ్' ఇత్యాదౌ "యస్య చ భావేన" [2।3।37] ఇత్యాది షష్ఠ్యాదికమ్, ధాతునా సాధ్యావస్థాపన్నస్య బోధనాదితి దిక్ ।

ఏవం తుమునాదీనామపి భావ ఏవార్థః, '1 [fn భాష్యకృతస్తు -- "తుమర్థే" ఇతి సూత్రే "తుమర్థో భావవః" ఇతి

ప్రత్యాచక్షణాః క్త్వాదీన్ భావ ఏవాభ్యుపయన్తి । పరన్తు క్త్వాతుమునాదేరసత్త్వభూత ఏవ భావోఽర్థః, పాక ఇత్యాదావివ ।] అవ్యయకృతో భావే' ఇత్యుక్తేః । స భావోఽసత్త్వభూత ఏవ,

అవ్యయార్థే లిఙ్గాద్యన్వయాభావేన ప్రత్యయార్థే వైలక్షణ్యాననుభవాత్ । తత్ర "తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్" [3।3।10] ఇత్యుక్తేస్తాదర్థ్యమపి తుమున్ద్యోత్యమ్, తాదర్థ్యముద్దేశ్యత్వరూపమ్ । తచ్చ సంసర్గః ప్రకారో వా । ప్రకృత్యుపపదార్థయోః సమానకర్తృ కత్వమపీహాభిధానబలాల్లభ్యః ప్రయోగోపాధిః, ద్వయోః క్రియాయోరధికరణాకాఙ్క్షాయాం ప్రత్యాసత్త్యైకగ్రహమస్యైవౌచిత్యాత్ । తచ్చ సంస్రగః ప్రకారో వా । ప్రతృత్యుపపదార్థయోః సమానకర్తృ కత్వమపీహాభిధానబలాల్లభ్యః ప్రయోగోపాధిః, ద్వయోః క్రియయోరధికరణాకాఙ్క్షాయాం ప్రత్యాసత్త్యైకగ్రహమస్యైవౌచిత్యాత్ । ఏతద్విహితణ్వుల్ తు కర్త్ర్యైవ । తత్ర తుమున్ప్రకృత్యర్థ ఉపపదార్థం ప్రతి విశేషణ్ ।

ఏవఞ్చ 'కృష్ణం ద్రష్టుం యాతి' ఇత్యాదౌ కృష్ణకర్మకభవిష్యద్దర్శనోద్దేశ్యకం చ యానమితి బోధః2 [fn అయమత్ర సఙ్గ్రహః -- 'భోక్తుం పచతి' ఇత్యత్ర భోజనం పచిక్రియయోర్జన్యజనకభావసమ్బన్ధస్తుమున్ద్యోత్యః, "తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్" ఇత్యుక్తేః । తాదర్థ్యఞ్చ జన్యజనకభావరూపమితి భావః । తాదర్థ్యవత్ సమానకర్తృ కత్వమపి క్రియయోః సంసర్గతయా భాసతే, శబ్దశక్తిస్వభావాత్ । అత ఏవ విభిన్నకర్తృ కక్రియాద్వయ తాత్పర్యకః 'భోక్తుం పచతి' ఇతి న ప్రయోగః ।

తత్త్వవిదస్తు --- ఉద్దే శ్యత్వనిరూపకత్వరూపం తాదర్థ్యం తుమునాపి ద్యోత్యం సంసర్గతయా భాసతే । తచ్చ తదిచ్ఛాధీనేచ్ఛావిషయత్వమ్ । "తుమున్ణ్వులౌ" ఇతి్యత్ర 'భవిష్యతి' ఇత్యనువృత్తేర్భవిష్యతవమపి తద్ద్యోత్యమ్ । తథా చ భవిష్యద్భోజనోద్దేశ్యకో భోజనకర్తృకః పాక ఇతి బోధః । తుమున్ తు న కర్తరి, 'అవ్యయకృతో భావే'] ఇత్యుక్తేః, "కర్తరి కృత్" ఇత్యస్యాత్రాప్రవృత్తేః, అనిర్దిష్టార్థకేష్వేతత్ప్రవృత్తేః ।

ఏతేన తుమునాఖ్యాతార్థకర్త్రోః పరస్పరమభేదాన్వయేనైవ విభిన్నకర్తృ కక్రియాద్వయతాత్పర్యకతాదృశప్రయోగాపత్త్యభావేన సమానకర్తృకత్వం న సమ్బన్ధ ఇత్యపాస్తమ్, 'భోక్తుం పచ్యతే, భోకతుం స్థీయతే' ఇత్యాదౌ తదసమ్భావచ్చ । న చ తత్రాపి దేవదత్తేనేత్యధ్యాహారాత్ తృతీయార్థకర్తర్యభేదాన్వయాన్నానుపత్తిరితి వాచ్యమ్, అధ్యాహారం వినాపి వాక్యార్థబోధస్యానుభవసిద్ధత్వాదితి దిక్ ।

"తుమున్ణ్వులౌ" ఇతి సూత్రావిహితో ణ్వుల్ తు "కర్తరి కృత్" ఇతి కర్తయేవ, సమ్బన్ధశ్చ క్రియయోః పూర్వోక్త ఏవ। ఏవఞ్చ 'కృష్ణం దర్శకో యాతి' ఇతి వాక్యాత్ కృష్ణకర్మకభవిష్యద్దర్శనోద్దేశ్యకం దర్శనకర్త్రృకం వర్తమానకాలికం యానమితి బోధ ఇతి వదన్తి ।

యుక్తఞ్చైతత్, కృణ్ణదర్శనౌద్దేశ్యకయానేన మార్గస్థజనాన్తరదర్శనోత్పాదఽపి 'జానం ద్రష్టుం యాతి' ఇతి ప్రయోగవిరహాత్, 'కృష్ణం ద్రష్యుం యాతి, న యవనాదికమ్' ఇతి ప్రయోగాచ్చ । అత ఏ నవ్యతార్కికాః కర్తృ కర్తృ కత్వవిశిష్టేచ్ఛాధీనేచ్ఛావిషయత్వస్య తుమున్వాచ్యతామనుమన్యన్తే । అత ఏవ చతుర్థీకారకే వ్యుత్పత్తివాదే 'అత్ర చాహర్తు మితి

తుమునన్తార్థః స్వమభివ్యాహృతక్రియాన్వయిస్వార్థప్రయోజనకత్వాన్వయ్యాహరణమ్' ఇత్యుక్తమ్ । స్వార్థప్రయోజనకత్వస్య వాచ్యతాం వినాఽన్వయయిత్యుక్తేరసఙ్గతిః ।

అన్యథా తస్య వృత్త్యనియామకతయా తత్సన్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాయా అప్రసిద్ధ్యా తథావిధప్రతియోగితాకయవనాదిగోచరదర్శనాభావస్య బోధయితుమశక్యాత్వా । ఉక్తమ్బన్ధేన యవనాదిగోచరదర్శనవిశిష్టగమనాశ్రయత్వాభావ ఏవ ప్రథమాన్తార్థో బోధ్యత ఇతి తు న, 'కృష్ణం ద్రష్టుం స్థీయతే, న యవవాదికమ్' ఇత్యాదౌ తదసమ్బవాదితి దిక్ ।

శబ్దికనయే తు సకలవిశేషణవిశిష్టముఖ్యవిశేష్యక్రియాయా ఏవ సర్వత్ర బోధస్వీకారాన్నానుపపత్తిరితి ధ్యేయమ్ । 'భోక్తుమిచ్ఛతి' ఇత్యాదౌ "సమానకర్తృకేషు" ఇతి తుమున్, ఇచ్ఛార్థేషు తుమున్ప్రకృతిభూతధాత్వర్థసమానకర్తృ కార్థప్రతిపాదకేషూపపదేషు ధాతోస్తుమున్నితి తదర్థః । క్రియార్థక్రియోపపదాభావార్థమిదమ్ । తుమునర్థవిషయిత్వవిశిష్టకర్తృ కర్తృ కత్వసమ్బన్ధేన ప్రకృత్యర్థక్రియేచ్ఛాయామన్వయే తాత్పర్యగ్రాహకస్తుమున్ । పరమతే తు తస్య తదవాచ్యమ్ । పరకర్తృ కభోజనేచ్ఛాయాం భోక్తుమిచ్ఛతీతి ప్రయోగవారణాయ సమానకర్తృక్వస్యాపి సమ్బన్ధమధ్యనివేశః । "శక్తిమిచ్ఛతీతి ప్రయోగవారణాయ సమానకర్తృకత్వస్యాపి సమ్బన్ధమధ్యనివేశః ।"శక్నోతి భోక్తుమ్, ధృష్ణోతి పఠితుమ్, జానాతి పఠితుమ్ " ఇత్యాదౌ "శకధృషజ్ఞాగ్లాఘటరభలభక్రమసహార్హాస్త్యర్థేషు తుమున్" ఇతి తుమున్ । ఆద్యే సామర్థ్యాపరపర్యాయశక్తి రూపధాత్వర్థే

ప్రకృత్యర్థస్య ప్రయోజనకత్వసమ్బన్ధస్తుమున్ద్యోత్యః । ద్వితీయే శఙ్కారాహిత్యప్రాగల్భ్యఘటకశఙ్కాయా విషయిత్వం సమ్బన్ధః, ప్రయోజకత్వం వోక్తప్రాగల్భ్యే సమ్బన్ధః । తృతీయే విషయిత్వం సమ్బన్ధః స్పష్ట ఏవ ।

అత్రాపి సర్వత్ర సమానకర్తృ కత్వమపి సమ్బన్ధే నివేశ్యమ్ । అత్ర యః సమ్బన్ధః, స పరమతే తద్వచ్యః । అత్ర సక్నోతేరర్థే సమభివ్యాహృతతత్తద్ధాత్వర్థోఽన్తర్భావనీయః । తథా హి -- గలాధస్సంయోగానుకూలక్రియాయాం వ్యాపారే శక్తౌ చ శక్నోతేర్వృత్తిః । తత్ర శక్తౌ శక్త్యాఖ్యా, ఇతరత్ర లక్షణా । తత్ర తుముస్ప్రకృతిభుజ్యాదిస్తాత్పర్యగ్రాహకః । ఏతాదృశేఽర్థే వృత్తిః కర్మప్రత్యయస్థలే ఏవ, న తు కర్తృ ప్రత్యయస్థలేః ; ప్రయోజనవిరహాత్ । తత్ర ప్రయోజ్యత్వసమ్బన్ధేన శక్త్యాన్వితవ్యాపారస్య జన్యత్వసమ్బన్ధేనీక్తక్రియాయామన్వయః । తథావిధక్రియారూపఫలశాలిత్వాదోదనాదేః జన్యత్వసమ్బన్ధేనోక్తక్రియాయామన్వయః । తథావిధక్రియారూపఫలశాలిత్వాదోదనాదేః కర్మత్వమ్ । ఏవఞ్చ "శక్యతే ఓదనో భోక్తుమ్ ।" ఇత్యతః శక్తిప్రయోజ్యవ్యాపారజన్యగలాధస్సంయోగానుకూలౌదనాశ్రయికక్రియేతి బోధః ।

తార్కికనయే తు -- తథావిధక్రియాశ్రయతావానోదన ఇతి బోధః । శక్తిశ్చ మీమాంసకనయే పదార్థాన్తరమ్ । న్యాయనయే తత్తత్కారణానుకూలాసాధారమకారణకలాపః । యథా ప్రకృతే

ప్రదీప్తడఠరానలసంయోగాదిః, లిఙ్గసఙ్ఖ్యాననుభవాత్ । తథా చ ధాత్వర్థనువాదక ఏవ తుమునాదిరితి పర్యవసన్నమ్ ।] ఏవం క్త్వాప్రత్యయస్యాపి భావ ఏవార్థః ।

యత్తు -- "సమానకర్తృ కయోః పూర్వకాలే" [3।4।21] ఇతి స్మరణాత్ క్త్వాద్యర్థః కర్తా । అన్యథా 'ఇష్టకాః పక్త్వాఽహం పాక్త్వాఽహం భోక్ష్యే' ఇత్యత్ర తృతీయాప్రసఙ్గః ।

న చాఖ్యాతేన కర్తురభిధానాన్న సేతి వాచ్యమ్, భోజనక్రియాకర్తు్రుక్తత్వేఽపి పాకకర్తు్స్తత్త్వాభావాత్ । 'అనభిహితే భవతి' ఇతి పర్యుదాసాశ్రయణాత్ । అత ఏవ 'ప్రాసాదే ఆస్తే' ఇత్యత్ర ప్రాసాదనక్రియాధికరణస్యాభిధానేఽప్యాసిక్రియాధికణస్యానభిధానాత్ సప్తమీతి భాష్యాదౌ స్పష్టమితి । తత్, న ; 'ప్రాసాదే ఆస్తే' ఇత్యత్ర ద్వితీయాపత్తేరేవమప్యనుద్ధారాత్, 'సమానే కర్తరి' ఇత్యవ సిద్ధే సూత్రే "సమానకర్తృకయోః" (3।4।21) ఇత్యస్య వైయర్థ్యాపత్తేశ్చ । తస్మాత్ సమానకర్తృ కత్వం పూర్వకాలత్వఞ్చ ద్యోత్యమేవ ।

ద్యోతకత్వం చార్థయోః సంసర్గే తాత్పర్యగ్రాహకత్వమ్ । తథాహి - అత్ర భావః సాధ్యావస్థ ఏవ, స చ ధాతునా లభ్యః, క్త్వాప్రకృత్యర్థభూతా చ క్రియా క్రియాన్తరే విశేషణమ్ । ధాతుసమ్బన్ధాధికారాత్ తయోః సమ్బన్ధః సామానాధికరణ్యముత్తరకాలికత్వఞ్చ । తత్ర సమ్బన్ధతాత్పర్యగ్రాహకాః క్త్వాదయః । క్వచిత్తు జన్యత్వావ్యాప్యత్వాదికమప్యాధికం భాసతే । తత్తు మానాన్తరగమ్యత్వాద్ న క్త్వాదియోత్యమ్ । ఏవఞ్చ 'భుక్త్వా వ్రజతి', 'భుక్త్వైవాహం తృప్తః, న పీత్వా', 'అధీత్య తిష్ఠతి', 'ఈశ్వరో జ్ఞాత్వా తిష్ఠతి' ఇత్యాదౌ పరేషామివాస్మాకమపి బోధః ।

ఏవఞ్చ 'కతృతిఙ్ప్రకృత్యర్థయోః సామానాధికరణ్యసంసర్గబోధేనైవ సమానకర్తృ కత్వలాభాత్ తత్ క్త్వావాచ్యమ్' ఇతి మీమాంసకోక్తమయుక్తమ్ । 'సమానకర్తృ కతా, పూర్వకాలతా చ ప్రతీయతే' ఇతి గ్రన్థాస్తు సంసర్గతయా ప్రతీతిసత్త్వాన్నానుపపన్నాః । తత్రత్ప్రకారకబోధానుభవస్తు నాస్త్యేవ । సూత్రే తు "సమానకర్తృకయోః" ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠీ, సప్తమీ వా । 'పూర్వకాలే' ఇతి బహువ్రీహిః । ఏవఞ్చ 1 [fn అయం భావః -- సమానకర్తృ కయోర్ధాత్వర్థయోర్మధ్యే పూర్వకాలవిశిష్టార్థబోధకాద్ ధాతోః క్త్వేతి సూత్రార్థాత్ పూర్వకాలః క్త్వాప్రకృత్యర్థప్రకారః, ఆనన్తర్యం చ ధాత్వన్తరార్థే తాదృశప్రకృత్యర్థస్య ప్రకారతాఘటకః సమ్బన్ధః ।

అత ఏవ భాష్యే -- 'పూర్వం భుఙ్క్తే పశ్చాద్ వ్రజతి' ఇత్యత్ర క్త్వాప్రత్యయశఙ్కా పూర్వశబ్దోఽత్ర పూర్వకాలార్థః, న తు ధాతోస్తత్ర వృత్తిరిత్యర్థకేన స్వశబ్దేనోక్తత్వాదిత్యనేన సమాహితా । ఉక్తార్థానామితి న్యాయపరత్వం తు న తస్యా, తథా సతీహ కస్మాన్న భవతి -- 'ఆస్యతే భోక్తుమ్' ఇతి శఙ్కాపరాభాష్యస్యాతఙ్గత్యాపత్తేః । తత్రాపి తుమునా తదుద్దేశ్యకత్వరూపసమ్బన్ధం బోధయతాఽఽసతేః పూర్వకాలత్వస్య ద్యోతితత్వేన తదప్రాప్తేః । తత్ర పూర్వకాలానవగమే తు కథం శఙ్కా పదం నిదధ్యాత్ ? వాసరూపన్యాయేన లటా సాధనమిత్యన్యత్ ।

.దా త్వాసేః క్త్వా, తదా భుజేస్తుముత్ర భవతి, అనభిధానాదితి కైయటగ్రన్థః । 'పూర్వం భుక్త్వా పశ్చాద్ వ్రజతి' ఇత్యత్ర త్వన్యేభ్యో భోక్తృభ్యః పూర్వం భుక్త్వాన్యేభ్యో వ్రజితృభ్యః పశ్చాద్ వ్రజతీత్యర్థః' ఇతి సాధనాన్తరక్రియావధికమేవ పూర్వకాలత్వం ప్రతీయత ఇతి నాస్య సూత్రస్య విషయః, కిన్తు 'విభాషాగ్రే ప్రథమా' ఇత్యమ్యేతి స్పష్టమత్ర భాష్యే । 'దర్శపూర్ణమాసాభ్యామ్' ఇత్యత్ర త్వానన్తర్యసమ్బన్ధేన పూర్వకాలికదర్శాదివైశిష్ట్యం సోమే ప్రతీయత ఇతిన తత్ర దోషః ।

ఏవఞ్చ 'పూర్వకాలః' ఇతి కర్మధారయః, ఏవఞ్చ షష్ఠీవత్ కత్వాదిరపి సమానకర్తృ క్తవాదిసమ్బన్ధవాచక ఇతి వక్తుం శక్యమితి ప్రాహుః ।

అత్ర పూర్వకాలత్వం ప్రాగభావావచ్ఛిన్నకాలత్వమ్, ప్రాగభావే వ్రజనక్రియాయాస్తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేనాన్వయః । ఆనన్తర్యఞ్చ తదధికరణసమయాధ్వంసాధికరణముహుర్తాదిధ్వంసానధికరణత్వవిశిష్టతదధికరణసమయధ్వంసాధికరణక్షణవృత్తిత్వమ్ । తేన న పూర్వోక్తదోషః ।

'ఈశ్వరో జ్ఞాత్వా తిష్ఠతి' ఇత్యత్రేశ్వరజ్ఞానర్ధ్వసాఽప్రసిద్ధ్యా తద్ధ్వంసోనానన్తర్థే నివేశితః ।

ఇదమత్ర బోధ్యమ్ -- 'స్నాత్వా భుక్త్వా పీత్వా వ్రజతి' ఇత్యత్ర వ్రజనక్రియావధికపూర్వకాలత్వమాదాయైవ సర్వత్ర క్త్వా, న తు భోజనాదిక్రియావధికం తదాదాయ । తథా సతి 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యాదావేకత్వాదేరివ ప్రకృతేః సమానకర్తృకయోరితి ద్వివచనోపాత్తస్య ద్విత్వస్యావివక్షాయామప్యమీషాం బ్రాహ్మణానాం పూర్వం ఆనీయతామిత్యుక్తే సర్వపూర్వం ఏవ ఆనీయతే, న తు యత్కిఞ్చిత్పూర్వో మధ్యమః, తథాత్రాపి స్నాతేరేవ క్త్వాప్రత్యయః స్యాత్, న తు భుజ్యాదేః ।

ఏవఞ్చ స్నానక్రియాయాః యానక్రియాయాశ్చ వ్రజనక్రియాయామేవాన్వయః, న తు స్నానాదిక్రియాయా భోజనాదౌ । అత ఏవ తత్ర 'భుక్త్వా స్నాత్వా పీత్వా వ్రజతి' ఇతి విపరీతప్రయోగోఽప్యుపపద్యేత ఇతి స్పష్టం భాష్యే ।]సమానకర్తృకయోః క్రియయోర్మధ్యే పూర్వకాలికక్రియావాచకాత్ క్త్వేత్యర్థః ।

?0యత్తు నైయాయికాః?0 --- అవ్యవహితపూర్వకాలికత్వమాత్రం శక్యమ్ । వర్షాన్తరీయభోజనమాదాయ తథా ప్రయోగవారణాయ అ?0వ్యవహితేతి?0 । తచ్చ యోగ్యతా, సా చ తాత్పర్యాదిభిర్ఘణ్టమాసముహూర్తా_దిభిరవసీయతే । ఏవఞ్చ ' భుక్త్వా వ్రజతి' ఇత్యాదౌ భోజనోత్తరం వ్రజతీత్యన్వయబోధాత్, వ్రజనపూర్వకాలే భోజనమిత్యబోధాచ్చ తథా నావ్యవధానమపి । వర్షాన్తరీయభోజనే తథా ప్రయోగః సతి తాత్పర్యే ఇష్ట ఏవ, అసతి తాత్పర్యే తదభావాదేవ న బోధః । ఔత్సర్గికం పునరవ్యవధానమాద్రియత ఏవ ।

అత ఏవ 'దర్శపూర్ణమాసాభ్యామి [ష్ట్వా] సోమేన యజేత' ఇతి వాక్యం దర్శోత్తరకాలం సోమాఙ్గత్వేన విధత్తే । అన్యథా క్త్వాశ్రుతేః పూర్వకాలార్థాయాః ప్రకరమానురోధాద్ బాధాపత్తేరితి మీమాంసకసిద్ధాన్తాసఙ్గతిః స్యాత్ ।

ఏవఞ్చ తిఙన్తార్థక్రియాయాః ప్రాధాన్యమప్యౌత్సర్గికమబాధితం భవతి । తస్మాదుత్తరః కాలః క్త్వార్థః । ఆనన్తర్యఞ్చ న తద్ధ్వంసాధికరణక్షణవృత్తిత్వమ్, 'స్థిత్వా పశ్యతి' ఇత్యాదావభావాత్ । స్థితేర్దశనకాలేఽపి సత్త్వేన తద్ధ్వంసాధికరణక్షణవృత్తిత్వరూపాన్తర్యస్య బాధాత్ । కిన్తు తాత్కాలికప్రాగభావప్రతియోగిత్వరూపమ్, తదధికరమసమయధ్వంసాధికరణసమయోత్పత్తిమత్త్వరూపం వా ఆనన్తర్యం శక్యమ్ ।

న చైవం ముఖవ్యాదానోత్తరం తదభావకాలే 'ముఖం వ్యాదాయ స్వపితి' ఇతి ప్రయోగాపత్తిః, 'భుక్త్వైవాహం తృప్తః, న పీత్వా' ఇతి ప్రయోగానాపతిః ; ఉభయానతన్తర్యావిశేషాత్, 'ఈశ్వరో జ్ఞాత్వా తిష్ఠతి' ఇత్యస్య చానాపత్తిరితి వాచ్యమ్, తజ్జన్యత్వవ్యాప్యత్వాదీనామపి క్త్వాద్యర్థత్వాత్ । తథా చ 'ముఖం వ్యాదాయ' ఇత్యాదౌ కాలికాదిసమ్బన్ధేన వ్యాప్యత్వాభిప్రాయేణైవ ప్రయోగాదన్యదాతననిద్రాయాస్తతాత్వాభావాన్న ప్రయోగః । అత ఏవాధ్యయనకాలికస్థితిమాదాయైవ 'అధీత్య తిష్ఠతి' ఇతి ప్రయోగో నాధ్యయనాబావకాలికస్థితిమాదాయేత్యుపపద్యత ఇతి ?0నైయాయికనవ్యాః?0 । తదప్యేతేన పరాస్తమ్, ఉక్తరీత్యా సమ్బన్ధివిధయైవ భానోపపత్తౌ వాచ్యత్వకల్పనస్యాయుక్త్వాత్ । అత ఏవ వాక్యార్థీభూత ఏవ సమ్బన్ధ ఇహ ద్యోత్యః, న పదార్థభూత ఇతి కర్మప్రవచనీయేభ్యో వైలక్షణ్యమ్ ।

?0కిఞ్చ?0, తేషాం వాచ్యత్వే కృతిప్రత్యయార్థవిశేష్యత్వనియమాత్ తస్యైవ విశేష్యత్వాపత్తిః) । న చేష్టాపత్తిః, క్రియాప్రాధాన్యవిరహేణాభీక్ష్ణ్యద్విత్వాభావాపత్తేః, గుణీభూతక్రియామాశ్రిత్య తత్రప్రవృత్తౌ పాచకదావతిప్రసఙ్గాత్, భావవిధాయకానుశాసనవిరోధాచ్చేతి దిక్ ।

'అహం భుక్త్వా వ్రజామి' ఇత్యాదౌ తృతీయా తు న, క్త్వాన్తార్థవిశేష్యప్రధానతిఙన్తార్థక్రియానిరూపితశక్త్యభిధానే గుణక్రియానిరుపితశక్తేరప్యభిహితత్వస్య భాష్యాదిప్రామాణ్యేనాఙ్గీకారాత్ । ఉక్తఞ్చ హరిణా ---

ప్రధానేతరయోర్యత్ర ద్రవ్యస్య క్రియయోః పృథక్ ।

శక్తిర్గుణాశ్రయా తత్ర ప్రధానమనురుధ్యతే ।।

ప్రధానవిషయా శక్తిః ప్రత్యయేనాభిధీయతే ।

యదా గుణే తదా తద్వదనుక్తాపి ప్రతీయతే ।। ఇతి ।

అత ఏవ 'పక్త్వౌదనో భుజ్యతే' ఇత్యత్రౌదనే న ద్వితీయా । న చ పరిపూర్ణం పదానతరేణాన్వేతుం యోగ్యమితి వ్యుత్పత్తేః కారకసమ్బన్ధం వినా క్రియాస్వరూపస్యైవాభావాచ్చ 'పక్త్వా' ఇత్యస్యాపి కర్తృకర్మాకాఙ్క్షాసత్త్వాచ్చాన్తరఙ్గతయా ద్వితీయాదికం దుర్వారమ్, న హి తత్కాలే ప్రధానక్రియానిరూపితశక్తేర్జ్ఞానమస్తి, నాపి తదభిహితత్వస్యేతి వాచ్యమ్, భాష్యప్రామాణ్యేన ధాతుసమ్బన్ధాధికారవిహితావ్యయకుదతిరిక్తవిషయత్వాద్ వ్యుత్పతీనామిత్యదోషాత్ ।

కిఞ్చ, పూర్వం క్రియాన్తరాన్వయస్య బుద్ధివిషయత్వే హి క్త్వాః సాధురితి అన్తరఙ్గత్వాదికమయుక్తమేవ । 'ఓదనం పక్త్వా గ్రామో గమ్యతే దేవదత్తేన' ఇత్యత్ర తు ద్వితీయా భవత్యేవ, ప్రధానక్రియాగుణక్రియానిరూపితశక్త్యోరేకనిష్ఠత్వాభావేన తదభిహితత్వేనైతదభిధానాభావాదితి భాష్యాదిసమ్మతః పన్థాః । స్పష్టఞ్చేదమ్ "స్వాదుమిణముల్" [3।4।26] ఇతి సూత్రే భాష్యే ।

?0అత్రేదం బోధ్యమ్?0 -- ఆఖ్యాతవాచ్యక్రియాయాః ప్రాధాన్యాత్ తాం ప్రత్యేవ క్త్వాన్తోపస్థితాః సర్వా విశేషణమ్, న తు తాసాం పరస్పరం సమ్బన్ధః, 'గుణానాఞ్చ పరార్థత్వాత్' ఇతి న్యాయాత్ ।

ఏతేన 'అమీషాం పూర్వమానయ' ఇత్యుక్తే యథా మధ్యమో నానీయతే, ఏవమత్రాపి మధ్యమక్రియావాచకాత్ ప్రత్యయో న స్యాదిత్యపాస్తమ్ ।

అత ఏవానియతః ప్రయోగః 'స్నాత్వా భుక్త్వా పీత్వా వ్రజతి, వ్రజతి పీత్వా భుక్త్వా' ఇత్యాది చేతి । 'ముఖం వ్యాదాయ స్వపితి' ఇతి తు వ్యాదానోత్తరకాలేఽపి స్వాపస్య సత్త్వాత్ సాధు ఇతి దిక్ ।

?0ఇతి కృదర్థవిచారః ।

.

అథ నామార్థవిచారః

అథ కృదన్తస్య నామత్వాత్ తదర్థో నిరూప్యతే

తత్ర కృదన్తస్య ప్రాతిపదికార్థః, శక్తిపరిచ్ఛేదకశిరోమణినా వ్యవహారేణ వ్యక్తావేవ తత్పరిచ్ఛేదాత్ । నను కేవలవ్యక్తిషు శక్తిగ్రహోఽసమ్భవీ, అనన్తవ్యక్తీనామేకపదోపస్థిత్యభావేన సఙ్కేతగ్రహాసమ్భవాత్ । న చ యత్ర క్వచిదేవ వ్యక్తౌ శక్తిగ్రహస్య కారణత్రైవ న స్యాత్, గోపదాశ్వపదాదేరపి భానాపత్తేశ్చ ।

కిఞ్చ, హస్తిపకవ్యక్త్యన్తరే హస్తిపకత్వం ధర్మితావచ్ఛేదకీకృత్య హస్తిసమ్బన్ధగ్రహాద్యత్ర హస్తిపకే న గృహీతః, తస్యాపి హస్తిదర్శనేన స్మరమాపత్త్యా వ్యక్త్యన్తరసమ్బన్ధజ్ఞానస్య వ్యక్త్యన్తరస్మరణాహేతుత్వాత్, శక్తేర్మీమాంసకమతే1[fn అత్ర మీమాంసకాః -- శబ్దానాం జాతౌ శక్తిః, లాఘవాత్, వ్యక్తీనామానన్త్యేవ తత్ర శక్తౌ గౌరవాత్ । జాతేః శబ్దశక్యత్వే "జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్o" [1 ।2 ।58] ఇతి సూత్రమ్ । 'సవర్ణేఽణగ్రహణమపరిభాష్యమ్, ఆకృతిగ్రహణాత్ సిద్ధమ్' । ఇతి వార్తికమ్ "సరూప" [1 ।2 ।64] సత్రస్థమ్ 'ఆకృతిం వాజప్యాయనః' ఇతి భాష్యఞ్చ ప్రమాణమిత్యాహుః, తత్, న ; వ్యక్తీనామానన్త్యేఽపి శక్యతావచ్ఛేదకజాతేరుపలక్షణత్వేన తద్రైక్యేన చ తాదృశజాత్యుపలక్షితవ్యక్తౌ శక్తిస్వీకారేణానన్తశక్తికల్పనావిరహేణాగౌరవాత్ ।

వస్తుతస్తు ' న హ్యాకృతిపదార్థస్య ద్రవ్యం న పదార్థః ' ఇతి సరూపసూత్రభాష్యాద్ విశిష్టమేవ వాచ్యమ్, తథైవానుభవాత్, అనుభవసిద్ధస్యాపలాపానర్హత్వాచ్చ । లిఙ్గమ్, సఙ్ఖ్యా కారకఞ్చ ప్రాదిపదికార్థః,

ఏకం ద్వికం త్రికం చైవ చతుష్కం పఞ్చకం తథా ।

నామార్థ ఇతి సర్వేఽమీ పక్షాః శాస్త్రే నిరుపితాః ।।

ఇత్యనేన జాతివ్యక్తిలిఙ్గసఙ్ఖ్యాకారకాణాం నామార్థత్వబోధనాత్ । ప్రత్యయానాం ద్యోతకత్వేన ప్రకృతేవచికత్వం యుక్తమ్ । ధాతుప్రత్యయప్రత్యయాన్తతదాదిభిన్నో యోఽర్థవాన్ శబ్దః, తత్త్వం ప్రాతిపదికత్వమిత్యనుగతస్య ప్రాతిపదిక్త్వస్య శక్తతావచ్ఛేదకతయా

నానన్తశక్తతావచ్ఛేదకత్వకల్పనమ్, న వా శక్త్యానన్త్యమ్ I శక్త్యానన్త్యేఽపి ఫలముఖగౌరవాస్యాదోషత్వాన్న దోషః I

యద్యపి అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం విభక్తీనామేవ సంఖ్యావాచకత్వకల్పనముచితమ్, తథాపి 'దధి మధు చానయ' ఇత్యాదౌ విభక్తిం వినాపి సఙ్ఖ్యాకారకప్రతీత్యా వ్యతిరేకవ్యభిచారాత్ తదౌచిత్యం హేయమేవేతి I

వస్తుతస్తు న వా సఙ్ఖ్యావాచికా ప్రకృతిః, విభక్తిర్వా, కిన్తు 'ఘటః' ఇతి విభక్త్యాన్తసముదాయః సఙ్ఖ్యావిశిష్టఘటవాచకః I తదుక్తమ్ ---

'వాచికా ద్యోతికా వా స్యుర్ద్విత్వాదీనాం విభక్తయః I'

శక్తతావచ్ఛేదికా తత్తదానుపూర్వీతి న కశ్చిద్ దోషః I

విశేషణతయా శబ్దోఽపి శాబ్దబోధే భాసతే, 'యుధిష్ఠిర ఆసీత్' ఇత్యాదౌ యుధిష్ఠిరశబ్దవాచ్యః కశ్చిదాసీదితి బోధాత్ I తథా చోక్తమ్ ---

నో సోఽస్తి ప్రత్యయో లోకే యః శబ్దానుగమాదృతే I

అనువిద్ధమివ జ్ఞానం సర్వ శబ్దేన భాసతే II ఇతి I

(వా.ప.,బ్ర.కా.123)] పదార్థాన్తరరూపత్వాత్, తస్యాశ్చ సమ్బన్ధికత్వేన సమ్బన్ధిభేదేన భిన్నతయా తత్తద్వ్యక్తిభేదేన భేదప్రసఙ్గాదనన్తశక్తికల్పనాపత్తిశ్చ I

కిఞ్చ, 'గౌః శుక్లశ్చలో డిత్థః' ఇత్యాదీనాం జాతిగుణక్రియాసఞ్జ్ఞాశబ్దత్వేన విషయవిభాగో న సిధ్యేత్ I తథా చ 'గౌః శుక్లశ్చలః' ఇత్యాదీనాం సహప్రయోగానుపపత్తిరితి చేత్, న ; యేన రూపేణోపస్థితే శక్తిగ్రహః, తేన రూపేణ పదార్థోపస్థితిః I స చ ధర్మోఽశక్యోఽపి శక్యతావచ్ఛేదకత్వస్య జాత్యాదౌ సమ్భవాత్ తాన(తామ్ అ) వచ్ఛేదకీకృత్య

స్వవృత్తిజాత్యాద్యాశ్రయత్వరూపసామన్యలక్షణాప్రత్యాసత్త్యోపస్థితసర్వవ్యక్తిశక్తిగ్రహసమ్భవాన్నానన్త్యవ్యభిచారౌ1 [fn 'వ్యక్తీనామానన్త్యాత్ శక్త్యానన్త్యప్రసఙ్గః' శఙ్కా అపాకృతా 'నానన్త్యవ్యభిచారౌ' ఇత్యనేన I

ఇదమత్రాకూతమ్ -- ధర్మముపలక్షణీకృత్య శక్తిగ్రహాద్ వస్తుతస్తద్ధర్మాకృతివిశిష్టా వ్యక్తిర్వుధ్యతే I న తు తద్ధర్మప్రకారేణ I ఏతదేవ జాత్యాదేరూపలక్షణత్వత్వమ్, యత్

స్వాశ్రయాణాం సర్వేషాం స్వరూపతః శక్తిగ్రహవిషయత్వం సమ్పాద్య స్వయం శక్తిగ్రహావిషయో బోధావిషయశ్చ భవతి । యథా 'కాకవన్తో దేవదత్తస్య గృహాః' ఇత్యత్ర పాకః స్వోపలాక్షితతృణత్వాదినా తద్గృహమితరేభ్యో వ్యావర్త్తయతి, తథా జాతిర్వ్యక్తీరుపస్థాప్య స్వోపలక్షితాభిర్వ్యక్తిభిః శక్తిమితరేభ్యో వ్యావర్త్తయతి । ఏవఞ్చ శక్యవ్యక్తీనామానన్త్యేఽపి ుపలక్షణీభూతఘటత్వాదిజాతేరైక్యావచ్ఛక్తేరైక్యమ్,కారణతాయా నిరూపకాశ్రయవ్యక్తిబాహుల్యేఽప్యవచ్ఛేదకదణ్డత్వాదేరైక్యవత్ । శక్యతావచ్ఛేదకభేద ఏవ శక్తేర్భేద ఇతి నాస్తి అనన్తశక్తికల్పనగౌరవమ్ ।] । నాపి గోపదాదశ్వబోధః । న చ తస్యాశక్యత్వే తత్ర్పకారకబోధానాపత్తిరితి వాచ్యమ్, హస్తిమాత్రాదౌ హస్తిపకాదిసమ్బన్ధగ్రహణాత్తద్రూపేణోపస్థితివత్ సమ్భవాత్ ససమ్బన్ధికపదార్థమాత్ర ఏవం యం ధర్మముపలక్షణీకృత్య సమ్బన్ధగ్రహః, తద్విశిష్టోపస్థాపకత్వాత్ ।

నను ఉపలక్షణత్వమ్ -- తచ్ఛబ్దజన్యోపస్థితివిషయత్వేన తద్వృత్తితామాత్రేణ (వా) । నాద్యః, అన్యోన్యాశ్రయాపత్తేః । నాన్త్యః, ఘటత్వాదివద్ ద్రవ్యాదేరపి ఘటాదివృత్తిత్వేన, శక్త్యా సహ సామానాధికరణ్యసమ్బన్ధేన చ ఘటపదాద్ ద్రవ్యత్వప్రకారకబోధాపత్తేః ।

కిఞ్చ, అశక్యస్య బోధేఽతిప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, న; ఘటత్వాదేః శాబ్దబోధప్రకారతాయాం తదంశే తత్పదశక్యతావచ్ఛేదకత్వస్యైవ ప్రయోజకత్వేనాదోషాత్ । శక్యతావచ్ఛేకత్వఞ్చ తత్పదశక్తిఘటకబోధీయవిశేష్యతావచ్ఛేదకత్వమ్ । తథా చ తత్సమ్బన్ధేన తద్ధర్మావచ్ఛిన్నత్వవిశిష్టతాదృశవిశేష్యతాసంసర్గకశక్తిజ్ఞానమేవ కారణమ్ । ఘటాదిపదశక్తిగ్రహే చ ఘటత్వాదేరేవ విశేష్యతావచ్ఛేదకత్వమ్, న ద్రవ్యత్వాదేరితి స్వీకారేణాదోషాత్ । ఏవం సర్వత్రోహ్యమ్ ।

న చ యత్ర ద్రవ్యపదం గుణవత్త్వేన ద్రవ్యబోధజనకమితి శక్తిగ్రహః, తత్ర ద్రవ్యత్వస్య విశేష్యతావచ్ఛేదకత్వే తత్ర్పకారబోధాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ద్రవ్యత్వస్య విశేష్యే ప్రకారత్వేఽపి విశేష్యతావచ్ఛేదకత్వాఖ్యవిషయతావిశేషస్య గుణవత్త్వం ఏవ 1[fn 'సవీకారేణాదోషాత్' ఇతిపాఠోఽత్ర యుజ్యతే, 'న చ' ఇతి శఙ్కాయాం పఞ్చమ్యన్తపాఠే నైవ సమాధానస్యాచార్యశైలీర్శనాత్ ।]స్వీకారాద్ న దోషః । ఇదమేవ ధర్మితావచ్ఛేదకమిత్యుచ్యతే । అత ఏవ న్యాయనయేఽప్యాకాశాదిపదానాం శబ్దాశ్రయత్వవిశిష్టేఽశక్తత్వేఽపి తతః శబ్దాశ్రయత్వరూపేణ బోధః । శబ్దాశ్రయత్వాదివిశిష్టవిశేష్యకసమ్బన్ధగ్రహస్యైవ తద్విశిష్టవిషయకస్మృతయాదిహేతుత్వాఙ్గీకారాన్నక్షతిరితి మణికృతోక్తమ్ ।

యత్తు శబ్దాశ్రయత్వస్యాకాశపదవాచ్యత్వానఙ్గీకారే ఆకాశపదాన్నిర్వికల్పకమేవ । నిర్వికల్పకత్వఞ్చ తదంశే తత్పదోపస్థాప్యాప్రకారత్వమ్, న తదంశే సామాన్యతో నిష్ప్రకారకత్వమ్, విభక్త్యుపస్థాప్యైకత్వాదీనాం తదంశే ప్రకారత్వావశ్యకత్వాత్ । పదార్థోపస్థితిస్తు నిష్ప్రకారికైవ । న చ స్మృతావనుభవసమానాకారత్వస్యైవ సిద్ధాన్తసిద్ధత్వేన నిర్వికల్పకసమరణానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్, ప్రకారాంశే మోషస్వీకారేణాదోషాదితి । తత్, న ; జాత్యతిరిక్తస్య స్వరూపతః పదార్థాన్తరే ప్రకారత్వాసమ్భవేన 'ఆకాశగామీ' ఇత్యాదౌ

శాబ్దబోధానుపపత్తేః, 2[fn యథా అన్వయితావచ్ఛేదకం యద్ ఘటత్వాదికమ్, తదవచ్ఛిన్నే ఘట ఏవ పదార్థాన్తరస్య నీలాదేరన్వయః, న తు ఘటత్వే । అత ఏవ నిత్యస్య ఘటత్వాన్వయాభిప్రాయేణ న 'నిత్యో ఘటః' ఇతి ప్రయోగః ।] అన్వయితావచ్ఛేకావచ్ఛిన్న ఏవ పదార్థాన్తరాన్వయ ఇతి నియమానుపపత్తేశ్చ ।

న చ శబ్దాశ్రయత్వేనాకాశపదాద్ బోధే 'ఆకాశః శబ్దాశ్రయః' ఇతి ప్రయోగానాపత్తిః ; తత్రాష్టద్రవ్యాన్యద్రవ్యత్వేన,

ఆకాశపదవాచ్యత్వేన వోపలక్షితేఽపి తత్పదశక్త్యఙ్గీకారాదదోషః, తాత్పర్యతశ్చ నిర్ణయః । న చ నానాధర్మావచ్ఛిన్నైకధర్మిణి శక్తిరసాందృష్టికీతి వాచ్యమ్, అప్రయోజకత్వాత్। తాదృశధర్మాన్ విశేష్యతావచ్ఛేదకీకృత్య లక్షణాయా ఏవాభ్యుపగమాన్న దోషః । ఏవం యత్ర ద్రవ్యాదిపదస్య సామాన్యావచ్ఛిన్నే శక్తస్య సువర్ణాద్యాభిప్రాయేణ ప్రయోగేఽపి బోధ్యమ్ । ఏవం విశేషధర్మావఛిన్నే శక్తస్య సామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నవిశేష్యకబోధాభిప్రాయేణ ప్రయోగేఽపి బోధ్యమ్ ।

యథా దుఃఖాసమ్భిన్నసుఖాశక్తస్వర్గపదస్య సుఖసామాన్యప్రయోగే లక్షణేత్యేవ చ యుక్తమ్ । శక్త్యాప్రవృత్తినిమిత్తైకదేశం పరిత్యజ్య న బోధ ఇత్యనుభవాత్ । తాదృశబోధే తద్రూపాంశే శక్తిఘటకబోధనిరూపితావిశేష్యతావచ్ఛేదకత్వావగాహిశక్తిజ్ఞానత్వేన హేతుత్వాన్నాతిప్రసఙ్గః । అత ఏవ చ 'గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదౌ తీరత్వాదినోపస్థితిః । దణ్డాద్ ఘటత్వేన ఘటస్య, ఘటాచ్చ దణ్డత్వేన దణ్యస్యోపస్థితిరితి సఙ్గచ్ఛతే । 1[fn అత్ర జాచిపదం తత్తత్ప్రవృతతినిమిత్తస్యోపలక్షణన్ । తనాకాశత్వాభాకత్వాదీనాం ఆతిత్వాభావేఽపి న క్షతిః ।] జాతిమాత్రే శక్తౌ హి 'గాం దద్యాత్' ఇత్యాదౌ గోత్వదిర్దానాసమ్భవాదనుపపత్తిః । న చ లక్షణయా వ్యక్తిబోధః, శక్యసమ్బన్ధరూపలక్షణాయా అగ్రహేఽపి తద్భానాత్, సర్వేషు విశిష్టబోధకవాక్యేషఉ వృత్తిద్వయకల్పనాయాం గౌరవాచ్చ ఇత్యేకే ।

?0కేచత్తు?0 --- గవాదిపదానాం ధర్మ ఏవ శక్తిః, నానావ్యక్తీనాం శక్యతేవే గౌరవాత్ । న చ ప్రత్యేకం వ్యక్తిభిర్వినిగమనావిహరః । ఏవం హి వ్యక్త్యన్తరే లక్షణాయాం 2[fn స్వమ్ = వ్యక్తిః, తత్ర సమవేతా జాతిః, తత్సమవాయిత్వం వ్యక్తావితి లక్షణసమన్వయః ।] స్వసమవేతసమవాయిత్వం సంసర్గ ఇతి గోరౌవమ్, జాతిశక్తౌ చ3[fn స్వమ్ = జాతిః, తత్సమవాయిత్వం వ్యక్తావితి ।] స్వసమవాయిత్వం 4[fn సంసర్గ ఇత్యర్థః ।] తథేతి లాఘవమ్ ।

కిఞ్చ వ్యక్తివాదినాపి ఆనన్త్యవ్యభిచారవారణాయా తస్యాః శక్యతావచ్ఛేదకత్వమవశ్యం వాచ్యమ్, అత ఏవైకాకారప్రతీతిసిద్ధిః ।

ఏవఞ్చ లాఘవాత్ సైవ వాచ్యాఽస్తు, వ్యక్తౌ శక్తేర్జాతౌ తదవచ్ఛేదకత్వస్య కల్పనే గౌరవాత్ । యథా తవ జాతౌ శక్యతావచ్ఛేదకతా నిరవచ్ఛిన్నైవ, ఏవం శక్తిరపి తస్యాం తథవేతి న గోత్వత్వాదిప్రవేశాద్ గౌరవశఙ్కా । అత ఏవ శాబ్దబోధే వ్యక్తౌ తస్యాః స్వరూపేణైవ ప్రకారతా సఙ్గచ్ఛతే ।

న చ గౌపదశక్యమితి నిర్ధర్మకశక్తిగ్రహాసమ్భవః । ప్రాథమికశక్తిగ్రహస్యానుమిత్యాత్మకత్వేన నిర్ధర్మితావచ్ఛేదికాయా అనుమితేరభావాదితి వాచ్యమ్, అత్ర పక్షే పదవిశేష్యకస్య శక్తిఘటకే బోధే గోత్వాదిప్రకారకస్యైవ శక్తిగ్రహస్య స్వీకారేణాదోషాత్ । నహి సమవాయేనైవ జాతేః స్వరూపతః ప్రకారతేతి నియమః, 'ఘటం జానామి' ఇత్యాదౌ ప్రకారితసమ్బన్ధేనాపి ఘటత్వాదేర్జ్ఞానాద్యంశే ప్రకారత్వాఙ్గీకారాత్ । అత ఏవ న విశిష్టే శక్తిః, 1[fn 'నాగృహీతవిశేషణా బుద్ధిఇర్విశేష్యమధిగచ్ఛతి' ఇతి న్యాయస్వరూపమ్ । విశేషణవిషయకబుద్ధిర్విశేష్యం నావగాహతే । విశేష్యవిషయకత్వస్య విశేషణవిషకత్వనియత్వమితి నిష్కర్షః ।

ఏవఞ్చ విశిష్టశక్తివాదే విశిష్టశకతిగ్రహస్య విశేషణవిషయకత్వావశ్యకతయా తదుభయవిషయకత్వస్య పదార్థోపస్థిత్యాదికారణతావచ్ఛేదకత్వకల్పనాపేక్షయా విశేషణవిషయకత్వమాత్రస్యైవ తదవచ్ఛేదకత్వకల్పనా లాఘజవాదుచితేతి జాతావేవ శక్తిః స్వీకర్తవ్యేతి ఫలితోఽర్థః ।] 'నాగృగీతవిశేషణ'న్యాయేన జాతేర్వాచ్యత్వావశ్యకత్వే తత్రైవ శక్తేరిచితత్వాత్ ।

నన్వేవమ్, 'గామానయ' ఇత్యాదౌ వాహదోహాద్యన్వయానుపపత్తిః, న చ సాక్షాత్సమ్బన్ధేన జాతౌ బాధేఽపి పరమ్పరయా తదన్వయోపగమాన్న దోషః, 'గౌర్జాతా' ఇత్యాదౌ విశేష్యభూతే గోత్వే అన్వయితావచ్ఛేదకతయా గోత్వత్వాదిభానాపత్తేః । శక్తౌ తదన్తర్భావాద్యాపత్తేశ్చ । జాతేరపి ప్రకారతయైవ స్వరూపతో భానమితి నియమాత్ ।

ఏవఞ్చ తేషాం పదానాం వ్యక్తిబోధజనకత్వే వివాదాభావేన వ్యక్తిశక్తిః సిద్ధైవేతి చేత్, అత్ర వదన్తి వ్యక్తిశక్తావస్మాకం వైమత్యమ్, అపి తు వ్యక్తిశక్తిజ్ఞానహేతుతాయామేవ । అత ఏవ వ్యక్త్యంశే కుబ్జా శక్తిరితి గీయతే, తదంశే తజ్జ్ఞానానపేక్షణాత్ । ఏత ఏవ వ్యక్తేర్న వాచ్యతా, యద్విషయకత్వేన శక్తిజ్ఞానస్య [యద్విషయక] శాబ్దధీజనకతా, తత్త్వస్యైవ తద్వాచ్యతావ్యవహారనియామకత్వాత్ । యథాన్వయాంఽశే కుబ్జశక్తిసత్త్వేఽపి తద్విషయకత్వం శక్తిజ్ఞానజనకతాయాం నావచ్ఛేదకమ్, తథా వ్యక్త్యంశే తత్సత్త్వేఽపి తద్విషయకత్వస్య శక్తిజ్ఞానకతానవచ్ఛేదకత్వాన్న వ్యక్తౌ వాచ్యత్వవ్యవహారః । గోత్వవిషయకత్వస్యైవ చ నివేశాద్ గోత్వాదేర్వాచ్యతా ।

ఏవఞ్చాత్ర పక్షే కార్యకారణభావావచ్ఛేదకకోటౌ వ్యక్త్యనన్తర్భావమాత్రేణైవ 'గౌర్గాపదశక్యా' ఇతి శక్తిగ్రహోఽపి వక్తుం శక్యః । పరన్తు తస్య గోత్వప్రకారకజ్ఞానత్వేన

వ్యక్తివిషయతామనన్తర్భావ్యైవ కారణత్వాద్ వ్యక్తేరవాచ్యతోపపత్తిః । ఏవఞ్చ తదంశే కుబ్జత్వవ్యవహారః, పదవిశేష్యకశక్తిగ్రహమతే తు తజ్ఞ్జానానపేక్షణాదపి కుబ్జశక్తిత్వమితి ।

ఏవం వ్యక్తిశక్తివాదే జాత్యంశే 1[fn ' హృదయం యది వా పృష్ఠమున్నతం క్రమశః సరుక్ ।

క్రుద్ధో వాయుర్యదా కుర్యాత్ తదా తం కుంబజమాదిశేత్ ।।'

ఇత్యాయుర్వేదే కుబ్జలక్షణం ప్రతిపాదితమ్ । స యథా వికృతేనాఙ్గేన కిమపివిధాతుమశక్తః, అవికృతేన హస్తపాదాదినా భోజనాదికం సమ్పాదయతి, తథైవ శాబ్దబోధాత్ పూర్వమనుపస్థితా అత ఏవాన్వయాంశనిరూపితా పదేఽజ్ఞాతా శక్తిః న శాబ్దబోధముపకరోతి, జ్ఞాతా చ శాబ్దబోధముపకరోత్యేవ ।

యద్యపి ఉక్తలక్షణలక్షితకుబ్జత్వం చేతనధర్మ ఏవ, తథాప్యత్ర సమానధర్మత్వాదచేతనాయాం శక్తావప్యారోప ఇతి తత్త్వమ్ ।]'కుబ్జా' శక్తిరితి బోధ్యమ్ ।

?0యత్తు భట్టాః?0 -- పదాద్ వ్యక్తేర్న స్మరణమ్, అనుభవో వా, నాపి తత్ర కుబ్జా శక్తిః, కిన్త్వాక్షేపః ; ఆక్షేపికా చ జాతిరేవ । ఆక్షేపశ్చానుమానమ్ తాదాత్మ్యేన జాతేరాధేయతయా వ్యక్త్యాక్షేపకత్వేన న వైయధికరణ్యమ్ । అనుమానఞ్చ గోత్వం గవాశ్రితమ్, గోనిష్ఠప్రతియోగితానవచ్ఛేదకధర్మవత్త్వాత్, కిఞ్చిదాశ్రితం వా, జాతిత్వాదితి, తత్, న; తాదృశహేతూపస్తితేరసార్వత్రికత్వాత్, గోపదాత్ తాదృశరూపేణ గోత్వాదేరనుపస్థితేశ్చ ।

కిఞ్చ, ఆక్షేపితవ్యక్తౌ కర్మత్వాద్యన్వయే 'ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వవ్యుత్పత్తిభఙ్గః, 2[fn 'ఘటపదాత్ ఏకసమ్బన్ధిజ్ఞానిధయోపస్థఇతాకాశచైత్రాదేః ఘటపదజన్యశాబ్దబోధవిషయత్వవారణాయ చ' ఇత్యపి బోధ్యమ్ ।]'ధూమోఽయం జ్వలతి' ఇత్యాదావన్వయబోధవారణాయ పదజన్యపదార్థోపస్థితేః శాబ్దబోధకారణత్వేనాక్షేపితేన పదార్థాన్తరాన్వయానాపత్తిఇశ్చ । ఏతేనార్థాపత్తిరాక్షేప ఇత్యపాస్తమ్ ।

న చ సమానసంవిత్సంవేద్యత్వమాక్షేప ఇతి వాచ్యమ్, ద్రవ్యమిత్యాదిఘటజ్ఞానే ఘటత్వజ్ఞానాభావాత్ । యది తు 'గామనాయ' ఇత్యాదౌ స్వాశ్రయవృత్తిత్వరూపపరమ్పరయా కర్మత్వాదౌ జాచేరన్వయః, తేన సమ్బన్ధేన గోత్వాదిమత్త్వస్యాధేయతాసమ్బన్ధేన గవాదివ్యాప్యత్వాత్ ; గవాదిమత్త్వం వినానుపపత్తేశ్చ ; ఆనయనకర్మత్వాధేయత్వాదిసమ్బన్ధేన గవాదివ్యక్తిప్రకారికా ధీః ఆక్షేపాత్ సంసర్గఘటకతయా శాబ్దబోధే వ్యక్తిభానేఽపి కర్మత్వాద్యంశే గోత్వాద్యవచ్ఛిన్నవ్యక్తిభానానురోధేనాక్షేపాదరః । పదాజ్జాతేః స్మరణం తు నిర్వికల్పకమేవేతి తదాశయ ఉచ్యతే సోఽపి దుష్టః, ప్రాగుక్తేః ।

జాతిశక్తస్య వ్యక్తౌ లక్షణేతి మణ్డనానుయాయినః । తేషామయం భావః -- లక్షణయా జాతిప్రాకరక ఏవ బోధ ఇతి నానుభవవిరోధః, నీలాదిపదానాం శక్యనీలాదిగుణపురస్కారేణ లక్షమయా బోధకత్వవత్ శక్యజాతిపురస్కారేణ లక్షణయా గవాదిపదస్య బోధకత్వాత్ ।

శక్యాదన్యేన రూపేణ జ్ఞాతే భవతి లక్షణా ।

ఇతి తు ప్రాయికమితి । తత్, న ; యతో వ్యక్తౌ లక్షణా నిరవచ్ఛిన్నా, సావచ్ఛిన్నా వా . నాద్యః, అసమ్భవాత్ । నాన్త్యః, తత్పక్షే హి జాతేరేవా1[fn ఖ. పు. 'వచ్ఛిన్నత్వమ్' ।] వాచ్ఛేదకత్వం వాచ్యమ్ । తథా చ లక్ష్యతావచ్ఛేదకతయైవ జాతిభానోపపత్తౌ తత్ర శక్తికల్పనా వ్యర్థా । న చ శక్యసమ్బన్ధరూపలక్షణానిర్వాహాయ తత్ర శక్తిరూపేయా । ఏవఞ్చ స్వాతన్త్ర్యేణ శక్తేరనుపయోగితయా తస్యా వృత్తిత్వానుపపత్తేః ।

నను "జాత్యాకృతివ్యక్తయః పదార్థః" ఇతి గౌతమసూత్రేణ గవాదిపదాత్ సంస్థానవిశేషరూపాకృతేరపి బోధసయానుభవికత్వప్రదర్శనేన పరైర్జాత్యాకృత్యుభయవిశిష్టవ్యక్తౌ శక్తిరఙ్గీక్రియతే । తత్ర జాతేః సాక్షాత్సమవాయసమ్బన్ధేన వ్యక్తివిశేషణత్వాత్ ప్రవృత్తినిమిత్తత్వమ్, అవయబసంయోగరూపాకృతేస్తు సామానాధికరణ్యరూపపరమ్పరయా విశేషణత్వాన్న తత్త్వమ్ । 'పిష్టకమయ్యో గావః' ఇత్యాదౌ కేవలాకృతివిశిష్టగబాదౌ లక్షణా ।

ఏవఞ్చ జాతిశక్తివాదే ఆకృతేరవయవ1[fn 'సంయోగవిశేషఖ్యాయాః' ఇతి పాఠః సమీచీనః ।] సంయోగరూపాయా అనన్తత్వేన తదపేక్షయా ఏకస్యా జాతేరేవ శక్యత్వౌచితయాత్ ।

న చావయవసంయోగనిష్ఠజాతిరేవ శక్యా, తదన్వయశ్చ స్వాశ్రయఘటితపరమ్పరయేతి వాచ్యమ్, ఆకృతిప్రకారకబోధస్యైవానుభవాత్ । వ్యక్త్యనుపరక్తకేవలజాతౌ ప్రయోగవిరహశ్చ న శక్త్యభావసాధకః, అప్రయోజకత్వాత్ ।

న చ కదాచిత్ కేవలజాతిమాత్రేణ 'గౌర్నిత్యా' ఇతి ప్రయోగాపత్తిః, శక్త్యా స్వరపేణణోపస్థితాయాః జాతేః సమానపదోపాత్తౌ ధర్మిణ్యాశ్రయతాసమ్బన్ధేనైవాన్వయస్య వ్యుత్పన్నత్వాదితి చేత్, న; ఏవం హి తాదృశబోధే ఆకాఙ్క్షాయా అపి కారణత్వకల్పనే గౌరవేణ విశిష్టశక్తేరేవోచితత్వాత్ । తస్మాత్ కుబ్జశక్తిరిత్యేవోచితమ్, వ్యఞ్జనయా తద్బోధః - ఇత్యన్తే ।

వస్తుతస్తు జాచిశక్త్యైవ జ్ఞాతయా జాతివ్యక్త్యోరుపస్థితౌ తాత్పర్యాత్ కదాచిజ్జాతిర్విశేష్యా, వ్యక్తిర్విశేషణమ్ ; కదాచిద్ వ్యక్తిర్వివశేష్యా, జాతిర్విశేషణ్ । ఏవఞ్చ జాతౌ పరమ్పర్యా వాహాద్యన్వయః, వయక్తిరేవ చాన్వయితావచ్ఛేదికేతి పరమ్పరయానవయపక్షే న ప్రాగుక్తదోషః । అత ఏవ "జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్" [1।2।58] ఇతి "జాతిరప్రాణినామ్" [2।4।6] ఇతి చ సఙ్గచ్ఛతే । అత ఏవ చ జాతిప్రధాన్యే సమాహారద్వన్ద్వ ఏవ, వ్యక్తిప్రధాన్యే త్వితరేతరయోగ ఏవేతి భాష్యాదివ్యవహారాశ్చ సఙ్గచ్ఛన్తే ।

1[fn అత్రాయం వివేకః -- "సరూపాణామేకశేషః" ఇత్యేకశేషారమ్భాద్ వ్యక్తిరపి పదార్థ ఇత్యేవ సిద్ధమ్, న తు కేవలవ్యక్తిస్తథేతి, జాతివిశిష్టవ్యక్తేః పదార్థత్వేఽపి తదారమ్భస్యావశ్యకత్వాత్ । అణ్గ్రహణస్య భాష్యకృత్ప్రత్యాఖ్యానేన, సరూపసూత్రస్య శాస్త్రీయప్రక్రియామాత్రవహికత్వస్యాకరే సిద్ధాన్తిత్వేన చ న తాభ్యాం వ్యక్తిమాత్రస్య ప్రాతిపదికార్థత్వం సిధ్యతీతి వ్యవహారమాత్రమేవ శరణం కేవలవ్యక్తివాదినామితి తత్త్వమ్ ।

వస్తుతస్తు విశిష్టస్యైవ పదార్థత్వమ్ । యద్యపి 'ఆకృతిపదార్థస్య ద్రవ్యం న పదార్థః' ఇత్యాదిభాష్యాద్ విశకలితయోరేవాకతివ్యక్త్యోః పదార్థత్వం ప్రతీయతే, తథాపి 'కస్యచిత్ కిఞ్చిద్ గుణభూతమ్, కిఞ్చిత్ ప్రధానమ్' ఇత్యుత్తరభాష్యపర్యాలోచనయా విశిష్టే శక్తిరవసీయతే ।] ఇదం సర్వపక్షేషూహ్యమ్ -- జాతిప్రకారశక్తిధియ ఏవ జాతివిశిష్టవ్యక్తిబోధకత్వాద్ న ఘటత్వాదిపదాద్ వ్యక్తిపోధః । భావప్రత్యయరహితపదఘటితజాతిశక్తిధీరేవ తద్బోధే హేతురిత్యన్యే ।

ఏవం శుక్లశబ్దాదిషు గుణిబోధకేషు గుణః, శక్యః, పాచక ఇత్యత్ర క్రియాః, డిత్థాదౌ శబ్ద ఏవ । తత్ర చ డిత్థపదం డిత్థపదవతి శక్తమిత్యేవం శక్తిగ్రహః । న చ శక్తిగ్రహాత్ పూర్వం తత్పదవైశిష్ట్యస్యమానాన్తరేణాగ్రహాత్ తథాశక్తిగ్రహాసమ్భవః । సమ్బన్ధసామాన్యేన తద్వైశిష్టగ్రహాత్, భావిసఞ్జ్ఞావిజ్ఞానవద్ వా న దోషః । తాదృశక్తిగహస్య చ వాచకతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నపదప్రకారకబోధత్వస్యైవ కార్యతావచ్ఛేదకత్వాద్ నాతిప్రఙ్గః ।

నను పాచకాదీనాం కథం క్రియాశక్తమిత్యుచ్యతే -- పచేః క్రియాయాం శక్తత్వేనాకస్య కర్త్రరి శక్తత్వేన తత్తత్పదాభ్యాముపస్థితయోరాకాఙ్క్షావశాత్ పరస్పరాన్వయేన పాచకశబ్దస్య శక్తేరేవాభావాదితి చేత్, న ; కుమ్భకార ఇత్యాదేరేకార్థీభావవిషయాణామత్రోదాహణత్వేనాక్షతేః ।

వస్తుతస్తు "కర్త్తరి కృత్" [3।4।67] ఇత స్యైకజాతీయార్థకత్వాయపాచకాదావప్యేకార్థీభావః । అత ఏవ పాచకాదిపదాన్నోద్దేశ్యవిధేయబావేనాన్వయ ఇతి దిక్ ।

వస్తుతో గుణాదీనామపి శక్యత్వే ఆనన్త్యవ్యభిచారయోః సత్త్వేన తత్రాపి గుణగతజాతరేవ శక్యా । ఏవఞ్చ పాచకాదిషు క్రియాగతజాతిః, గుడచణ్డులపాకాదిషు భిన్నేషు పాకత్వస్యైకస్య జాతిరూపస్యాఙ్గీకారాత్ । డిత్థాదావపి డిత్థాదిశబ్దగతా జాతిః, శుకాద్యుచ్చారణభేదేన డిత్థాదిశబ్దానాం నానాత్వాత్ । ఆకాశపదాదేః శక్తిరుక్తైవ ।

?0యద్వా?0, కల్పభేదేన భిన్నేషు ఆకాశత్వమపి జాతిరఖణ్డోపాధిర్వా తచ్ఛక్యమితి వదన్తి ।

పదాన్నియమతో జాతివిశిష్టవ్యక్తిమానేన తత్రాపి బోధకతారూపా శక్తిరస్త్యేవేతి శక్యమ్ । ఘటత్వప్రకారకఘటవిశేష్యబోధే చ ఘటత్వప్రకారకశక్తిజ్ఞానత్వేనైవ హేతుతేతి న గౌరవమ్,

నాపి ఘటత్వాదిపదేభ్యో వ్యక్తిబోధః । ఉక్తం హి భాష్యే -- 'నహ్యాకృతిపదార్థకస్య ద్రవ్యం న పదార్థః, నాపి ద్రవ్యపదార్థకస్యాకృతిర్న పదార్థ ఇతి' ఇత్యన్యే ।

అత్ర పక్షత్రయే లిఙ్గస్యావాచ్యత్వేఽపి న త్రేలిఙ్గ్యమ్, తత్తల్లిఙ్గాభిధాయి, ప్రత్యయత్వేనైవ శబ్దానాం తత్తల్లిఙ్గతాభ్యుపగమాత్ । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్ "స్త్రియామ్" ఇత్యధికృత్య టాబాదేర్విధానేన, "తస్మాచ్ఛసో నః పుసిం" [6।1।103] ఇత్యాద్యనుశాసనేన చ తథైవ యుక్తత్వాచ్చ । ఏవం సఙ్ఖ్యాదావపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

?0అపరే తు?0 --- లిఙ్గమపి నామార్థ ఏవ । ప్రత్యయార్థత్వే హి స్త్రీత్వలస్య, స్త్రియా వా ప్రాధాన్యాపత్తిః । వ్యక్తిశక్తావపి స్త్రీతాదాత్మ్యాపన్నాఽజాబోధ ఏవానుభవసిద్ధః, న త్వజాతాదాత్మ్యాపన్నస్త్రీబోధః1 [Fn అజపదాదితి శేషః ।]

కిఞ్చ, వాగాదిశబ్దే వినాఽపి ప్రత్యయం స్త్రీత్వస్య బోధాత్ ప్రాతిపదికస్య శక్తత్వావశ్యకత్వేన టోపోఽపి శక్త్యన్తరకల్పనే గౌరవమ్ [వాత్], లిఙ్గానుశాసనస్య ప్రకృతావేవ దర్శనాచ్చ । అత ఏవ "కృదికారాదక్తినః" ఇతి వార్తికే 'ఉక్తినః' ఇతి చరితార్థమ్ । అన్యథా క్తినా స్త్రీత్వస్యోక్తత్వాన్ జీపోఽప్రాప్తౌ తద్వ్యైయర్థ్యం స్పష్టమైవ । అత ఏవ వ్యావక్రోశోత్యాదౌ "ణచః స్త్రియామఞ్" [5।4।24] ఇత్యఞి స్త్రియాం విహితేఽపి స్త్రీప్రత్యయసిద్ధిః । న చ తవాపి ప్రకృత్యైవాస్యోక్త్వాత్ స్త్రీప్రత్యయానాపత్తిః ; ప్రకృత్యుక్తస్య తస్యావ్యావర్త్_కత్వాత్ । అన్యథా టాబాదివిధీనాం వైయర్థ్యాపత్తిరితి దిక్ ।

నను 'స్తనేకేశవతీ స్త్రీ స్యాల్లోమశః పురుషః స్మృతః'

ఇత్యాదిలక్షణలక్షితావయవసంస్థానవిశేషరూపలిఙ్గస్యాచేతనే ఖట్వాదౌ బాధాత్ స్త్రీప్రత్యయానాపత్తిః । కిఞ్చైవం దారానిత్యాదౌ నత్వం న స్యాత్, తదర్థస్య పుంస్త్వాభావాదితి చేత్, న ; ఆరోపేే నిర్వాహసమ్భవాత్ । ఆరోపే చ లిఙ్గానుశాసనం మానమితి కేచిత్ ।

?0భాష్యకృతస్తు ?0-- సత్త్వరజస్తమలాం ప్రాకృతగుణానాం వృద్ధిః ; పుంస్త్వమ్, అపచయః, స్త్రీత్వమ్, స్థిమిమాత్రం నపుంసకత్వమ్ । అత ఏవోత్కర్షాపకర్షసత్త్వేఽపి స్థితిమాత్రమాదాయ "సామాన్యే నపుంసక్మ్" ఇత్యుదధోషః ।
ఉత్కర్షాపకర్షసామ్యావస్థాత్రయసాధారణస్థితిమాత్రవివక్షాయాం నపుం సకం భవతీతి తదర్థః । ఈదృశావస్థాత్రయస్య పదార్థమాత్రే సత్త్వాదిదం కేవలాన్వయి ; 'ఇయం వ్యక్తిః', ఇదం వస్తు, అయం పదార్థః' ఇతి వ్యవహారాణాం సర్వత్రాప్రతిబద్ధప్రసరత్వార్థనిష్ఠఞ్చ । తథా చ ?0భాష్యమ్?0 -- 'ఏకార్థే శబ్దాన్యత్వాద్దృష్టం లిఙ్గాన్యత్వమ్, అవయవాన్యత్వాచ్చేతి ' ।

ఏకస్మిన్నేవార్థే పుష్యః ; తారకా; నక్షత్రమితి శబ్దనానాత్వదర్శనాత్ స్తనకేశాద్యతిరిక్తమేవ లిఙ్గమ్ 'కుటీ, కుటీరః' ఇత్యాదౌ రేఫస్యావయవస్యోపజనే లిఙ్గభేదదర్శనాచ్చేత్యర్థ ఇతి కైయటః ।

పుంల్లిఙ్గః శబ్ద ఇతి తు వాచ్యవాచకయోరభేదోపచారాద్ బోధ్యమ్ । అర్శ ఆద్యజన్తం వా తత్ ।

న చైవమవికారిణి ఏతదభావేన 'బ్రహ్మన్' శబ్దే నపుంసకతానాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ఆత్మని సర్వస్యాస్తధ్ధేత్వేన [ధ్వస్తత్వేన] పరమ్పరయా తత్రాపి తత్సత్త్వాత్ । అత ఏవాత్మా బ్రహ్మేత్యాది వ్యవహారాః ।

న చైవమ్ 'కశ్చిదపి సత్త్వాదిః స్వస్మిన్నాత్మని ముహూర్తమప్యతిష్ఠతే, వర్ద్ధతే వా, చ యావదనన వర్ధితవ్యమపాయేన వా యుచ్యతే' ఇతి భాష్యోక్తేరుపచయాదీనాం క్షణికత్వమవశ్యం వాచ్యమ్, ।

ఏవఞ్చ యుగపద్విలిఙ్గత్వాదివ్యవహారానాపత్తిరితి వాచ్యమ్, వ్యవహారస్య స్వసమకాలికపదార్థసత్తానపేక్షత్వాత్ । అత ఏవ భూతభావివిషయకవ్యవహారః సఙ్గచ్ఛతే ।

న చైవమప్యుపచయాదేర్విరుద్ధస్యైకత్ర సమావేశాయోగాదేకస్య త్రిలిఙ్గతానాపత్తిరితి వాచ్యమ్, కోశాదిప్రామాణ్యేన విరోధస్యైవాభావాత్ । తత్ర కశ్చిచ్ఛబ్ద ఏకలిఙ్గవిశిష్టార్థే ఏవ శక్తః, కశ్చిలిఙ్గద్వయవిశేష్టే, కశ్చిత్తు త్రితయవిశిష్టే ఇతి లిఙ్గానుశాసనాదిభ్యో నిర్ణేయమ్ ।

ఏవం మధుశబ్దేనోపచయస్థిత్యుభయవిశిష్టం మకరన్దాదికమేవోచ్యతే, ఉపచయమాత్రవిశిష్టం తు చైత్రాదికమిత్యపి తత ఏవ నిర్ణేయమ్ ।

ఏషు చ పుంసాదిశబ్దానాం వృధ్యాదివత్ శాస్త్రీయః సంకేతః । అత ఏవ భాష్యే ఉక్తమ్ "అవశ్యం కశ్చిత్ స్వకృతాన్త ఆస్థేయః" ఇతి । తత్ర టిఘుభాదివల్లఘుభూతసఞ్జ్ఞాకరణస్య యుక్తత్వేన గురుభూతసఞ్జ్ఞాకరణసామర్థ్యాద్ నత్వాదిశాస్త్రప్రవృత్తౌ లౌకికమపి లిఙ్గం నిమిత్తత్వేనాశ్రీయతే । తత్ర లౌకికేఽసమ్భవే శాస్త్రీయే ఏవ । తత్సమ్భవే తు సామనాధికరణ్యసమ్బన్ధేన శాస్త్రీయవిశిష్టే లౌకికే, న తు కేవలలౌకికే, నాపికేవలశాస్త్రీయే, మహాసఞ్జ్ఞాకరణసామర్థ్యాత్, పుంసాదిసంకేతానాం సంఖ్యాంజ్ఞాయా ఇవార్థాన్తరసంగ్రహార్థం ప్రవృత్తత్వేఽప్యర్థాన్తరనిరాసార్థమప్రవృత్తేశ్చ ।

అత ఏవ 'చఞ్చాః పశ్య' ఇత్యాదౌ శబ్దశక్తిస్వభావాదపచయవిశిష్టస్యైవ పుమాదేర్భానఙ్గీకృత్య "లుపి యుక్తవత్"

[1 l2 l51] ఇతి సూత్రస్య "తదశిష్యమ్" [1 l2 l53] ఇత్యనేన ప్రత్యాఖ్యానం సఙ్గచ్ఛతే I అన్యథా యుక్తవద్భావేఽభావస్యాప్యతిదేశాన్న పుంస్త్వప్రయుక్తం కార్యమ్, ప్రత్యాఖ్యానే తు ప్రాప్నోతీతి ఫలభేదః స్యాత్ I

ఏవఞ్చ స్త్రియాం పశునేత్యాదిప్రయుక్తే శాస్త్రీయలిఙ్గ ఏవ, నాభావాదికమ్ I పుంపశౌ ప్రయుక్తే తు శాస్త్రీయవిశిష్టే లౌకికే I అత ఏవ 'పశునా యజేత' ఇత్యాదౌ పుంస్త్వస్య వివక్షితత్వాన్న స్త్రియా యాగ ఇతి మీమాంసకోద్ఘోషః I

తత్ర పుంస్త్వస్యేత్యస్య లౌకికపుంస్త్వస్యేత్యర్థః I 'ఛాగో వా మన్త్రవర్ణాత్ ' ఇతి షష్ఠాన్త్యాధికరణన్యాయేన ఛాగరూపపశువిశేషస్యేవ మన్త్రవర్ణస్య లౌకికపుంస్త్వవివక్షాయాం తాత్పర్యగ్రాహకస్య సత్త్వాచ్చ, 'ఛాగస్య వపాయాః' ఇతి మన్త్రే 'ఛాగస్య' ఇతి పఠితస్య ఛాగభిన్నే ఇవ స్త్రియామసమ్భవాత్ I ఆకారాన్తచ్ఛాగశబ్దస్య స్త్రీవ్యక్తావప్రయోగేణ లౌకిపుంస్త్వసమానాధికరణపారిభాషికపుంస్త్వవిశిష్టే శక్తత్వాత్ I

శాస్త్రీయమపి లిఙ్గం లౌకికలిఙ్గతవత్ శాబ్దబోధే భాసతే, తథానుభవాత్, కోశాదిప్రామాణ్యాచ్చ ఇత్యాహుః I ?0వాక్యపదీయే?0 తు -- జాతిత్రయముక్తమ్ I తత్రాపి పూర్వవదేవ ప్రక్రియా I

త్రిస్రో జాతయ ఏవైతాః కేషాఞ్చిత్ సమవస్థితాః I

అవిరుద్ధా విరుద్ధాభిర్గామనుష్యాదిజాతిభిః I I

ఇత్యుక్తమ్ I

కేచిత్ తు -- శబ్దనిష్ఠమేవ పారిభాషికం లిఙ్గమ్, పుల్లిఙ్గః శబ్ద ఇత్యాదివ్యవహారస్యాసతి బాధకే గౌణత్వాయోగాత్ I 'భాషితపుంస్కాత్' ఇత్యప్యర్థభేదేన శబ్దభేదాదుపపన్నమ్ I లిఙ్గభేదస్తు న భేదప్రయోజకః, 'ఏకః శబ్దోఽయం ద్విలిఙ్గః' ఇత్యాదివ్యవహారాత్ I తత్ర పుంస్త్వేనాభావః స్త్రీత్వాదౌ టాబాదికం ద్యోతకమ్ I తచ్చ శబ్దనిష్ఠమపి శబ్దవాచ్యమ్ అర్థపరిచ్ఛేదకతయాన్వేతి I లిఙ్గవిశేషవిశిష్టస్యైవార్థవిశేషవాచకతాయా లిఙ్గానుశాసనశాస్త్రసిద్ధత్వాత్ I స్వాశ్రయవాచ్యత్వసమ్బన్ధేన లిఙ్గార్థవ్యావర్తకత్వోపపత్తేః I అత ఏవ ప్రయోగనియమోఽపి I ఏవఞ్చ పశునేత్యత్ర పుంస్త్వస్య పరిచ్ఛేదకత్వాన్న పశుస్త్రియా యాగః I న చ పశుశబ్దస్య నిత్యపుంస్త్వాత్ పదార్థాదిశబ్దోదితలిఙ్గవత్ సాధారణ్యాత్ కథం స్త్రీపశువ్యావృత్తిః, 'పశ్వానయ' ఇతి ఋగ్వేదే దర్శనాత్ పశునేతి పుంస్త్వస్య వివక్షితత్వమితి నిర్ణయేన చ తస్య నిత్యపుంస్త్వాభానిర్ణయాత్, 'ఛాగో వా మన్త్రవర్ణాత్' ఇతి షష్ఠాన్త్యాధికరణన్యాయేన నిర్వాహాచ్చ I యథా 'సారస్వతౌ మేషౌ' ఇత్యత్ర తద్ధితప్రకృతిః [శబ్దః] స్త్రీలిఙ్గః, పుల్లిఙ్గో వేతి సన్దేహే 'సన్దిగ్ధే త వాక్యశేషాత్' ఇతి న్యాయేన 'ఏతద్వై దైవ్యం మిథునమ్' ఇత్యర్థవాదాదేకశేషేణ ద్వయోర్గ్రహణం నిర్ణీయతే I

న చైవం సర్వనామనిష్ఠలిఙ్గస్య చేతనాచేతనసాధారణస్త్రీపుంససాధారణత్వాత్ 'దేవదత్తో యజ్ఞదత్తా చానేయా అస్యై చ ముద్రా దేయా' ఇతి ప్రేరణాయాం యజ్ఞదత్తాయా అపి ముద్రాదానాపత్తిః। పూర్వోపస్థితతత్తద్రూపేణోపస్థాపకాత్ సర్వనామ్నో దేవదత్తత్వేనేవ పుంస్త్వేనాపి వ్యావృత్తపూర్వోపస్థితపరామర్శాన్న దోషః। అత ఏవ గుణిపరశుక్లాదిశబ్దానాం గుణాంశస్యాధికస్య భానేఽపి విశేష్యపదోదితలిఙ్గసఙ్ఖ్యాంశేఽనువాదత్వేన విశేష్యనిఘ్నతోపపత్తిః। అత ఏవ పదార్థమాత్రవివక్షాయాం గుణోత్కర్షాపకర్షరూపలిఙ్గస్యావివక్షితత్వాదవర్జనీయసామ్యావస్థాయా ప్రయోగమభిప్రేత్య "సామాన్యే నపుంసకమ్" ఇతి విధానం సంగచ్ఛతే। "ఔత్సర్గికైకవచన" న్యాయాదజహల్లిఙ్గానాం దారాదిశబ్దానాం నిత్యబహువచనాన్తానామేకస్మిన్నివ లిఙ్గస్యార్థఆపరిచ్ఛేదకత్వేఽపి తథాప్రయోగ ఇత్యాహుః।

ఏవఞ్చ త్రికం ప్రతీపదికార్థః, సంఖ్యాకారకే తు ప్రత్యయార్థ ఏవ, అనన్తప్రకృతీనాం సంఖ్యాకారకయోః శక్తికల్పనామపేక్ష్య ప్రత్యయానామేవ తత్ర శక్తికల్పనాయా ఉచితత్వాదిత వదన్తి ।

?0పరే తు?0 -- సంఖ్యాపి ప్రకృత్యర్థ ఏవ, 'దధి, మధు' ఇత్యాదౌ వినాఽపి ప్రత్యయం తత్ప్రతీతేః। అనన్తశక్తతావచ్ఛేదకకల్పనాగౌరవం తు ఫలముఖత్వాన్న దోషావహమ్, తథా గృహీతబోధకత్వస్య ప్రకృతిమాత్రాదపి తద్బోధేన తేషామపి తద్బోధకారణత్వావశ్యకత్వేన కల్ప్యస్యాభావాచ్చ। అతిప్రసఙ్గస్తు తత్తత్సంఖ్యాబోధే తత్తద్విభకతిసమభివ్యాహారకారణతయా పరిగరణీయః। స చ 'అయం ఘటః' ఇత్యతో బోధవారణాయ తవాప్యావశ్యక ఇత్యాహుః।

కేచిత్తు, కారకమపి తథేత్యాబుః।

న చైవమ్ 'నామార్థప్రకారకబోధే సుబాదజన్యోపస్థితిర్హేతుః' ఇత్యాదికం విలీయేతేతి చేత్, న ; విభక్తిద్యోత్యార్థమాదాయోపపత్తేః। ఏతే చ సర్వే పక్షాః "సరూప" -- సూత్రాదౌ భాష్యే స్పష్టా ఇతి దిక్1

[fn స్వార్థో ద్రవ్యఞ్చ లిఙ్గఞ్చ సఙ్ఖ్యా కర్మాదిరేవ చ।

అమీ పఞ్చైవ నామార్థాస్త్రయః కేషాఞ్చిదగ్రిమాః॥

ఇతి పఞ్చ పక్షా ఇత్యర్థః।

అత్రాయం వివేకః -- సంఖ్యామాత్రం విభక్త్యర్థః, ఇతరచ్చతుష్టయం ప్రాతిపదికార్థః।

తథా చోక్తమ్ ---

'వాచికా ద్యోతికా వా స్యుర్ద్వితవాదీనాం విభక్తయః' ఇతి ।

అయం భావః -- లిఙ్గాదినిరూపితా ఘటాదిశబ్దే పృథక్ పృథక్ శక్తిరఙ్గీకర్త్తవ్యా, ఏకపదోపస్థితానామ్వ్యర్థానామాకాఙ్క్షావైచిత్ర్యాత్ పరస్పరమన్వయః । తత్ర లిఙ్గసంఖ్యయోః ప్రకృత్యర్థే విశేషణత్వమ్, కారకస్య విశేష్యత్వమ్ । అథవా కారకస్యాపి ద్యోతకత్వాద్ విశేషణత్వమ్ । ప్రాతిపదికస్య లిఙ్గసంఖ్యావిశిష్టార్థకత్వే త్వేకత్వవిశిష్టే ద్విత్వాదివిశిష్టే చ శక్తికల్పనే గౌరవమ్, 'గోరూపమ్' ఇత్యాది సంఖ్యాభానవచ్ఛిత్రబోధానుపపత్తిశ్చ । విశకలితపదార్థత్వపక్షే తాత్పర్యగ్రాహకత్వాభావాత్ తాదృశబోధనిర్వాహ ఇతి కేచిత్ ।

అన్యే తు --- ధాతువద్ విశిష్ట ఏవ శక్తిః । కేవలఘటత్వాదివిశిష్టేఽపి పృథక్ శక్తిస్వీకారాత్ సంఖ్యాద్యవిష్యకబోధనిర్వాహ ఇత్యాహుః ।

ఏకే తు -- పఞ్చానామపి ప్రాతిపదికార్థప్రకారకశాబ్దబోధే సుబాదిజన్యోపస్థితిర్హేతుః' ఇత్యాదేర్విభక్తిద్యోత్యర్థమాదాయోపపత్తిః కార్యేత్యాహుః ।

పరే తు -- తద్విలయేఽపీష్టాపత్తిరేవ, ద్యోత్యార్థస్య విశేషణత్వేన తాదృశబోధస్యైవాభావాత్ ।] న చ లక్షణయా నిర్వాహః, 'జబ!!దేత్యాహ' ఇత్యాదౌ శక్యాగ్రహేణ తత్సమ్బన్ధరూపలక్షణాయా అగ్రహాత్ । బాధాదిప్రతసంధానం వినైవ బోధాచ్చ ।

కిఞ్చానుకరణస్థలే యద్యనుకార్యానుకరణయోర్భేదః, తద్వివక్షా వా, తదా శబ్దోఽపి ప్రాతిపదికశక్యః । యథా పటదితి కుర్విత్యాద్యనుకార్యధ్వనీనామనుకరణాద్ భేదోధ్వనిమయత్వవర్ణమయత్వాదివిరుద్ధధర్మప్రతీత్యా సిద్ధః । "భువో వుక్" ఇత్యాదౌ తు వివక్షా అర్థపదార్థకత్వశబ్దపదార్థకత్వాభ్యాం భేదాచ్చ । తథా చ తత్ర తదుపస్థిత్యర్థముపస్థితస్య తస్య శాబ్దబోధవిషయతానిర్వాహార్థం చ శక్తిరవశ్యమభ్యుపేయా । అత ఏవ వృత్త్యార్థబోధకత్వరూపార్థకత్వాత్ ప్రాతిపదికత్వే సుబాద్యుత్పత్తౌ జశ్త్వాదిసిద్ధిః । తయోరభేదవివక్షాయాం తు శ్రోత్రేణోపస్థిత ఏవ శాబ్దబోధే భాసతే, న తు తత్ర స్వతన్త్రవృత్తికల్పనా । తథా హి -- 'వత్తివిషయ ఏవ శాబ్దవిషయః' ఇతి నియమోఽతిప్రసఙ్గనిరాసాయ కల్ప్యతే । స చ నిరూపకతాశ్రయతాన్యతరసమ్బన్ధేన వృత్తిమాన్ తద్విషయ ఇతి నియమేఽపి నైవ భవతి తస్య శాబ్దబోధవిషయతా ।

నను ఏవం సతి ప్రత్యక్షోపస్థితఘటాదేరపి శాబ్దబోధవిషయత్వావారణాయ శాబ్దబుద్ధిం ప్రతి వృత్తిసంస్కారజన్యపదార్థోపస్థితిర్హేతురిత్యశ్యం వాచ్యమ్ ।

ఏవఞ్చాత్ర వృత్తిమత్త్వే శ్రోత్రాదుపస్థితౌ చ సత్యామపి తాదృశోపస్థివిషయత్వాత్ కథం శాబ్దబోధవిషయతేతి చేత్,

అత్ర వదన్తి -- గకారాదయః క్వచిచ్ఛక్తాః, వర్ణత్వాత్, నక్తాదిపదం క్వచిచ్ఛక్తమ్, సాధుపదత్వాదితి సామాన్యతోఽనుమానేన తత్పదవాచ్యః కశ్చిదర్థోఽస్తీత్యాకారకః సామాన్యతః శక్తిగ్రహః ఏవ వాచ్యత్వసమ్బన్ధేన పదప్రకారకబోధే హేతురిత్యనుభవసిద్ధమ్ ।

అత ఏవాజ్ఞాతార్థకేష్విదమేకం పదమితి జ్ఞాతేషు చైత్రగవయనలాదిపదేషు శ్రుతేషు 'క ఏదర్థః' ఇతి ప్రశ్నే ఉపమానతల్లక్షణకథనాదినా కశ్చిత్ తన్నామా రాజేత్యాదినా తత్ప్రతివచనాది చ దృశ్యతే । అత ఏవ సాదృశ్యాద్యుపాయేన తద్్బోధకత్వేనోపమానాదేః ప్రసిద్ధపదసామానాధికరణ్యాదితస్తద్బోధకత్వేన కోశాదేశ్చ ప్రామాణ్యం వ్యుత్పాదయన్తి । ఏవమేవాప్రసిద్ధార్థకపదేషవనుభవః, సర్వసిద్ధః, న తు ఘటాదిపదేష్వివ తత్తజ్జాత్యాదిరూపేణ అసమ్భావితశ్చ తథాబోధః, నలత్వాదిరూపేణ శక్తిగ్రాహకాభావేన తేన రూపేణ బోధకత్వాసమ్భవాత్ ।

న చాతీతనలాదిభావిచైత్రాదిర్త్తమానప్రసిద్ధాసన్నికృష్టవస్తుగోచరా అనాదయో ధారారూపేణ విశిష్యబోధాన్యథానుపపత్త్యా కల్ప్యన్త ఇతి నైయాయికనవ్యోక్తమ్ [సమీచీనమితి వాచ్యమ్], హేత్వసిద్ధేః; వినైవ తత్తద్వాచకపదశ్రవణం తేషాం స్మరణాపత్తేశ్చ । ఉద్బోధకాధీనవ్యవస్థాయాం జ్ఞానసంస్కారయోః కారణత్వస్యైవాసిద్ధ్యాపత్తిః । పదప్రకారకబోధస్యైవానుభవాచ్చ । అన్యథోక్తప్రశ్నాదయుచ్ఛేదప్రసఙ్గః ।

కిఞ్చ, దేశాన్తరప్రసిద్ధం చైత్రం కాశ్యాం శృణ్వతాం విశిష్యాగృహీతసఙ్గతికానామపి నలాదిపదాదివ బోధానుభవాత్ తదనురోధేనానాదిసంస్కారాద్విశిష్యశక్తిగ్రహసత్త్వాభ్యుపగమే తేషామేవ కాలాన్తరే గఙ్గాతటే తం పశ్యతామ్ ' చైత్రోఽత్ర నాస్తి ' ఇతి వాక్యాద్ బోధో న స్యాత్, గఙ్గాతటత్వం ధర్మితావచ్ఛేదకీకృత్య చైత్రత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావవత్తాజ్ఞానం ప్రతి తదేవ ధర్మితావచ్ఛేదకీకృత్య చైత్రత్వప్రకారకతద్వత్తాధియః ప్రతిబన్ధకత్వస్య సర్వసిద్ధత్వాత్ ।

కిఞ్చ, విశిష్యగృహీతసంగతికానామివ తద్దర్శనాత్ పదస్మరణం స్యాత్ 'చైత్రోఽత్ర న వా' ఇత్యాదిసంశయశ్చన స్యాత్ ।

ఏతేన ప్రమేయత్వాదిరూపేణ సకలానుభవోత్తరం ప్రమేత్వాంశమోషే ప్రథమతస్తజ్జాతివిషయం నిర్వికల్పకం స్మరణ్, తతస్తత్తద్రూపేణ తత్తత్పదార్థోపస్తితిమాదాయ శక్తిగ్రహః । న చ సర్వేషామర్థానామేవం బోధాపత్తౌ సార్వజ్ఞ్యాపత్తిః, ఫలవలకల్ప్యోద్బోధకవశాదేవ స్మృతేః క్వాచిత్కత్వకాదాచిత్కత్వనియమాదిత్యపాస్తమ్, అనుభవవిరుద్ధతాదృశస్మరణకల్పనే మానాభావాచ్చ ।

ఏతేన వరుణాదిపదానాం పాశహస్తాదిపదాదుపస్థితే శక్తిగ్రహః । న చ తస్యాపి శక్తిగ్రహాసమ్భవాదనుపపత్తిః, యౌగికేషు సముదాయశక్తిగ్రహానపేక్షణాత్, అవయవానాఞ్చ పాశాదిపదానాం లోకే శక్తిగ్రహాత్ । ఏవమదృష్టాదిపదేష్వప్యూహ్యమితి పరాస్తమ్, జాతివిశేషరూపేణ పాశహస్తాదిపదాదుపస్థిత్యభావేన తేన రూపేణ శక్తిగ్రహాస్భవాత । అన్యథా

ప్రత్యక్షత ఉపస్థితే వరుణే వరుణాదిపదేషు గృహీతశక్తికానామివ త్వదుక్తరీత్యాపాశాదిపదే తద్గ్రహవతాం పాశాద్యదర్శనేఽపి వ్యక్తిమాత్రదర్శనాత్ 'వరుణోఽయమ్' ఇత్యాదిప్రత్యయాపత్తిః । అత ఏవ 'విష్ణుః, నారాయణః, కృష్ణః' ఇత్యత్ర సామానాధికరణ్యం సఙ్గచ్ఛతే । అన్యథా 'ఘటో ఘటః' ఇత్యేత్రేవ తన్న స్యాత్ । పదప్రకారకబోధానుకూలశక్తిగ్రహస్తూక్త ఏవ । ఏవఞ్చ నలాదిపదేభ్యో నలపదవాచ్య ఇత్యాదిక్రమేణైవ బోధః ।

తథా చ ఘటత్వాదిజాతివచ్ఛక్తిసమ్బన్ధేన శక్యవిశేషణతయా ఘటాదిపదజన్యశాబ్దబోధే పదస్యాపి భానం నానుపపన్నమ్ । తత్ర ఘటత్వాదిజాతివచ్ఛబ్దాంశే న వృత్తివిషయత్వమ్, మానాభావాత్, ఆశ్రయత్వేనైవ తత్కార్యసిద్ధేః ।

తథా చ సమ్బన్ధోభయనిరూప్యత్వేన సమ్బన్ధిద్వయోపస్థాపకత్వావిశేషాద్ ఘటత్వాద్యవచ్ఛిన్నశక్త్యైవ ఘటాదివచ్ఛబ్దస్యాప్యుపస్థితౌ సత్యామర్థబోధనతాత్పర్యే సతి విశేషమతయా శబ్దో భాసత ఇతి న దోషః। తత్రాపి ఘటత్వాదిరూపేణ విశిష్య శక్తిగ్రహవద్భ్యో ఘటాదిరదేభ్యః పదజాత్యుభయప్రకారకో బోధః । నలాదిపదేభ్యస్తు పూర్వోక్తప్రకారేణ తదసాధారణధర్మానుపస్థిత్యా సామాన్యరూపేణోపస్థితవ్యక్తౌ శక్తిగ్రహాత్ 'కేవలవ్యక్తివిశేష్యకః, కేవలపదప్రకారకో నలాదిపదవాచ్యః కశ్చిదర్థః' ఇత్యాకారకో బోధః ।

'గవిత్యయమాహ' ఇత్యాదౌ 'ఇతి' శబ్దసమభివ్యాహారవశాత్ క్వచిత్ "స్వం రూపమ్" [1 ।1 ।68] ఇత్యాదిశాస్త్రబలాత్ క్వచిత్ ప్రకరమాదివశాత్, క్వచిదన్వయయోగ్యతాకాఙ్క్షాదివశాత్ శబ్దమాత్రే తాత్పర్యం గృహ్యతే । తత్ర 'ఘటో నిత్యః, స్వర్గీ ధ్వస్తః' ఇత్యాదౌ విశేషణాంశవచ్ఛబ్దస్వరూపమాత్రం ప్రాదాన్యేన తయా శక్త్యా బోధ్యతే । వృత్తిసత్త్వేఽపి తాత్పర్యవిరహాదర్థాంశో న బోధ్యతే, లవమమాత్రతాత్పర్యదశాయాం సైన్ధవశబ్దాదశ్వవద్ బుద్ధో వా త్యజ్యతే ।

న చార్థశక్త్యైవ తాత్పర్యవశాత్ ప్రాధాన్యేన శబ్దస్యాపి భానమిత్యయుక్తమ్, తత్త్వకారకవ్యక్తివిశేష్యకబోధత్వస్యైవ తద్వృత్తిజ్ఞానకార్యతావచ్ఛేకత్వాత్ । అన్యథా 'ఘటో నిత్యః' ఇత్యాదౌ ఘటత్వే లక్షణా న స్యాత్ । ప్రాధాన్యేన బోధార్థం ఖలు తత్ర లక్షణాశ్రయణమితి వాచ్యమ్, తత్ర ఘటత్వత్వాదిరూపేమ బోధానురోధేన లక్షణాభ్యుపగమాత్ । అన్యథా ఘటత్వనిర్వికల్పకాపత్తిః । అత్రానుపూర్వీవిశిష్టవర్ణానాం పదరూపత్వేన కేవలతదుపస్థితావప్యానుపూర్వ్యా అవచ్ఛేదకత్వేన భానాన్నోక్తదోషః । విశేష్యవ్యక్త్యంశభానాత్ పదస్య విశేషణత్వం నాస్తీతి ప్రాధాన్యమప్యర్థా [దా] యాతమ్ । మోషవాదిన్యాయనయే ప్రమేయత్వప్రకారకసకలానుభవాత్ ప్రముష్టవిశేషణకవ్యక్తిమాత్రస్మరణాభ్యుపగమవత్ ప్రముష్టవిశేషణకశబ్దమాత్రస్మరణే బాధకాభావాత్, 'ఉచ్చారయ' ఇత్యాదిసమ్భివ్యాహారస్య మోష ఏవోపయోగాత్ ।

ఏవఞ్చార్థశక్తిజ్ఞానస్యైవ పదప్రకారకబోధత్వాదికార్యతావచ్ఛేదకమితి న దోషః । శక్తిగ్రహవత్సంస్కారైరపూస్థితత్వేన వృత్తిజన్యోపస్థితిశ్చాస్తీతి బోధ్యమ్ ।

ఏతేన 'గాముచ్చారయ' ఇత్యుక్తే వికృతస్యైవోచ్చారణాపత్తిః, తాదృశస్యైవ శ్రోత్రేణోపస్థితేః । శబ్దసయాప్రకృత్యర్థత్వాత్ తత్ర ద్వితీయార్థాద్యన్వయానాపత్తిః । స్వస్యైవ ప్రత్యక్షఏమ శీఘ్రముపస్థిత్యా గౌరస్తీత్యాదావపి స్వపరత్వాత్తిశ్చేత్యాది పరాస్తమ్ । ఉక్తతాత్పర్యవశాద్ వృత్త్యాఽవికృతస్యైవ శబ్దాదుపస్థితేః । న చైవం తాత్పర్యేణైవ సర్వనర్వాహేవృత్తిమాత్రోచ్ఛేదః, తస్య శబ్దసామాన్యేఽహేతుత్వాత్ । కిన్తు క్వచిచ్ఛబ్దజన్యబధస్య ప్రమాత్వే నియామకమ్, క్వచిత్ తథాబోధేఽపీతి న వృత్తిం వినా నిర్వాహ ఇత్యాదివాక్యస్ఫోటే నిరూపయిష్యామః ।

ఏవఞ్చ సతి తాత్పర్యే శబ్దః ప్రధానమ్, తదభావే ధాత్వర్థవిశేషణమేవేతి సిద్ధమ్ . అత ఏవ 'ఉద్భిదా యజేత' ఇత్యాదౌ నామధేయత్వం వ్యస్థాప్య తస్య విశేషణత్వేనాన్వయాత్ 'ఉద్భిదభిన్నేన యాగేనేష్టం భావేయేత్' ఇతి వాక్యార్థః । సఞ్జ్ఞాత్వావగమస్తు సామానాధికరణ్యాత్ । యతః సామానాధికరమ్యణ్యం విశషణవిశేష్యయోర్వా, సఞ్జ్ఞాసఞ్జ్ఞినోర్వా । తత్రోద్భిత్పదప్రసిద్ధార్థస్య వినా లక్షణాం యాగసామానాధికరణ్యానుపపత్తేర్నీలముత్పలమిత్యాదివిశేషణవిశేష్యభావాసమ్భవే న పదపరత్వమాశ్రిత్య ద్వితీయే పర్యవసానమ్ । విశేషణవిశేష్యభావపదేన చ వాచకతాతిరిక్తసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నపరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావ ఉచ్యతే । గుణగుణ్యాద్యోరివ వాచ్యవాచకయోరభేదస్యాపి 'అయం గౌః' ఇత్యత్ర కః శబ్దః ఇతి భాష్యే తద్వ్యాఖ్యానకౌస్తుభే, "వృద్ధిరాదైచ్" [1।1।1] సూత్రభాష్యే చ స్పష్టముక్తత్వాత్ । యాగవాచకతా చోద్భిత్పదే యోగరూఢిభ్యామ్ ।

ఏవఞ్చ తద్బోధోత్తరం విజాతీయయాగత్వావచ్ఛిన్నే తత్పదశక్తిగ్రహే వృత్తేఽన్యత్రోద్భిత్పదేన తేనైవ రూపేణ యాగోపస్థితిః, పదప్రకారికైవ వేత్యన్యత్ । "వృద్ధిరాదైచ్" [1।1।1] ఇత్యాదావపి 'వృద్ధిపదాభిన్నా ఆదైచః' ఇతి వాక్యార్థః, ప్రసిద్ధవృద్ధిపదార్థస్యాదైచ్పదార్థాభేదబోధే పూర్వోక్తానుపపత్తేశ్చార్థపదోభయపరతా ।

సామానాధికరణ్యసమ్బన్ధేనార్థవిశిష్టపదాభేదస్తత్ర వాక్యార్థః ।

ఏవఞ్చ సంజ్ఞిన ఉద్దిశ్చ సఞ్జ్ఞాభూతపదాభేద ఏషు విధేయః । న చ పదమ్ ఉద్దిశ్య సఞ్జ్ఞ్యభేద ఏవ విధేయోఽస్తు । అత ఏవ "వృద్ధిరారైచ్" ఇత్యత్రాదైచాం పరనిర్దేశ ఇతి వాచ్యమ్, "అదేఙ్ గుణః" [1।1।2] ఇత్యాదౌ దోషాపత్తేః, మఙ్గలార్థం వృద్ధిశబ్దస్య పూర్వం పాఠ ఇత్యాదిభాష్యప్రామాణ్యేన సంజ్ఞాపదస్యైవ విధేయత్వౌచిత్యాచ్చ, టిఘుభాదిసంజ్ఞాపదానాం మానాన్తరాసిద్ధత్వేనోద్దేశ్యత్వాసమ్భవాచ్చ । ఉచ్చారణకృతశబ్దసిద్ధిస్తు నాస్మచ్ఛాస్త్రే విధేయతాప్రతిబన్ధికా, పణాదీనాం విధేయత్వానాపత్తేరితి దిక్ ।

?0కేచిత్తు?0, పూర్వోక్తానుపపత్త్యేవోద్భిదాదిపదానాం తత్కాల ఏవ నలదిపదవత్ తత్పదవాచ్యత్వేన సామాన్యరూపేణ శక్తిగ్రహః, తేనైవ చ బోధ ఇత్యాహుః ।

యత్తు,మీమాంసకమతే నామ్ని లక్షణేతి । తత్, న ; ఉక్తరీత్యా క్ళృప్తశక్త్యైవ సిద్ధేః । కిఞ్చైవం నామధేయత్వోచ్ఛేదః గుణవిధౌ మత్వర్థలక్షణాభియా హి నామధేయత్వముక్తమ్, సా నామధేయత్వేఽపి చేత్ కుతో గుణవిధిత్వత్యాగః ? సామానాధికరణ్యానుపపత్తేర్గుణవిధావివాత్రాపి బీజత్వేనాపేక్షణాత్ । నహి వినా బీజే లక్షణేతి దిక్ ।

అత ఏవ కథితపదత్వం దోషోఽపి క్వచిన్న దోషః ।

ఉదేతి సవితా తామ్రస్తామ్ర ఏవాస్తమేతి చ ।

సమ్పత్తౌ చ విపత్తౌ చ మహతామేకరూపతా ।।

ఇత్యత్ర తామ్రపదం వినా న తాదృశో బోధ ఇతి కావ్యప్రకాశోక్తం సఙ్గచ్ఛతే । తదుక్తం హరిణా ---

గ్రాహ్యత్వం గ్రాహకత్వఞ్చ ద్వే శక్తీ తేజసో యథా ।

తథైవ సర్వశబ్దానామేతే పృథగవస్థితే ।।

అస్యార్థః -- అన్ధకారే చాక్షుషవారణాయ ద్రవ్యచాక్షుషమాత్రే ఆలోకసంయోగో హేతురిత్యవశ్యం వాచ్యమ్ । ఏవఞ్చ ఘటాలోకసంయోగాదేవ ఘటస్యేవాలోక్యాపి యథా ప్రత్యక్షమ్, తథార్థగోచరశబ్దనిష్ఠశక్త్యైవ శబ్దస్యార్థస్య చ భానమ్ । యథా వా ఘటచక్షుఃసంయోగాభావే తస్మాదేవాలోకసంయోగాదాలోకస్యైవ భానమ్, తథార్థే తాత్పర్యవిరహే తద్వృత్త్యైవ శబ్దమాత్రబోధ ఇతి ।

?0పేర తు?0, వృత్త్యానుపస్థితావపి అభిహితాన్వయవాదే వృత్తిం వినైవ యథాఽఽకాఙ్క్షాది వశాత్ సంసర్గస్య శాబ్దోబోధే భానమ్, తథా శాబ్దజ్ఞానసామాన్యసామగ్ర్యైవ తాత్పర్యాఽఽకాఙ్క్షాదివశాత్ 'గౌర్నిత్యా, గౌరనిత్యా' ఇత్యాదౌ గోత్వాదేరివ స్వాతన్త్ర్యేణ విశేషణత్వేన వా భానమ్ । 'పర్వతే బహ్నిః' ఇతి శాబ్దానుమిత్యాదితః సహైవ వహ్న్యర్థిప్రవృత్తిదర్శనాత్ 'అస్తిర్భవనతీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తి' ఇతి భాష్యాచ్చ జ్ఞానసామాన్యసామగ్ర్యా ఏవార్థవిశేషణతయా వర్త్మానకాలభాసకత్వకల్పనవత్ సర్వత్ర శాబ్దవోధే 1 [fn శబ్దస్య శాబ్దబోధవిషయత్వం స్వీకుర్వతాం శాబ్దికానామయమాశయనిష్కర్షః -- ప్రవృత్తినిమిత్తతదాశ్రయాద్యర్థస్య శబ్దస్య చ జ్ఞానమాత్రే విషయత్వమ్ । శబ్దస్య

ఆనుపూర్వ్యాశ్చ నివికల్పకజ్ఞానవద్ విశకలితయోర్భానమ్ । తతశ్చ 'పటః పటశబ్దవాచ్యః' ఇతి విశిష్యం జ్ఞానం జాయతే । పరమత ఇవ వైయాకరణమతేఽపి కాలవిశేషస్య అదృష్టవిశేషస్య వా కారణత్వకల్పనేన ఘటపదప్రయోగకాలే ఘటరూపార్థస్య వాచకస్య సర్వస్య కలశాదిపదభానం న స్యాత్ । యథా పటత్వస్య నిర్వికల్పకబోధకాలే ద్రవ్యతత్వస్య భానం న భవతి । 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ' ఇతి శ్రుతేః, 'రామేతి ద్వ్యక్షరం నామ' ఇతి వచనాత్, "వృద్ధిరాదైచ్" (1।1।1) ఇతి సామానాధధికరణ్యానురోధాచ్చ శబ్దార్థయోస్తాదాత్మ్యే । అర్థవిశేష్యకపరామర్శ ఏవ శబ్ద నుమిత్తౌ కారణమ్ । తాదాత్మ్యస్య భేదాభేదఘటితత్వేన భేదస్యోల్వణత్వవివక్షాయాం 'పటరూపోఽర్థః పటః శబ్దో న' ఇత్యాదివ్యవహారాః సంగచ్ఛన్తే ఇత్యల ప్రపఞ్చేన ।]శబ్దభానానుభవాత్ శాబ్దసామాన్యసామగ్ర్యా ఏవ శబ్దభాసకత్వకల్పనాత్ ।

ఏవఞ్చ ప్రకారతావిశేష్యతాన్యతరసమ్బన్ధేన పదభిన్నవిషయకశాబ్దం ప్రత్యేవ పదజన్యపదార్థోపస్థితేః కారణత్వం కల్ప్యతే । ప్రత్యయానాం ప్రకృతయర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వమితి వ్యుత్పత్తౌ ప్రకృత్యర్థత్వఞ్చ 'ప్రకృతిజన్యబోధవిషయత్వమ్' ఇతి 'గాముచ్చారయ' ఇత్యాదౌ న కర్మత్వాద్యన్వయానుపపత్తిః । న చ ఘటపదజన్యబోధే సకలపర్యాయాణాం ప్రకారతయా భానాపత్తిః, వినిగమకాభావాదితి వాచ్యమ్, తత్తత్పద ప్రకారకబోధే తత్తత్పదజ్ఞానఘటితశాబ్దసామాన్యసామగ్ర్యా హేతుత్వేనాదోషాదిత్యాహుః ।

ఏవఞ్చ వృత్త్యాశ్రతయా పదోపస్థితావపి తస్య వృత్తివిషయత్వాభావేన వృత్తివిషయబోధకత్వరూపార్థవత్త్వాభావాత్ ప్రాతిపదికత్వాభావేన 'భూ సత్తాయామ్' 'గవిత్యయమాహ' ఇత్యాదౌ విభక్త్యనుత్పత్తిః, తదనుత్పత్తావపి సాధుత్వమస్త్యేవ పరినిష్ఠితత్వాత్ । "భువో వుగ్ లుఙ్లిటోః" [6।4।88] ఇత్యాది తు భేదవిక్షాపక్షే సాధు । అనయోశ్చ లక్ష్యానురోధేన వ్యవస్థా । సమానానుపూర్వీకశబ్దమాత్రవిషయకబోధజనకత్వమనుకరణత్వమ్ ।

న చైవం గణపఠితానామనుకరణత్వేన క్రియావాచకత్వాభావః, ప్రయోగస్థానాం గణపఠితత్వమితి భూవాదిసూత్రసజ్ గతిరితి వాచ్యమ్, గణపఠితశబ్దవాచ్యత్వరూపస్య గణపఠితత్వస్య వివక్షితత్వాన్న దోష ఇత్యాహుః ।

కేచిత్తు, అనుకరణం సాదృశ్యసమ్బన్ధేన స్వసదృశశబ్దానుపస్థాపయతి, తథోపస్థితస్యాపి ఆకాఙ్క్షాదివశాదుపస్థితసమ్బన్ధస్యేవ శాబ్దబోధేఽన్వయప్రతియోగిత్వం వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్, అనుభవబలాత్, తాత్పర్యవశాచ్చ స్వీక్రియే । కృత్యపదజన్యపదార్థోపస్థితేరనుకరణాజన్యశాబ్దబుద్ధిత్వమేవ కార్యతావచ్ఛేదకమ్ । 'ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్విత' ఇత్యాదివ్యుత్పత్తౌ ప్రకృత్యర్థత్వఞ్చ ప్రకృతిజన్యబోధవిషయత్వమ్ । అతో 'గాముచ్చారయ' ఇత్యాదౌ న కర్మతవాద్యన్వయానుపపత్తిః । అనుకరణత్వఞ్చ స్వసదృశశబ్దమాత్రతాత్పర్యకోచ్చారణవిషయత్వమిత్యాహుః ।

సర్వనామ్నా ఇఞ్చ 'బద్ధివిషయతావచ్ఛేదకత్వోపలక్షితధర్మావచ్ఛిన్నబోధకం తదాదిపదమ్' ఇత్యాకారః శక్తిగ్రహః । తత్ర శక్తిగ్రహవిషయతాయా అననుగతఘటత్వపటత్వాదినిష్ఠాయా అప్యనుగతరూపావచ్ఛిన్నతయా శక్త్యైక్యమ్ । ఘటాదిపదసంకేతవిషయతానాం నానాఘటవ్యక్తినిష్ఠానాం ఘటత్వాద్యనుగతధర్మావచ్ఛిన్నత్వేన తత్పదశక్త్యైక్యవత్ ।

ఇత్యాంస్తు విశేషః --- తత్ర ఘటత్వాదిప్రకారకబోధానుభవాత్ తేషాం ధర్మితావచ్ఛేదకతాఖ్యవిషయతయా శక్తిగ్రహవిషయత్వముపేయతే ; శక్తిగ్రహవిషయే బోధే విషయతాయాః ప్రకారత్వఇఞ్చ । ఏవం పశ్వదిశబ్దానాం లోమత్వేనానుగతలోమవల్లాఙ్గూలశక్తానాం తచ్ఛక్తిగ్రహవిషయత్వమ్ । తయా విషతయా లోమత్వాదీనాముపేయతే । ప్రకృత బుద్ధిస్థత్వస్య శాబ్దబోధేఽభానాత్ తస్య తయా విషయతయా శక్తిగ్రహవిషయత్వేన శక్తిగ్రహవిషయబోధే విషయతయాఽప్రకారత్వేన చ తస్యోపలక్షణత్వమితి । ధర్మితావచ్ఛేదకత్వఇఞ్చ తదాశ్రయనిష్ఠవిషయతానిరూపకత్వమ్ । బుద్ధిస్థత్వే చ తాదృశవిషయతా సామానాధికరణ్యమాత్రమితి న తత్రప్రకారకబోధాపత్తిః । ధర్మితావచ్ఛేదకత్వేన, విశేష్యత్వేన వా శక్తిగ్రహవిషయస్యైవ శక్తిగ్రహవిషయబోధే విషయతయా ప్రకారస్యైవ చ తజ్జన్యబోధవిషయత్వం ఫలబలాత్ కల్ప్యతే ।

న చాపూర్వే ధర్మ శక్తిగ్రహాసమ్భవః, బుద్ధివిషయతావచ్ఛేదకత్వసామాన్యలక్షణాప్రత్యాసత్త్యోపస్థితే ధర్మమాత్రే శక్తిగ్రహక్షతేః । సామాన్యప్రత్యాసత్త్యనఙ్గీకారే తు బుద్ధిప్రకారతయా గృహీతపటత్వాదివిశిష్టవ్యవహారదర్శనాత్ తత్ర తత్పదస్య శక్తిం గృహీత్వా యద్యత్తత్పదం యాదృశయాదృశధర్మావచ్ఛిన్నివిషయకబుద్ధ్యా ప్రయుజ్యతే, తత్తత్పదం తాదృశధర్మావిశిష్టశక్తమితి సామాన్యతో వ్యాప్తిమవధారయతి । తదనన్తరఞ్చ ప్రత్యక్షేణ గృహీతచైత్రచత్వాదివిశిష్టవిషయకబుద్ధిప్రయోజ్యత్వం ప్రకరణాదినా యత్ర, తత్తత్పదేతాదృశ హేతునా చైత్రత్వవిశిష్టవాచకత్వస్య ప్రాగసిద్ధస్యాపి పక్షధర్మతాబలాదనుమిత్యాత్మకనిశ్చయేనావగాహనాన్నానుపపత్తిః । అత ఏవ తత్పదాత్ కదాచిద్ ఘట ఇతి, కదాచిజ్జతిమానితి, కదాచిజ్జాతిమాన్ ఘట ఇతి, కదాచిద్ బుద్ధిస్థో ఘట ఇతి బోధః సఙ్గచ్ఛతే ।

న చ హర్యాదిపదశక్యతావచ్ఛేదకానామప్యుపలక్షణీభూతేన బుద్ధివిశేషవిషయత్వాదిపదేనానుగమసమ్భవేన నానార్థోచ్ఛేదాపత్తిః, తదాదిభ్యః పూర్వోక్తరీత్యా నానారూపేణైకస్యాపి బోధానుభవాత్ తథాఙ్గీకారేఽపి హర్యాదిపదేభ్యస్తథాఽననుభవేన తత్కల్పనాయోగాత్ । అత ఏవ తేషాం నానార్థత్వేమవ । అన్యథా హర్యాదిపదేభ్యోఽపి కదాచిజ్జాతిమాన్ హరిరిత్యాద్యాకారబోధాపత్తిః ।

న చ కిఞ్చిత్ప్రకారేణ భాసమానే ధర్మేఽవచ్ఛేదకత్వభానే తద్విశిష్ట ఏవ భాసతే, న తదుపలక్షిత ఇతి నియమః । అత ఏవ జాతిమాన్నాస్తీత్యతో న స్వరూపేణ

ఘటత్వావచ్ఛిన్నాభావబోధః । ఏవఞ్చ బుద్ధిస్థత్వవిశిష్ట ఏవ ధర్మితావచ్ఛేదకత్వావగాహనాత్ తద్విశిష్టస్యైవ బోధాపత్తిరితి వాచ్యమ్, అవచ్ఛేకత్వస్య సంసర్గవిధయా భాన ఏవ యథా నియమాత్ । శక్తిగ్రహస్త్వవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకభావప్రకార ఏవేతి న దోషః ।

న చేదానీముచ్చారితతత్పదాత్ కాలాన్తరీణదేశన్తరీణబుద్ధిస్థధర్మావచ్ఛిన్నస్యాపి బోధాపత్తిరితి వాచ్యమ్, తాత్పర్యజ్ఞానకారణతయా నిర్వాహాత్ । వ్యక్తిస్థానీయా పత్త్యభావాచ్చ । శక్యతాచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నబోధస్య జాయమానత్వేన తదాపాదకాభావాచ్చ । ఏవం యుష్మదస్మదోః స్వసమ్బోధ్యతావచ్ఛేదకత్వస్వోచ్చారయితృత్వాచ్ఛేదకరూపానుగతధర్మోపలక్షితచైత్రత్వాదికం ప్రవృత్తినిమిత్తమితి బోధ్యమ్ । "దేవ్యువాచ --- మయా త్వయి హతేఽత్రైవ గర్జిష్యన్త్యాశుదేవతాః" ఇత్యాదౌ ఋష్యుచ్చారితవాక్యేన తాదృశానుపూర్వీరూపసామాన్యప్రత్యాసత్త్యా దేవోవాక్యస్యాపి జ్ఞానాద్ దేవీమహిషాసురయోస్తాదృశవాక్యప్రయోక్తృత్వసమ్బోధ్యత్వప్రతిసన్ధానాదేవ యుష్మదస్మద్భ్యాం దేవీమహిషాసురాదిప్రతీతిర్నిర్వాహ్యా । అనివాదకఋషితత్సమ్బోధ్యయోస్తు తాత్పర్యాభావాన్న ప్రతీతిః ।

న చైవం మౌనిపురుషజ్ఞానపరాత్ 'అయమహం పణ్డితః' ఇతి జానామీతి వాక్యస్థాస్మత్పదేన మౌనినః ప్రతీత్యనాపత్తిః, తస్యోచ్చారయితృత్వాభావాదితి వాచ్యమ్, ఉచ్చారణేనానుసన్ధానోపలక్షణాన్న దోషః ।

న చైవం బుద్ధివిషయతావచ్ఛేదకరూపావచ్ఛిన్న ఏవ యుష్మదస్మదోః శక్తిరస్తు, కిం సమ్బోధ్యత్వాద్యవచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నే శక్తికల్పనయా ? అతి ప్రసఙ్గభఙ్గు తాత్పర్యవిరహాదేవేతి వాచ్యమ్, తాత్పర్యసత్త్వేఽపి చైత్రోచ్చారితాత్ 'అహం కరోమి' ఇతి వాక్యాదన్యం బోధయితుం ప్రయుక్తాత్ 'త్వం గచ్ఛ' ఇతి వాక్యాచ్చోచ్చారయితృత్వసమ్బోధ్యత్వభ్రమం వినా మైత్రాదిబోధస్య సర్వానుభవవిరుద్ధత్వాత్ । అన్యథా తాత్పర్యేణ స్వరస్త ఏవ తథాప్రయోగాపత్తేః । బుద్ధివిషయయావత్త్వావచ్ఛిన్నః సర్వశబ్దార్థః, యావత్త్వమత్రైకత్వాతిరిక్తసఙ్ఖ్యాకృతః పరిచ్ఛేదః । యావత్త్వానాఞ్చ బుద్ధివిషయతవనానుగమః । 'సర్వం ఓదనం భుఙ్క్తే' ఇత్యాదౌ త్వవయవగతసఙ్ఖ్యాపరిచ్ఛేదస్యావయవిన్యారోపో బోధ్యః । యత్ర తు యావత్త్వేన ఘటత్వాదివిశిష్టానామపి సర్వే ఆనేయా ఇతి సర్వశబ్దమాత్రాద్ బోధః, తత్ర లక్షణా బోధ్యా । యద్వా, బుద్ధివిషయావచ్ఛేదకయాతవత్త్వేన బుద్ధివిషయఘటత్వాదిశాలిషు సర్వశబ్దస్య శక్తిః । 'సర్వే ఘటాః' ఇత్యాదౌ తు విశేషనిర్ణయాయ ఘటాదిశబ్దప్రయోగ ఇత్యాహుః ।

కింపదస్య జిజ్ఞాసావిషయధర్మావచ్ఛిన్నే శక్తి, అత ఏవ స్వీయజిజ్ఞాసాజ్ఞాపనాయ కింపదఘటితప్రశ్నవాక్యం సఙ్గచ్ఛతే । ఏవఞ్చ కః పచతీత్యతో జిజ్ఞాసా విషయధర్మార్వాచ్ఛిన్నకర్తృకః పాక ఇతి బోధః ।

తద్విషయకజిజ్ఞాసాయాస్తదిచ్ఛావిషయీభూతజ్ఞానజనకాత్ 'విప్రః పచతి' ఇత్యాదిత ఏవ నివృత్తిరితి తాదృశప్రశ్నానన్తరం తదేవోత్తరమ్ ।

న చ ప్రమేయం పచతీత్యప్యుత్తరం స్యాత్, తజ్జన్యజ్ఞానస్యాపి తాదృశేచ్ఛావిషయత్వాదితి వాచ్యమ్, ఉద్దేశ్యవాచకకింపదస్య స్వసమభివ్యాహృతపదోపస్థాప్యకర్తృవృత్తిధర్మవ్యాప్యధర్మావఛిన్న ఏవ శక్త్యభ్యుపగమేనాదోషాత్ । ఏవమ్

'కో బ్రాహ్మణః పచతి' ఇత్యాదౌ అభేదేన స్వార్థాన్వితోద్దేశ్యవాచకపదాన్తరసమభివ్యాహృతకింపదస్య స్వార్థాభేదాన్వయిపదార్థతావచ్ఛేదకధర్మవ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్నే శక్తిః, అతస్తత్ర 'చైత్రః పచతి' ఇత్యేవోత్తరమ్, న తు 'మనుష్యః పచతి' ఇతి ।

ఏవం ప్రాయేణ యత్ర కింపదార్థాన్వయః, తద్వృత్తిధర్మవ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్న ఏవ పదస్య శక్తిర్బోధ్యా । క్వచిత్తు స్వాన్వయిధర్మవ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్న ఏవ శక్తిరిత్యాద్యూహ్యమ్ ।

ఏవమ్ 'అయం కః' ఇత్యాదౌ బిధేయవాచకకింపదస్య సమభివ్యాహృతపదోపస్థాప్యతావచ్ఛేదకత్వోపలక్షితధర్మావచ్ఛిన్నోద్దేశ్యతానిరూపితవిధేయతావచ్ఛేదకతయా జిజ్ఞాసితో యో విశేషధర్మః, తదవచ్ఛిన్నే శక్తిః । అత ఏవ తత్రాయం బ్రాహ్మణ ఇత్యేవాత్తరమ్ । 'ముఖం కిమిన్దుః' ఇత్యాదౌ అవ్యయకిమో వితర్కోఽర్థః । వితర్కశ్చ ప్రయోక్తుః సమ్భావనాత్మకం జ్ఞానమ్ । ఏవఞ్చాభేదేనేన్దుప్రకారకసమ్భావనావిశేష్యో ముఖమితి బోధః ।

ఏవం ధనిమిదం కిం చైత్రస్యేత్యాదావాశ్రయత్వాదిసమ్బన్ధేన చైత్రస్వప్రకారకసమ్భావనావిశేష్యో ధనమితి బోధః । కిమిన్దురిత్యాదౌ సమ్భావనాబోధోత్తరం తత్రప్రయోజకాహ్లాదకత్వాదిసాధర్మ్యప్రతీతిస్త్వర్థాత్ । కిం గౌరిత్యాదౌ కుత్సార్థకమపి తత్ । తత్పదప్రతిపాద్యతయా వక్తృబుద్ధివిషయతావచ్ఛేదకత్వోపలక్షితధర్మావచ్ఛిన్నే యత్పదస్య శక్తిః । అత స్తేనార్థప్రత్యాయనే నియమతస్తత్పదాపేక్షా, తత్పదసమభివ్యాహారం వినోక్తానుగమకధర్మాగ్రహేణ శక్తిపరిచ్ఛేదస్యాసమ్భవాత్ । తచ్ఛబ్దజన్యప్రతిపత్తేః పూర్వమపితత్రప్రతిపాద్యతయా వక్తురభిసమ్బన్ధః ప్రకరణాదినా సుగ్రహ ఇతి న తచ్ఛబ్దజప్రతీతేర్యత్పదశక్తిగ్రహేఽపేక్షా । తత్రోత్తరవాక్యగతయచ్ఛబ్దస్య తచ్ఛబ్దాక్షేపసమర్థత్వేన న తత్ర తచ్ఛబ్దోపాదానాపేక్షా । యథా 'చన్ద్రమసి పుష్కరౌః కృతం మిలినం యదభిరామతాధికే' ఇత్యాదౌ । ఏవం యత్పదోపస్థాప్యే తత్పదశక్తిర్బోధ్యా । తత్ర ప్రసిద్ధానుభూతప్రకాన్తార్థకతచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాక్షేపః, సమర్థత్వాత్ । న తత్ర యచ్ఛబ్దోపాదానాపేక్షేతి కావ్యప్రదీపాదౌ విస్తరః ।

ఇదమేతదోః ప్రత్యక్షబుద్ధివిషయే, అదసః పరోక్షబుద్ధివిషయే శక్తిః ।

స్వపదస్య స్వసమభివ్యాహృతపదోపస్థాప్యే శక్తిః । సమభివ్యాహారశ్చాత్రైకవాక్యఘటకత్వమ్ । సమభివ్యాహృతపదోపస్థాప్యశ్చ సమభివ్యాహృతక్రియాకారకపదార్థ ఏవ గృహ్యతే । తేన చైత్రస్య భ్రాతా స్వపుత్రం పశ్యతీత్యాదౌ స్వశబ్దేన న చైత్రప్రతీతిః । స్వపుత్రదర్శితం చైత్రం మైత్రః పశ్యతీత్యాదౌ చ న చైత్రపుత్రబోధానుపపత్తిః । అత ఏవ 'కలశే నిజహేతుదణ్డజః కిమి చక్రభ్రమికారితా గుణః' ఇత్యాదావధ్యాహృతక్రియాకారకస్య కలశస్య స్వశబ్దసమానార్థకనిజపదేన ప్రతీతిః ।

యదా తు షష్ఠ్యర్థస్య క్రియాయామన్వయః, తత్ర తదర్థబోధకోఽపి స్వశబ్దః । యథా 'స్వవ్యాపకవహ్నిసామానాధికరణ్యం ధూమస్యాస్తి' ఇత్యాదౌ । ఇదమేవాభిప్రేత్య 'సర్వనామ్నాముత్సర్గతః ప్రధానపరామర్శిత్వమ్' ఇత్యుచ్యతే । తత్ర ప్రధానపరామర్శితవమిత్యస్య ప్రాధానాన్వయిపరామర్శకత్వమిత్యర్థః ।

ఏకః శబ్దః కైవల్యాదివిశిష్టే శక్తః । కైవల్యఞ్చ సజాతీయద్వితీయరహితత్వమ్ । తచ్చ సజాతీయనిష్ఠభేదాప్రతియోగిత్వమ్ । తథా చ 'అయమేకోఽత్ర భుఙ్క్తే' ఇత్యాదావేతద్దేశాధికరణకభోజనకర్తృనిష్ఠభేదాప్రతియోగీ । 'అయమత్ర భుఙ్క్తే' ఇత్యాకారకో బోధ ఇత్యాద్యూహ్యమితి సర్వేష్టసిద్ధిః ।

ఇతి నామార్థనిర్ణయః ।

.

అథ సుబర్థవిచారః

అథైతత్ప్రకృతికసుబర్థో నిర్ణీయతే

తథాదౌ ప్రథమావిభక్త్యర్థవిచారః

తత్ర ప్రథమాద్వితీయాతృతీయాచతుర్థీపఞ్చమీషష్ఠీసప్తమీత్యాఖ్యా విభక్తయః సప్త ।తత్ర ప్రథమాయాః శక్తిగ్రాహకం సూత్రమ్ "ప్రాతిపాదికార్థే ప్రథమా" ఇతి । యస్మిన్ ప్రాతిపదికే ఉచ్చారితే యస్యార్థస్యోపస్థితిః, స తత్ప్రాతిపదికార్థః। తేన శక్యలక్ష్యగౌణాలాం సర్వాషాం సంగ్రహః । 'కృష్ణః సున్దరః' ఇతయాదౌ ప్రకృత్యర్థానువాదికా విభక్తిః, అభేదః సంసర్గః, కృష్ణాభిన్నః సున్దర ఇతి బోధః । లిఙ్గ తు ప్రాతిపదికస్య వార్థః । ప్రాత్యయో ద్యోతక ఇతినిరూపితం నామార్థవాదే సంఖ్యాఽపి వాచ్యా, ద్యోత్యా వేత్యపి తత్రైవ నిరూపితమ్ । 'సిహెూ మాణవకః, ద్రోణో బ్రీహిః' ఇత్యాదౌ సిహదిరోణాదిణాదిపదానాం సిహసదృశే ద్రోణపరిచ్ఛేదౌ చ లక్షణా బోధ్యా ।

అత్ర సూత్రే ప్రాతిపదికశబ్దేన తత్ప్రకృతికలిఙ్గబోధకప్రత్యయవిశిష్టమపి గృహ్యతే, ''ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్'' ఇతి పరిభాషణాత్ । తేన 'ఇన్ద్రాణీ' ఇత్యాదౌ ప్రథమాసిద్ధిరితి దిక్ ।

ఇదమపి సూత్రం క్తియాయోగ ఏవ ప్రవర్త్తతే, "కర్మణి ద్వితీయా" [2।3।2] ఇత్యాదిసాహచర్యాత్, తథైవాకాఙ్క్షితత్వాచ్చ । అత ఏవ 'తిఙ్సమానాధికరణే ప్రథమా' । అత ఏవ 'అస్తిర్భవన్తీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తి' ఇతి భాష్యాదిగ్రన్థః సఙ్గచ్ఛతే । యత్ర తు క్తియా న శ్రూయతే, తత్రాప్యధ్యాహారో బోధ్యః । ఏకశబ్దాదావపి అనన్వితార్థకప్రయోగాపేక్షయాఽనువాదకప్రయోగస్య న్యాయ్యత్వాదేకవచనాది బోధ్యమిత్యాహుః ।

సంబోధనమపి ప్రథమార్థః, "సమ్బోధనే చ" [2।3।4।7] ఇతి సూత్రస్వరసాత్ । తత్ర సమ్బోధనం జ్ఞాపనమ్, అత ఏవ జ్ఞాప్యర్థకః 'సమ్బోధ్యమానో ద్వదత్తః' ఇతి వ్యవహారః సఙ్గచ్ఛతే । తజ్జ్ఞాపనార్థమేవ సమ్బోధనవిభక్త్యన్తపదఘటితవాక్యప్రయోగః, తత్ఫలం ప్రవృత్తినివృత్త్యాదికమ్ । తత్ర సమిత్యుపసర్గోపాదానం సమ్యక్త్వబోధనార్థమ్ । తేనసమ్బోధనవిభక్తిపనువాద్యవిషయిణీ 1. [fn అత ఏవ సమ్బోధనవిభక్తేరపి కారకవిభక్తిత్వం సిధ్యతి ।

అయం భావః--

'సిద్ధస్యాభిముఖీభావమాత్రం సమ్బోధనం విదుః ।

ప్రాప్తాభిముఖ్యో హ్యర్థాత్మా క్రియాసు వినియుజ్యతే ।।'

ఇతి హర్యుత్కేః, లాధవాచ్చ బోధాయ సమ్ముఖీభావః సమ్బోధనమితి వ్యుత్పత్తేఃముఖపరావృత్తయాద్యభివ్యఙ్గచోఽభిముఖీభావ ఏవాత్ర సమ్బోధనమ్ ।

తస్య చ సఙ్ఖయాయా ఇవ ప్రకృత్యర్థే దేవదత్తాదేరాశ్రయత్వసమ్బన్ధేనాన్వయః । తస్య విభక్త్యర్థత్వమ్, ప్రకృత్యర్థత్వమేవ వ్యన్యదేతత్ । ప్రకృత్యర్థస్య చ క్రియాసు వినియుజ్యతే ఇత్యుక్త్యా ప్రవర్తనాన్వయద్వారా విధ్యర్థప్రవర్తనాయామేవాన్వయః ।

తథాఽన్వయస్వీకారాదేవ 'నామార్థధాత్వర్థయోరభేదాన్వయ ఏవ' ఇతి వ్యుత్పత్తివిరోధోఽపి న । ప్రవర్తనాయాశ్చ విషయత్వసమ్బన్ధేన గమనక్రియాయామన్వయః ।

ఏవఞ్చ 'దేవదత్త త్వం గచ్ఛ' ఇత్యాదౌ అభిముఖీభవద్దేవదత్తాభిన్నయుష్మగ ర్యోర్ద్దేశ్యకప్రవర్తనాదివిషయో గమనమితి బోధః ।] క్తియాన్వయినీ చేతి బోధ్యమ్ । తేన 'రాజా భవ , యుధ్యస్వ, ఇన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వ' ఇత్యాదౌ న సమ్బోధనవిభక్తిః, ఇదానీమపి రాజత్వస్యాసిద్ధత్వేనానువాద్యత్వాభావాత్ । అత ఏవ 'రాజన్ యుధ్యస్వ' ఇత్యస్య కుమారావస్థాయామ్ ; 'రాజాభవ, యువ్యస్వ' ఇత్యస్య చ రాజావస్థాయాం న ప్రయోగః । హేశబ్దాదికఞ్చ సమ్బోధనతాత్పర్యగ్రాహకమ్ । అచేతనే తు చేతనాత్వారోపేణ గౌణః ప్రయోగః ।

అత్ర చ సమబోధనం ప్రకృత్యర్థ ప్రతి విశేష్యమ్, క్రయాం ప్రతి చ విశేషణమ్ । తేన 'రామ పాహి' ఇత్యాదౌ రామసమ్బన్ధిసమ్బోధనవిషయత్రాణమితి బోధః । సమ్బోధనవిభక్తోరనువాద్యవిషయతయా అనువాద్యస్య చ విధేయసాకాఙ్క్షతయా, విధేయస్య చ క్రియారూపత్వేన తదన్వయస్యైవౌచిత్యాత్ ।

'హే దేవదత్త త్వం సున్దరః' ఇత్యాదౌ 'అసి' ఇత్యధ్యాహారో బోధ్యః । అత ఏవ ధిఙ్ మూర్ఖేత్యాదౌ క్రియాధ్యాహారే ప్రథమా । మూర్ఖసమ్బన్ధిసమ్బోధనవిషయా నిన్ద్యా క్రియేతి వోధః । క్రియాయా నిన్ద్యత్వఞ్చ సర్వాసంతమూర్ఖాదికర్తృకత్వమేవ । తదభావేద్వితీయా, మూర్ఖసమ్బన్ధినిన్దేతి బోధః । అత ఏవ 'వ్రజాని దేవదత్త' ఇత్యాదౌ 'ఏకతిఙ్వాక్యమ్' ఇత్యేకవాక్యత్వాదామన్త్రితస్య చేతి నిఘాతసిద్ధిః । క్రియాం ప్రత్యవిశేషణత్వే తు నైతత్సిఘ్యేత్ । ే

యత్తు, 'రామ పాహి' ఇత్యత్ర సమ్బోధ్యరామకర్తృకం రక్షణమర్థః । సమ్బోధనం ప్రకృత్యర్థ ప్రతి విశేషణమ్, ప్రకృత్యర్థశ్చాఖ్యాతార్థేఽభేదేన విశేషణమ్ । ఉక్తరీత్యా బోధే తు 'భో బ్కాహ్యణాస్త్వ పచ' ఇతి ప్రయోగాపత్తిః ।

న చైవమ్ 'రామ పాహి' ఇత్యాదౌ ప్రథమపురుషాపత్తిః, "యుష్మద్యుపపదే" [2।4।205] ఇత్యత్ర యుష్మదిత్యస్యార్థపరత్వేన యుష్మదశ్చ సమ్బోధ్యమానార్థకతయా రామేత్యస్యాపి తదర్థత్వాదక్షతేరితి, తత్ న: 'హే రామ శివో గచ్ఛతి కాశీమ్' ఇత్యాదౌ ప్రత్యయార్థాన్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్ ।

కిఞ్చ యుష్మదిత్యార్థపరత్వే 'హేరామ భవాన్ గచ్ఛతి' ఇత్యత్ర మధ్యమపురుషాపత్తిః: భవదర్థస్య సమ్బోధ్యాసమ్బోధ్యసాధారణత్వేఽపి ప్రకృతే సమ్బోధనసమభివ్యాహారేణ సమ్బోధ్యమాత్రార్థత్వాత్ । అర్థపరత్వాభావే తు 'రామ పాహి' ఇత్యాదౌ మధ్యమో దురుపపాదః, త్వమిత్యాధ్యాహారే తు తస్యైవాఖ్యాతార్థేనాభేదాన్వయాత్ 'రామ' ఇత్యనేనాన్వయో దురుపపాదః ।

యత్తు, భో బ్రాహ్మణాస్త్వం పచేతి స్యాదితి, తత్,న :కిమత్ర సర్వేషాం సమ్బోధ్యమానబ్రాహ్మణానాం కర్తృత్వమ్, ఉత అన్యతమస్యైవ, ఉత సమ్బోధ్యమానాతిరిక్తస్య ? నాద్యః, త్వమిత్యేకవచనాన్తేనోల్లేఖానాపత్తేః : న ద్వితీయః, అన్యేషాం జ్ఞాపనే ఫలాభావేన తజ్జ్ఞాపనస్య వ్యర్థత్వాపత్తేః । 'త్వం భుఙక్ష్వ, త్వం స్నాహి' ఇత్యాదిభిన్నక్రియాప్రతిపాదనతాత్పర్యే త్విష్టాపత్తిః । ఏతేన తృతీయోఽపి నిరస్తః ।

కిఞ్చ, శబ్దశక్తిస్వాభావ్యేన సమ్బోధనవిభక్త్యన్తపదసమభివ్యాహారే యుష్మదస్తత్పదబోధ్యపరామర్శకత్వస్యైవ లోకసిద్ధత్వేన తదతిరిక్తస్య త్వంపదార్థతావక్తుమశక్యా । అత ఏవ తవ మతే 'హే దేవదత అయం పచతి' ఇత్యాదౌ సమ్బోధ్యమానస్య కర్తృ త్వం న, శబ్దశక్తిస్వాభావ్యేన సమ్బోధ్యేన సమ్బోధ్యమానాతిరిక్తస్యైవేదార్థత్వాదితి దిక్ ।

ఇతి ప్రథమావిభక్త్యర్థవిచారః ।

.

అథ ద్వితీయావిభక్త్యర్థవిచారః

ద్వితీయాదయో ద్వివిధాః -- కారకవిభక్తయః, ఉపపదవిభక్తయశ్చ । తత్ర కారకాణి షట్ -- కర్తా, కర్మ, కరణ్, సంప్రాదానమ్, అపాదానమ్, అధికరణఞ్చేతి । తత్ర కారకత్వం క్రియాన్యిత్వమ్ । అత ఏవ 'బ్రహ్మణస్య పుత్రం పన్థానం పృచ్ఛతి' ఇత్యాదౌ బ్రహ్మణస్య న కారకత్వమ్, క్రియాన్వయిత్వాభావాత్ । అన్యథా సున్దరాదివిశిష్టస్య పుత్రస్య క్రియావ్యాప్యత్వేన సున్దరాదీనాం కర్మకారకత్వవద్ బ్రాహ్మసమ్బన్థిపుత్రస్య విశిష్టస్య క్రియావ్యాప్య ప్తేన తస్యాపి తత్త్వం స్యాత్ । సున్దరాదీనాఞ్చ 'అరుణాధికరణ'న్యాయేన, క్రియాన్వయిత్వమ్ ; పుత్రద్వారా [వా] ఏవఞ్చ సాక్షాత్క్రియానవయ్యభిన్నతయా [వా ?] క్రియాన్వయిత్వం కారకత్వమ్, తదితిరిక్తసమ్బన్ధహణే మానాభావాత్, భేదసమ్బన్ధస్య బహిరఙ్గత్వాచ్చ ।

?0యతు?0, క్రియాన్తవితప్రత్యాయార్థాన్వియిత్వం కారకత్వమితి, తత్ , న ; పక్వ ఇత్యాదౌ ప్రత్యయార్థస్య కారకత్వానాపత్తేః ।

ఏతేన క్రియాన్వితవిభక్త్యర్థాన్వయిత్వం కారకత్వమిత్యపాస్తమ్, పక్వ ఓదన ఇత్యాదౌ ఓదనాదేః కర్మకతవానాపత్తేః ।

యదపి, 1[fn అత్రాయం నిష్కర్షః -- క్రియాజనకత్వం కారకత్వమితి కారకసామాన్యలక్షణ్ । తచ్చ జనకత్వం కారణత్వరూపమ్ । కారణత్వఞ్చాథాసిద్ధిశూన్యత్వే సతి కారయావ్యవహితప్రాకక్షావచ్ఛేదేన కార్యసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వానవచ్ఛేదకధర్మవత్త్వమ్ । ఏవఞ్చ 'చైత్రస్య తణ్డులం పచతి' ఇత్యాదౌ చైత్రస్యాన్యథాసిద్ధత్వేన క్రియాజనకత్వాభావాన్న కారకత్వమ్ ।

సమ్ప్రదానస్య త్వనుమతిప్రకాశనద్వారా క్రియాజనకవమ్ । అనుమతిసత్త్వే దానస్య ప్రవృత్తిః, తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్ ।

ఏవమ్ 'కటే ఆస్తే' ఇత్యాదావధికరణకారకస్యాపి స్థితిం ప్రతి కారణత్వాత్ క్రియాజనకత్వమక్షుణ్ణమేవ ।

న చ 'ఘటం కరోతి' ఇత్యాదౌ ఘటసానుత్పన్నత్వేన క్రియాజనకత్వాభావాత్ కారకవానాపత్తిరితి వాచ్యమ్, కపాలనిష్ఠజనకత్వస్య ఘటే ఆరోపేణాదోషాత్, బౌద్ధర్థకర్మత్వాద్ వా ।

ఏవమపాదానస్యాపి క్రియాజనకత్వమ్, వృక్షాభావే పర్ణవిభాగస్యైవా సమ్భవాత్ ।

నైయాయికాస్తు, విభక్త్యర్థద్వారా క్రియాన్వయిత్వం కారకత్వమ్ । క్రియావిషయితానిరూపితవిభక్త్యర్థవిషయతానిరూపితవిషయతాశ్రయత్వమితి నిష్కర్షః ।

'స్తోకం పచతి' ఇత్యత్ర క్రియావిశేషణస్య స్తోకస్య కారకత్వావారణాయ విభక్త్యర్థదవారేతి . 'చైత్రస్య తణ్డులం పచతి' ఇత్యాదౌ తు చైత్రస్య విభక్త్యర్థద్వారా క్రియాన్వయిత్వాభావాన్న కారకత్వమితి పరిష్కుర్వన్తి ।

తత్ న ; 'కటే ఆస్తే, స్థాల్యాం పచతి' ఇత్యాదౌ కటస్థాల్యోః కర్తృ కర్మద్వారా క్రియాన్వయిత్వేన విభక్తయర్థద్వారా క్రియాన్వయిత్వాభావాత్ కారకత్వానాపత్తేః, కర్తురపి కారకత్వానాపత్తేశ్చేతి ।

కర్తృత్వశ్చ -- ప్రకృతధాతువాచ్యవ్యాపారాశ్రయత్వమ్ । తేన ప్రయోజ్యప్రయోజకానుక్తకర్తృణాం సర్వషాం సంగ్రహః । 'మాషేష్వశ్వం వధ్నాతి' ఇత్యత్ర తు గలవిలాధః సయోగనుకూలవ్యాపారాశ్రయత్వేనాశ్వస్య కర్తృత్వేఽపి ప్రకృతధాతువాచ్యవ్యాపారాశ్రయత్వాభావాన్న కర్తృ త్వాపత్తిరితి ।

కర్మత్వఞ్చ -- ప్రకృతధాత్వర్థప్రధానీభూతవ్యాపారప్రయోజ్యప్రకృతధాత్వర్థఫలాశ్రయతవేనోద్దేశ్యత్వమ్ ।

ఇదమేవ కర్మలక్షణే ఈప్సితతమత్వమ్ । 'గాం పయో దోగ్ధి' అత్ర పయసః కర్మత్వసిద్ధయే ప్రయోజ్యత్వనివేశః ।

'ప్రయాగాత్ కాశీం గచ్ఛతి' అత్ర ప్రయాగస్య కర్మత్వవారణాయ ప్రకృతధాత్వర్థఫలేతి ।

నైయాయికాస్తు -- ధత్వర్థతావచ్ఛేదకవ్యాపారవ్యధికరణఫలాశాలత్వం కర్మత్వమ్ । తాదృశం చ ఫలం

గమేస్సంయోగః, త్యజేర్విభాగః, పతేరధోదేశసంయోగః । అధోదేశరూపకర్మణో ధాత్వర్థనివిష్టత్వాదకర్మత్వేన పర్ణం వృక్షాద్ భూమౌ పతతి, సంయోగమాత్రఫలపక్షే వృక్షాద్ భూమిం పతతి ఇతి ప్రయోగః ఇత్యాహుః ।

కరణత్వఞ్చ -- స్వనిష్టవ్యాపారావ్యవధానేన ఫలనిష్పాదకత్వమ్ । ఇదమేవ సాధకతమత్వమ్ 'రామేణ బాణేన హతో వాలీ' ఇత్యత్ర బాణవయపారావ్యవహితోత్తరఫలనిష్పాదకత్వం బాణస్యేతి లక్షణసమన్వయః ।

సమ్ప్రదానత్వఞ్చ -- క్రియామాత్రకర్మసమ్బన్ధాయ క్రియాయాముదద్దేశ్యం యత కారకం తత్త్వమ్ । యథా 'బ్రాహ్మణాయ గాం దదాతి' ఇత్యత్ర బాణవ్యాపారావ్యవహితోత్తరఫలనిష్పాదకత్వం బాణస్యేతి లక్షణసమన్వయః ।

సమ్ప్రదానత్వఞ్చ -- క్రియామాత్రకర్మసమ్బన్ధాయ క్రియాయాముద్దేశ్యం యత్ కారకం తత్త్వమ్ । యథా 'బ్రాహ్మణాయ గాం దదాతి' ఇత్యాదౌ దానక్రియాకర్మీభూతగోసమ్బన్ధాయ బ్రాహ్మణో దానక్రియోద్దేశ్యః । గోబ్రాహ్మణయోః స్వస్వామిభావః సమ్బన్ధః ।

అపాదానత్వఞ్చ -- తత్తత్కర్తృ
సమవేతతత్తక్రియాజన్యప్రకృతధాత్వవాచ్యవిభాగాశ్రయత్వమ్ I తదేవావధిత్వమ్ . విభాగశ్చ న వాస్తవసమ్బన్ధపూర్వకో వాస్తవ ఏవ,10 కిన్తు బుద్ధిపరికల్పితసమ్బన్ధపూర్వకో బుద్ధిపరికల్పితోऽపి I 'మాథురాః పాటలిపుత్రకేభ్య ఆఢ్యతరాః' ఇత్యాదౌ బుద్ధిపరికల్పితాపాయాశ్రయణేనైవ భాష్యే పఞ్చమీసాధనాత్ I

అధికరణత్వఞ్చ -- కర్తృకరమద్వారకఫలవ్యాపారాధారత్వమ్ I యథా 'స్థాల్యామోదనం గృహే పచతి' ఇత్యాదౌ కర్మద్వారాకవిక్లిత్తిరూపఫలాధారః స్థాలీ, కర్తృద్వారకవ్యాపారాధారో గృహమితి I

కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరక్తః I స్వస్వామిభావాదిః సమ్బన్ధః షష్ఠ్యా వాచ్యః I 'రాజ్ఞః పురుషః' ఇత్యాదౌ షష్ఠీవాచ్యసమ్బన్ధసయాశ్రయిభావసమ్బన్ధేన పురుషేऽన్వయః, రాజనిరూపితసమ్బన్ధవాన్ పురుష ఇతి బోధాత్ I

అత్ర సమ్బన్ధత్వేన రూపేణ తత్తత్సమ్బన్ధే శక్తిః I

ఏవఞ్చ శక్యతావచ్ఛదకస్య సమ్బన్ధత్వస్య కర్తృత్వకర్మత్వాదిషు విద్యమానత్వాత్ సమ్బన్ధత్వేన రూపేణ షష్ఠ్యర్థతాऽస్త్యేవ I అత ఏవ సమ్బన్ధత్వవివక్షాయమ్ 'సతా గతమ్, సర్పిషో జానీతే' ఇత్యాదౌ షష్ఠీ సాధితా సిద్ధాన్తకౌముద్యామితి ప్రాచీనానాం హృదయమ్ I

నవీనాస్తు -- న సమబన్ధత్వేన రూపేణ స్వస్వాభిభావాదిసమ్బన్ధః షష్ఠ్యా వాచ్యః I అత ఏ 'ఏకశతం షష్ఠ్యార్థాః' ఇతి సూత్రస్థం భాష్యం సఙ్గచ్ఛతే I 'రాజ్ఞః పురుషః' ఇత్యత్ర స్వత్వస్వామిత్వరూపః సమూహః షష్ఠ్యర్థః, న తు స్వత్వమ్, స్వామిత్వం వా, తస్యైకమాత్రవృత్తిత్వాత్ సమ్బన్ధస్య చ ద్విష్ఠత్వనియమాత్ I షష్ఠ్యర్థసమ్బన్ధస్తు సంసర్గవిధయైవ భాసతే, న తు ప్రకారవిధయా I

ఏవఞ్చ రాజ్ఞః పురుషః ఇత్యత్ర స్వసవామిభావసమ్బన్ధేన రాజవిశిష్టః, పురుష ఇతి మూలోక్తం తు ప్రకారవిధయా భానానురోధేనేత్యాహుః I] క్రియాజనకత్వం కారకత్వమితి, తత్, న ; పూర్వోదాహరణే పుత్రస్య కారకత్వానాపత్తేః I తం వినా ప్రశ్నక్రియాऽనిష్పత్తేస్తస్యాపి జనకత్వమితి చేత్, తథాపి సంప్రదానేऽవ్యాప్తిః, అవిద్యమానసంప్రదానకస్యాపి దానస్య జాయమానత్వేన తస్య నియతపూర్వవృత్తిత్వాభావాత్ I 'జాయత, కరోతి' ఇత్యాదౌ కర్తృకర్మణోరవ్యాప్తేశ్చ I

న చ యాగస్య పూర్వవృత్తిత్వాభావేऽపి అపూర్వద్వారా జనకత్వావత్ సంప్రదానాదిజ్ఞానస్య పూర్వవృత్తిత్వేన తద్ద్వారా తస్యాపి జనకత్వం సూపపాదిమితి వాచ్యమ్,
క్రియానిష్ఠశాబ్దవిషయతానిరూపకవిషయతాశ్రయత్వరూపక్రియాన్వయిత్వాపేక్షయాऽనన్యథాసిద్ధనియతపూర్వవర్తిత్వఘటితక్రియాజనకత్వస్య గురుత్వాత్ I

ఆశ్రయత్వరపకృదర్థోపపత్తిస్తు జనక ఇవాన్వయిన్యపి అసూపపాదా । అఖణ్డజన్యతానిరూపకజనకత్వమఖణ్డోపాధిరూపం తత్ర నివిష్టమిత్యపి వినిగమనావిరహగ్రస్తమ్ ।

కిఞ్చాశ్రయే ణ్వులో విధానాత్ క్రియాశ్రయత్వస్య సంప్రదానాపాదానయోర్బాధేన ధాతునా క్రియానిరూపితజనకత్వలక్షణాపేక్ష[ణ]యా విషయతాలక్షణం న్యాయ్యామ్, తస్యాః స్వరూపసమ్బన్ధవిశేషరూపత్వేనాతిరిక్తత్వాభావాత్ । క్రియాయామన్వయశ్చ ప్రకారత్వేన విశేష్యత్వేన వా । అత ఏవ 'పాచకో దేవదత్తః, పక్వస్తణ్డులః' ఇత్యాదౌ పాకనిరూపితకర్తృత్వకర్మత్వాదితకం సంగచ్ఛతే । అత ఏవ కారకాణాం

క్రియాయామేవాన్వయ ఇతి సిద్ధాన్తః ।

"కారకాద్త్తశ్రుతయోః" [6।2।148] ఇత్యాదౌ చ కారకశబ్దః స్వర్యతే, తేన కారకాధికారోక్తం కర్త్రాదిషట్కం గృహ్యత ఇతి నాతిప్రసఙ్గః । ఏవఞ్చ సంకేతవిశేషసమ్బన్ధేన కారకశబ్దవత్త్వం కారకత్వమితి పరమార్థః ।

తత్ర కర్మలక్షణబోధకసూత్రమ్ "కర్తుంరీప్సితతమం కర్మ" [1।4।49] ఇతి । కర్తురితి కర్తరి షష్ఠీ, ఆప్నోతేః సనన్తాత్, "మతిబుద్ధి" [3।2।188] ఇతి సూత్రేణ వర్తమానే క్తః, మతిరిచ్ఛేతి హి తత్రాకరః । ఏవఞ్చ కర్త్రాప్తుమిష్యమాణం కర్మేత్యర్థః । ఆప్తిశ్చాత్ర సమ్బన్ధః । తత్ర కర్త్రా కర్మణః సాక్షాత్ సమ్బన్ధస్యాసంభవాత్ క్రియాద్వారకః పరమ్పరాసమ్బన్ధో గృహ్యతే । కర్తృవిశేషణతయా తస్యా ఉపస్థితయా ఉపస్థితపరిత్యాగేనానుపస్థితకల్పనాయాం మానాభావాత్ । ఏవఞ్చ కర్తృనిష్ఠవ్యాపారేణ సమ్బన్ధుమిష్యమాణమిత్యర్థః । సమ్బన్ధశ్చ ఫలవ్యాపారయోః సంసర్గతయా భాసమానో జన్యతాదిరూపః, తత్ఫలాశ్రయతారూపశ్చ । ఇష్యమాణత్వఞ్చ, తద్వ్యాపారోద్దేశ్యత్వమేవ ।1 [fn ఏవఞ్చ ప్రకృతధాత్వర్థప్రధానీభూతవ్యాపారప్రయోజ్యప్రకృతధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వేనైచ్ఛోద్దేశ్యత్వం కర్మత్వమితి ఫలితమ్ ।

తథాహి -- 'కులాలో ఘటం కరోతి' ఇత్యత్ర ప్రకృతో ధాతుః కృఞ్ ధాతుః, తదర్థః ప్రధానీభూత ఇతరనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితోపస్థితీయప్రకారత్వానధికరణీభూతః ఉత్పత్త్యనుకలో వ్యాపారః, తత్ప్రయోజ్యమ్ -- ప్రకృతధాత్వర్థఫలమ్ = ఉత్పత్తిః, తదాశ్రయత్వేనోద్దేశ్యతా ; 'ఘట ఉత్పత్త్యాశ్రయో భవతి' ఇత్యాకారికా ఘటే కర్తురుద్దేశ్యత్వాదితి ఘటస్య కర్మత్వం సిద్ధమ్ ।

ఫలాశ్రయత్వఞ్చ ఫలతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన గ్రాహ్యమ్ । ఫలతావచ్ఛేదక సమ్బన్ధశ్చ యేన సమ్బన్ధేన ఫలాశ్రయత్వప్రకారికేచ్ఛా భవతి, స సమ్బన్ధః । స చ తత్తద్ధాతుభేదాద్ భిన్నః ।

యథా 'గ్రామం గచ్ఛతి' ఇత్యత్రానుయోగిత్వవిశిష్టః, సమవాయః ఫలతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధః । 'తేన సమ్బన్ధేన సంయోగాశ్రయో గ్రామో భవతు' ఇత్యాకారకేచ్ఛీయఫలనిష్ఠవిషయతావచ్ఛేదకత్వస్య సమవాయ ఏవ సత్త్వేన, తత్సమ్బన్ధేన ఫలాశ్రయస్యైవ కర్మత్వాత్, న తు కాలికాదినా ఫలాశ్రయస్య, తస్య సమ్బన్ధస్య ఫలతావచ్ఛేదకత్వా భావాత్ ।

అత ఏవ సంయోగస్య ద్విష్ఠత్వేన తస్య సమవాయేన గ్రామ ఇవ చైత్రే సత్త్వేఽపి చైత్రో గ్రామం గచ్ఛతీతివచ్చైత్రః స్వఙ్గచ్ఛతీతి న ప్రయోగః, అనుయోగిత్వవిశిష్టసమవాయస్య చైత్రేఽసత్త్వాత్ ।

తస్య చ ఫలే కర్తృనిష్ఠవ్యాపారప్రయోజ్యవిభాగరూపఫలాశ్రయత్వస్య సత్త్వేన సకర్మకత్వమ్ ।

న చ చైత్రమైత్రోభయకర్తృకవిభాగస్థలే ప్రతియోగిత్వవిశిష్టసమవాయేన చైత్రే విభాగరూపఫలసత్త్వేఽపి 'చైత్రో మైత్రం విభజతే' ఇతి ప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్, అకర్మకధాతుస్థలే ఫలసామానాధికరణ్యస్య వ్యాపారే సత్త్వేన తత్ర ఫలాధికరణతాయాః సమవాయేన వివక్షితత్వేన మైత్రవృత్తిత్వవిశిష్టసమవాయేన ఫలస్య చైత్రేఽభవేనాదోషాత్, పరత్వాత్ కర్తృసం5యా బాధాచ్చ ।]

ఏతేన 'రథో గ్రామం గచ్ఛతి' ఇత్యాదౌ కర్తురచేతనత్వేన తత్రేచ్ఛాయా అసంభవాత్ తత్కర్మణః కర్తృగతేచ్ఛావిషయత్వాభావేన కర్మత్వం న స్యాదిత్యపాస్తమ్ । తదుపలక్షితోదద్దేశ్యత్వస్య తత్రాపి సత్త్వాత్, తత్రోత్తరదేశసంయోగస్య రథాదివ్యాపారోద్దేశ్యత్వాత్ । భాష్యనయే కూలం పిపతిషతీత్యాదివచ్చేతనత్వారోపేణ న క్షతిరిత్యప్యాహుః ।

తదుద్దేశ్యత్వఞ్చ సాక్షాత్ ఫలరూపే ధాత్వర్థే క్రియాయాః ఫలేచ్ఛాపూర్వకేచ్ఛావిషయత్వేన ఫలస్య తత్త్వాత్ । తత్ర ఫలే కర్మసంజ్ఞాయాః ఫలాభావాత్ తదిభిన్నే ప్రవర్తతే । యథా స్తేకం పచన్తీతి । ఏవఞ్చ తత్రాభిన్నోఽభేదో వా ద్వితీయార్థః । ఫలాశ్రయత్వాత్ తుణ్డులాదీనామప్యుద్ధేశ్యత్వమ్ । అత ఏవ "లః కర్మణి" [3।4।69] ఇతి సూత్రం సంగచ్ఛతే । తత్ర హి కర్తృసాహచర్యేణాధాత్వర్థకర్మణ ఏవ గ్రహణమ్ । అత ఏవ విక్లిత్త్యాదికర్మణి న లకారః । అత ఏవ ప్రయాగాత్ కాశీం గచ్ఛతి దేవదత్తే ప్రయాగం గచ్ఛతీతి ప్రయోగః, అన్యథా ప్రయాగస్యాపి దేవదత్తవ్యాపారజన్యవిభాగాశ్రయత్వేన స దుర్వార ఏవ । తస్య ప్రకృధాత్వర్థోద్దేశ్యతా తు నేతి స్పష్టమేవ ।

న చ కాలికాదిసమ్బన్ధేన ఫలాశ్రయేఽతివ్యాప్తిః, ఫలతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన ఫలాశ్రయస్య గ్రహణాత్ ।

న చ 'చైత్రో గ్రామం గచ్ఛతి' ఇత్యత్ర గ్రామసంయోగాదిరూపఫలాశ్రయచైత్రాదేః కర్మత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్, పరయా కర్తృసంజ్ఞయా బాధాత్ । గ్రామనిష్ఠానుయోగితాయా ఏవ ఫలతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధత్వేన తేన సమ్బన్ధేన చైత్రే తదభావాచ్చ । అత ఏవ 'ఆత్మానమాత్మనా హన్తి' ఇత్యత్ర శరీరమనోరూపావచ్ఛేదకభేదేన కర్మత్వకర్తృ త్వోపపాదనం భాష్యే కృతమ్ ।

'వృక్షాద్ భూభౌ పతతి' ఇత్యత్ర కర్తృకర్మద్వారా తద్వివక్షాయామాధారత్వమ్ । సాక్షాత్ తదాశ్రయత్వవివక్షాయాం తు కర్మత్వం బోధ్యమ్ । అత ఏవ 'ద్వితీయా శ్రి' [2।1।24] ఇతి సమాసవిధానం సంగచ్ఛతే । 'ఘటం కరోతి' ఇత్యత్రోత్పత్తిరూపధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వాత్ కర్మత్వమ్, 'ఘటం జానాతి' ఇత్యాదౌ జ్ఞానజన్యవిషయావచ్ఛిన్నాజ్ఞానభఙ్గరూపఫలశాలిత్వాత్ కర్మత్వమ్ ।

న చైవమపి నష్టే భావిని చ తం జానాతీత్యనుపపన్నమ్, తత్రాపి సూక్ష్మరూపేణ స్థిత్యభ్యుపగమాత్, న్యాయనయే విషయతాయా అతీతే కృతిస్వీకారవదారణతద్భఙ్గయోరపి వృత్తిస్వీకారే క్షత్యభావాచ్చ ।

?0యద్వా?0, జానాతీచ్ఛతీత్యాదౌ జ్ఞానేచ్ఛాద్యనుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థః । స చ జ్ఞానజనకో మనశ్చక్షుః సంయోగాదిరేవ । అత ఏవ 'మనో జానాతి' ఇత్యాదిప్రయోగాః సంగచ్ఛన్తే । ఇచ్ఛానుకూలశ్చ జ్ఞానాదిః, ఫలతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధో విషయతా ।

?0యద్వా?0, విషయతానిరూపకజ్ఞానేచ్ఛాదిరేవ వ్యాపారః । న చ విషయతాయా జ్ఞానా జన్యతేవేన కథం ఫలత్వమ్, అనుపదవక్ష్యమాణఫలత్వస్య తత్రాపి సత్త్వేనాక్షతేః ।

నన్వత్ర సూత్రే కర్తృ గ్రహణం కిమర్థమ్, తదభావేఽపి కేనాప్తుమిత్యాకాఙ్క్షాయాం కారకాధికారాత్ ప్రత్యాసతితన్యాయేన ప్రకృతధాత్వర్థలాభః । న చైవం కర్తురపి కర్మత్వం స్యాత్, పరత్వాత్ కర్తృత్వేన బాదాదితి చేత్, న ; యతః సంకోచే మానాభావేన ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారరూపసంపూర్ణధాత్వర్థేనేప్సితస్య తణ్డులాదేరేవ కర్మత్వం స్యాత్, న ఫలస్యేతి తస్యాపి కర్మత్వాయ తత్1 [fn కర్తృగ్రహణమ్ ।] ।

కిఞ్చ, 'యవేభ్యో గాం వారయతి' అత్ర పదానామపి కర్మత్వం స్యాత్, తత్ర భక్షణాదిఫలజనకవ్యాపారాభావానుకూలో వ్యాపారో వారయతేర్థబు । న చ "వారణార్థానామ్" [1।4।27] ఇతి సూత్రం వినిగమనావిరహాదుభయత్రాపి ప్రవర్తతే । కర్తృ గ్రహణే కృతే తు న దోషః, కర్తృ నిష్ఠవ్యాపారజన్యఫలానాశ్రయత్వాదిత్యాహుః ।

నను తమబ్గ్రహణం కిమర్థమితి చేత్, 'పయసౌదనం భుఙ్క్తే' ఇత్యాదౌ పయసః కర్మత్వవ్యావృత్త్యర్థమ్ । న చాత్ర పయసో మృదువిశదత్వసంపాదనరూపస్వవ్యాపారజన్యసమ్బన్ధేన భుజధాత్వర్థేఽన్వయవివక్షాయాః సత్త్వేన ఫలాశ్రయత్వవివక్షాయా అసత్త్వేన చ కథం తమబ్గ్రహణాభావేఽపి ద్వితీయాప్రసక్తిః,

నహి యుగపద్వివక్షాద్వయం కర్తుం శక్యమితి వాచ్యమ్, పఞ్చకప్రాతిపదికార్థపక్షే పయః శబ్దేనైవోభయం ప్రతిపాద్యమితి వివక్షాయాః సత్త్వేనాదోషాత్ । పయో నిష్ఠముదువిశదత్వసంపాదనరూపవ్యాపారజన్యపయోనిష్ఠగలాదధఃకరణానుకూలవాయపార ఇత్యాదిబోధాత్, తత్ర తమబగ్రహణాభావే పరత్వాద్ ద్వితీయైవ స్యాత్ । పతన్త్వత్ర ముఖ్యతయా భుజిక్రియోద్దేశ్యత్వమోదనస్యైవ, న పయస ఇతి బోధ్యమ్ । న చ "తథాయుక్తఞ్చానీప్సితమ్" [1 ।4 ।50] ఇతి కర్మత్వం పయసో దుర్వారమ్, సర్వథానుద్ధేశ్య ఏవ తత్రప్రవృత్తేః, అనీప్సితపదేన తథైవ లాభాత్ । యది తు తస్యాపి ముఖ్యతయా తత్త్వమ్, తదా భవత్యేవ కర్మత్వమితి బోధ్యమ్ । ఉద్దేశ్యతాయాం ముఖ్యత్వఞ్చ తద్ధాత్వర్థప్రకారేచ్ఛావిశేష్యత్వే సతి తద్ధాత్వర్థోపయుక్తధమన్తిరప్రకారకేచ్ఛావిషయత్వాభావావత్త్వమ్ । ప్రకృతే చ గలదధః

కరణరూపఫలాశ్రయత్వాప్రకారేచ్ఛవిష్యత్వేఽపి తదుప్యుక్తమృదువిశదత్వసంవాదకత్వప్రకారేచ్ఛావిషయత్వస్యాపి సత్త్వాన్న దోషః । సత్యన్తాభావే తు "అగ్నేర్మాణవకం వారయతి" ఇత్యత్రాగ్నేరపి కర్మత్వాపత్తిః । న చ'వారణార్థానామ్' ఇత్యత్రాగ్నేరపి కర్మత్వాపత్తిః । న చ 'వారణార్థానామ్' ఇత్యస్య వైయర్థ్యమ్, ప్రాగుకార్థకవారయత్యాదియోగే చారితార్థ్యాత్ । అత్ర వారణం సయోగాభావానుకూలో వ్యాపారః । న చ ప్రవృత్తివిఘాతో వారణమితి వృత్త్యాదివిరోధః, ధాతూనామ్ 1[fn అయమాశః -- 'పరౌ భువోఽవజ్ఞానే' [3 ।1 ।55] ఇత్యనేన పరిపూర్వకాద్ భూధాతోరవజ్ఞానేఽర్థే ఘఞ్ విధీయతే । తచ్చ 'అనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియా' ఇతి కోశాత్ సిద్ధమేవ । పునరవజ్ఞానేఽర్థే ఘఞ్విధానం వ్యర్థీభూయ జ్ఞాపయతి -- ధాతూనామనేకార్థత్వమ్ ।

అథ చ 'కుర్ద క్రీడాయామేవ' అత్ర ధాతూనామనేకార్థత్వాభావే 'ఏవ' గ్రహణస్య వైయర్థ్యం స్యాత్ ।] అనేకార్థత్వాత్ । మమ త్వగ్నేః సంయోగాభావప్రకారకేచ్ఛావిశేష్యత్వాభావాన్న దోషః । న హ్యగ్నిర్మాణవకసంయుక్తో మా భవత్వితి ఇచ్ఛా, అపి తు మాణవకోఽగ్నిసంయుక్తో మా భవత్వితి । ధ్వనితఞ్చేదమత్రైవ భాష్యే ।

ఏవఞ్చ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలమ్, కర్తృ వ్యాపారప్రయోజ్యఫలతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థఫలాశ్రయశ్చైతదన్యతరత్వం కర్మంత్వమిత్యేతత్సూత్రనిష్కర్షః ।

అత్ర ఫలత్వం కర్తృ ప్రతయయసమభివ్యాహారే తద్ధాత్వర్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాశ్రయతద్ధాత్వర్థత్వమ్, న త్వత్ర జనకత్వప్రవేశః, ఆస్యాదీనాం తత్పూర్వకదర్శనాదౌ లక్షణాయామనేన కర్మత్వప్రతిపాదకభాష్యాదివిరోధాపత్తేః । దేవదత్తకర్తృ కపచిక్రియాకర్మకోత్పత్త్యనుకూలో యత్నస్త్వత్కర్తృక ఇత్యాద్యర్థకదేవదత్తః పచతి కరోషీత్యాదౌ పశ్యమృగో ధావతీత్యాదౌ చపాకధావనాదేః క్రియాఫలత్వవారణా తద్ధాత్వితి ।

తథా హి సతి దేవదత్తస్య కర్మత్వే తతో ద్వితీయ స్యాత్ I పక్వౌదనో యుజ్యతే ఇతివత్ ప్రధానానురోధిసంజ్ఞాయా బలవత్త్వాద్ న ధాత్వర్థకర్తృత్వేన తద్బాధః I ఇదమపి తత్తత్క్రియాభేదభిన్నమేవ బోధ్యమ్ I

తేన 'పుష్పేభ్యః స్పృహయతి' ఇత్యత్ర 'హరిం ప్రీణయతి' ఇత్యర్థకహరయే రోచతే భక్తిరిత్యాదౌ చ పుష్పహర్యాదౌ నాతిప్రసఙ్గః, తద్యోగే ధాత్వర్థఫలాశ్రయస్య సమ్ప్రదానపదార్థత్వాత్ I

నను తమగ్రహణే సతి యత్ర ప్రీతియోగ్యుపాదానం పయసౌదనం భుఙ్క్తే ఇత్యాదౌ తత్రైవ స్యాత్, న తు 'గ్రామం గచ్ఛతి', 'ఆదిత్యం పశ్యతి' ఇత్యాదౌ I న చ తత్రాపి క్రియాపేక్షయోత్కృష్టతవమస్త్యేవ, సా హి ఫలార్థమిష్యమాణత్వాదీప్సితా భవతి, పశ్యత్యాదావపి ప్రాకట్యరూపం ఫలమస్త్యేవేతి వాచ్యమ్, తుల్యజాతీయస్యైవ ప్రతియోగిత్వాత్ I కారకతుల్యజాతీయం హి కారకమ్, న క్రియా I న చ క్రియాయా అపి సందర్శనప్రార్థనాద్యపేక్షయా కర్మత్వమస్త్యేవేతి వాచ్యమ్, సర్వత్ర తద్భానే మానాభావాత్ I

కిఞ్చైవం క్రియాయా అపీప్సితతమత్వేన తదపేక్షయా ప్రకర్షానుపపత్తేరితి చేత్, అత్రాహుః, 'లలాటచకుకుక్కుట్యౌ పశ్యతి, యేనాదర్శనమిచ్ఛతి' ఇత్యాదినిర్దేశైః ప్రతియోగ్యనుపాదానేఽపి కర్మసంజ్ఞాజ్ఞాపనాదితి I

తత్ర ద్వితీయాయాః కర్మణి శక్తిగ్రాహకం సూత్రమ్ "కర్మణి ద్వితీయా" ఇతి I అత్ర కర్మపదేనైతచ్ఛాస్త్రవిహితకర్మసంజ్ఞకమాత్రం గృహ్యతే, అవిశేషాత్ I అత్ర "కర్తురీప్సితతమమ్" ఇతి సూత్రబోధితకర్మవిహితద్వితీయాయా ఆశ్రయోఽర్థః, ఫలస్య ధాతునైవ 1[fn 'అనన్యలభ్యో హి శబ్దార్థః' ఇత్యాప్తవచనాదితి శేషః I] లాభాత్, ఇష్టతమత్వస్యాపి ముఖ్యోద్దేశ్యతారూపస్య తతోఽభానాత్, వాక్యార్థవిధయా లాభాచ్చ I తత్ర ప్రకృత్యర్థోఽభేదేన విశేషణమ్ విశేష్యఞ్చాధేయతయా ఫలమ్ I ఏవఞ్చ 'హరిం భజతి' -- ఇత్యాదౌ హర్యభిన్నాశ్రయవృత్తిప్రీతిజనకో వ్యాపార ఇతి బోధః I ప్రీతిజనకవ్యాపారో హి భజ్ ధాత్వర్థః I

న చ 2[fn తత్ర హి ఆకృతావేవ శక్తిరభ్యుపగన్తవ్యా, లాఘవాత్ I వ్యక్తౌ శక్తిస్వీకారే శక్యతావచ్ఛేదకే గౌరవమాపద్యేతేతి సిద్ధాన్తితమ్ I] ఆకృత్యధికరణన్యాయేనాశ్రయత్వమేవార్థ ఇతి వాచ్యమ్, తావతాఽపి ధర్మిబోధస్య తత ఆవశ్యకత్వేన బోధకతారూపాయాః శక్తేస్తత్ర దుర్వారత్వాత్ I అన్యథా విభక్తితో ధర్మమాత్రబోధాపత్తౌ 'గాం వాహయ' ఇత్యాదౌ వాహాద్యనన్వయాపత్తిః I బోధకతైవ చాస్మాకం శక్తిరితి ప్రపఞ్చితమ్ I పఞ్చమ్యాద్యర్థకసమాసానాం ధర్మిపరతాయా నిర్ణీతత్వేన తథైవ న్యాయ్యత్వాచ్చ I "కర్మణి" ఇత్యాదిసూత్రస్వరసాచ్చ I కర్మేతయాదికృదన్తమహాసంజ్ఞాకరణేన తదర్థస్యైవ విభక్త్యర్థస్యాపి ఇతరత్రాభేదేనైవాన్వయే విభక్తీనాం సాధుత్వబోధనాచ్చ I అత ఏవ తిఙ్సుపోః

సమానార్థత్వప్రతిపాదకభాష్యాదిగ్రన్థాః సఙ్గచ్ఛన్తే । తిఙశ్చ ధర్మిణ్యేవ శక్తిరితి నిరూపితమాఖ్యాతవాదే ।

ఆశ్రయత్వఞ్చాఖణ్డోపాధిరితి న శక్యతావచ్ఛేదకగౌరవమ్ । గురుణ్యపి అవచ్ఛేదకత్వస్య నిరూపితత్వాచ్చ ।

న చాశ్రయతా నిరూపకభేదేన సమ్బన్ధిభేదేన చ భిన్నా । అన్యథా ఘటాశ్రయతాదిగ్రహాపత్తిరితి శక్త్యాఽనన్త్యమితి వాచ్యమ్, పటగ్రహ ఇష్టాపత్తేః । తదగ్రహే చ న దోషశఙ్కా । ఇయమేవ చ సమవాయస్యైకత్వవాదినాం శుక్లాదిగుణానామేకత్వవాదినాం చ గతిః ।

అస్తు వా ఆశ్రయత్వం నానా, తథాపి తదాదౌ బుద్ధివిషయతావచ్ఛేదకత్వబాదాకాశపదశక్తౌ శబ్దత్వచాశ్రయతాత్వస్య శక్యతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకస్యైవైకత్వాన్న శక్త్యానన్త్యమ్ ।

?0యత్తు?0 ఆశ్రయస్య శక్యత్వే ఆధేయత్వస్య సంసర్గతవముపేయమ్ । తథా చ 'తణ్డులః పచతి' ఇత్యతోఽపి బోధాపత్తిః । న చ ద్వితీయాసమభివ్యాహారస్తాదృశబోధే కారణమ్, ప్రథమాయాః కర్మత్వే శక్తిగ్రహదశాయామ్ 'తణ్డులః పచతి' ఇత్యతోఽపి తథాబోధేన వ్యభిచారాదితి । తత్, న ; కర్మత్వస్య శక్యత్వేఽపి తతో బోధాపత్తేర్దుర్వారత్వాత్ ।

న చ కర్మత్వబోధకపదప్రాగ్వర్తిపదజన్యజ్ఞానత్వేన హేతుత్వమేవమాధేయతాసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దోబధే ఘటబోధకపదోత్తరపదజన్యజ్ఞానత్వేన హేతుత్వమ్, అతో నోక్తాతిప్రసఙ్గః, నాపి ఘటః కర్మత్వమిత్యతో విపరీతవ్యుత్పన్నస్య తథాబోధే వ్యభిచార ఇతి వాచ్యమ్, కర్మత్వం ఘటః, అమ్ ఘటః ఇత్యేతాదృశసమభివ్యాహారవ్యుత్పన్నానాం తతస్తథాబోధే వ్యభిచారతాదవస్థ్యాత్, ఘటః కర్మత్వమిత్యతోవిపరీత1[fn స్వస్వశాస్త్రాభ్యాసజనితసంస్కారవిశేషో వ్యుత్పత్తిః । యథా వ్యారణశాస్త్రాభ్యాసవతాం సుబన్తాదీనామేవ పదత్వమ్, న తు శక్తత్వసయాపి । తార్కికాణాం తు త్సాయపీతి భావః ।] వ్యుత్పత్తిరహితస్యాపి తథాబోధాపత్తేశ్చ । యది తత్తత్సమభివ్యాహారజన్యతథాబోధే తత్తత్సమభిన్యాహారజనకత్వగ్రహోఽపి హేతురితి బ్రూషే, తర్హ్యస్మాకమపన క్షతిః ।

ఏతావాన్ విశేషః -- పరేషాం కర్మత్వబోధకపదఘటితానుపూర్వీత్వేన ప్రవేశః, అసమాకం తు కర్మబోధకపదత్వేనేతి । న చ త్వన్మతే ఆశ్రయవాచకపదప్రవేషః, తస్య తచ్ఛక్యత్వాత్ । తథా చ 'దేవదత్తేన పచ్యతే' ఇత్యాతోఽపి కర్మత్వబోధాపతతిరితి వాచ్యమ్, కర్మకారణాదౌ శక్యతావచ్ఛేదకాశ్రయత్వస్య తత్తచ్ఛక్తిరపస్య భిన్నతామ్యుపగమేనాదోషాత్ । అన్యతా ద్వితీయాదేః పర్యాయతాపత్తేః । అస్తు వా, ఫలాశ్రయత్వరూపకర్మత్వేన కార్యకారణభావే ప్రవేశః, అశక్యస్యాపి ఫలస్య తన్నిష్ఠతామాత్రేణేతరవయావర్తకత్వసంవాత్ ప్రవేశ ఇతిన దోషః ।

?0యదపి?0, కర్మత్వత్వాదినా బోధానుభవాత్ తత్తద్రూపేణ శక్యతేతి తదపి న, తథాబోధస్య తాదృశవృత్త్యధీనత్వేనాప్రమాణత్వాత్, సర్వేషాం తథాననుభవాచ్చ । న చాశ్రయోఽపి న శక్యః, అన్యలభ్యత్వాదితి వాచ్యమ్, హరిత్వాదినా లాభేఽపి ఆశ్రయత్వాదినా అలాభాత్ ।

ఏతేన ప్రాతిపదికస్యాపి తదర్థకత్వాత్ ప్రాతిపదికార్థవిహితప్రథమయా సహ వికల్పాపత్తిరితి నిరస్తమ్, ఆశ్రయత్వేన తదర్థత్వాభావాత్ । అనయైవ దిశా సర్వాసాం కారకవిభక్తీనాం ధర్మిబోధకత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ।

నను 'ఆశ్రయత్వేనాలాభః' ఇత్యస్య ఆశ్రయత్వం న లబ్ధమిత్యేవార్థః, తథా చ తత్రేవ శక్తిరుచితా । "కర్మణి ద్వితీయా" ఇత్యాద్యనుశాసనం తు శక్తితద్వసతాదాత్మ్యమభ్యుపేత్య । అన్యథా "ద్వయేకయోః" ఇత్యాద్యనురోధాద్ ఏకవచనాదేః సంఖ్యావిశిష్టాశ్రయవాచకతాపత్తిః । తిఙ్కృదాదేస్తు 'కృతః కటః, దేవదత్తః పచతికల్పమ్' ఇత్యాదౌ సామానాధికరణ్యాన్వయానురోధాత్ "యుష్మద్యుపపదే" ఇత్యాద్యనురోధాచ్చ ధర్మివాచకత్వం తల్లక్షకత్వం వేతి నిరూపితమాఖ్యాతవాదే । "అనభిహితే" ఇత్యస్య చ తత్తచ్ఛక్త్యనభిధానే ఇత్యర్థః । ఆఖ్యాతేఽప్యవచ్ఛేదకతయా శక్తిసత్త్వాన్న దోషః । తస్య నిరూపకతాసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థే ఫలేఽన్వయః ।

?0యద్వా?0, ప్రత్యయార్థత్వేఽపి రమేత్యాదావివ ప్రకృత్యర్థవిశేషణత్వమ్ । అత ఏవ తదర్థబహువ్రీహ్యాదీనాం ధర్మిపరత్వమ్ । విభక్తిప్రకృతిమాత్రార్థత్వేన వా తేషాం తత్త్వమ్ । అత ఏవ షష్ఠ్యర్థబహువ్రీహేరపి పరమతే ధర్మిబోధకతా సంగచ్ఛతే ।

న చ తస్య శక్యత్వే తత్త్వస్య శక్యతావచ్ఛేదకత్వమితి గౌరవమ్, ఉక్తోత్తరత్వాత్ । తాదామ్యేన తస్యేవావచ్ఛేదకత్వాచ్చ, ఆశ్రయతానాం నానాత్వే త్వాశ్రయత్వత్వమేవాఖణ్డోపాధిరూపమితి గౌరవాభావాచ్చ ।

న చాత్ర మతే ఆశ్రయత్వత్వస్యాపి శక్యత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్, అశక్యత్వేఽపి తదవచ్ఛేదకత్వసంభవాత్, అలక్ష్యాదేర్లక్ష్యతావచ్ఛేదకత్వాదివదితి చేత్, సత్యమ్ । అత ఏవ 'శక్తిరేవ వా' ఇతి పక్షాన్తరముక్తం హరిణా ।

సా చేయం ద్వితీయాకృదాదిభిరనుక్తే ఏవ కర్మణి,"అనభిహితే" ఇతి సూత్రాత్ । తేన 'కృతః కటః' ఇత్యాదౌ న ద్వితీయా, 'అనభిహితే' ఇతి కర్మణీత్యాదీనామేవ విశేషణమ్, సంనిహితత్వాత్ । ఏతేన కర్మత్వాదేః కృదాదిభిరుక్తత్వేఽపి ఏకత్వాదిసంఖ్యాయామనుక్తత్వాద్ ద్వితీయా స్యాదేవ । యద్యైకాదిశబ్దేభ్యః సంఖ్యోక్తావపి కర్మత్వాదిబోధనాయ సా క్రియత ఇతి నిరస్తమ్ । సంఖ్యాబోధస్య ప్రథమయాపి సంభవాచ్చేతి విస్తరః శబ్దేన్దుశేఖరే ద్రష్టవ్యః ।

అపరఞ్చ కర్మత్వబోధకం సూత్రమ్ -- "తథాయుక్తం చానీప్సితమ్" ఇతి । తత్రానీప్సితత్వమనుద్దేశ్యత్వమ్ । 'పరాధీనతయా విషం ముఙ్క్తే' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్ । అనుద్దేశ్యత్వఞ్చ ప్రత్యాసత్త్యా యద్ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వేన కర్మత్వే తద్ధాత్వర్థకర్తురేవ బోధ్యమ్ । తథాయుక్తఞ్చ ప్రకృతధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వమ్ । తేన 'వేషేణౌదనం భుఙ్క్తే, ప్రయాగాత్ కాశీం గచ్ఛతి దేవదత్తః' ఇత్యాదౌ విషప్రయాగాదేర్న కర్మత్వమ్ ।

అత్ర చ విషయస్య స్వవ్యాపారజన్యత్వసమ్బన్ధేన వ్యాపారే ఏవాన్వయవివక్షేతి న ఫలాశ్రయత్వమ్ ।

ఏవఞ్చ సర్వథానుద్దేశ్యత్వే సతి ధాత్వర్థఫలాశ్రయ ఇత్యేతత్సూత్రనిష్కర్షః ।

'పయసౌదనం భుఙ్క్తే' ఇత్యాదౌ పయసి కర్మత్వవారణాయ సత్యన్తమ్ । అత ఏవాత్ర సూత్రే అనీప్సితగ్రహణం చరితార్థమ్ । అన్యథా తక్రకౌణ్డిన్యన్యాయేనానీప్సిత ఏవైతత్ప్రవృత్తిః సిద్ధా, కిం తేన । అన్యథాఽముఖ్యోద్దేశ్యేఽపి స్యాదితి తద్వ్యావృత్త్యర్థం తత్ ।

అపరఞ్చ తద్బోధకం సూత్రమ్ -- "అకథితఞ్చ" [1।4।51] ఇతి । అత్ర పూర్వసూత్రాత్ 'యుక్తమ్' ఇత్యనువర్తతే । తత్ర కేనేత్యాకాఙ్క్షాయమ్ ఉపస్థితకర్మణ్యేవాన్వయః । తేనాయమర్థః -- అపాదానసమ్ప్రదానాధికరణకర్మరూపైరవివక్షితం సమ్బన్ధత్వేన చ వివక్షతం కర్మనిష్ఠధాత్వర్థస్య నిమిత్తతయా సమ్బన్ధి తత్కర్మేతి । అత ఏవ కరణహేత్వోరనుపాదానమ్, కర్మయుక్తత్వాభావాత్ । ఇదం చ ---

దుహ్యాచ్పచ్దణ్డరుధిప్రచ్ఛిచిబ్రూశాసుజిమథ్ముషామ్ ।

కర్మయుక్ స్యాదకథితం తథా స్యాన్నీహృకృష్వహామితి ।

ఇతి పరిగణితధాతుయోగ ఏవ ప్రవర్తతే । కర్మంయుక్ కర్మనిష్ఠప్రకృతధాత్వర్థస్య నిమిత్తతయా సమ్బన్ధీత్యర్థః ।

ఏవఞ్చైతదన్యతమధాత్వర్థప్రధానవ్యాపారజన్యైతదన్యతమధాత్వర్థవ్యాపారే సమ్బన్ధితయాన్వయిత్వమేతదన్యతమగౌమకర్మత్వమ్ -- ఇత్యేతత్సూత్రనిష్కర్షః । గౌణత్వఞ్చాస్య 'గౌణే కర్మణి దుహ్యాదేః' ఇత్యాదివ్యవహారాజ్జ్ఞాయతే । ఏవఞ్చైతత్కర్మవిహితద్వితీయాయాః సమ్బన్ధోఽర్థః ।

అస్యోదారహరణమ్ -- 'గాం దోగ్ధి పయః' ఇతి । అత్ర దుహేరన్తస్థితద్రవద్రవ్యవిభాగానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారోర్థః । తత్ర విభాగానుకూలో వ్యాపారో గోనిష్ఠః, కర్తృవ్యాపారగోవ్యాపారోభయప్రయోజ్యఫలాశ్రయత్వాత్ పయసః ప్రాధాన్యమ్, గోస్తు తద్వైపరీత్యాద్ గోణత్వమ్ । తత్ర యద్యపి "తథాయుక్తమ్" ఇతి,

"కర్తురీప్సితతమమ్" ఇతి వా కర్మత్వం సిధ్యతి, తథాపి శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీబాధనార్థమిదమ్ I పయోనిష్ఠవిభాగీయసమ్బన్ధస్యైవ ఫలతావచ్ఛేదకత్వాద్ న గోరవిభాగాశ్రయత్వేన కర్మత్వమ్ I

ఏవఞ్చ గోసమ్బన్ధీ పయోనిష్ఠవిభాగానుకూల వ్యాపారః, తదనుకూలో గోపనిష్ఠో వ్యాపారా ఇతి బోధః I

యదా తు ద్రవద్రవ్యనిష్ఠవిభాగానుకూల వ్యాపార ఏవ ధాత్వర్థఃష తదాపాదానత్వవివక్షాయాం గోరితి పఞ్చమ్యేవ I తదవివక్షాయాం త్వనేన కర్మత్వమేవ I స్పష్టఞ్చేదం కైయటే I అపాదానత్వాద్యవివక్షా చేయమ్ -- యద్ధాతోర్వ్యాపారద్వయార్థత్వవివక్షా, తదర్థవిభాగాద్యవధిత్వావివక్షా చేతి బోధ్యమ్ I

'బలిం యాచతే వసుధామ్' [ఇత్యత్ర] యాచ్‌ధాతోః స్వత్వనివృత్తిజనకవ్యాపారానుకూలవ్యాపారోఽర్థః I తత్రాద్యో వ్యాపారో బలినిష్ఠః, తదనుకూలో దీయతామిత్యాద్యభిలాషాదిరూపో యాచకనిష్ఠః I తథా చ బలిసమ్బన్ధీ బసుధానిష్ఠస్వత్వనివృత్తిజనకో యో వ్యాపార, తదనుకూలో యాచకనిష్ఠో వ్యాపారః ఇతి బోధః I స్వత్వనివృత్త్యనుకూలవ్యాపారమాత్రార్థత్వే స్వత్వవద్ ద్రవ్యీయవిభాగాశ్రయత్వవిక్షాయామపాదానత్వం బలేరిత్యేకే I

యాచికర్మణాభిప్రేయమాణత్వత్ సమ్ప్రదానత్వమిత్యన్యే I

?0యత్తు?0, యాచనం స్వోద్‌దేశ్యకదానేచ్ఛేతి I తత్, న ; 'పుత్రార్థం కన్యాం యాచతే' ఇత్యనాపత్తేః I పుత్రోద్‌దేశ్యకం త్వత్ర దానమ్ I స్వసమ్ప్రదానేచ్ఛావతి ఫలలాభశఙ్కయా దేహీతి ప్రయోగాద్యభావవత్యపి 'దేవదత్తో యాచతే' ఇతి ప్రయోగాపత్తేశ్చేతి దిక్ I

'అవినీతం వినయం యాచతే' అత్ర స్వీకారానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారో యాచేరర్థః I స్వీకారశ్చ 'ఇదమవశ్యం కరిష్యామి' ఇత్యాదిశబ్దప్రయోగాదిజనకో జ్ఞానవిశేషః I తదీయఫలతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధో విషయతా I ఏవఞ్చ వినయః ప్రధానమ్, స్వీకారానుకూలవ్యాపారమాత్రార్థకత్వేఽవినీతస్య సమ్ప్రదానత్వమ్ I అయమేవ చానునయ ఇత్యాహుః I

ఏవఞ్చ చావితీతసమ్బన్ధీ వినయవిషయకస్వీకారానుకూలవ్యాపారానుకలో వ్యాపారో దేవదత్తనిష్ఠ ఇతి బోధః I

'తణడులానోదనం పచతి' [అత్ర] ఉత్పత్తిజనకవిక్లిత్యనుకూలవ్యాపారః పచేరర్థః I తత్రౌదనతణ్డులయోరుత్పత్తౌ

విక్లిత్తౌ చాశ్రయతయాన్వయః । ఉభయవ్యాపారోద్దేశ్యత్వాదోదనః ప్రధానమ్, ఓదననిష్ఠోత్పత్తిజనికా యా తణ్డులాదిసమ్బన్ధినీ విక్లిత్తిః, తజ్జనకో వ్యాపార ఇతి బోధః ।

యదా తు విక్లిత్తిజన్యోత్పత్త్యనుకూలో వ్యాపారోఽర్థః, తదా తణ్డులానామోదనం పచతీతి । తణ్డులవికారమోదనం విక్లిత్త్యోత్పాదయతీత్యర్థః । విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారమాత్రవాచిత్త్వే తణ్డులానామేవ కర్మత్వమితి దిక్ ।

'గర్గాన్ శతం దణ్డయతి' [అత్ర] స్వమ్ప్రదానకదానానుకూలవ్యాపారారనుకూలవాయాపారః శాసనరూపో దణ్డేరర్థః । శసనం నియన్త్రణమ్, శతం ప్రధానమ్, ఉద్దేశ్యత్వాత్ । దానానుకూలవ్యాపారమాత్రార్థకత్వే విభాగాశ్రయత్వావివక్షాయాం గర్గాణామపాదానత్వమ్, తదవివక్షాయాం సమ్ప్రదానత్వమ్ ।

'వ్రజమవరుణద్ధి గామ' [అత్ర] ఉత్తరకాలికదేశాన్తరగతిప్రతిబన్ధానుకూలానుయోగితాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నోత్తరదేశసంయోగానుకూలో వ్యాపారో రుధేరర్థః । అనుయోగితాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నః స వ్రజనిష్ఠః । గౌః ప్రధానమ్, ఉద్దేశ్యత్వాత్ । ప్రతియోగితాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నోత్తరదేశసంయోగార్థత్వే కర్మద్వారా క్రియాశ్రయత్వవివక్షాయామధికరణత్వమ్ ।

'మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి' ప్రశ్నవిషయార్థజ్ఞాపనానుకూలవ్యాపారః పృచ్ఛేరర్థః । స చ వ్యాపారః కేన పథా గన్తవ్యమిత్యాద్యభిలాషాదిరూపః । జ్ఞాపనాశ్రయత్వాద్ మాణవకస్య జ్ఞానవిషయత్వాచ్చ పథస్తత్త్వం బోధ్యమ్ । జ్ఞానానుకూవ్యాపారమాత్రార్థత్వే మాణవకస్య సమ్ప్రదానత్వమ్ ।

'వృక్షమవచినోతి ఫలాని' విభాగానుకూలవ్యాపారానుకూలో గ్రహణోపసర్జనవ్యాపారశ్చిఞోఽర్థః । విభాగానుకూల్వాయపారార్థత్వే వృక్షస్యాపాదానత్వమ్ ।

'మాణవకం ధర్మం బ్రూతే, శాస్తి వా' -- ప్రతిపత్తిజనక్వయాపారానుకూలవ్యాపారో బ్రూఞః, ప్రవృత్తిపర్యవసాయిప్రవృత్తిజనకః స శాసేః । యదా తు విషయతయా జ్ఞానానుకూలవ్యాపారోర్థః, తదా సమ్ప్రదానత్వం మాణవకస్య ।

'శతం జయతి దేవదత్తమ్' -- దానానుకూలః పరాభవాఖ్యో వ్యాపారో జయతేరర్థః । స్వత్వోత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారమాత్రార్థకత్వేఽపాదానత్వం సమ్ప్రదానత్వం వా ।

'సుధాం క్షీరనిధిం మథ్నాని' --- ద్రవద్రవ్యగతసారభాగోత్థానానుకూలవ్యాపారఫకలవ్యాపారో మన్థేరర్థః । ఉత్థానమూర్ధ్వదేశే సంయోగః । ఉత్థానానుకూవ్యాపారమాత్రార్థకత్వే కర్మద్వారా క్రియాశ్రయత్వవివక్షణేఽధికరణత్వమ్, విభాగాశ్రయత్వవివక్షణేఽపాదానత్వం వా ।

'దేవదత్తం శతం ముష్ణాతి' -- పరాజ్ఞానతద్ద్రవ్యాగహణోభయానుకూలో వ్యాపారో ముషేరర్థః । యదా తు గ్రహణానుకూవ్యాపార ఏవార్థః, తదా దేవదత్తస్యాపాదానత్వామ్ ।

'అజాం గ్రామం నయతి, హరతి, కర్షతి, వహతి వా' -- ఉత్తరదేశసంయోగానుకూలవ్యాపారనుకూలో వ్యాపారో నయతేరర్థః । స ఏవ స్కన్ధగ్రహణాదిపూర్వో వహేః, గత్యనుకూలో వ్యాపారవిశేషః కృషేః, బలాద్గ్రహణపూర్వకం దేశాన్తరప్రాపణం హరతేః । అజానయనస్యోద్దేశ్యత్వాద్ అజా ప్రధానమ్ । గమనమాత్రాథకత్వే గ్రామస్యాధికరణత్వం బోధ్యమ్ । యదా తు గ్రామీయాఽజాసంయోగ ఏవోద్దేశ్యః, తదా గ్రామ ఏవ ప్రధానమ్ । ఏతేన 'తప్తే పయసి దధ్యానయతి, సా వైశ్వదేవ్యామిక్షా' ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన ప్రాధాన్యాత్ పయసః పరామర్శ ఇతి మీమాంసకగ్రన్థా వ్యాఖ్యాతాః । పయః స్థానే

దధ్యాగమనేనార్థప్రాధాన్యమాదాయ వా తేషాముపపత్తిః అత ఏవ సప్తమ్యుపాదానం సార్థకమితి దిక్ ।

అపరఞ్చ 'అకర్మకధాతుభిర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యోఽధ్వా చ కర్మసఞ్జ్ఞక ఇతి వాచ్యమ్' ఇతి । దేశః కురుపఞ్చాలాదిః, అకర్మకశబ్దేన దేశకాలాదిభిన్నకరమరహితా అవివక్షితకర్మాణశ్చ । తేన 'మాసం పచతి' ఇత్యపి గన్తవ్యోఽధ్వా క్రోశాదిః, భావో భావాద్యర్థవిహికఘఞజాద్యన్తః । 'కురూన్ స్వపితి, మాసమాస్తే, క్రోశం శేతే, గోదోహమాస్తే ।' శేషత్వవివక్షాయామేతత్ప్రవృత్తేర్ద్వితీయార్థః సమ్బన్ధః । అధికరణత్వవివక్షాయాం సప్తమ్యేవ । ఏతద్ధాత్వర్థసమ్బన్ధిత్వేన వివక్షితాధారత్వఞ్చైతత్కర్మత్వలక్షణం బోధ్యమ్ ।

"గతిబుద్ధిప్రతయవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మకాణామణి కర్తా స ణౌ" [1।4।52] ఇతి సూత్రబోధితకర్మత్వం తు ణిజర్థవ్యాపారజన్యతత్తద్ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయత్వమ్ । తత్తద్ధాతుభేదేన కర్మత్వలక్షణానాం భిన్నత్వాన్న లక్షణాతివ్యాప్త్యాదికమ్ । ణ్యన్తహృకృఘటితకర్మత్వలక్షణే తృతీయాన్తపదానభిధేయత్వే సతీతి విశేషణం దేయమ్ । 'తేన దేవదత్తేన హారయతి కటమ్' ఇత్యాదౌ నాతివ్యాప్తిః, ణ్యన్తాభివాదిదృశోస్తు తత్త్వే సతి ఆత్మనేపదప్రత్యయాన్తతద్ధాతూపాత్తఫలాశ్రయత్వం కర్మత్వమ్ । వైకుణ్ఠమధిశేతే,అధితిష్ఠతి, అధ్యాస్తే, ఉపవసతి, అనువసతి, అధివసతి, ఆవసతి, వేత్యాదావాధారో ద్వితీయార్థః । ఏతద్ ధాతుయోగేఽధికరణత్వమేవ కర్మత్వమ్, 'ఆధార' ఇత్యనువర్త్తమానే "అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ" [1।4।46], "ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః" [1।4।48], ఇతి సూత్రస్వరసాత్ । ఉపవసతేశ్చాభుక్త్యర్థకాతిరిక్తోపవత్యాధారత్వం బోధ్యమ్ । తేన 'వనే ఉపవసతి' ఇత్యాదౌ నాతివ్యాప్తిః । అభినివిశతికర్మత్వఞ్చ సప్తమ్యన్తపదానభిధేయతద్ధాత్వర్థధారత్వం బోధ్యమ్ । 'క్రూరమభిక్రుధ్యతి, అభిదుహ్యతి' ఇత్యాదౌ విషయతాసమ్బన్ధిత్వం బోధ్యమ్ ।

అత్ర చ బోధః 'హరయే క్రుధ్యతి' ఇత్యాదౌ వక్ష్యమాణరీత్యా బోధ్యః । క్రీడార్థకదివ్ధాతుయోగే 'శతం దీవ్యతి' ఇత్యాదౌ

తృతీయాన్తపదానుపస్థాప్యతద్ధాత్వర్థసాధకతమత్వమేవ తత్కర్మత్వం బోధ్యమ్ । సకలసాధారణకర్మత్వం చ సఙ్కేతవిశేషసమ్బన్ధేన కర్మశబ్దవత్త్వమేవ బోధ్యమ్ । ధాతూనాం సకర్మకత్వమపి ఏతచ్ఛాస్త్రబోధితకర్మసంజ్ఞకార్థాన్వయ్యర్థకత్వం బోధ్యమ్ ।

యత్తు, వ్యాపారవ్యధికరణఫలవాచకత్వం సకర్మకత్వమ్, తత్సమానాధికరణఫలవాచకత్వకర్మత్వమితి । తత్ న; 'అధ్యాస్తే' ఇత్యాదేః సకర్మకత్వానాపత్తేః, అకర్మకత్వాపత్తేశ్చ । న చేష్టాపత్తిః, "అన్తః కఞ్చుకిభిర్లసన్మణిధరైరధ్యాసితా భూమయః" ఇత్యాదౌ 'దీవ్యన్తే అక్షాః' ఇత్యాదౌ చ కర్మణి ప్రత్యయాపత్తేః, భావే తదాపత్తేశ్చ । అకర్మకతవఞ్చ చ కర్మసంజ్ఞకార్థనిన్వయ్యర్థకత్వమితి దిక్ ।

1[fn నైయాయికమతం దూషయితుమిపన్యస్యతి -- 'యత్తు' ఇత్యాదినా ।

అయమ్భావః -- 'చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతి' ఇతి దోషవారణాయ 'పరమవేతత్వమ్' ఇతి క్రియావిశేషణముపాదదతే నైయాయికాః ద్వితీయాప్రకృతిత్వేన వివక్షితార్థభిన్నసమవేత్వయాపారజన్యం యత్ ఫలమ్, తాదృశఫలాశ్రయస్యైవ కర్మత్వమితి తేషాం తాత్పర్యమ్ ।

ప్రకృతే చ ద్వితీయాప్రకృతిత్వన వివక్షితచైత్రార్థప్రతియోగికభేదస్య చైత్రేఽసత్త్వాత్ తత్సమవేతవ్యాపారజన్యసంయోగరూపఫలాశ్రయస్య న కర్మత్వమ్ । గ్రామప్రతియోగికభేదవచ్చైత్రసమవేతవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వాద్ గ్రామస్య కర్మత్వం సిద్ధయతి ।]యత్తు, పరసమవేతక్రియాజన్యధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలాశ్రయత్వం కర్మత్వమ్ । పరమవేతేతి విశేషణాత్ 'చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతి' ఇతి న ప్రయోగః ।

ఇయాన్ విశేషః --- ద్వితీయయా స్వప్రకృత్యర్థాపేక్షయా పరత్వమ్ । ఆఖ్యాతేన స్వార్థసంఖ్యాన్వయ్య పేక్షయా తద్ బోధ్యతే । తచ్చ ధాత్వర్థక్రియాయామన్వేతి । గమిపత్యోః పూర్వస్మిన్ దేశే త్యజేః, ఉత్తరదేశే స్పన్దేశ్చ పూరవాపరయోః కర్మత్వవారణాయ

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకేతి । ఏవఞ్చ గమేః సంయోగః, పతేరధఃసంయోగః, త్యజేర్విభాగస్తథేతి । స్పన్దేశ్చ న కిఞ్చిత్ ఫలం తథేతి న దోషః । నాపి త్యాగో గమనమిత్యనయోః పర్యాతాపత్తిః ।

తత్ర క్రియాయాః ఫలస్య ధాతునైవ లాభాద్ ఆధేయత్వమ్, భేదశ్చ ద్వితీయార్థః । ఫలస్య పదార్థైకదేశత్వేఽపి తత్ర ద్వితీయార్థాన్వయో వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ ।

యద్వా, ఫలం పృథగేవ ధాతుశక్యమ్ । ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకత్వఞ్చ ధాత్వర్థవిశేష్యకజనకత్వసంసర్గకబోధప్రకారత్వమ్ । ధాత్వర్థప్రకారకజన్యత్వసంసర్గకబోధవిశేష్యత్వాన్యతరత్వమ్ । అత ఏవ కర్మాఖ్యాతే ఫలస్య విశేష్యత్వేఽపి న క్షతిః । తత్ర 'గ్రామం గచ్ఛతి' ఇత్యాదౌ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకే సంయోగే

వృత్తిత్వం భేదశ్చ సామానాధికరణ్యేన వ్యాపారే భేదే చ ప్రతియోగితయా ప్రకృర్థోఽన్వేతి । తథా చ గ్రామవృత్తిసంయోగజనకగ్రామభేద సమానాధికరణక్రియానుకూలకృతిమానితిబోధః ।

ఏవం కర్మాఖ్యాతేఽపి భేద ఆధేయత్వం చాఖ్యాతార్థః । తత్ర ఫలాంశే ఆధేయత్వమ్, క్రియాయాఇ్చ యథోక్తసమ్బన్ధేన భేదః, భేదే చ ఫలా(యః ప్రతియోగితయేత్యూహ్యమ్ ।

నను భేదే కర్మణః కిం ప్రతియోగితాసామాన్యేనాన్వయోఽన్వయితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నప్రతియోగితయా వా । నాద్యః, 'చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతి' ఇత్యాపత్తేః । ద్విత్వాద్యవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకచైత్రభేదస్య చైత్రేఽపి సత్త్వాత్ । నాన్త్యః, 'దేవదత్తో ద్రవ్యం గచ్ఛతి ఇత్యాదేరనాపత్తేరితి చేత్, న ; ఫలాన్వయివ్యక్తివిశేషావచ్ఛిన్నం ప్రతియోగితయా తదన్వయేనాదోషాత్ । ' 'గ్రామం గమయతి యజ్ఞదత్తమ్' ఇత్యాదౌ శుద్ధగమ్ధాత్వర్థవ్యాపారస్య ణ్యన్తధాత్వర్థవ్యాపారం ప్రతి ఫలత్వమ్, ప్రాగుక్తమవచ్ఛేదకత్వం చాస్త్యవేతి ప్రయోజ్యకర్తు్ః కర్మత్వం బోధ్యమ్ ।

పాచయత్యాదియోగే తు గత్యాదిసూత్రస్య నియమర్థత్వాన్న దోషః । క్రియాభేదేన కర్మత్వస్య భేదాత్ ణిజన్తం పాచయత్యాదిభిన్నక్రియాఘటితమేవ లక్షణం కార్యమితి తత్త్వమ్ ।

న చ పరసమవేతత్వవిశేషణదానే చైత్రమైత్రోభయకమంసంయోగస్థలే కర్మణః స్వాన్యమైత్రసమవేతత్వాచ్చైత్రస్య చ తజ్జన్యసంయోగాదిరూపఫలశాలిత్వాచ్చైత్రే కర్మలక్షణాతివ్యాప్తిః । 'త్రైత్రః స్వాత్మానం గచ్ఛతి' ఇతి ప్రయోగాపత్తిశ్చేతి వాచ్యమ్, క్రియాభేదేన లక్షణభేదాత్ । యస్య పరసమవేతయత్క్రియాజన్యయాదృశఫలాశాలిత్వమ్, తత్తత్క్రియాకర్మేతి, చైత్రస్య చ సవక్రియాయాః పరసమవేతత్వాభావాత్ తామాదాయ నాతిప్రసఙ్గః । మైత్రక్రియామాదాయ తత్త్వం త్విష్టమేవ, తత్రైవ 'మైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతి' ఇతి ప్రయోగాత్ । ఏతేన ప్రయోగప్రసఙ్గోఽపి వారితః । చైత్రనిష్ఠసంయోగజనకచైత్రాన్యవృత్తిక్రియాశ్రయ ఇతి శాబ్దబోధాసమ్భవాత్ । స్వనిష్ఠక్రియాయాః పరసమవేతత్వబాధాత్ పరమవేతక్రియాయాశ్చ స్వస్మిన్నసత్త్వాత్ । 'ఘటం కరోతి' ఇత్యాదౌ 'బహ్నిమనుమినోమి, జానామి' ఇత్యాదివద్ విషయతాయాం లక్షణా ।

ఏవఇ్చ నామార్థాన్వితోద్దేశ్యత్వాతిరిక్తవిషయత్వరూపవిభక్త్యర్థాన్వయ్యర్థకత్వం గౌణసకర్మకత్వం జానాతేత్యాదీనామ్ । అత ఏవాభుఞ్జానేఽపి 'భోజనాయ యతతే' ఇతి ప్రయోగాద్యతధాత్వర్థే నామార్థాన్వితస్య చతుర్థ్యర్థోద్దేశ్యత్వస్యైవాన్వయాన్న యతేః సకర్మకత్వమ్, న వా 'భోజనం యతతే' ఇతి ప్రయోగః ।

?0యత్తు?0, ఘటపదం కపాలపరమ్, తస్య ఘటరూపఫశాలిత్వాత్ కర్మత్వమ్, కపాలస్య సిద్ధత్వేఽపి ఘటత్వేన కృతివిషయతా బోధ్యేతి । తత్, న ; ఘటస్య ధాత్వర్థతానవచ్ఛేదకత్వాత్ కపాలం ఘటం కరోతీతి ప్రయోగానాపత్తేశ్చ ।

జ్ఞాతతారూపఫలాశ్రత్వేన కర్మత్వమితి తు న యుక్తమ్, నష్టే ఘటే తం జానాతీత్యనాపత్తేః । జ్ఞాతతా విషయత్వాపరపర్యాయైవేతి చేత్, ఇష్టాపత్తేరిత్యాహుః ।

అత్రేదం ప్రష్టవ్యమ్ -- కిం భేదే శక్తిః, చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతీత్యాదితో బోధవారణాయ కల్ప్యతే, ఉత సాధుత్వవారణాయ ? నాద్యః -- తస్య శక్యత్వేఽపి తస్యాన్యత్రాన్వయవారణాయ తత్రప్రకారకబోధే ధాతుజన్యవ్యాపారోపస్థితిర్హేతురితి కార్యకారణభావాన్తరస్యావశ్యకతయా తదపేక్షయా తత్ర శక్తిమకల్పయిత్వా ద్వితీయార్థాభిధేయత్వాన్వితఫలప్రకారకబోధం ఇతి ద్వితీయాన్తార్థాన్యవృత్తివ్యాపారోపస్థిర్హేతుత్వమేవోచ్యతామ్, ఫలాన్వయానురోధేన తవాప్యావశ్యకే కార్యకారణాభావే తజ్జనకతావచ్ఛేదకకోటౌ ద్వితీయాన్తార్థాన్యవృత్తిత్వమాత్రప్రవేశేన న కశ్చిన్మే గౌరవమ్ । తవ తు భేదే శక్తేస్తదన్వయే హేతుహేతుమద్భావాన్తరస్య చ కల్పనేన గౌరవం స్పష్టమేవ ।

న చ'త్రైత్రమైత్రౌ పరస్పరం గచ్ఛతః' ఇత్యత్ర వ్యాపారస్య ద్వితీయాన్తార్థవృత్తిత్వాద్ వ్యభిచారః, ద్వితీయాన్తార్థవృత్త్యన్యోన్యాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదక్వయాపారోపస్థితేర్వివక్షితత్వాత్ ।

న చ భేదే శక్తిగ్రహశూన్యస్య చైత్రశ్చైత్రమిత్యతో బోధాన్న తథా కార్యకారణభావ ఇతి వాచ్యమ్, తత్కారణత్వగ్రహస్యాపి బోధే కారణత్వాదక్షతేః । అత ఏవ విపరీతవ్యుత్పన్నస్య ఘటః కర్మత్వమిత్తో బోధః, 'ఘటమానయ' ఇత్యతశ్చాబోధః ।

కిఞ్చైవం భేదస్య శక్యత్వమేవ న సిధ్యేత్, చైత్రశ్చైత్రమిత్యతో విపరీతవ్యుత్పన్న ప్రతి బోధస్యోష్టత్వాత్, పరసమవేతత్వశక్తిగ్రహవతోఽనన్వయాదేవ బోధాభావాత్ । నహి పటపదస్య ఘటే శక్తిగ్రహవతో ఘటబోధాత్ పటపదం పటశక్తం భవతి ।

నాన్త్యః, కర్తృసంజ్ఞయా బాధేన తదసమ్భవాత్ ।

కిఞ్చ, త్వదుక్తకర్మత్వస్య ద్వితీయాద్యుత్పత్తౌ తత్ సాధుత్వే వా న ప్రయోజకత్వమ్, 'ఘటం జానాతి' ఇత్యాదౌ సవిషయకధాతుయోగే దవితీయానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ ।

న చ సవిషయాన్యస్మిన్నేతత్, తత్ర తు విషయతయాన్వయ ఏవ తథేతి వాచ్యమ్, 'కృష్ణాయ రోచతే', 'దేవదత్తాయ క్రుధ్యతి', 'పుష్పేభ్యః స్పృహయతి' ఇత్యాదావతిప్రసఙ్గాపత్తేః । 'దేవదత్తమభిక్రుధ్యతి' ఇత్యాదౌ 'వైకుణ్ఠమధితిష్ఠతి' ఇత్యాదౌ చావ్యాప్తేశ్చ ।

అథ సఞ్జ్ఞైవ తన్నియామికా, తర్హి భేదస్య వాచ్యత్వకథనం నిష్ఫలమ్ ।

కిఞ్చ, 'ఘటం జానాతి' ఇత్యాదౌ విషయత్వే లక్షణేత్యప్యుక్తమ్, స్వేచ్ఛామాత్రేణ తస్యా అనుచితత్వాత్ ।

కిఞ్చ, ద్వితీయా కర్మణ్యేవ సాధుః, కర్మణి ద్వితీయైవ చ సాధురితి క్రమేణ నియమానాం భాష్యాదావుక్తత్వేనాన్యత్ర లక్షణాయాప్యసాధుత్వబోధనాత్ । అత ఏవ 'సుబ్విభక్తౌ న లక్షణా'

ఇతి త్వదీయవద్ధానాం వ్యవహారః । కర్మసూత్రే తు 'కృత్రిమాకృత్రిమన్యాయేన' స్వశాస్త్రపరిభాషితకర్మగ్రహణస్యైవ న్యాయ్యాత్వేన విషయతాయా అగ్రహణాత్ ।

కిఞ్చ, త్వదుక్తలక్షణస్య ఫలే వ్యాప్తిః । తథా చ స్తోకం పచతీతి న స్యాత్ । న చ 'క్రియావిశేషణానాం ద్వితీయాన్తత్వం నపుంసకత్వం చ' ఇతి వచనాత్ తదుపపత్తిః, తాదృశవచనాభావాత్ 'సోమేన యజతి' ఇత్యాదౌ తృతీయానాపత్తేశ్చ ।

కిఞ్చైవమవచ్ఛేదకమపి వ్యర్థమ్, ధాత్వర్థఫలశాలిత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్ । ధాత్వర్థఫలత్వఞ్చ ధాత్వర్థా

రూపితజన్యతాశ్రయతపదర్థత్వమ్ ।

యద్వా, ప్రకారతావిశేష్యతాన్యతరసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థవ్యాపారాన్వయిత్వమిత్యాహుః ।

?0యత్తు, మీమాంసకాః?0,సాధ్యత్వం ద్వితీయార్థః । ఉక్తఞ్చ ---

'శ్రుత్యా సాధ్యాభిధాయిత్వం ద్వితీయాయాః ప్రతీయతే' ఇతి ।

ఏవఞ్చ 'వ్రీహీనవహన్తి' ఇత్యాదావహనేన వ్రీహీన్ భావయేదిత్యర్థః । యద్యపి వ్రీహయః సిద్ధా ఏవ క్రియాయాః సాధనాని చ, తథాప్యదృష్టవిశేషసాధనత్వరూపసంస్కార్యత్వమేవాత్ర సాధ్యత్వం బోధ్యమ్ । 'సక్తుఞ్జుహోతి' ఇత్యత్ర తు భూతభావ్యనుపయుక్తత్వేన సక్తూనాం ప్రాయుక్తసాధ్యత్వాసమ్భవేన సక్తుకరమకహోమానుకూలవ్యాపారప్రతీతయే తృతీయార్థః కరణత్వం ద్వితీయయా లక్ష్యతే । ఏవఞ్చ సక్తు భిర్భావయేదిత్యర్థః ।

యద్యపి ప్రాగురీత్యా లక్షణాయామసాధుత్వమ్, తథాపి ఛన్దసి "సుపాం సులుక్" [7।1।39], 'బహులం ఛన్దసి', "తృతీయా చ హోశ్ఛన్దసి" [2।3।3] ఇత్యాదిభిరర్థాన్తరేఽపి సాధుత్వకథనాన్న దోషః ఇత్యాహుః ।

తత్ర సాధ్యత్వం శక్తివిశష ఏవేతి న కశ్చిద్విరోధః । ఏతావాన్ విశేషఃవేదే కర్మత్వశక్తిః ప్రాగుక్తసంస్కార్యత్వసమానాధికరణైవేత్యలం పల్లవితేన ।

?0అథోపపదవిభక్తిభూతతదర్థో నిరుప్యతే

తత్ర సామాన్యత ఉపపదవిభక్తీనాం సమ్బన్ధోఽర్థః, తాసాం శేషషష్ఠ్యపవాద్త్వాత్ । తద్విశేషాంశ్చ తత్ర తత్ర వక్ష్యామః । 'ఉభయతః కృష్ణం గోప్యః' కృష్ణసమ్బన్ధి పార్శ్వద్వయవర్తి_న్య ఇతి బోధః ।

'ధిక్ కృష్ణాభక్తమ్' ధిగర్థో నిన్దా, కృష్ణాభక్తసమ్బన్ధినిన్దేతి బోధః ।

'ఉపర్యుపరి, అదోఽధః, అధ్యాధి, వా లోకమ్' । ద్విరుక్తోపర్యాదేః సమీపోర్ధ్వభాగవృత్తిత్వసమీపాధస్తనభాగవృత్తిత్వసమీపదేశవృత్తిత్వాని క్రమేణార్థాః ।

సామీప్యే ద్విత్వవిధానాత్ ప్రతియోగిత్వరూపః సమ్బన్ధో ద్వితీయార్థః । లోకప్రతియోగికసమీప్యవదూర్ధ్వభాగవృత్తిరిత్యాదిక్రమేణ బోధః ।

'అభితః పరితో వా కృష్ణం గోపాః' --- అనయోః ఖణ్డశః సక్త్యా సర్వావయవావచ్ఛేదేనేత్యర్థః । తదేకదేశే సర్వస్మిన్ ద్వితీయార్థసమ్బన్ధాన్వయః । కృష్ణసమ్బన్ధిసర్వావయవావచ్ఛేదేనేత్యర్థః । 'అభితః' ఇత్యాభిముఖ్యేఽపి । కృష్ణసంముఖే ఇత్యర్థః ।

'సమయా, నికషా వా గ్రామమ్' ఇత్యత్రావ్యయం సామీప్యార్థే, ద్వితీయార్థో నిరూపితత్వమ్, గ్రామనిరూపితసామీప్యవదితి బోధః । 'హా కృష్ణాభక్తమ్' ఇత్యత్ర హాశబ్దః శోకే తత్సమ్బన్ధీ శోక ఇతి బోధః ।

'హా పితః క్వాసి' ఇత్యాదౌ పితృసమ్బోధ్యకప్రశ్నవిషయసత్తా శోచ్యేత్యర్థః । అత ఏవ పితుర్న ద్వితీయా,

హాశబ్దయోగాభావాత్ । 'బుభుక్షితం న ప్రతిభాతి' ఇత్యాదౌ బుభుక్షితసమ్బన్ధికిఞ్చిద్విషయప్రతిభానాభావ ఇత్యర్థః । ప్రతిభా ఝటితి స్ఫూర్తిః ।

'అన్తరా త్వాం మాం చ హరిః' ఇత్యత్రాన్తరాశబ్దో మధ్యార్థకః, అవధిత్వరూపః, సమ్బన్ధో ద్వితీయార్థః । ఏవఞ్చ త్వన్మదవధికమధ్యవృత్తిర్హరిరితి బోధః ।

'అన్తరా హరిం న సుఖమ్' ఇత్యత్రాత్యన్తాభావవానన్తరాశబ్దార్థః ద్వితీయార్థః ప్రతియోగిత్వమభావేఽన్వేతి । హరిశబ్దశ్చ తద్భక్త్యాదిలాక్షణికః । ఏవఞ్చ హరిభక్తికాభావవద్వృత్తిసుఖప్రతియోగికోఽభావ ఇతి బోధః । ఏవమన్తరేణశబ్దోఽప్యుభయార్థః । ప్రతియోగియోగితద్యోగేఽపి ద్వితీయా ।

'జపమనుప్రావర్షత్' ఇత్యత్ర ద్వితీయార్థో లక్ష్యలక్షణభావః సమ్బన్ధో హేతుశ్చ । అనుశ్చ సమ్బన్ధవిశేషద్యోతకః । లక్ష్యతవఞ్చ జ్ఞానజన్యజ్ఞానవిషయత్వమ్ । జపజ్ఞానేన హి జపకాలజ్ఞానద్వారా కాలవిశేషవిశిష్టా వృత్తిర్జ్ఞాప్యతే । అత ఏవ 'కదా వృష్టో దేవః' ఇతి పశ్నే ఇదముత్తరమ్ । తత్ర ప్రకృత్యర్థో హేతావభేదేనాన్వేతి । స చ లక్ష్యత్వైకదేశజ్ఞానే, ఏకపదార్థయోరప్యేవకారదౌ పరస్పరాన్వయదర్శనాత్, జపాభిన్నహేతుజ్ఞానజన్యజ్ఞానవిషయో వర్షణమితి బోధః ।

'నదీమన్వవసితా సేనా' -- ద్వితీయార్థః సాహిత్యమనుద్యోత్యమ్ । నద్యా సహ సమ్బద్ధేతి బోధః ।

'అనుహరిం సురాః' -- అపకర్షరూపహీనత్వసమ్బన్ధో ఽనుద్యోత్యో ద్వితీయార్థః, హరిప్రతియోగికాపకర్షవన్త ఇతి బోధః । ఉపరిమిత్యత్రాప్యేవమ్ ।

'వృక్షం ప్రతి, పర్యను వా విద్యోతతే విద్యుత్' లక్ష్యత్వసర్వబోధో ద్వితీయార్థః ప్రత్యాదిద్యోత్యః । వృక్షప్రకాశేన విద్యుజ్జ్ఞానాత్ తస్య లక్షణత్వమ్ । తేన హి దిగ్విశేషావచ్ఛిన్నా విద్యుద్ జ్ఞాప్యతే । వృక్షజ్ఞానజన్యజ్ఞానవిషయో విద్యుద్విద్యోత ఇతి బోధః ।

భక్తో విష్ణుం ప్రతి --- విషయత్వం ద్వితీయార్థః । తస్య చైకదేశభక్తావన్వయః ।విష్ణువిషయకభక్త్యాశ్రయ ఇతి బోధః ।

లక్ష్మీర్హరిం ప్రతి -- స్వత్వమర్యర్థః । హరిప్రతియోగికస్వత్వవీతి బోధః ।

'వృక్షం వృక్షం ప్రతి -- సిఞ్చతి ' అత్ర వీప్సా దిర్వచనద్యత్యా । వీప్సాపదేన బోధయితుమిచ్ఛావిషయవ్యాప్యత్వం బుద్ధిస్థాయావత్ప్రకృత్యర్థనిష్ఠముచ్యతే । వ్యాప్యత్వవిశిష్టవృక్షాదీనాఞ్చ స్వవృత్తివ్యాప్తినిరూపకత్వేన సేచనాద్యనవయ ఇత్యత్ర ప్రత్యాదయస్తాత్పర్యగ్రాహకాః, కర్మప్రవచనీయతయా సమ్బన్ధావచ్ఛేదకత్వస్య యుక్తత్వాత్ ।

యద్యపి 'వృక్షం వృక్షం సిఞ్చతి' ఇత్యాదౌ ప్రతిం వినాపి మానాన్తరగృహీతతాత్పర్యవశాత్ తేనైవ సమ్బన్ధేనాన్వయః, తథాపి తత్సత్త్వే సోఽపి తన్నిర్ణాయక ఇత్యేతావత్రైవ సమ్బన్ధావచ్ఛేదకత్వమ్ । తత్ర వృక్షాదీనాం సేచనకర్మత్వేఽపి ప్రథమతః ప్రతిద్యోత్యసమబన్ధేనాన్తరఙ్గత్వాత్ తన్నిమిత్తోపపదవిభక్తిభూతద్వితీయైవ । అత ఏవ ప్రత్యర్థం శబ్దనివేశ ఇత్యాదావర్థస్య నివేశనక్రియానిరూపితాధికరణత్వేఽపి అర్థమర్థం ప్రతి ఇత్యేవ విగ్రహో భాష్యాదౌ దర్శితః ।

ఏతేన "ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ" ఇతి న్యాయాత్ కర్మణ్యేవాత్ర ద్వితీయేత్యపాస్తమ్, యుగపదుభయాన్వయస్య బుద్ధ్యా రూఢత్వ ఏవ తత్ప్రవృత్తేః । ప్రతిద్యోత్యసమ్బన్ధేనాన్వయేఽపి ఆశ్రయత్వేనానన్వయాచ్చ । వృత్తివిషయే

తు ప్రతిరేవ వీప్సాయా అపి ద్యోతకః ।

కిఞ్చ, కర్మణి ద్వితీయాయాం ప్రతినా సామర్థ్యాభావాత్ ప్రతివృక్షం సిఞ్చతీతి ప్రయోగానాపత్తిః ।

ఏతేనాత్ర కర్మణ్యేవ ద్వితీయా, పర్యాదయస్తు క్రియావిశేషకా ఏవేతి హరదత్తాద్యుక్తమపాస్తమ్, క్రియావిశేషకత్వేఽన్వర్థతయా కర్మప్రవచనీయసఞ్జ్ఞాయా ఏవానాపత్తేః । "అవ్యయంవిజక్తి" [2।1।6] ఇతిసూత్రే హరదత్తేన సమ్బన్ధపరిచ్ఛేదకత్వస్యైవోక్తత్వాచ్చ । అత ఏవ భాష్యేఽపి 'కిమర్థం పునరిదముచయతే , న

చోపసర్గాదిసఞ్జ్ఞాబాధనార్థమ్, క్రియాయోగాభావాత్' ఇత్యుక్త్వా 'ద్వితీయార్థమ్' ఇతి సిద్ధాన్తితమ్ ।

వృక్షం ప్రతి సిఞ్చతీత్యుదారణే క్వచిత్ క్రియాన్వయే కర్మత్వాదేవ ద్వితీయా సిద్ధేతి ప్రశ్నః । ప్రత్యాద్యవచ్ఛేద్యసమ్బన్ధాన్వయేనాన్తరఙ్గత్వాత్ ప్రాప్తషష్ఠీబాధనార్థమకర్మకార్థఞ్చావశ్యకమిత్యుత్తరమితి మమ ప్రతిభాతి ।

'యదత్ర మమాభిష్యాత్, తద్దీయతామ్' అత్ర యచ్ఛబ్దో బుద్ధిస్థత్వేన భాగవాచీ, మత్సమ్బన్ధియద్భాగకర్తృకా ఏతదధికరయణికా సత్తా ప్రేరణావిషయః, తత్కర్మకం దానమితి బోధః ।

'సర్పిషోఽపి సయాత్' అత్రాపి బిన్దురపపదార్థద్యోతకః । స్యాదితి త్తిఙాం కర్తృసామాన్యవాచకేన బిన్దుత్వేన తద్విశేషో లక్ష్యత ఇతి తత్త్వమ్ । సమ్భావనాయాం లిఙ్, ద్యోత్యబిన్దౌ సర్పిష ఇత్యవయవావయవిభావేనాన్వేతి । బిన్దుశ్చ క్రియాయామాధేయతయా దౌర్లభ్యసమ్బన్ధేన చాన్వేతి । అత్రాప్యపిరేవ తాత్పర్యగ్రాహకః ।

ఏవఞ్చ సర్పిరవయవబిన్దుదౌర్లభ్యప్రయుక్తదౌర్లభ్యవతీ తదభిన్నైకకర్తృకా సమ్భావనావిషయః సత్తేతి బోధః ।

'అపి స్తుయాద్ విష్ణుమ్' సమ్భావనే లిఙ్ । అపిర్లిఙ్థసమ్భావనావిషయతయా శక్యత్వస్య ద్యోతకః । విష్ణుకర్మకైతత్కర్తృకాశక్యత్వేన సమ్భావ్యమానా స్తుతిరితి బోధః । విష్ణువిషయాయాః1[fn 'స్తుతేః' శేషః ।] శక్యత్వసమ్భావనే వాన్యవిషయానిశ్చయేన శక్యేతి ఫలతి ।

ఏతేన 'అపి వేదాన్తపారగమ్' ఇత్యాదావపియోగే స్వార్థే న తాత్పర్యమితి ధర్మశాస్త్రగ్రన్థా వ్యాఖ్యాతాః । ఈదృశేషు సమ్భావనావిషయతయౌచిత్యం ద్యోత్యమ్, సమ్భావితౌచిత్యస్య చానుష్ఠానమయుక్తమితి స్వార్థే తాత్పర్యాభావో బోధ్యః ।

యద్వా, శక్యత్వాదినా సమ్భావనం క్రియావిషయమపి ద్యోత్యమ్,లిఙ్ తు విధ్యాదౌ । ఏవఞ్చ సమ్భావనేఽపి "కర్మప్రవచనీయే" ఇత్యనుశాసనం యథాశ్రుతమేవ । ఆద్యే తు సమ్భావనావిషయే వర్త్మానః 'అపిః' ఇతి తదర్థో బోధ్యః ।

'అపి స్తుహి' -- స్తుతావిచ్ఛాప్రవృత్తివిషయతాపి ద్యోత్యా । ఇచ్ఛాప్రవృత్తివిషయా స్తుతిరితి బోధః । 'అపి స్తుయాద్ వృషలమ్' క్రియాగతం గర్హ్యత్వమపిద్యోత్యమ్ । వృషలకర్మికా గర్హ్యా స్తుతిరితి బోధః । స్తుతేర్గర్హ్యత్వే తత్కర్తుర్రపి గర్హ్యత్వం ఫలతి । తదేవ ధిగ్దేవదత్తమిత్యాదినానూద్యతే ।

'మాసమధీతే' అత్ర త్రింశద్దినసముదాయో మాసపదార్థః, తత్తతసమ్బన్ధశ్చ దినపర్యాప్తత్రింశత్వవ్యాపకత్వమ్ I తత్ర త్రింశత్త్వాదేర్మాసాదిపదాదేవ లాభాద్ వ్యాపకతామాత్రం ద్వితీయార్థః I అతస్త్రింశత్సు దినేషు కిఞ్చిత్కాలావచ్ఛేదేనాధ్యయనసమ్బన్ధేఽపి తత్ప్రయోగోపపత్తిః I వ్యాపకత్వఞ్చ త్రింశత్త్వవన్నిష్ఠప్రతియోగివ్యధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగితానవచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నత్వమ్, తచ్చాధ్యయనాదావన్వేతి I

ప్రతియోగివ్యధికరణేతివిశేషణాదినావాన్తరదణ్డాదావధ్యయనాభావఽప్యుక్తప్రయోగీపపత్తిః I మాసపదఞ్చ త్రింశద్దినపరమేవ, న తు తావత్కాలస్థాయ్యఖణ్డవస్తుపరమ్, ఏకదినాధ్యయనేఽపి తాదృశాఖణ్డకాలే ప్రతియోగివ్యధికరణధ్యయనాభావేన మాసమధీత ఇతి ప్రయోగాపత్తేః I మాసఘటకం దినఞ్చ సూర్యోదయావధి సూర్యోదయాన్తకపర్యన్తస్థాయ్యఖణ్డవస్తుపరమ్, న తు క్రియాసమూహః I తథా సత్యేకైకక్రియాదివ్యక్తేరపి మాసత్వాధికరణతయా తత్ర ప్రతియోగివ్యధికరణాధ్యయనాద్యభావసత్త్వేన బాధాపత్తేః I 'దినం స్వపితి' ఇత్యాదౌ దినపదం త్రింశద్దణ్డకూటపరమ్ I సూర్యోదయావధి సూర్యాస్తపర్యన్తక్షణకూటపరం వా I అతో నైకదణ్డాదిస్వప్నే తథా ప్రయోగః I త్రింశత్త్వాదికం చ తాత్పర్యవశాద్విశిష్య తత్ర త్రింశత్త్వమేవ భాసతే I ఏతేనైకమాసవ్యాపకాధ్యయనస్థలేఽపి మాసాన్తరేఽధ్యయనాభావసత్త్వేన మాసవ్యాపకతాయా అధ్యయనే బాధేన మాసమధీత ఇత్యాద్యుపపత్తిరితి పరాస్తమ్ I

ఏవమ్ 'క్రోశం కుటిలా నదీ' ఇత్యాదావపి యత్ కిఞ్చిత్ క్రోశత్వవన్నిష్ఠప్రతియోగివ్యధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగితానవచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నత్వం కుటిలాదౌ భాసతే I క్రోశత్వాదికఞ్చ బుద్ధిస్థదణ్డాదిపరిచ్ఛన్నసఙ్ఖ్యావిశేషవద్ దేశత్వమేవేతి న కశ్చిద్ దోషః1 [fn నను 'మాసమాస్తే' ఇత్యదావివ 'మాసమధీతే' ఇత్యత్రాపి ధాతోర్వ్యాపన పర్యన్తం వృత్తిస్వీకారేణైవ "కర్తురీప్సిత" ఇతి కర్మత్వేన ద్వితీయాసిద్ధౌ "కాలాధ్వనోః" ఇతి సూత్రం వ్యర్థమ్ I హరిణాప్యుక్తమ్ ---

కాలభావాధ్వదేశానామన్తర్భూతక్రియాన్తరైః I

సర్వైరకర్మకైర్యోగే కర్మత్వముపజాయతే II ఇతి I

అత్రాకర్మకైరిత్యుక్తావపి న్యాయసామ్యేన సకర్మకధాతోరపి తదర్థాన్తర్భావేణ బాధకాభావః I అత ఏవ 'ప్రాకృతమేవైతత్ కమ' ఇతి ప్రకృతసూత్రస్థభాష్యేణాశఙ్కితమితి చేత్, సత్యమ్ ; 'యత్ర అక్రియయా సంయోగః, తదర్థామదం వక్తవ్యమ్' ఇతి భాష్య ఏవ సమాధానాత్ I

న చ కథం తర్హి 'మాసమధీతే' ఇత్యుదాహరణమితి వాచ్యమ్, సంబన్ధసామాన్యవివక్షాయాం షష్ఠీబాధనాథత్వేన క్రియాయోగార్థమప్యావశ్యకత్వేన యత్ర క్రియాకారకభావేన నాన్వయవివక్షా తత్రాత్యన్తసంయోగార్థమితి తద్భాష్యవ్యాఖ్యానస్యో చితత్వాత్ ।]।

?0ఇతి సుబర్థవాదే ద్వితీయావిభక్త్యర్థనిరూపణం సమాప్తమ్ ।

.

అథోపపదవిభక్త్యర్థనిరూపణమ్

అథోపపదవిభక్త్యర్థ ఉచ్యతే

'విప్రాయౌదనః' ఇత్యత్ర తాదర్థ్యే । తాదర్థ్యముపకరకత్వరూపః సమ్బన్ధః । ప్రకృత్యర్థస్య ప్రత్యయార్థే క్వచిత్ పరమ్పరయాఽన్వయః । యథా ప్రకృతే సమవకర్తృకభోజననిష్ఠజన్యతానిరబపకత్వేనైవాన్వయః । బ్రాహ్యణకర్తృకభోజనజనక ఓదన ఇతి బోధః । క్వచిత్తు సాక్షాత్ । యథా ముక్తయే హరిం భజతి । అత్ర స్వనిష్ఠజన్యతానిరూపకత్వేనైవాన్వయః । ముక్తిజనకం హరిభజనమితి బోధః । అధ్యయననిరూపితోపకారకతావాన్ వాస ఇతి బోధః ।

'భక్తిర్జ్ఞానాయ కల్పతే' అత్ర సమ్బన్ధశ్చతుర్థ్యర్థః । భక్తికర్తృకా జ్ఞానసంబన్వినీ ఉత్పత్తిరితి బోధః ।తాదర్థ్యచతుర్థ్యాస్తు భక్తికర్తృకాజ్ఞానజనికోత్పత్తిరితి బోధః । ప్రకృతివికృత్యోర్భేదవివక్షాయాం వికృతివాచకాచ్చతుర్థీ । అభేదవివక్షాయాం తు కర్తృత్వాత్ ప్రథమైవ, 'భక్తిర్జ్ఞానం కల్పతే' ఇత్యాదీతి । యదా తు "జనికర్తుః" [2।4।30] ఇత్యపాదానత్వవివక్షా, తదా పఞ్చమీ । భక్తేర్జ్ఞానం కల్పత ఇతి । జ్ఞానస్యాభిహితకర్తృత్వాతతః ప్రథమైవ ।

అత్రేదం తత్త్వమ్--'కల్పతే' ఇత్యదేః 'పరిణమతే' ఇత్యర్థః । పరిణామశ్చ రూపాన్తరప్రాప్తిః । తదేకదేశే రూపాన్తరే జ్ఞానాదేర్వికారవాచకస్యాభేదేనాన్వయే ద్వితీయాయాం ప్రాప్తాయామ్ 'క్లృపి సంపద్యమానే చ' ఇత్యనేన చతుర్థీ విధీయతే । క్ళృప్త్యర్థధాతుయోగే ఉత్పద్యమానార్థవాచకాచ్చతుర్థ్యర్థః । ఏవఞ్చాత్ర చరితార్థా చతుర్థీ చతుర్థీ తయోరభేదవివక్షాయాం పరత్వాత్ ప్రథమయా బాధ్యతే । కల్పాదేరుత్పత్తిమాత్రార్థత్వే ఉక్తరీత్యా పఞ్చమ్యాదీత్యాహుః ।

వాతయ కపులా విద్యుదిత్యత్ర జ్ఞాపకత్వరూపః । సమ్బన్ధశ్చతుర్థ్యర్థః । వాతజ్ఞాపికా తపిలా విద్యుదితి బోధః । అత్ర 'ఉత్పాతేన జ్ఞాపితే చ' ఇత్యనేన చతుర్థీ । ప్రాణినాం శుభాశుభసూచకో వికార ఉత్పాతః ।

'విప్రాయ హితమ్' అత్ర సమ్బన్ధశ్చతుర్థ్యర్థః । ఇష్టసాధనం హితపదార్థః । విప్రసమ్బన్ధీష్టసాధనమితి బోధః । 'హరయే నమః' అత్ర "నమః స్వస్తిస్వాహాస్వధాలంవషడ్యోగాచ్చ" [2।3।16] ఇతి సూత్రేణ చతుర్థీ । నమఃశబ్దార్థో నతిః । సా చాపకృష్టత్వజ్ఞానబోధానుకూలో వ్యాపారః । తత్రాపకర్షకో వ్యాపారశ్చ నమఃషబ్దేన, వ్యుత్పత్తివైచిఞ్యాత్ । స్వప్రయోక్తృపురుషవిశేషాశ్రయత్వనమస్కార్యావధిత్వోపరక్త ఏవ ప్రతీయతే । అన్యోచ్చారితపద్నాన్యదియనత్యబోధనాత్ । స చ వ్యాపారః కరశిరఃసంయోగాదిః క్వచిత్, క్వచిదీదృశశబ్దప్రయోగ ఏవ । త్థా చ హర్యవధికస్వనిష్ఠాపకృష్టత్వజ్ఞానబోధానుకూలః ప్రయోక్తృనిష్ఠో వ్యాపార ఇతి బోధః ।

'ఏషోఽర్ఘ్యః శివాయ నమః' ఇత్యాదౌ త్యాగో నమఃశబ్దార్థః । త్యాగశ్చ శివస్వత్వస్వస్వత్వనివృత్త్యుభయానుకూలో వ్యాపారవిశేషరూపః । శివః స్వం న ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాదిప్రామాణ్యేన ద్రవ్యే దేవతాయా అపి స్వకారాత్ ।

చతుర్థ్యర్థశ్చోద్దేశ్యత్వరూపః సమ్బన్ధః । ఉద్దేశ్యత్వఞ్చ విషయతావిశేషరూపమ్ । ఏవఞ్చ శివోద్దేశ్యకత్యాగవిషయోఽర్ఘ్య ఇతి బోధః । అచేతనదేవతాపక్షే తు స్వస్వత్వాభావానుకూలవ్యాపారస్త్యాగః । స చ వేదబోధితస్వప్రయోగకర్తృ కత్వోపరక్త ఏవ ప్రతీయతే, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । అన్యోచ్చారితనమః ప్రదేనాన్యదీయత్యాగాప్రతీతేః । ఋత్విగ్భిశ్చ యజమానీయతత్తదమద్రవ్యే స్వీయత్వమారోప్యైవ నమఃశబ్దః ప్రయుజ్యత ఇతి న దోషః ।సంప్రదానచతుర్థీ త్వత్ర నాశఙ్కచా, నమఃపదార్థస్య క్రియాత్వాభావాత్ । వేదబోధితేత్యుక్తేర్న నీచోద్దేశ్యకే తేయాగే నమఃశబ్దప్రయోగా ఇత్యాహుః ।

నమస్కరోతి దేవాన్ ఇత్యత్ర 'ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ' ఇతి న్యాయాత్ కర్మత్వేన ద్వితీయా । ధాత్వర్థస్య ప్రధానత్వేన నామార్థస్య చాప్రధానత్వేన ప్రధానాప్రధానయోశ్చ ప్రధాననిమిత్తకార్థస్యైవౌచిత్యమితి హి తన్న్యాయబీజమ్

।

నను కథమత్ర కర్మత్వం దేవానామ్, న చ స్వనిష్ఠాపకృష్టత్వజ్ఞానబోధానుకూలవ్యాపారరూపనమస్కారఫలస్య తాదృశజ్ఞానబోధస్యాశ్రయత్వాత్ త్త్వమితి వాచ్యమ్, ప్రేక్షితుస్తటస్థాదేరపి కర్మత్వాపత్తేరితి చేత్, న: స్వవిషయవిషయావధిత్వసమానాధికరణసమవాయస్య ఫలతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధత్వాదదోషః I స్వమ్=అపకృష్టత్వజ్ఞానరూపం ఫలమ్, అవధితాసమ్బన్ధేనాపకర్షాశ్రయత్వాత్ కర్మత్వమిత్యన్యే I

నన్వేనమపి 'హరేయ నమః' ఇత్యాద్యనురోధాన్నమస్శబ్దస్య వాచకత్వావశ్యకత్వాద్ నమస్శబ్దార్థబోధాశ్రయత్వేఽపి ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వాభావాత్ కథం కర్మత్వమితి చేత్, న: సాక్షాత్ప్రభృతిషు పఠితస్య కృఞ్యోగే నిపాతాదిసంజ్ఞకస్య ద్యోతకత్వాఙ్గీకారాదదోషః I 'హరయే నమః' ఇత్యాదో తు స్వరాదిపఠితః, ప్రకృతే తు న సః I అత ఏవ సత్వసమాసాదిసిద్ధిః I న చైవమపి నమస్శబ్దార్థాన్వయాభావేనోపపదవిభక్తేః కథం ప్రాప్తిః, తద్ద్యోత్యాన్వయమాత్రేణ తత్ప్రాప్తేః I యదా తు కర్మణోఽప్యస్య శేషత్వేన వివక్షా, తదా షష్ఠీం బాధిత్వా "నమఃస్వస్తి" ఇతి చతుర్థీ ఏవ I

యత్తు, ఏకస్యా ఏవోపపదవిభక్తిత్వే, కారకవిభక్తిత్వే చాయం న్యాయ ఇతి I తత్, న : "నమోవరివః" [3I2I22] ఇతి సూత్రస్థభాష్యవిరోధాత్ I తత్ర హి 'నమస్యతి దేవాన్' ఇత్యత్ర చతుర్థీవారణాయాయం న్యాయ ఉపన్యస్తో భగవతా I ఏతేన స్వస్తిసాహచర్యాత్ సత్వవాచకనమస్శబ్దస్యైవ గ్రహణమ్ I 'నమసస్కరోతి' ఇత్యాదౌ న సత్త్వవాచకః, సత్వకరణేన నిపాతసంజ్ఞకత్వాదితి పరాస్తమ్ I నమస్యతీత్యాదావపి క్రియావాచకత్వేనాసత్త్వవాచకత్వాదప్రాప్తౌ భాష్యవిరోధాపతేః I

యోగగ్రహణేనైతద్యోగమాత్రే చుర్థీవిధానేన కర్మత్వావివక్షాయామ్ 'నమస్యతి దేవేభ్యః, ఇత్యనాత్తేశ్చ I అవ్యయమితి మహాసఞ్జ్ఞయా స్వరాదిపఠితస్యాపి లిఙ్గసంఖ్యాకారకాన్వయిత్వాచ్చేతి దిక్ I

'ప్రజాభ్యఃస్వస్తి' ఇత్యాదౌ స్వస్తిశబ్దో మఙ్గలార్థః I సమ్బన్ధశ్చతుర్థ్యర్థః I మఙ్గలాశంమాస్థలే 'స్వస్త్యస్తు గోభ్యః' ఇత్యాదౌ స్వస్తిశబ్దార్థాన్వయే చతుర్థీ, క్రియాన్వయే తు షష్ఠీ I తత్ర చతుర్థ్యన్తే ఆశంసావిషయగోసమ్బన్ధిమఙ్గలకర్తృకం భవనమితి బోధః I షష్ఠచన్తే ఆశంసావిషయమఙ్గలకర్తృ కం గోసమ్బన్ధిభవనమితి బోధః I

యత్తు, 'ఆశీః స్వస్తిశబ్దర్థః, సా చ పరహితవిషయిణీచ్ఛా, హితాన్వాయిసమ్బన్ధశ్చతుర్థ్యర్థ ఇతి I తత్, న :భూయాదిత్యాశీర్లిజాదేః ప్రయోగానాపత్తేః, స్వస్తి వృషలాయేత్యాదౌ చతుర్థ్యనాపత్తేశ్చ, అఙ్గీకారార్థో హి తత్ర స్వస్తిశబ్దః I మఙ్గలాఙ్గీకారార్థత్వస్యైవ ప్రామాణికైరుక్తేశ్చేతి దిక్ I

స్వాహాస్వధావషట్శబ్దస్త్యాగార్తకనమస్శబ్దేన వ్యాఖ్యాతాః ।

'దైత్యేభ్యో హరిరలమ్' ఇత్యత్రలమ్శబ్దార్థః సామర్థ్యవాన్ । చతుర్థ్యర్థశ్చ మారణాదిసమ్బన్ధిత్వరూపసమ్బన్ధః । ఏవఞ్చ దైత్యమారణాదిసమ్బన్ధిసామర్థ్యసామర్థ్యవాన్ ఇతి బోధః

ఇత్యుపపదచతుర్థీవిభక్త్యర్థనిరూపణమ్ ।

.

అథ పఞ్చమీవిభక్త్యర్థవిచారః

కారకవిభక్తిరూపఞ్చమ్యా అపాదానమర్థః । "అపాదానే పఞ్చమీ" [2।3।28] ఇతి సూత్రాత్ । తల్లక్షణబోధకఞ్చ "ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్" [1।4।24] ఇతి సూత్రమ్ । అత్రాపాయో విశ్లేషః సమ్బన్ధాభావః । స చ న వాస్తవసమ్బన్ధపూర్వకః, కిన్తు బుద్ధిపరికల్పితసమ్బన్ధపూర్వకోఽపి । ఏవమభావోఽపి బుద్ధిపరికల్పితో బోధ్యః । అత ఏవ జుగుప్సాదిపూర్వకనివృత్తిలక్షకతామాశ్రిత్య 'జుగుత్సావిరామ' ఇత్యాదిప్రత్యాఖ్యానం భాష్యోక్తమ్ ; "యతశ్చ నిర్ధారణమ్" [2।3।141] ఇతి సూత్రప్రయోగః, 'యతో యతో విరజ్యతే' ఇత్యాదిప్రయోగశ్చ సంగచ్ఛతే । తజ్జనకగతివిశేషోఽప్యత్రాపాయః ---

'గతిర్వినా త్వవధినా నాపాయ ఇతి కథ్యతే'

ఇతి హరిస్వరసాత్ । అవధ్యన్వయయౌగ్యవిభాగానుకూలత్వం వినా క్రియాయా నాపాయ శబ్దవాచ్యేతేతి తదర్థః ।

అయాయ ఇతి చావర్త్తతే, అన్వేతీతి చాధ్యాహ్రియతే, తేనాపాయాన్వయి యదపాయే ధ్రువం గతిరూపాపాయానాశ్రయః, తదపాదానమితి తదర్థః । ఏవఞ్చ వ్యాపారతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన విభాగజనకప్రకృతధాతూపాత్తతత్క్రియానాశ్రయత్వే సతి ఆశ్రయతయా తదుపాత్తవిశ్లేషాన్వయి తదపాదానమితి ఫలితమ్ । కర్తృ వారణాయ సత్యన్తమ్, ధావతోఽశ్వాత్ పతతి, కుడ్యాత్ పతతోఽశ్వాత్ పతతి ఇత్యాదిసంగ్రహాయ ప్రకృతధాతూపాత్తేతి । పరస్పరాన్మేషావపసరత ఇత్యాదిసంగ్రహాయ తత్క్రియేతి । 'నివర్తేత తతస్తతః' ఇత్యాదౌ ప్రవృత్త్యభావరూపధాత్వర్థస్య విషయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నవిశేషణతయాఽవధౌ సత్త్వాత్ తత్రావ్యాపప్తివారణాయ సమ్బన్ధవిశేషనివేశః । ఉదాసీనేఽతివ్యాప్తివారణాయ విశేష్యదలమ్ । స చార్త్తఆదవధిరేవ । అవధిత్వఞ్చ పూర్వోక్తవిశ్లేషాశ్రయత్వసమానాధికరణః స్వరూపసమ్బన్ధవిశేషః, పదార్థాన్తరం వా । తత్ర విశ్లేషస్య ధాతులభ్యత్వాదవధిత్వేనావధిః పఞ్చమ్యర్థః ।

న చావధిత్వేన భానే మానాభావః, అవధ్యుపలక్షకధ్రువగ్రహణస్య మానత్వాత్ । అన్యథా హ్యపాయరూపక్రియాన్వయ్యపాదానమిత్యర్థకేనాపాయేఽపాదానమిత్యనేనైవ సిద్ధే తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ । న చ వృక్షస్య సమ్బన్ధసామాన్యేన పతనక్రియాన్వయేఽపాదానత్వాభావార్థం తత్, వాచ్యవృత్త్యాఽలాభాత్ । మాతుః స్మరతీత్యాదౌ కర్మత్వభావవత్తదుపపత్తేశ్చ ।

న చ కర్తుః పర్ణస్యాపాదానత్వవారణాయ తత్ స్యాత్, తదనుకూలవ్యాపారేన్వయేఽపి విభాగేఽన్వయాభావాత్, పరత్వాత్ కర్తృసంజ్ఞయా బాధాచ్చ । అత ఏవ 'ఆశ్రయోఽవధిరుద్దేశ్యః' ఇత్యాదినాఽవధేరేవ పఞ్చమ్యర్థత్వముక్తం హరిణా ।

ఏతేన విభాగ ఆశ్రయశ్చ పఞ్చమ్యర్థ ఇత్యపాస్తమ్ । 'వృక్షాద్విభజతే' ఇత్యాదౌ విభాగస్య బోధావృత్త్యాపత్తేశ్చ । తత్రావధేరేవ పఞ్చమ్యర్థత్వే కిమర్ధజరతీయేన త్వద్రీత్యా పఞ్చమ్యాస్తత్రాసాధుతాపత్తేశ్చ । న్యాయనయే ఘటం జానాతీత్యాదౌ ద్వితీయాయా భవతాప్యసాధుత్వస్యోక్తత్వాత్ ; అపాయవదపాదానమిత్యేవ సిద్ధే ధ్రువగ్రహణైయర్థ్యాపత్తేశ్చ, విభాగస్య ధాతులభ్యత్వాచ్చ ।

న చ వృక్షాత్ పర్ణం పతతీత్యాదౌ వృక్షస్య విశ్లేషాశ్రయత్వాత్ పరత్వేన కర్మతాపత్తిః, వృక్షం త్యజతీతివదితి వాచ్యమ్, ఫలతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన తస్య తదనాశ్రయత్వాత్, కర్తృ నిష్ఠవిభాగీయసమ్బన్ధస్యైవ తత్త్వాత్ । వృక్షం త్యజతీత్యాదౌ వ్యాపారవ్యధికరణవిభాగస్యైవ ధాత్వర్థత్వేన భవత్యేవ కర్మత్వమ్ ।

ఏతేన విభాగ ఏవ పఞ్చమ్యర్థః, ఆశ్రయత్వ ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః సంసర్గః, విభాగస్య జన్యతాసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థఽన్వయ

ఇత్యపాస్తమ్ । విభక్త్యర్థప్రకృత్యర్థయోః క్లృప్తస్యాభేదాన్వయస్య త్యాగాపత్తేశ్చ । అపాయోఽపాదానమిత్యేవ సిద్ధే ఇతరవైయర్థ్యాపత్తేశ్చ ।

ఏవఞ్చ వృక్షాత్పర్ణం పతతీత్యాదావవధిత్వేనావధిః పఞ్చమ్యర్థః । తత్రాభేదేన ప్రకృత్యర్థో విశేషణమ్। స చ సంయోగానుకూలవిభాగానుకూలవ్యాపారరూపపతిధాత్వర్థైకదేశే విభాగే విశేషణ్ । భూమినిష్ఠసంయోగానుకూలవృక్షావధికవిభాగానుకూలో వ్యాపారః పర్ణవృత్తిరితి బోధః ।

న చైవమపి 'వృక్షాత్ స్యన్దతే' ఇతి స్యాదితి వచ్యామ్, ఆసనాచ్చలిత ఇతివదిష్టాపత్తేః । క్రియామాత్రార్థత్వే తు వ-క్షే స్యన్దత ఇత్యేవ ।

'వలాహకాద్ విద్యోతతే'1[fn 'విద్యుత్' ఇత్యస్య శేషో బోధ్యః ।] ఇత్యాదౌ విద్యోతతేర్నిః సరణపూర్వకే విద్యోతనే లక్షణా । నిఃసరణం విభాగజనకక్రియా । ఏవఞ్చ వలాహకావధికవిభాగజనకక్రియోత్తరకాలికం విద్యోతనం విద్యుద్రూపాశ్రయవృత్తీతి బోధః । ఇదముపాత్తవిషయమిత్యుచ్యతే ।

యదా తు ప్రత్యక్షసద్ధమాగమనం మనసి నిధాయ కుతో భవానితి ప్రశ్నే పాటలిపుత్రాదతి చోత్తరయతి, తత్ర పదజన్యపదార్థోపస్థితేః శాబ్దబోధజనకత్వానఙ్గీకర్తృనయే ప్రత్యక్షదృష్టోపస్థితాగమన ఏవాన్వయః । మతాన్తరే తు ప్రత్యక్షదృష్టార్థేన సమ్బన్ధివిధయా స్మృతపదాదుపస్థితాగమనేనేతి బోధ్యమ్ । ఇదమేవాభిప్రేత్యాహుః --- 'గమ్యమానాఽపి క్రియా కారకవిభక్తౌ ప్రయోజికా' ఇతి ।

?0కేచిత్తు?0, పదాధ్యాహారేఽపి సాక్షాత్ పదస్యానుచ్చారణాద్ గమ్యమానాపి ఇత్యస్యైవ విషయమాహుః ।

తత్ర కిమ్శబ్దః ప్రశ్నవిషయార్థః । ఏవఞ్చ ప్రశ్నవిషయావధికవిభాగానుకలో వ్యాపార ఇతి బోధః । ప్రశ్నవాక్యే ఉత్తరవాక్యే చ పాటలిపుత్రావధికేత్యాదిః ।

ఏతదేవాపేక్షితక్రియమిత్యుచ్యతే . వృక్షాత్ పతతీతి తు నిర్దిష్టవిషయమిత్యాహుః ।

1 [fn అత్ర 'జుగుప్సావిరామ' ఇత్యనేనాపాదానత్వమ్ । యద్విషయకత్వేన జుగుప్సాదయోవివక్షితాః, తదపాదానమితి తదథః । అనిష్టసాధనత్వజ్ఞానరూపా నిన్దా జుగుప్సతేరర్థః । విషయత్వాదిః పఞ్చమ్యర్థః, అపాదానత్వశక్తిర్వా ।

తాదృశనిన్దాపూర్వకనివృత్తౌ ధాతోర్లక్షణాం స్వీకృత్య "ధ్రువమపాయ" ఇత్యనేనైవ అపాదానత్వమ్ । ఏవమేవ ఇదం వార్తికమ్ ఉత్తరసూత్రాణి చ ప్రత్యాఖ్యాతాని భాష్యకృతా ।] 'అధర్మాజ్జుగుప్సతే, విరమతి, ప్రమాద్యతి' ఇత్యత్రానిష్టసాధనతాజ్ఞానరూపా నిన్దా జుగుప్సతేరర్థః । విషయత్వం పఞ్చమ్యర్థః । అధర్మవిషయకానిష్టసాధనతాజ్ఞానమితి బోధః ।

విరమతేః కృత్యసమానాధికరణవృత్తిధ్వంసవిశిష్టకృత్యభావోఽర్థః । కృతిశ్చ సర్వత్రైకవిషయైవాకాఙ్క్షావశాద్ భాసతే । వైశిష్ట్యఞ్చ సమభివ్యాహృతకర్తృపదబోధ్యశరీరజాతీయశరీరఘటితసామానాధికరణ్యేన । చైత్రాదిపదైర్విశిష్టాత్మబోధనేన శరీరస్యాపి బోధనాత్ । సాజాత్యఞ్చ దేవదత్తాదిపదోపస్థాపితదేవదత్తత్వాదిజాత్యైవ । తేన భావిదేహాన్తరావచ్ఛేదేనాధర్మకరణేఽపీదానీన్తనదేహమాదాయ దేవదత్తోఽధర్మాద్విరమతి ఇతి ప్రయోగసిద్ధిః । నాపి యువశరీరావచ్ఛేదేనాధర్మం కుర్వత్యపి బాలశరీరావచ్ఛిన్నచరమవృత్తిధ్వంసమాదాయ విరమతీతి ప్రయోగః । నాపి పూర్వాపరకాలయోరధర్మకరణే మధ్యే ముహూర్త్తమాత్రమకరణే విరమతీతి ప్రయోగః, తత్కృతిధ్వంసస్య కృతిసమానాధికరణత్వాత్। నాపి తత్తద్దేహావచ్ఛిన్నచరమకృతిధ్వంసమాదాయ విరమతీతి ప్రయోగః । పఞ్చమ్యర్థస్తు విషయత్వైవ । ఏఞ్చాధర్మవిషయకృత్యసమానాధికరణకృతిధ్వంసవిశిష్టకృత్యభావో దేవదత్తిరితి బోధః । ఏవం ప్రమాద్యతేః సమానదేశత్వసమానకాలత్వోభయసమ్బన్ధేనాధికారవిశిష్టేష్టసాధనతాజ్ఞానాబావః పఞ్చమ్యర్థో విషయత్వమిష్టసాధనతాజ్ఞానేఽన్వేతి । అత్ర జుగుప్సాదీనాం యద్విషయకత్వేన వివక్షా, తదపాదానమ్ ।

చోరాద్విబేతి ; త్రాయతే వా ఇత్యాదౌ అనిష్టజ్ఞానం భయమ్, తన్నివృత్త్యనుకూలో వ్యాపారస్త్రాణం పఞ్చమ్యర్థో హేతుః । "భీత్రార్థానాం భయహేతుః" [1।4।25] ఇతి సూత్రస్వరసాత్ । స చ ధాత్వర్థైకదేశేఽనిష్టేఽన్వేతి । భయహేతురిత్యస్య భయైకదేశానిష్టహేతురిత్యర్థః । 1[fn అనేన 'చోరాపాదానకమనిష్టజ్ఞానమ్ ఇత్యాకారకో బోధో మఞ్జూషాకృన్మతే' ఇతి లిఖన్తః కాశికాకారాః 'అన్యస్యోష్ణీషమన్యమస్తకే స్థాపితమ్' ఇతి వాక్యం చరితార్థితవన్తః ।] చోరహేతుకానిష్టజ్ఞానమ్, 2 [fn నను యస్య చోరహేతుకమనిష్టమప్రసిద్ధమ్, తథాపి తద్ధేతుకత్వేన స్వస్యానిష్టం సంభావయతి, తత్ర 'చోరాదయం బిభేతి' ఇతి ప్రయోగో న స్యాత్, తదీయానిష్టే చోరహేతుకత్వస్య బాధాదితి చేత్, న ; తద్ధేతకాన్యదీయానిష్టస్య తస్మిన్, తదీయానిష్టే వా చోరహేతుకత్వస్యారోపేణాదోషాత్ ।

అత్రాపి సమ్బన్ధిత్వేన వివక్షాయాం చోరపదాత్షష్ఠీ భవతి । అత ఏవ 'కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చ జాతరోషస్య సంయుగే' ఇతి రామాయణప్రయోగః సంగచ్ఛతే । అథవా 'కస్య సంయుగే' ఇత్యాకారకోఽన్వయో బోధ్యః ।

నైయాయికాస్తు --- ప్రయోజ్యతాపకారకత్వం పఞ్చమ్యర్థః । తస్య సంభావనాయామన్వయః । అతః చోరాధీనానిష్టస్యాప్రసిద్ధత్వాస్థలే న దోషః, చోరప్రయోజ్యానిష్టసంభావనయా భయస్య సత్త్వాత్ 'చోరో మమానిష్టం కుర్యాత్' ఇతి సమ్భావనాయాః సత్త్వాత్ । ఏవఞ్చ శత్రుభ్రమేణ 'మిత్రాదపి బిభేతి' ఇతి వాక్యస్యాపి ప్రామాణ్యం సంగచ్ఛతే ।

ఏవఞ్చ భయార్థకధాతృయోగే భయహేతుత్వేన సంభావనమపాదానమిత్యేకో వాక్యార్థః, త్రాణార్థకధాతుయోగేఽనిష్టప్రయోజకం తదిత్యపరవాక్యార్థం ఇత్యాహుః ।] తద్ధేతుకానిష్టనివృత్త్యనుకూలో వ్యాపార ఇతి చ బోధః । న చ యత్కణ్టకాదిజన్యభయమేవ న ప్రసిద్ధమ్, తతః పఞ్చమీ న స్యాత్, ఇష్టాపత్తేః । పఞ్చమ్యా ఇష్టత్వే తు తత్ర హేతుత్వామారోప్యైవ ప్రయోగః । ఏవమేవ చాకాశో న పశ్యతి, పరమాణుం న పశ్యతి ఇత్యాదిప్రయోగనిర్వాహః, దర్శనాదావాకాశకర్తృత్వాదికమారోప్య తస్యైవ నిషేధకరణాద్, బోధాచ్చ, శశశృఙ్గం నాసతీత్యాదివత్ । తత్ర హి శబ్దబలాత్ ప్రతీతస్య శశశృఙ్గాస్తిత్వస్య నిషేధః క్రియతే "అత్యన్తాసత్యపి జ్ఞానమర్థే శబ్దం కరోతి హి" ఇత్యభ్యుపగమాత్ । అయోగ్యతానిశ్చయస్తు న శాబ్దబోధప్రతిబన్ధకః । అన్యథాఽన్యథా వ్యుత్పన్నం ప్రతి ప్రతివాదిశబ్దో మూక ఏవ స్యాత్ । ప్రతివాదినః శబ్దాద్ వాక్యార్థాప్రతీతౌ తత్ఖణ్డనకథాఽప్యుచ్ఛిద్యేత । ఆహార్యః శాబ్దబోధః ఇత్యపరే । అత ఏవ శశశృఙ్గం నాస్తీత్యాదేః శబ్దసాధుతా ఇష్యత ఏవేత్యాహుః ।

'అధ్యయనాత్ పరాజయతే' ఇత్యత్ర కృత్యసాధ్యత్వధీసమానాధికరణః కృత్యభావో ధాత్వర్థః । పఞ్చమ్యర్థో విషయత్వమ్ । కృత్యోశ్చైకవిషయత్వం వ్యుత్పత్తిబలలభ్యమ్ । ఏవఞ్చాధ్యయనవిషయకృత్యసాధ్యత్వధీసమానాధికరణకృత్యభావో దేవదత్తవృత్తిరితి బోధః ।

'శత్రూన్ పరాజయతే' ఇత్యత్ర తిరస్కారానుకూలో వ్యాపారో ధాత్వరథః ।

యత్తు, అనిష్టం ధాత్వర్థః, జన్యత్వం పఞ్చమ్యర్థః, "పరాజేరసోఢః" [1 ।4 ।26] ఇతి సూత్రే చ ' అసోఢః' ఇత్యసయానిష్టసాధనత్వేన వివక్షితోఽర్థ ఇత్యాహుః, తత్, న ; హేతుపదానువృత్త్యైవ సిద్ధే 'ఆసోఢః' ఇత్యస్య వైయర్థ్యాపత్తేః, కర్మక్తప్రత్యయాన్తాసోఢశబ్దాత్ త్వదుక్తార్థాలాభాచ్చ ।

'యవేభ్యో గాం వారయతి' భక్షణాదిఫలజనకవ్యాపారాభావానుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థః । "వారణార్థానామీప్సితః" [1 ।4 ।27] ఇతి సూత్రేణాపాదానత్వం యవానామ్ । తత్రేప్సిత ఇత్యస్య వారణార్థధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలాశ్రయత్వేనేచ్ఛావిషయ ఇత్యర్థః । ఉదాహరణే చ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకసంయోగరూపఫలాశ్రయత్వేన గవేప్సితత్వాద్ యవానామపాదానత్వమ్ । తత్ర కర్మనిష్ఠవ్యాపారస్య భక్షణాదేర్భక్షణత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాక ఏవాభావో భాసతే, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । తాత్పర్యవశాచ్చ విశిష్యైవ శక్తిః, నానార్థత్వమిష్టమేవేత్యపి కశ్చిత్ । ఏవఞ్చ యవనిష్ఠసంయోగజనకవ్యాపారస్య భక్షణాదేర్గోవృతతిర్యోఽభావః, తదనుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధః ।

యది తు ప్రతిషిద్ధే గవి భక్షయత్యపి వారయతీతి ప్రయోగః, తదా తాదృశాబావప్రకారికేచ్ఛావిశిష్టో వ్యాపార ఏవ

ధాత్వర్థ ఇతి బోధ్యమ్ ।

అత్ర కేచిత్, యత్ర నాన్తరీయకతయా చైత్రాదేర్విషాదిభోజనం ప్రసక్తమ్, న తు స్వేచ్ఛయా, తత్ర తద్భోజననివర్త్యకర్తృక్వ్యాపారకర్త్రి చైత్రం విషాద్వారయతీతి ప్రయోగవారణాయ సన్ప్రయోగః । అత ఏవ తత్ర సవిషాదన్నాదవారయతీత్యేవ ప్రయోగః ।

న చ కూపాదన్ధం వారయతీతి న స్యాత్, న హికపపతనమన్ధస్యేచ్ఛావిషయ ఇతి వాచ్యమ్, కపపతనత్వేనేచ్ఛావిషయత్వాభావేఽప్యభిముఖదేశగమనత్వేన తస్యాపీచ్ఛావిషయత్వాద్ ఇత్యాహుః ।

మాతుర్నిలీయతే కృష్ణః "అన్తర్ధౌ యేనాదర్శనమిచ్ఛతి" [1 ।4 ।28] ఇత్యపాదానత్వమ్ । తత్ర నియనమన్యవృత్తివ్యాపారజన్యస్వకర్మకదర్శనాభావప్రయోజనకదేశవిశేషస్థితిః । అయమేవ చ సూత్రే అన్తర్ధిపదార్థః । పఞ్చమ్యర్థో వృత్తిత్వం ధాత్వర్థైకదేశే వ్యాపారేఽన్వేతి ।

'ఉపాధ్యాయాదధీతే' ఇత్యస్య చోచ్చారణోత్తరకాలికనియమపూర్వకస్వీకారకానుకూలోవ్యాపారోఽధీతేరర్థః । పఞ్చమ్యర్థో వృత్తిత్వం తదేకదేశే ఉచ్చారణేఽన్వేతి ।

'ఉపాధ్యాయాదధీతే' ఇత్యస్య చోచ్చారణోత్తరకాలికనియమపూర్వకస్వీకారానుకూలో వ్యాపారోఽధీతేరర్థః । పఞ్చమ్యర్థో వృత్తిత్వం తదేకదేశే ఉచ్చారణేఽన్వేతి ।

'బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే' అత్రోపాదానం కారణం పఞ్చమ్యర్థః, "1 [fn జననం జనిః, తస్యాః కర్త్రేతి షష్ఠీతత్పురుషః । తృన్ప్రత్యయాన్తత్వాన్న సమాసనిషేధః । నను "న లోకావ్యయ" ఇతి షష్ఠీనిషేధప్రసఙ్గః, కారకషష్ఠ్యా ఏవ స నిషేధ ఇతి సిద్ధాన్తాత్ శేషషష్ఠీప్రవృత్తౌ బాధకాభావాత్ ।

వస్తుతస్తు -- శేషషష్ఠ్యాస్తృజన్తేనాపి సమాసః సులభ ఇతి మనోరమాకారాః ।] జనికర్తృః ప్రకృతిః " [1 ।4 ।30] ఇతి సూత్రస్వరసాత్ । తత్ర హి ప్రకృతిశబ్ద ఉపాదానకారణపర ఇతి స్పష్టం భాష్యాదౌ । ఏవఞ్చ బ్రహ్మభిన్నోపాదానకారణజన్యా ప్రజావృత్తిరుత్పత్తిరితి బోధ ।

2 [fn వృత్తికృతస్తు -- ఏతత్ప్రయోగానురోధేన "జనికర్తుః ప్రకృతిః" ఇత్యత్ర ప్రకృతిపదే హేతుమాత్రపరిగ్రహ ఇత్యాహుః ।] 'పుత్రాత్ ప్రమోదో జాయతే' ఇత్యాదౌ "విభాషా గుణేఽస్త్రియామ్" [2 ।3 ।25] ఇత్యత్ర విభాషేతి యోగవిభాగాత్ హేతౌ పఞ్చమీ । ఉపాదానత్వారోపేణేత్యన్యే ।

'హిమవతో గఙ్గా ప్రభవతి' ఇత్యాదౌ ప్రభవతేః ప్రథమః ప్రకాశోఽర్థః । హిమవద్ధేతుకో గఙ్గాకర్తృకః ప్రథమః ప్రకాశ ఇత్యర్థః । హేతుః 3[fn అపరే తు -- అధికరణత్వం పఞ్చమ్యర్థ ఇత్యాహుః ।

వ్యుత్పత్తివాదకృతః -- సమ్బన్ధాధీనత్వం పఞ్చమ్యర్థం ఇత్యాహుః ।

తార్కికరత్నాకరకృతః -- తాదాత్మ్యం పఞ్చమ్యర్థః, దర్శనయోగ్యత్వాభావావచ్ఛేదక దేశావ్యవహితదేశావచ్ఛేదేన దర్శనయోగ్యత్వం ధాత్వర్థః । తాదాత్మ్యస్య ధాత్వర్థఘటకదేశేఽన్వయః । ఏవఞ్చ హిమవదభిన్నో యో దర్శనయోగ్యత్వాభావావచ్ఛేదకదేశావ్యవహిత ఆద్యబహిః సంయోగో ధాత్వర్థః । ప్రకృతే బహిః పదార్థః రసాతలమ్, సంయోగధ్వంసావ్యవహితోత్తరక్షణవృతత్తిత్వం పఞ్చమ్యర్థః । ఆశ్రయతవమాఖ్యాతార్థః ।

ఏవఞ్చ హిమాలయానుయోగితసంయోగధ్వంసావ్యహితోత్తరక్షణవృత్త్యాద్యపృథివీసంయోగాశ్రయత్వవతీ గఙ్గేతి బోధః ।] పఞ్చమ్యర్థః, "భవః ప్రభవః" [1।4।21] ఇతి సూత్రస్వరసాత్ । ప్రభవత్యస్మాదితి హి తత్ర ప్రభవః ।

'ప్రాసాదాత్ ప్రేక్షతే' ఇత్యాదౌ ఆరుహ్యేత్యాదిల్యబన్తార్థాధ్యాహారేణ బోధః । పఞ్చమ్యర్థోఽధ్యాహృతక్రియాకర్మ । 'ఆసనాత్ ప్రేక్షతే' ఇత్యాదావుపవిశ్యేత్యాద్యధ్యాహృతల్యబన్తార్థాధికరణం పఞ్చమ్యర్థః । అత్రాపి శబ్దాధ్యాహార ఏవ, అనుచ్చారణస్యైవ 'ల్యబ్లోపే కర్మణి చ' ఇతి వార్త్తికే లోపపదార్థత్వాత్ ।

'ఆజఘ్నే విషమవిలోచనస్య వక్షః' ఇతి తు భేత్తుమితి తుమునన్తాధ్యాహారేణ వ్యాఖ్యేయమిత్యన్యే ।

ఇతి పఞ్చమీవిభక్త్యర్థవిచారః ।

.

ఉపపదవిభక్తివిచారః

'వనాద్ గ్రామో యోజనే యోజనం వా' ఇతి । అవ్యహితోత్తరత్వం పఞ్చమ్యర్థః । ప్రథమాసప్తమ్యోస్తు స్వావ్యహితోత్తరదేశవృత్తిత్వాదిరూపః సమ్బన్ధోఽర్థః । ఏవఞ్చ వనావ్యవహితోత్తరయోజనావ్యవహితోత్తరదేశవృత్తిర్గ్రామ ఇతి బోధః ।

'కార్తిక్యా ఆగ్రహాయణీ మాసే' ఇత్యత్ర స్వావయవకావ్యవహితోత్తరత్వం పఞ్చమ్యర్థః। సప్తమ్యర్థః స్వావ్యహితోత్తరకాలవృత్తిత్వమ్ । కార్తిక్యవయకోత్తరత్రింశత్తిథ్యాత్మకమాసావ్యవహితోత్తరకాలవృత్తిరాగ్రహాయణీతి బోధః ।

'అన్యో మిత్రః, ఇతరో వా కృష్ణాత్' ఇత్యత్ర "అన్యారాదితరర్తే దిక్శబ్దాచ్చుత్తరపదాజాహియుక్తే" [2।3।29] ఇతి సూత్రేణ పఞ్చమీ । తత్రాన్య ఇత్యర్థగ్రహణ్ । తదర్థశ్చ భేదవాన్ । అన్యశబ్దశ్చ భావప్రధానః, అన్యత్వార్థక ఇత్యర్థః ।

అత ఏవ ఘటాద్భేదో ఘటాద్భిన్నః ఇత్యాదిన్నః ఇత్యాదిసిద్ధిః । న చైవం ఘటః పటో నేత్యాదావపి పఞ్చమ్యాపత్తిః, తస్యాపి భేదార్థకత్వాదితి వాచ్యమ్, అన్యార్థకస్య తత్సదృశస్య లిఙ్గసంఖ్యార్థప్రతిపాదస్యైవ గ్రహణాతః । అత ఏవ తదర్థకస్యేతరశబ్దస్యావయుత్యానువాదః । స హీదృశానామేవ తదర్థకానాం గ్రహణమితి బోధనార్థః । న చ 'ఇతరస్త్వన్యనీచయోః' ఇతి నీచార్థస్య గ్రహణార్థం తదితి వాచ్యమ్, విధివాక్యాకల్పనలాఘవేన సాహచర్యేణ చాన్యార్థస్యైవ గ్రహణాత్, అస్మాత్ తారో మైా వేత్యాదివత్ "పఞ్చమీ విభక్తే" [2।3।42] ఇత్యేవ సిద్ధేశ్చ । న చాన్యార్థయాగేఽపి తేన సిద్ధిః, నిర్ధారణప్రయోజకీభూతజాత్యాదిరూపవిరుద్ధధర్మానభిధానాత్ పరస్పరప్రతియోగితభేదస్య పరస్పరవృత్తిత్వేనానిర్ధారకత్వాచ్చ ।

కిఞ్చ, నఞో ద్యోతకతయా ఘటాదిపదానామేవ లాక్షణికత్వాద్ భేదనిబన్ధనపఞ్చమ్యా అప్రాప్తేః । న చ 'ఏకోఽన్యార్థే ప్రధానే చ' ఇతి కోశాద్ అన్యార్థకైకశబ్దయోగే 'ఘటాదేకః పటః' ఇత్యాదౌ పఞ్చమ్యాపత్తిః, ఇష్టాపత్తేః । ఏవమన్యోఽన్యాభావవదాదపదయోగేఽపి । న చైవం 'ఘటీయో భేదః' ఇత్యాదేరనాపత్తిః, షష్ఠీసమర్థాద్విహితచ్ఛస్యాప్రాప్తేరితి వాచ్యమ్, 'ఘటస్యాయమ్' ఇతీదంశబ్దార్థాన్వయే తస్యసులభత్వాత్ ; ఇదమః సంనికృష్టత్వన బుద్ధిస్థబోధకత్వనాన్యార్థకత్వాభావాత్ । అత ఏవ తేషాం సర్వార్థత్వేన సర్వనామత్వమ్ । తద్ధి ఏకరూపేణ సర్వార్థబోధకత్వమ్ । తత్తద్రూపేణ బోధస్తు ప్రకరణాదివశాత్ పార్ష్ణికో మానస ఏవ । ఏతేన 'ఘటాత్ సః' ఇతి స్యాదిత్యపాస్తమ్ ।

వస్తుతస్తు ఘటే పటాద్ భేదః, న తు ఘటాదేవ స ఇతి ప్రయోగాదిష్టాపత్తిః । ఘటీయో భేదః ఇత్యత్ర తు "?Bతత ఆగతః" [4।3।74] ఇత్యర్థే ఛ ఇతి వదన్తి । న చ భిన్నశబ్దో నాన్యార్థః, ఘటం భినతీత్యాదావవయవవిభాగానుకూలవ్యాపారార్థకత్వేన క్లృప్తత్వాద్ భిదేః క్తస్య సత్త్వాదితి వాచ్యమ్, ఘటాద్ భినత్తి పటమిత్యాదిప్రయోగానురోధేన ధాతూనామనేకార్థత్వేన చాన్యోఽన్యాభావప్రకారకజ్ఞానార్థకత్వస్యాపి స్వీకారాత్ । భేదానుకూలవ్యాపారార్థకత్వం తు న, తస్య నిత్యత్వాత్ । అన్యోఽన్యాభావార్థకత్వమాత్రేణ కర్మణ ఏవ కర్తృత్వవివక్షాయాం ఘటాద్

భిద్యతే, ఘటాద్ భిన్న ఇత్యాదయః ప్రయోగాః । విభాగార్థకత్వాభావాచ్చ న "ధ్రువమపాయే" [1।4।24] ఇత్యనేన సిద్ధిరత్రేతి బోధ్యమ్ ।

యస్తు, ఇతరగ్రహణం పృథక్త్వార్థమ్ । అత ఏవ 'ఘటః పటాత్ పృథక్' ఇత్యాదౌ పఞ్చమీ । న చ సోఽన్యార్థః, పృథక్త్వస్యాతిరిక్తగుణత్వాఙ్గీకారాదితి । తత్, న ; తస్య గుణత్వానఙ్గీకారాత్ । అత ఏవ రూపం రసాత్ పృథగిత్యుపపద్యతే । "పృథగ్వినా" [2।3।32] ఇత్యాదినా సిద్ధత్వాచ్చ । ప్రతియోగిత్వం పఞ్చమ్యర్థః ।

'ఋతే కృష్ణాద నోత్పద్యతే సుఖమ్' ఇత్యత్ర ఋతేశబ్దార్థోఽత్యన్తాభావః, పఞ్చమ్యర్థః ప్రతియోగిత్వమ్ ; కృష్ణశబ్దశ్చ తద్భక్త్యాదిలాక్షణికః । ఏవఞ్చ కృష్ణభక్త్యాదిప్రతియోగికాత్యన్తాభావప్రయోజ్యః సుఖకర్తృకోత్పత్త్యభావ ఇతి బోధః । కృష్ణాద్ ఋతే దుఃఖమిత్యత్ర ఋతేశబ్దార్థస్య సామాధికరణ్యేనేతరత్రాన్వయః । కృష్ణాత్యన్తాభావసమానధికరణం దుఃఖమితి బోధః । కృష్ణాదృతే నరః శోచ్య ఇత్యత్రాత్యన్తాభావవాన్ తదర్థః । కృష్ణాత్యన్తాభావాన్ నరః శోచ్య ఇతి బోధః । కృష్ణాదృతే న ధుముర్ధర ఇత్యాదౌ భేదవానర్థః । కృష్ణాభిన్నో న ధనుర్ధర ఇతి బోధః । ఏతద్యోగే ద్వితీయాపి యథా ఋతే వాతం వృక్షః పతితః । అత్ర వాతాభావవాన్ వృక్షః పతనాశ్రయ ఇతి బోధః । వృక్షపతనే వాతజన్యత్వాభావలాభస్త్వర్థః ।

?0అన్యే తు?0 --- స్వప్రకృత్యర్థనిష్ఠజనకతానిరుపితజన్యతాప్రతియోగిత్వం విభక్త్యర్థః । తస్య ఋతే శబ్దార్థఽభావేఽన్వయః । తస్యచట పతనేఽన్వయః । తస్య చ పతనేఽన్వయః । ఏవఞ్చ వృక్షకర్తృకం వాతజన్యత్వాభావవత్ పతనమితి బోధ ?0ఇత్యాహుః ।

'పూర్వో గ్రామాత్' అత్రోదయాచలసంనిహితదేశత్వం పూర్వత్వమ్ । తదేకదేశే సంనిహితత్వే పఞ్చమ్యర్థావధిత్వస్యాన్వయః । ఏవం పశ్చిమత్వమస్తాచలసనిహితదేశత్వమ్ । సూర్యోదయదిగభిముఖస్థితస్య సవ్యహస్తసంనిహితదేశత్వం దక్షిణత్వమ్ । తథావస్థితస్య వామ హస్తసంనిహితదేశత్వముత్తరత్వమ్ । గ్రామావధికోదయాచలసంనిహితదేశ [త్వమ్] ఇత్యాది క్రమేణ బోధః ।

'చైత్రాత్ పూర్వః ఫాల్గునః' ప్రతియోగితద్ధ్వంసానధికరణకాలః పూర్వశబ్దార్థః । చైత్రశబ్దార్థస్య ప్రతియోగిన్యభేదేన ధ్వంసే ప్రతియోగితయా కాలే చ తాత్పర్యవశాదవ్యవహిత్వాదినాన్వయః, ఏకసయాప్యనేకధాఽన్వయో వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । ఏవఞ్చ చైత్రాభిన్నప్రితయోగితద్ధ్వస్తైతదుభయానధికరణచైత్రావ్యవహితకాలవృత్తిః ఫాల్గున ఇతి బోధః । 'చైత్రాత్ పూర్వో మాఘః' ఇత్యాదౌ తాత్పర్యవశాద్ యథాయథం త్రిశద్దితవ్యవహితత్వాదినా కాలే చైత్రస్యాన్వయో బోధ్యః । ప్రాగభావాఙ్గీకారే తు తదధికరణకాలః పూర్వశబ్దార్థః । చైత్ర తు పర ఇత్యాదౌ ధ్వంసాధికరణకాలః పరశబ్దార్థః। చైత్రస్య చ ధ్వంసే ప్రతియోగితయా కాలే చావ్యవహిత్వాదినాన్వయః, తాత్పర్యవశాత్

ప్రాగ్వత్ । కృష్ణాత్ పూర్వో వలభద్ర ఇత్యత్ర కృష్ణశబ్దః స్వోత్పత్తికాలే లాక్షణికః, కృష్ణోత్పత్తికాలతద్ధ్వంసోభయానధికరణకాలోత్పత్తిక ఇతి బోధః । కృష్ణాత్ పర ఇత్యాదౌ కృష్ణోత్పత్తికాలధ్వంసాధికరణకాలవృత్తిరితిబోధః ।

ప్రయాగాదుత్తరం కాశీత్యాదౌ సంయుక్తసంయోగవద్దేశత్వముత్తరత్వమ్ । తస్య చ పూర్వత్వదక్షిణత్వపశ్చిమత్వాదినా తత్తద్రూపేణ తాత్పర్యవశాత్ తత్తత్ప్రయోగేషు భానమ్ ।

'గృహాద్ గఙ్గా మమ పరా కాశ్యాః సైవాపరా మమ ।'

ఇత్యాదౌ విప్రకృష్టదేశస్థత్వసంనికృష్టదేశస్థత్వే పరాపరశబ్దస్యార్థౌ, పఞ్చమ్యర్థోఽవధిత్వాఖ్యః, సమ్బన్ధః । తేన గృహావధికమత్సమ్బన్ధివిప్రకర్షవతీ గఙ్గేత్యాదిక్రమేణ బోధః। మమేత్యత్ర తు న పఞ్చమీ, ప్రత్యాసత్తిన్యాయేన యస్య పదస్య యత్రీత్థితాఽఽకాఙ్క్షా తద్వాచకాదేవ తత్పదనిమిత్తవిభక్తిస్వీకారాత్ । పరాదిపదఞ్చావధావేవ నియతాకాఙ్క్షమ్, న సమ్బన్ధినీతి స్పష్టమేవ ।

ప్రాక్ ప్రత్యగ్వా గ్రామాదితిపూర్వాదిశబ్దైర్వ్యాఖ్యాతమ్ । భవాత్ ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిరిత్యత్ర ప్రభృతీత్యారభ్యేత్యర్థకమవ్యయమ్ । ఆరమ్బ ఆద్యక్షణసమ్బన్ధః, ఉత్తరకాలవ్యాపకత్వం చేతరక్రియాన్వయే సంసర్గః, శబ్దశక్తిస్వభావాత్ । ఏవఞ్చ భవసమ్బన్ధ్యాద్యక్షణసమ్బన్ధ్యుత్తరకాలవ్యాపకసేవాకర్మ హరిరితి బోధః ।

ఆద్యక్షణమారభ్యేతాయదౌ సమ్బన్ధానుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థః । అత ఏవాద్యక్షణస్య కర్మత్వమ్ । కర్మత్వావిక్షాయామపి షష్ఠీం బాధిత్వా పఞ్చమ్యేవేతి బోధ్యమ్ ।

'గ్రామాద్వహిః' అత్ర బహిఃశబ్దేన సమభివ్యాహృతపదార్థతావచ్ఛేదకానధికరణతత్సంహిత [తః] దేశః కాలో వా తాత్పర్యాదుచ్యతే, తత్స్థం వస్తు చ । ఏవఞ్చ గ్రామసమ్బన్ధీ గ్రామత్వానధికరణదేశః, తత్స్థం వస్తు వేతి బోధః ।

'అప హరేః, పరి హరేః సంసారః' ఇత్యత్రాపపరీ ఋతేశబ్దసమానార్థౌ ।

ఆముక్తేః సంసారః, అత్ర మర్యాదా ఆఙోఽర్థః । తత్ర మర్యాదా ద్వివిధా -- కాలరుపా దేశరూపా చ । కాలగతమర్యాదాత్వఞ్చ స్వప్రాగభావాధికరణకాలవృత్తిర్యః సమభివ్యాహృతపదార్థఃష తదనధికరమత్వమ్ । ముక్తిపదఞ్చ ముక్త్యధికరణకాలప్రాగభావపరమ్। తత్రాఙర్థో వ్యాపకత్వమ్ । పఞ్చమ్యో నిరుపితత్వమ్ । వ్యాపకత్వస్య స్వవ్యప్యీయప్రతియోగ్యవృత్తిత్వవిశిష్టాశ్రయతాసమ్బన్ధేన సంసారేఽన్వయః । ముకత్యధికరణకాలప్రాగభావనిరుపితస్వప్రతియోగ్యవృత్తివిశిష్టవ్యాపకతావాన్ సంసార ఇతి బోధః ।

[స్వముక్త్యధికరణకాలప్రాగభావః1 [fn మధ్యేకోష్ఠం పాఠః ప్రకృతానుణ్యోగీ]] ఏతదర్థకయాచవచ్ఛబ్దయోగే తు ద్వితీయా ।2 [fn ఉభసర్వతసోః కార్యీవిగుపర్యాదిషు త్రిషు ।

ద్వితీయాఽఽమ్రేడితాన్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే ।।

ఇత్యనేన ద్వితీయేత్యర్థః ।] కార్తిక్యాః వైశాఖీం యావత్ శీతమమిత యథా । అత్ర యావచ్ఛబ్దార్థో వ్యాపకత్వమ్, నిరుపితత్వం ద్వితీయార్థః, వైశాఖీపదేన న కార్తికోధ్వంససమానాధికరణవైశాఖీప్రాగభావాధికరణకాలో లక్ష్యతే, మర్యాదార్థకయావచ్ఛబ్దకార్తికీపదయోః సమభివ్యాహారాత్ ।

యద్వా, కార్తికీపదేన తద్ధ్వంసో లక్ష్యతే । । తస్యాశ్రయతాసమ్బన్ధేన వైశాఖీప్రాగభావాధికరణకాలేఽన్వయః । తేన వైశాఖోప్రాగభావాధికరణకార్తి_కీపూర్వవర్తిమాసేషు శీతాభావసత్త్వేఽపి న దోషః ।

వ్యాపకత్వఞ్చ స్వాధికరణస్వప్రతియోగిసజాతీయకాలనిష్ఠాభావప్రతియోగితానవచ్ఛేదకధర్మవత్త్వమ్ । స్వం వైశాఖీప్రాగభావః, సాజాత్యఞ్చ స్వప్రతియోగిపదార్థ తావచ్ఛేదకతిథిత్వాదినా । తేన ప్రాగభావాధికరణయత్కిఞ్చిద్దణ్డాదిషు శీతాభావేఽపి న దోషః ।

'ఆరభ్య తస్యాం దశమీం తు యావత్ ప్రపూజయేత్' ఇత్యాదౌ తిథిరఖణ్డకాలవిశేషరూపైవ, న తు క్రియాప్రచయః, పూజాదేస్తావత్త్రిక్వృత్తిత్వాసమ్భవాత్ । సమభివ్యాహృతావధిపదార్థస్య యావత్త్వప్రతియోగినో వ్యాపకస్య చ తత్తద్రూపేణైవ భానమ్, తాత్పర్యవశాత్ । తేన భావిభూతవైశాఖ్యాదికమాదాయ న వ్యాపకత్వహానిః । వ్యాపకత్వస్య స్వనిరూపితవ్యాప్యతావద్వృత్తిప్రాగభావప్రతియోగ్యవృత్తిత్వవిశిష్టాశ్రయతయా శీతేఽన్వయః ।

ఏవఞ్చ కార్తికీధ్వంససమానాధికరణవైశాఖీప్రాగభావాధికరణకాలనిరూపితస్వవృత్తిప్రాగబావప్రతియోగ్యవృత్తిత్వవిష్టవ్యాపకతావచ్ఛితమితి బోధః । దేశగతమర్యాదాత్వఞ్చ స్వసమభివ్యాహృతావధిపదార్థాన్తరాలదేశవృత్తిపదార్థానధికరణత్వమ్ । యథా ప్రయాగాత్ కాశీం యావద్ ఆయాతీత్యాదౌ । అత్ర కాశోపదేన ప్రయాగే కాశ్యన్తరాలదేశో లక్ష్యతే । ప్రయాగపదం తాత్పర్యగ్రాహకమ్ ।

?0యద్వా?0, ప్రయాగపదం తదుత్తరదేశలక్షకం కాశీపదఞ్చ తత్పూర్వదేశస్య వ్యాపకత్వం యావదర్థః । తస్య చ

స్వనిరూపితవ్యాప్యత్వవద్భిన్నావృత్తిత్వవిశిష్టాధారతయా ఆగమనేఽన్వయః । ఏవఞ్చ ప్రయాగోత్తరకాశోపూర్వదేశవ్యాపకం తద్భిన్నదేశావృత్తిగమనమితి ఫలతి ।

ఆసకలాద్ బ్రహ్మేత్యత్రాభివిధిరాఙోఽర్థః । సకలత్వవ్యాపకం బ్రహ్మేతి బోధః । సోఽపి ద్వివిధః -- కాలికో దేవశికశ్చ । తత్రాద్యం యథా --- కార్త్తిక్యాశ్చైత్రం యావచ్చీతమితి । అత్ర కార్త్తికోధ్వంసాధికరణచైత్రోత్తరకాలప్రాగభావాధికరణకాలవ్యాపకత్వం శీతే ప్రత్యాయ్యతే । చైత్రపదేన చ కార్త్తికీధ్వంసాధికరణచైత్రోత్తరకాలప్రాగభావాధికరణకాలో లక్ష్యత ఇత్యాది ప్రాగ్వత్ । యావదర్థో వ్యాపకత్వమ్ ।

అన్త్యం యథా కాశీతః పాటలీపుత్రం యావద్ వృష్ట ఇతి1[fn 'వృష్టో ఇతి' ఏతదనుకరణమతశ్చ నాసాధు] । అత్ర కాశీపశ్చిమదేశావధిపూర్వదేశపాటలిపుత్రపూర్వదేశావధికపశ్చిమదేశవ్యాపకత్వమ్ । పాటలిపుత్రపూర్వదేశావృత్తిత్వవిశిష్టం కాశోపశ్చిమదేశావృత్తిత్వవిశిష్టఞ్చ వృష్టో యావచ్ఛబ్దేన ప్రత్యాయ్యేతే । అన్వయః ప్రాగుక్తదిశోహ్య ఇతి దిక్ ।

'ప్రద్యుమ్నః కృష్ణాత్ ప్రతి' అత్ర సాదృశ్యవాన్ప్రత్యర్థః । కృష్ణప్రతియోగికసాదృశ్యవానితి బోధః । తిలేభ్యః ప్రతి యచ్ఛతి భాషాన్ అత్ర గ్రహమపూర్వకపునః ప్రత్యర్పణం ప్రతిసమభివ్యాహృతయచ్ఛేతేరర్థః । ఏవఞ్చ తిలసమ్బన్ధిగ్రహణపూర్వకం మాషకర్మకం ప్రత్యర్పణమితి బోధః ।

శతాద్ బద్ధః -- అత్ర హేతుః పఞ్చమ్యర్థః । శతహేతుకబన్ధనకర్మేతి బోధః । ఏతేన 'జాడ్యాద్ బద్ధః, ధూమాదగ్నిమాన్' ఇత్యాదికం వ్యాఖ్యాతమ్ । 1 [fn అత్ర ఆననిష్ఠజన్యజనకభావస్య విషయే ఆరోపాత్ పఞ్చమీతి ప్రకృతగ్రన్థకృదాశయః । ఏవఞ్చ ధూమాదేర్వహ్న్యావిజనకత్వాభావేఽపి పఞ్చమ్యనుపపత్తిర్నిరస్తా । తథా చాత్ర పక్షే ధూమహేతుకో వహ్నిరితి బోధః । జ్ఞాపకస్యాపి హేతుపదేన గ్రహణం భవతీతి కథనం తు నితాన్తమసఙ్గతమ్, 'హేతుర్నా కారణం బీజమ్' ఇతి కోశేన హేతుపదస్య కారణార్థకత్వనిశ్చయాత్ । లోకేఽపి కారణార్థే జ్ఞాపకపదస్య ప్రయోగాభావాచ్చ ।

లఘుశబ్దేన్దుశేఖరే తు -- 'ధూమపదం స్వజ్ఞానే, అగ్నిమత్పదం చ స్వజ్ఞానవిషయే లాక్షణికమ్' ఇతి ప్రతిపాదితమ్ ।

తస్యాయమాశః -- ధూమజ్ఞానస్యైవాగ్నిమజ్జ్ఞానం ప్రతి హేతుత్వాద్ జ్ఞాననిష్ఠహేతుహేతుమద్భావస్య విషయే ఆరోపః । అత్ర పక్షే ధూమజ్ఞానహేతుకవహ్నిమజ్జ్ఞానవిషయపర్వత ఇతి బోధః ।

పూర్వోక్తయోః పక్షయోర్జ్ఞానగతజన్యజనకభావస్య విషయ ఆరోప ఇత్యేవ పక్షః సాధీయాన్ ప్రతిభాతి ।

చిన్తామణికారాస్తు -- వహ్నిపదం వహ్నిజ్ఞానలాక్షణికమ్, ధూమపదంధూమజ్ఞానలాక్షణికమ్, జనకత్వరూపం హేతుత్వం పఞ్చమ్యర్థః । ప్రకృత్యర్థధూమజ్ఞానాన్వితస్య జనకత్వస్య నిరూపకతాసమ్బన్ధేన వహ్నిపదార్థవహ్నిజ్ఞానేఽన్వయః । మతుబర్థో విషయతావాన్, విషయతా వా, వహ్నిపదలక్షణా వా ఆశ్రయత్వసమ్బన్ధీ మతుబర్థః । అథవా వహ్నిపదం జ్ఞాయమానవహ్నిలాక్షణికమ్, మతుబర్థః సంయోగీత్యాహుః ।

ఏవఞ్చైతన్మతే ధూమజ్ఞాననిష్ఠజనకతానిరూపితజన్యతావద్వహ్నిజ్ఞానవిష్యసమ్బన్ధో పర్వత ఇతి బోధః ।

దీధితికారస్తు -- జ్ఞానజ్ఞాప్యత్వం పఞ్చమ్యర్థః, ధూమపదం ముఖ్యార్థకమేవ అత ఏవోదాహరణాదివాక్యేన ధూమస్యైవ గమకతాప్రయోజనౕకవ్యాప్త్యాదికం ప్రదర్శ్యతే । వహ్నిపదమపి ముఖ్యార్థకమేవ । అత ఏవ జిజ్ఞాసితాభిధానం భవతి, యతో వహ్నిరేవ జిజ్ఞాసితః, న తు వహ్నిజ్ఞానమిత్యాహుః ।

ఏతన్మతే ధూమజ్ఞానజ్ఞాప్యో వహ్నిరితి బోధః ।]ధూమాదిపదైస్తజ్జ్ఞానం లక్ష్యతే ।

పృథగ్, వినా, నానా, రామం రామాద్రామేణ వా -- అత్ర పఞ్చమీద్వితీయాతృతీయానాం ప్రయోగిత్వరూపసమ్బన్ధోఽర్థః । పృథక్త్వం గుణో భేదో వేత్యన్యదేతత్ । వినానానే ఋతే శబ్దసమానార్థే ।

'స్తేకేన స్తోకాద్ వా ముక్తః' అత్ర తృతీయాపఞ్చమ్యౌ కరణార్థే । యత్నేనేత్యాది విశేష్యమధ్యాహార్యమ్ । స్తోకాభిన్నయత్నకరణకముక్తికర్మేతి బోధః ।

?0అన్యే తు?0, స్తోకశబ్దో ధర్మపరః, యద్ధర్మావేశాద్ధి ద్రవ్యే స్తోకవ్యవహారః । కరణత్వఞ్చ పరమ్పరయా తృతీయార్థే వ్యాపారే స్వాశ్రయవృత్తిత్వసమ్బన్ధేన ప్రకృత్యర్థాన్వయః । తృతీయార్థాశ్రయస్య చ స్వాశ్రయవృత్తివ్యాపారజన్యత్వసమ్బ్నధేన క్రియాయామన్వయ ఇత్యాహుః ।

గ్రామస్య దూరాత్ దూరేణ దూరం వా గతమిత్యత్ర తృతీయాపఞ్చమీద్వితీయాః ప్రాతిపదికార్థే, దూరదేశవృత్తిత్వం దూరశబ్దార్థః, షష్ఠ్యర్థః సమ్బన్ధః, దూరదేశవృత్తిత్త్వస్య చాశ్రయతయా గమనేఽన్వయః । న చ నామార్థయోరభేదాన్వయవ్యుత్పత్తివిరోధః, నామజన్యప్రతీతివిశేష్యయోరేవాన్వయే తథావ్యుత్పత్త్యఙ్గీకారాత్, అధికరణశక్తిప్రధానప్రాతః శబ్దాదివదుపపత్తేశ్చ ।

అన్యే తు దూరదేశవృతతిత్వవానర్థ ఇత్యాహుః ।

ఏతేన గ్రామస్యాన్తికమన్తికాదన్తికేన వేతి వ్యాఖ్యాతమ్ । సమీపదేశవృత్తిత్వాదికమన్తికార్థః ।

ఇతి పఞ్చమీవిభక్త్యర్థనిరూపణమ్ ।

.

అథ షష్ఠీవిభక్త్యర్థనిరూపణమ్

షష్ఠ్యర్థః సమ్బన్ధత్వేన సమ్బన్ధః, 1[fn అయమత్ర సంగ్రహః -- "షష్ఠీ శేషే" ఇతి సూత్రేణ కారకప్రాతిపదికార్థభిన్నస్వస్వామిభావాదిరూపసమ్బన్ధే షష్ఠీ విధీయతే I స చ సమ్బన్ధః సమ్బన్ధత్వేన తత్తద్రూపేణ చ షష్ఠ్యర్థః I తాత్పర్యబలాత్ క్వచిత్ తత్తద్రూపేణ, క్వచిచ్చ సమ్బన్ధత్వేనే ప్రతీయతే I

సమ్బన్ధత్వేన క్రియాకారకభావశ్చ షష్ఠ్యర్థః I అత ఏవ సమానకాలికత్వాద్యనేకసమ్బన్ధవత్యపి వాససి 'నేదం చైత్రస్య' ఇతి ప్రయోగ ఉపపద్యతే I అన్యథా తత్ర చైత్రసమ్బన్ధాభావేన తద్వద్భేదాభావేన చ తదనుపపత్తిః స్పష్టైవ I

తత్తద్రూపేణ సమ్బన్ధస్య షష్ఠ్యర్థత్వే తు స్వత్వాదిమత్త్వాదిమత్త్వావచ్ఛిన్నభేదస్య అన్యదీయవస్త్రాదౌ సత్త్వాద్ న 'చైత్రస్య నేదమ్' ఇతి ప్రయోగస్యానుపపత్తిః I తత్తద్రూపేణ వాచ్యత్వాదేవ 'ఏకశతం షష్ఠ్యర్థః' ఇతి "షష్ఠీ స్థానే యోగా", ఇత్యత్రత్యం భాష్యం సఙ్గచ్ఛతే I సమ్బన్ధత్వేనైవ తస్య తథాత్వే తు సమ్బన్ధత్వావచ్ఛిన్నశక్తైరైక్యాద్ భాష్యానుపపత్తిః స్యాత్ I

ద్వితీయాదితస్తు క్రియాకారకభావస్యానుభవానురోధేన కర్మత్వక్రియాత్వాద్యాత్మకవిశేషమరూపేణ బోధః I 'మాతుః స్మరతి ' ఇత్యాదౌతు క్రియాకారకభావస్య విశేషరూపేణ బోధః I 'మాతుః స్మరతి' ఇత్యాదౌ తు క్రియాకారకభావస్య విశేషరూపేణ బోధాభ్యుపగమే బాధకద్వితీయాద్యాపత్త్యా సమ్బన్ధత్వేనైవ క్రియాకారకభావస్య బోధః స్వీక్రియత ఇతి నవ్యాః శాబ్దికాః, తార్కికాశ్చ మిశ్రాదయః I

ప్రాఞ్చస్తు -- అత్రాపి క్రియాకారకభావమూలకం విశేషణత్వరూపమ్, విషయత్వం నిమిత్తత్వం వా సమ్బన్ధత్వేన విశేషణరూపేణ వా ప్రీతయతే I తదుక్తం భర్తృహరిణా --

సమ్బన్ధః కారకేభ్యోఽన్యః క్రియాకారకపూర్వకః ।

శ్రుతాయామశ్రుతాయాం వా క్రియాయామభిధీయతే ।।

సర్వత్రైవ హి సమ్బన్ధః క్రియాకారకభావమూలక ఏతన్మతే । 'రాజ్ఞః పురుషః' ఇత్యత్ర స్వస్వామిభావసమ్బన్ధోఽపి క్రియాకారకభావపూర్వక ఏవ । 'యతో హి రాజా పురుషాయవేతనదానేన తస్య స్వామీ భవతి' ఇత్యర్థకం భాష్యమేవాత్ర ఏవ । 'యతో హిరాజా పురుషాయ వేతనదానేన తస్య స్వామీ భవతి' ఇత్యర్థకం భాష్యమేవాత్ర మానం వర్తతే । క్రియా హి సిద్ధస్వభావానాం ద్రవ్యాణాం క్రియాం వినా పరస్పరసమ్బన్ధమభజతాం నిరాశ్రయేవ సమ్బన్ధం కరోతి । 'మాతుః స్మరతి' ఇత్యత్ర క్రియా శ్రుతా, 'రాజ్ఞః పురుషః' ఇత్యాదౌ తు అశ్రుతా దానాదిక్రియాఽనుమీయత ఇత్యాహుః ।

ఇదమత్ర బోధ్యమ్ -- 'రాజ్ఞః పురుషః' ఇత్యత్ర రాజాదిః సమ్బన్ధే విశేషణమ్, సమ్బన్ధశ్చ పురుషే విశేషణమ్ । 'రాజసమ్బన్ధి పురుషః' ఇతి బోధః । ఏవఞ్చ సమ్బన్ధస్య స్వస్వామిభావస్య ద్విష్ఠత్వేఽపి విశేషణవాచకాద్ రాజశబ్దాదేవ షష్ఠీ, న తు పురుషాదిపదాత్, ప్రకృత్యర్థం ప్రతి ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యానురోధాత్ ।

యద్యపి షష్ఠ్యర్థసమ్బన్ధస్య సంసర్గతయైవ భాష్యమతే భానమ్, తథాపి ప్రకారతాయాః సాంసర్గికవిషయతావిశేష్యతోభయనిరూప్యతయా ప్రకారతానిరూపకవిషయతాశాలిత్వరూపప్రాధాన్యమక్షతమేవ । పురుషాదిశబ్దాత్ షష్ఠ్యాం సత్యాం తు నేదం నిర్వహేత్ ।

అథ చ విశేష్యపురుషాదౌ కారకప్రతిపాదికార్థాఽన్యతరత్వస్యావశ్యకత్వేన అశేషత్వాత్ తతో న షష్ఠీ ।

వస్తుతస్తు శబ్దశక్తిస్వభావాద్ విశేషణ ఏవ సమ్బన్ధ ఉద్భూతతయా ప్రతీయత ఇతి విశేషణవాచకపదాదేవ షష్ఠీ । తదుక్తం హరిణా --

దిష్టోఽప్యసౌ పరార్థత్వాద్ గుణేషు వ్యతిరిచ్యతే ।

తత్రాభిధీయమానశ్చ ప్రధానేఽప్యుపయుజ్యతే ।।

అయమాశయః -- ప్రకారతయా అభేదస్య సమ్బన్ధత్వానఙ్గీకర్తృ నయే 'నీలో ఘటః' ఇత్యాదౌ వ్యభిచారాద్ భేదసాహిత్యానుసరణమ్ । భేదసహితాయాః సమ్బన్ధనియతతయా విశేషణ ఏవ తదాకాఙ్క్షోదయేన తత్రైవ సమ్బన్ధ ఉద్భూతతయా ప్రతీయత ఇతి తత్రైవ సమ్బన్ధ ఉద్భూతతయా ప్రతీయత ఇతి తత్రైవ షష్ఠీ । విశేష్యస్య తు పదాన్తరాసన్నిధానే

స్వనిష్ఠత్వాదేవ న విశేష్యతానియామకసమ్బన్ధాఽఽకాఙ్క్షా । స్వనిష్ఠత్వఞ్చ స్వార్థప్రవృత్తినిమితత్తనిరూపితవిశేష్యతయా

భాసమానత్వమ్, తచ్చాలిత్వం వా ।

అప్రధానే షష్ఠ్యాదినా అంశతః ప్రతీతిపథావతీర్ణః సమ్బన్ధః ప్రధానోపయోగ్యపి, తస్య ద్విష్ఠత్వాత్ ।]"షష్ఠీ శేషే" [2।3।50] ఇతి సూత్రస్వరసాదితి ప్రాఞ్చః ।

నను షష్ఠ్యా సమ్బన్ధవిశేషాణాం తత్తద్రూపేణైవ భానాదిదమయుక్తమ్ । అత ఏవ సంయోగాదిసమ్బన్ధసత్త్వేఽపి సమ్బన్ధవిశేషతాత్పర్యేణ 'చైత్రస్య నేదం వాసః' ఇతి ప్రయుజ్యతే । అత ఏవ 'ఏకశతం షష్ఠ్యర్థాః' ఇతి అస్తేరనన్తరే సమీపే వేతి చ "షష్ఠీ స్థానేయోగా" [1।1।46] ఇతి సూత్రస్థభాష్యమ్, 'ఏకాఽపి షష్ఠీ విషయభేదాద్ భిద్యతే' ఇతి " ఆదేశప్రత్యయయోః " [8।3।59] ఇతి సూత్రస్థం భాష్యఞ్చ సంగచ్ఛత ఇతి చేత్, సత్యమ్ ; "షష్ఠీ శేషే" ఇతి సూత్రే శేషశ్చ ఉక్తాదన్యః । స చ తత్తద్రూపేణ స్వత్వాదిసమ్బన్ధత్వేన చ సమ్బన్ధత్వేన రూపేణ కర్మత్వాదిశ్చ, కర్మాదిపదేభ్య ఆశ్రయత్వేనైవాశ్రయబోధస్యానుభవసిద్ధత్వేన తత్తద్రూపేణ బోధ ఏవ ద్వితీయాదివిధానాత్ । తత్రాసతి బాధకే నహి నిర్విశేషం సామాన్యమితి న్యాయాత్ తత్తద్రూపేణైవ బోధః, కదాచిత్ సమ్బన్ధత్వేనాపి షష్ఠ్యా జన్యతే, 'మాతుః స్మరతి' ఇత్యాదౌ చ తత్తద్రూపేణ బోధే ద్వితీయాదీనాం బాధికానాం సత్త్వాత్ సమ్బన్ధత్వేనైవ బోధ ఇత్యాహుః ।

కేచిత్తు, శేషపదార్థస్యోక్తాదన్యరూపత్వేనావధ్యవధిమతోః సాజాత్యస్యౌచిత్యాత్ చాన్యో ధర్మిరూప ఏవ సమ్బన్ధీ సమ్బన్ధిత్వేన షష్ఠ్యర్థః । ప్రత్యయార్థైకదేశే సమ్బన్ధే ప్రకృత్యర్థస్య ప్రతియోగితాసమ్బన్ధేనాన్వయః । ప్రత్యయార్థశ్చానుయోగిరూపేతరపదార్థేఽభేదేనాన్వేతి ।

?0యద్వా?0, సమ్బన్ధప్రతియోగ్యర్థః । ఏవఞ్చ ప్రకృత్యర్థస్యాభేదేనైవాన్వయః । తస్య చేతరపదార్థే స్వావచ్ఛేదకప్రతియోగితానిరూపితానిరూపితానుయోగిత్వసమ్బన్ధేనైవాన్వయః, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । ఏవఞ్చ ప్రత్యయార్థసంఖ్యాయా ఇతరవిభక్తివత్ ప్రత్యయార్థే ఏవాన్వయో భవతి । తథా చ విభక్త్యర్థసంఖ్యాప్రకారకశాబ్దబోధే విభక్తిజన్యోపస్థితిర్హేతురితి కార్యకారణభావః ।

తవ తు షష్ఠ్యర్థసంఖ్యాప్రకారకశాబ్దబోధే ప్రకృతిజన్యోపస్థితిర్హేతురితి కార్యకారణభావాన్తరమపి కల్ప్యం స్యాత్ । న చ సమ్బన్ధ ఏవ తదన్వయః, ఏకరాజకీయసమ్బన్ధద్వయాద్యభిప్రాయేణ రాజ్ఞోరిత్యాద్యాపత్తేః । 'సమ్బన్ధః శక్తిరేవ వా' ఇతి హరికారికాయామపి సమ్బన్ధశబ్దః 'అర్శ ఆద్యజన్తః' ఇత్యాహుః ।

'శక్తిరేవ వా' ఇతి మతాన్తరే తు సమ్బన్ధ ఏవార్థ ఇతి ధ్యేయమ్ । స చ సమ్బన్ధోఽపి ప్రకారఏవ, పదార్థత్వాత్ ।

ఏతేన కర్మత్వాదౌ శక్తిరితి పక్షే ద్వితీయాదీనాం షష్ఠ్యాశ్చ విషయవిభాగో న స్యాత్ । ధర్మిణి శక్తిరితి మేత తు ధర్మిణి ప్రతిపాద్యే ద్వితీయా, ధర్మే షష్ఠీతి వ్యవస్థా సమ్భవతీతి పరాస్తమ్, ధర్మే శక్తావపి కర్మత్వత్వాదినా బోధే ద్వితీయాదయః సమ్బన్ధత్వేన బోధే షష్ఠతి వ్యవస్థాసమ్భవాత్ ।

ఇయాంస్తు విశేషః -- ధర్మిణి శక్తిరితి మతే ధర్మిణః సమ్బన్ధిత్వేన వివక్షాయాం ధర్మమాత్రస్య భేదేనాన్వయవివక్షాయాఞ్చ షష్ఠ్యేవ, ఉభయారపి విశేషత్వాత్ । ధర్మే శక్తిరితి మతే తు ధర్మస్య సమ్బన్ధత్వేన వివక్షాయామేవేత్యలమ్ । ఏవఞ్చ 'రాజ్ఞః పురుషః' ఇత్యత్ర రాజనిరూపితస్వత్వవాన్ పురుష ఇతి బోధః । సమ్బన్ధవిశేషతాత్పర్యవిరహే తు సమ్బన్ధత్వేనాపి సమ్బన్ధః షష్ఠ్యర్థః । రాజసమ్బన్ధీ పురుష ఇతి చ బోధః ।

మాతుః స్మరతీత్యాదౌ, మాతృసమ్బన్ధిస్మరణకర్తృ‌త బాధః ।

అన్నస్య హేతోర్వసతి -- షష్ఠ్యర్థో జన్యత్వమ్ । హేత్వభిన్నాన్ననిష్ఠజనకానిరూపితజన్యతావాన్ వాస ఇతి బోధః ।

గ్రామస్య దక్షిణతః పురః, ఉపరి వాఽస్తోత్యత్ర దక్షిణదేశాధికరణత్వర్మాగ్రమదేశాదికరణత్వమూర్ధ్వదేశాధికరణత్వఃఞ్చ దక్షిణత ఇత్యాదేరర్థః । సమ్బన్ధః షష్ఠ్యర్థః ।

'అగ్నయే ఛాగస్య వపాయాః హవిషో మేదసః ప్రేష్య' ఇతి । అత్ర మేదస ఇతి కర్మణి షష్ఠీ ఛాగస్యేత్యవయవావయవిభావసమ్బన్ధే వపాయా ఇతి చ సమ్బన్ధే ఛాగావయవీభూతవపాసమ్బన్ధిహవిర్భూతమేదః కర్మకః, ప్రైష ఇతి బోధః ।

'కృష్ణస్య కృతిః' ఇత్యత్ర కర్తా షష్ఠ్యర్థః, కృష్ణకర్తృకా కృతిరితి బోధః ।

'జగతః కర్తా కృష్ణః' ఇత్యత్ర కర్మ షష్ఠ్యర్థః, జగత్కర్మకోత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారాశ్రయః కృష్ణ ఇతి బోధః ।1 [fn తార్కికాస్తు -- కర్తృత్వం కర్మత్వమర్థః । ప్రకృత్యర్థస్య తత్రాధేయతాసమ్బన్ధేనన్వయః । కర్తృత్వాదేనిరూపకతాసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థఽన్వయః ।

కృష్ణవృత్తికర్తృతానిరూపకకృతిమాన్ జగద్వృత్తివిషయతారూపకర్మతానిరూపకకృతిమాన్ కృష్ణ ఇతి బోధ ఇత్యాహుః ।]

యత్త్వత్ర కర్తృ కర్మణోః షష్ఠ్యాః లక్షణేతి । తత్, న ; "కర్తృకర్మణోః కృతి" [2।3।65] ఇత్యాదేః శక్తిగ్రాహకానుశాసనస్య సత్త్వేన లక్షణాయా అయుక్తత్వాత్ । నేదం శక్తిగ్రాహకమితి తు రిక్తం వచః । "శేషే షష్ఠీ" ఇత్యాదేరపి శక్తిగ్రాహకతానాపత్తేః, సువిభక్తౌ న లక్షణేతి వృద్ధప్రవాదాచ్చేతి దిక్ ।

'రాహోః శిరః' ఇత్యాదౌ త్వనేకావస్థాప్రయుక్తశిరస ఇదమేకావస్థాయుక్తమవయవ ఇతి భేదమారోప్యైవ షష్ఠీ నిర్వాహ్యాతి "ఆద్యన్తవత్" సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్ ।

ఇతి షష్ఠీవిభక్త్యర్థనిరూపమమ్ ।

.

అథ సప్తమీవిభక్త్యర్థనిర్ణయః

కారకస్ప్తమ్యాశ్చాధికరణమర్థః, "అధికరణే సప్తమీ" ఇతి సూత్రాత్ । అధికరణత్వమలక్షణబోధకఞ్చ "ఆధారోఽధికరణమ్" [1।4।45] ఇతి సూత్రమ్ । తత్ర కారకాధికారాత్ ప్రత్యాసత్త్యా క్రియాయా ఏవాధారో గృహ్యతే । తత్ర సాక్షాత్ క్రియాధారయోః కర్తృకర్మసంజ్ఞాభ్యాం బాధాత్ పరమ్పరయా తదాశ్రయస్య గ్రహణమ్ । న చ తే ఏవ పరమ్పరయాఽఽధారస్య స్యాతామితి వాచ్యమ్, కర్తృక్రియాజన్యధాతూపాత్తఫలశాలిత్వేన ముఖ్యోద్దేశ్యత్వరూపస్య కర్తురీప్సితతమత్వస్యాభావాత్ । స్వతన్త్రపదసామర్థ్యాచ్చ కర్తృసంజ్ఞాసూత్రే న పరమ్పరయాఽఽధారస్య గ్రహణమ్ । పరమ్పరా చ కర్తృకర్మద్వారికైవ ।

యద్యపి ప్రకరణాత్ క్రియయా సర్వకారకాణాముపస్థితిః, తథాపి యోగ్యతాబలేన వ్యాఖ్యానేనానుభవబలేన చ తయోరేవ గ్రహణమ్ । ఏవఞ్చ కర్తృకర్మద్వారా క్రియాశ్రయత్వమధికరణత్వం ఫలితమ్ ।

న చైవం ఫలస్య కర్మతాయాః పూర్వం వ్యుత్పాదనాత్ కర్మభూతఫలద్వారా క్రియాశ్రయతణ్డులాదేరధికరణత్వం దుర్వారమితి వాచ్యమ్, వ్యాపారజన్యఫలాశ్రయత్వస్యాపి కర్మసంజ్ఞాప్రయోజనకత్వేన తయా బాధాత్ । కర్తృద్వారా క్రియాశ్రయత్వం తు తణ్డులాదేరసమ్భావితమేవ, ఆధారపదసార్థ్యేన సాక్షాద్ వృత్తినియామకసమ్బన్ధేనైవ కర్తృద్వారకత్వస్య వివక్షణాత్, కాలికాదిసమ్బన్ధస్యాతిప్రసక్తత్వేన కాలవ్యహారాతిరిక్తస్థలే

తస్యాధికణతానియామకత్వాస్వీకారాచ్చ । అత్ర కర్త్రాదిద్వారా క్రియాశ్రయత్వవివక్షాయాం సప్తమీ, సాక్షాత్ ఫలాశ్రయత్వవివక్షాయాం ద్వితీయా ।

అత ఏవ 'గ్రామే గచ్ఛతి, గ్రామం గచ్ఛతి' ఇత్యుభయం సాధు । అత ఏవ హృదయం స్పృశతి, హృదిస్పృగిత్యాది సఙ్గచ్ఛతే । న చ దేవదత్తః పచతి భవతీత్యాదౌ పాకద్వారా భవనాశ్రయత్వవివక్షాయాం దేవదత్తసయాధికరణత్వాపత్తిః । యతః కర్తృకర్మణోః క్రియాభిన్నయోరేవ గ్రహణం తక్రకౌణ్డిన్యన్యాయాత్, తేన న దోషః ।

?0అన్యే తు?0, సత్యభిధానే ఇష్టాపత్తిః । అన్యథాऽనభిధానాదేవ నేత్యాహుః । న చ మోక్షే ఇచ్ఛాస్తీత్యత్రాధికరణత్వానాపత్తిః । ప్రత్యయోపాత్తేచ్ఛాయాః సిద్ధత్వేన తామాదాయోపపత్తేరిత్యాహుః ।

యత్తు, పచతి భవతీత్యాదౌ పాకాదిద్వారా భవనాశ్రయత్వవిక్షాయాం పాకాదావన్వయస్యావశ్యకత్వేనాన్తరఙ్గత్వాత్ కర్తృత్వస్యైవ ప్రవృత్తిః । మోక్షే ఇచ్ఛాస్తీత్యాదౌ ప్రత్యయోపాత్తసిద్ధేచ్ఛాద్వారాస్తిక్రియాయామన్వయస్య వివక్షితత్వేనాధికరణత్వం సూపపాదమ్ । నహి తామాదాయ కర్మత్వప్రవృత్తిః, తస్య అక్రియాత్వాత్ । ప్రకృత్యర్థద్వారా తత్రాన్వయవివక్షాయాం తు తస్య క్రియాత్వాత్ కర్మత్వేన షష్ఠ్యేవేతి । తత్, న ; ।

వస్తుతః కర్తృద్వారకసమ్బన్ధేన క్రియాయామన్వయేऽపి కర్తృవాచకపదోపాత్తార్థాన్వయే మానాభావేనాన్తరఙ్గత్వాదేర్దుర్వారత్వాత్ । తస్మాదిచ్ఛాపదార్థాన్వయే షష్ఠీ, తద్వారకసమ్బన్ధేన క్రియాన్వయే సప్తమీత్యేవ తత్త్వమ్ ।

నను కర్తృ కర్మకరణాధికరణార్థకవిభక్తీనామాశ్రయమాత్రమర్థ ఇతి కుత ఆసాం వైలక్షణ్యమితి చేత్, నిరూపకభేదాత్ సమ్బన్ధభేదాత్ తత్తత్సంజ్ఞావిశిష్టస్యైవ తత్తద్విభక్తిభిర్బోధాచ్చేతి గృహాణ । తత్ర కర్తరి ధాత్వర్థవ్యాపారః, కర్మణి తదర్థఫలం నిరూపకం సమ్బన్ధశ్చాధేయత్రైవ । కరణే స్వవ్యాపారజన్యత్వం సమ్బన్ధః, అధికరణే చ స్వవృత్తికర్తృకత్వాదిరితి ఫలీభూతే శాబ్దబోధే వైలక్షణ్యం బోధ్యమ్ ।

తత్రాధారస్త్రిధా -- ఔపశ్లేషికః, వైషయికః, అభివ్యాపకశ్చేతి । తత్ర సంయోగసమవాయాదిసమ్బన్ధేన కర్తృకర్మసమ్బద్ధ ఆద్యః । విషయతాసమ్బన్ధేన తత్సమ్బద్ధో ద్వితీయః । వ్యాపకత్వసమ్బన్ధేన తృతీయః । తత్ర "కటే శేతే" ఇత్యత్ర స్వవృత్తికర్తృ కత్వసమ్బన్ధేన కటవృత్తిశయనమితి బోధః । మోక్షే ఇచ్ఛాస్తీత్యత్ర స్వవిషయకర్తృ కత్వసమ్బన్ధేన మోక్షవృత్తిరిచ్ఛాకర్తృకా సత్తేతి బోధః ।

సర్వస్మిన్నాత్మాస్తి ఇయత్ర స్వవ్యాపకకర్తృ క్వసమ్బన్ధేన సర్వవృత్తిరాత్మకర్తృకా సత్తేతి బోధః । మూలే వృక్షః కపిసంయోగ్యస్తీత్యాదావవ్యాప్యధర్మవత్కర్తృకక్రియాసమభివ్యాహారే స్వవృత్తిస్వావచ్ఛేద్యధర్మాశ్రయకర్తృ కత్వసమ్బన్ధేన క్రియాయామన్వయో వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । యత్రాపి క్రియాపదం న శ్రుయతే తత్రాప్యధ్యాహార్యమితి దిక్ ।

అధీతీ వ్యాకరణే -- అత్ర న కర్మణి క్తః । తథా సతి కర్మణోఽభిహితత్వేన 'క్తస్యేన్విషయస్య కర్మణ్యుపసంఖ్యానమ్' ఇతి సప్తమీ న స్యాత్ । అతః "నపుంసకే భావే" [3।3।144] ఇతి సూత్రేణ క్తః, తస్య సకర్మస్వపి ప్రవృత్తేః । తస్యాప్యకర్మకేష్వేవ ప్రవృత్తిరితి మతే తు అవివక్షితకర్మకత్వాత్ పూర్వం భావేక్తే, పశ్చాత్ కర్మసమ్బన్ధేఽపి అన్తరఙ్గజాతసంస్కారస్య నివృత్తౌ మానాభావః । న చైవం పచ్యతే, దేవదత్తేన తణ్డులమితి ప్రయోగాపత్తిః, ప్రగోగానురోధేనైవ వివక్షాయాః సత్త్వేనాదోషాత్ । అన్యథా 'పూర్వం ధాతుః సాధనేన యుజ్యతే' ఇతి పక్షే విజయతీతి పరస్మైపదాపత్తిః । అధీతమనేనేతి విగ్రహే "ఇష్టాదిభ్యశ్చ" [4।2।88] ఇతి కర్త్రరీనిః । అధీతవాన్ వ్యాకరణామిత్యాదావివ చ గుణీభూతక్రియాయామపి కారకాన్వయ ఇతి బోధ్యమ్ । కర్మ సప్తమ్యర్థః । వ్యాకరణకర్మకాధ్యయనకర్త్రీతి బోధః ।

నన్వస్తీత్యధ్యాహారస్యావశ్యకతయా కర్తృద్వారా వ్యాపారాశ్రయత్వేనాత్ర సప్తమీ సిద్ధేతి చేత్, న; అధ్యయనాన్వయే కర్మత్వేన ద్వితీయాబాధనార్థమస్యావశ్యకత్వాత్ ।

చర్మణి ద్వీపినమిత్యాదౌ ఫలం సప్తమ్యర్థః । చర్మఫలకం ద్వీపికర్మకం హననమిత్యాదిరీత్యా బోధః । చర్మణః ఫలత్వమ్, హననక్రియాయాస్తల్లాభాదివిషయకేచ్ఛాధీనత్వాదితి బోధ్యమ్ ।

'గోషు దుహ్యమానాసు' ఇత్యత్ర 'యస్య చ భావేన భావలక్షణ్' [2।3।37] ఇతి సూత్రేణ సప్తమీ । యస్య భావేన క్రియయా క్రియయా క్రియాన్తరం జ్ఞాప్యతే తతో జ్ఞాపకక్రియావాచకాత్ సప్తమీతి తదర్థః ।

నను జ్ఞాప్యజ్ఞాపభావో భూయో దర్శనాశ్రయో దృష్టః, యథాగ్నిధూమయోః । తతశ్చోదితే ఆదిత్యే తమో నష్టమిత్యాద్యేవ తదుదాహరణం స్యాత్, న త్విదమ్, కదాచిద్ధిగోషు దుహ్యమానాస్వసావాగత ఇతి చేత్, న ; నిర్జ్ఞాతదేశకాలక్రియాయా అనిర్జ్ఞాతదేశకాలక్రియాపరిచ్ఛేదకత్వేన లక్షణత్వాక్షతేః ।

?0అన్యే తు?0, కాలవిశేష ఏతదీయైతద్గమనవ్యక్త్యాశ్రయః, ఏతద్గోదోహనాశ్రయత్వాత్, యత్ర యత్రై తద్గమనాశ్రయత్వాభావః, తత్రైతద్గోదోహనాశ్రయత్వాభావ ఇతి వ్యతిరేక్యుమానవిధయా జ్ఞాపకత్వ?0మాహుః ?0।

జ్ఞాపకత్వఞ్చ తతచ్ఛబ్దప్రయోగబోధితమేవైతచ్ఛాస్త్రప్రవృత్తౌ నిమిత్తమ్, న తు తస్య మానాన్తరేణ నియమతో గ్రహణాపేక్షేతి బోధ్యమ్ । తత్ర దేశోదాహరణం సతి గుణే ద్రవ్యత్వమస్తీత్యాదౌ । జ్ఞాపకత్వఞ్చ సప్తమ్యర్థః, తత్ర ప్రకృత్యర్థస్య స్వప్రవృత్తినిమిత్తీభూతక్రియాద్వారకత్వసమ్బన్ధేనాన్వయః । అత ఏవాస్య క్రియాయామేవాన్వయః, క్రియాద్వారకసమ్బన్ధేన యన్నిష్ఠజ్ఞాపతానిరూపితజ్ఞాప్యత్వం క్రియాన్తరనిష్ఠమ్, తతః సప్తమీతి సూత్రార్థానురోధాత్ ।

ఏవఞ్చ స్వాశ్రయక్రియాశ్రయత్వసమ్బన్ధేన వర్త్_మానదోహనకర్మీభూతగోనిష్ఠజ్ఞాపకతానిరూపితజ్ఞాప్యతావద్గమనాశ్రయ

ఇతి బోధః । గోషు ధోక్ష్యమాణాస్వాగత ఇత్యాదౌ భవిష్యాద్ధోహనస్యాపి బుద్ధ్యుపారూఢస్య జ్ఞాపకత్వం బోధ్యమ్ । తత్రాగమనాదౌ భవిష్యద్ధోహనపూర్వకాలత్వాదిబోధస్త్వర్థః ।

యద్వా జ్ఞాపకత్వరూపసర్తమ్యర్థస్య తాత్పర్యవశాత్ పూర్వకాలవృత్తిత్వాదిసమానాధికరమస్వనిరూపితజ్ఞాప్యతాసమ్బన్ధేనాన్వయః । అత ఏవ 'జలే పీతే తృషా శామ్యతి' ఇత్యాదావతీతార్థకకృత్సభివ్యాహారే కార్యకారణభావోఽపి సమ్బన్ధతయా భాసత ఇత్యాహుః ।

?0యత్తు?0, ఏతత్సప్తమ్యాః స్వప్రకృతిభూతకృదన్తనామప్రవృత్తినిమిత్తీభూతక్రియాసమ్బన్ధివర్త్_మానకాలవృత్తిత్వాదికమర్థః । తథా చ గవాభిన్నవర్త్_మానదోహనకర్మతదీయదోహనసమ్బన్ధవర్త్_మానకాలే ఆగత ఇత్యాద్యాకారస్త్రత బోధ ఇతి । తత్, న ; సూత్రస్వరసవిరోధాత్, గోషు దుగ్ధాస్విత్యాదావుత్తరకాలవృత్తిత్వాదేర్భానేనానన్తశక్తికల్పనాపత్తేశ్చేతి దిక్ ।

న చైవం గవాం దోహే ఆగత ఇత్యాదౌ దోహశబ్దాత్ సప్తమ్యనాపత్తిః, గోశబ్దాచ్చ తదాపత్తిరితి వాచ్యమ్, సతీత్యధ్యాహారేణ దోహకర్తృకసత్తాయా లక్షణత్వేనాక్షతేః । ఏతేన వివాహే నాన్దీముఖం కుర్యాదిత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్, కరిష్యమాణే ఇత్యధ్యాహారాత్ । ఏతేన 'రాహుపరాగే స్నాయాత్,' క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే' ఇత్యాద్యపి వ్యాఖ్యాతమ్, సతీత్యధ్యహారాత్ । రాహూపరాగాదీనాం నిమిత్తత్వం సిద్ధసాధ్యసమభివ్యాహారన్యాయేన ఫలతీతి దిక్ । క్షీయన్త ఇత్యత్ర కర్మకర్త్_రి యగాద కర్మస్థక్రియారూపార్థస్యైవ కర్మస్వారోపాద్ బోధ్యమ్ । ఏవమ్ 'భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః' ఇత్యత్రాపి బోధ్యమ్ ।

?0అపరే తు?0, ఇదం సుత్రం యత్ర మానాన్తరసిద్ధస్యార్థస్య కాలవిశేషసమ్బన్ధాదిప్రతిపాదనాయ శబ్దప్రయోగః, తత్రైవ ప్రవర్త్_తే, తథైవ సూత్రభాష్యస్వరసాత్ । ఏవఞ్చ 'వివాహే నాన్దీముఖమ్, రాహూపరాగే' ఇత్యాది నైతదుదాహరణమ్ । తస్మాత్తత్ర వివాహపదేన తత్ర్పాక్కాలో లక్ష్యతే । రాహూపరాగపదేన చతదాశ్రయః కాల ఇతి తత్రాధికరణసమ్పతమ్యేవ । నిమిత్తత్వం తూక్తన్యాయేనైవ ఫలతీత్యాహుః ।

'రుదతి రుదతో వా ప్రావ్రాజీత్' ఇత్యత్ర జ్ఞాపకత్వం షష్ఠీసప్తమ్యోర్థః । ధాతోశ్చానాదరవిశిష్టం ప్రవ్రజనం లక్ష్యమ్ । అత్రాపి షష్ఠీసప్తమ్యౌ తాత్పర్యగ్రాహికే । అనాదరశ్చ ప్రత్యాసత్త్యా పుత్రాదివిషయక ఏవ । వైశిష్ట్యఞ్చ సామానాధికరణ్యస్యోత్తరకాలికత్వాభ్యామ్ । ఏవఞ్చ రోదనకర్తృపుత్రాదిజ్ఞాప్యమనాదరవిశిష్టం ప్రవ్రజనమితి బోధః ।

'నృణాం నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః' ఇత్యత్ర "యతశ్చ నిర్ధారణమ్" [2।3।41] ఇతి సూత్రేణ షష్ఠీసప్తమ్యౌ । జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిః సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధారణం యతః, తతః షష్ఠీసప్తమ్యావితి తదర్థ ఇతి వృత్తికృతః । తత్ర జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిరిత్యత్ర విశిష్టస్యేత్యధ్యాహారః । కరణే వా తృతీయా ।
పృథక్కకరణఞ్చ స్వేతరవ్యావృత్తధర్మవత్త్వప్రకారకారకజ్ఞానవిషయీకరణమ్ । యత ఇతి పఞ్చమీ నిర్ధారణాఘటకవ్యావృత్తత్వేఽన్వేతి । ఏవఞ్చ
స్వేతరయద్ధర్మావచ్ఛిన్నవ్యావృత్తధర్మత్త్వం జాత్యాదివిశిష్టస్య ప్రతిపాద్యతే, తతః షష్ఠీసప్తమ్యావితి ఫలితమ్ ।

యత ఇతి కిమ్, యస్య జాత్యాదివిశిష్టస్య స్వేతరవ్యావృత్తధర్మవత్త్వప్రతిపాదనమ్, తత ఏ విభక్తిర్మా భూదితి । న చ షష్ఠీవద్విశేషణాదేవోచితా, "దూరాన్తికార్థభ్యః" [2।3।35] ఇతివత్ ప్రథమాపవాదస్యాపి సమ్భవాత్ ।

'నరాణాం క్షత్రియస్య శౌయమ్' ఇత్యాదౌ క్షత్రియాదేర్విశేషణత్వస్య సత్త్వాచ్చ । 'అస్తి చ నరాణాం విప్రః శ్రేష్ఠః' ఇత్యాదౌ విప్రత్వాదివిశిష్టస్య
తదితరనరాదివ్యావృత్తశ్రేష్ఠత్వధర్మవత్తయా ప్రతిపత్తిః । 'నరేభ్యో రాక్షసః క్రూరః' ఇత్యాదౌ రాక్షసత్వవిశిష్టే తదితరనరాదివ్యావృత్తక్రూరతమత్వవివక్షాయామపి న షష్ఠీసప్తమ్యౌ । "పఞ్చమో విభక్తేః"

ఇత్యుత్తరసూత్రేణాపవాదభూతాయాః పఞ్చమ్యా విధానాత్ ।

ఏఞ్చ వ్యావృత్తత్వాఖ్యః సమ్బన్ధో నిర్ధారణవిభక్తేరర్థః । వ్యావృత్తత్వఞ్చ విధేయతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నాభావప్రతియోగిత్వమ్ । తేన ద్విత్వాద్యవచ్ఛిన్నాద్యభావమాదాయ నాతిప్రఙ్గః । తచ్చాభేదాన్వయి విధేయసమభివ్యాహారస్థలే విధేయతావచ్ఛేదకేఽన్వేతి, భేదాన్వయితత్స్థలే చ విధేయ ఏవ, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ ।

అభావే చ ప్రకృత్యర్థస్య సామానాధికరణ్యసమ్బన్ధేన విప్రత్వాద్యవచ్ఛిన్నభేదవిశిష్టస్వావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నాధారతానిరూపితాధేయతాసమ్బన్ధేనాన్వయః, ఆకాఙ్క్షావశాత్; కేవలాధేయతాసమ్బన్ధేన శ్రేష్ఠత్వాభావస్య నరత్వావచ్ఛిన్నే బాధాచ్చ । స్వావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నాధారత్వాదేః సమ్బన్ధత్వాత్ 'గవామియం సమ్పన్నక్షీరా' ఇతి న ప్రయోగః, కిన్తు 'ఏతాసాంగవామియం సమ్పన్నక్షీరా' ఇత్యేవ ప్రయోగః, తత్ర సామానాధికరణ్యసమ్బన్ధేన విప్రత్వాద్యవచ్ఛిన్నభేదవిశిష్టేతి విశేషణాద్ 'గవాం సాస్నావతీ సమ్పన్నక్షీరా' ఇతి న ప్రయోగః । విధేయస్యోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛేదేనాన్వయాత్ 'పశూనాం కృష్ణా సమ్పన్నక్షీరా' ఇతి న ప్రయోగః ।

తథా చ తాదృశసమ్బన్ధేన నరవృత్త్యన్తాభావప్రతియోగిశ్రేష్ఠత్వవదభిన్నో విప్ర ఇత్యాదిక్రమేణ బోధః । నరాణాం క్షత్రియే శౌర్యమిత్యత్ర తాదృశసమ్బన్ధేన నరవృత్త్యభావప్రతియోగిశౌర్యకర్తృకా క్షత్రియవృత్తిసత్తేతి బోధః । ఉద్భూతావయవభేదవివక్షయా నృణామితి బహువచనమ్। తిరోహితావయవభేదవివక్షాయామేకవచనమపి బోధ్యమ్ ।

అత ఏవ 'ద్వన్ద్వః సామాసికస్య చ ' ఇతి గీతా సంగచ్ఛతే ।

యద్యపి గోసమూహస్యాధారత్వవివక్షాయాం సప్తమ్యాః సిద్ధేః, అవయవావయవిభావవివక్షాయాం షష్ఠీసిద్ధేశ్చాన్యతరవిభక్తేర్విధేయత్వాభావలాఘవానురోధేన స ఏవ విభక్త్యర్థో వక్తుముచితః ।

బహుక్షీరాత్వాదౌ కృష్ణేతరగవాద్యవృత్తితవాబోధస్తు మానః, దేవదేత్తో వామేనాక్ష్ణా పశ్యతీత్యుక్తే దక్షిణేన న పశ్యతీతివత్ । అత ఏవ గోమణ్డలే వర్త్తమానా యా కృష్ణా గౌః., సా బహుక్షీరేత్యాధారసప్తమీఘటితవాక్యే తద్బోధః సఙ్గచ్ఛతే, తథాపి ఏతదపవాద "పఞ్చమీ విభక్తే" [2।3।42] ఇతి సూత్రోదాహరణే ఏతత్ప్రకారస్య వక్తుమశక్యత్వాదుక్తప్రకారస్యైవావశ్యకత్వాత్, తద్వైకరూప్యాయేయమేవ సరణిరాశ్రితాఽస్మాభిః, అనుభవసిద్ధత్వాచ్చ 'పురుషోత్తమః' ఇత్యాదౌ సామర్థ్యాభావాత్ సమాసానాపత్తేశ్చ, పఞ్చమీవిధాయకస్యైతదపవాదత్వోక్తయసంగతతాపత్తేశ్చ, మమాపి షష్ఠ్యంశేఽనువాదత్వస్య సత్త్వాచ్చ । గోమణ్డలే వర్తమానా యేత్యత్ర తు గవామితి నిర్ధారణవిభక్త్యన్తాధ్యాహారేణైవ బోధః । అస్తు వా క్వచిత్ తథేతి న సర్వత్ర తథైవేతి నియమ ?0ఇత్యాహుః?0 ।

నను జవపృథివ్యోర్జలం స్నేహవాదిత్యాదౌ జలభిన్నయోర్జలపృథివ్యోరప్రసిద్ధేర్జలపృథివ్యుభవత్త్యభావప్రతియోగిత్వస్య స్నేహే బాధేన చ నిర్ధారణాసమ్భవ ఇతి చేత్, న ; తత్రాప్యుభయపర్యాప్తసాహిత్యావచ్ఛిన్నే జలభేదస్య తదవచ్ఛిన్నవృత్త్యభావప్రతియోగిత్వస్య స్నేహే చాబాధాత్ ।

న చైవమప్యుభయపర్యాప్తసాహిత్యావచ్ఛిన్నత్వస్య జలే సత్త్వేన "పఞ్చమీవిభక్తే" ఇత్యస్యైవ ప్రవృత్తిః స్యాదితి వాచ్యమ, ఉభయపర్యాప్తసాహిత్యాశ్రయాభేదస్యాపి సత్త్వేన తదప్రాప్తేః ।

ఏతేన సాంకాశ్యకానాం పాటలిపుత్రకాణాం చ పాటలిపుత్రకా అభిరూపతమా ఇత్యాదిభాష్యప్రయోగా వ్యాఖ్యాతాః । నృణాం మధ్యే ద్విజః శ్రేష్ఠ ఇత్యాదౌ తు మధ్యే ఇత్యవ్యయేన విభక్త్యా చ హే చైత్ర ఇత్యాదౌ సంబోధనవత్ సముచ్చిత్య సమ్బన్ధో ద్యోత్యత ఇతి వదన్తి ।

మాథురాః పాటలిపుత్రకేభ్య ఆఢ్యతరా ఇత్యత్ర "పఞ్చమీ విభక్తే" ఇతి సూత్రేణ పఞ్చమీ । తత్ర హి విభాగో విభక్తం భేద ఇత్యర్థః । "యశ్చ చ నిర్ద్ధారణమ్" ఇత్యనువర్త్తతే ।

నిర్ధ్వారణావధేర్నిర్ధార్యమాణస్య కేనచిద్రూపేణాభిన్నస్య యత్ర రూపాన్తరేణ భేదః, తత్ర నిర్ధారణం భవతి । యథా నృణాం విప్రః శ్రేష్ఠ ఇత్యాదౌ నరత్వేనాభిన్నస్య శ్రేష్ఠత్వేన భేదః । ఏవఞ్చ నిర్ధ్వారణే భేదస్య సత్త్వేన విభక్తగ్రహణసామర్థ్యాద్ యత్ర భేద ఏవ, న తు కేనాప్యుపాత్తరూపేణాభేదః, తత్రైవాస్య ప్రవృత్తిః ।

ఏవఞ్చ స్వేతరయద్ధర్మావచ్ఛిన్నవ్యావృత్తధర్మవత్తయా నిర్ధారణావధితావచ్ఛేదకాశ్రయనిరూపితభేదవత ఏవ జాత్యాదివిశిష్టస్య ప్రతిపాదనమ్, తతః పఞ్చమీతి సూత్రార్థః । సాంకాశ్యకానాం పాటలిపుత్రకాణాం చ పాటలిపుత్రకా అభిరూపతమా ఇత్యాదౌ నిర్ధార్యమాణేషు పాటలిపుత్రకేషు నిర్ధారణావధిసాంకాశ్యకభేదసత్త్వేఽపి నిర్ధ్వారణావధితావచ్ఛేదకసాహిత్యాశ్రయపాటలిపుత్రకనిరూపితాభేదస్యాపి సత్త్వేన భేదస్యైవాభావాన్న దోషః ।

సాంకాశ్యకత్వం తు న నిర్ధ్వారణావధితావచ్ఛేదకమ్, పాటలిపుత్రకపదస్య చ శబ్దస్య వైయర్థ్యాపత్తేః । అత్ర పఞ్చమ్యర్థో వ్యావృత్తిత్వమేవ । పాటలిపుత్రకవ్యావృత్తాధ్యతరత్వవన్తో మాథురా ఇతి బోధః ।

?0భాష్యకృతస్తు?0, సాంకాశ్యకపాటలిపుత్రకయోరభిరూపత్వేన సామ్యం జ్ఞాతవాన్ హి ఏతత్ప్రయుఙ్క్తే సాంకాశ్యకేభ్యః పాటలిపుత్రకా అభిరూపతరా ఇతి । తత్ర బుద్ధికృతసమ్బన్ధాభావరూపవిశ్లేషస్య ప్రతీతేరపాదానత్వేనైవ పఞ్చమీ సిద్ధా, తత్ర విభక్తా ఇత్యధ్యాహారః, సాంకాశ్యకాబధికవిభాగవన్తః పాటలిపుత్రకా అభిరూపతరా ఇతి బోధః ।

విశ్లేషప్రతియోగీ సమ్బన్ధశ్చాత్రైకధర్మాశ్రయత్వమేవ । విశ్లేషప్రయోజకం చాభిరూపతరత్వమేవ । ప్రత్యాసత్తేః తస్మిన్ హి ప్రతీతే ఏకజాతీయాభిరూపత్వప్రతీతిర్నోత్పద్యతే ఇతి సర్వసంమతమ్ ।

గవాం కృష్ణేత్యాదౌ తు న విశ్లేషప్రతీతిః, న హి సమ్పన్నక్షీరాత్వే జ్ఞాతేఽపి గోత్వవాత్తాబుద్ధిర్నివర్తతే । ఏతత్సూత్రోదహరణవిషయే క్రియాన్వయం వినా నామార్థన్వయవివక్షా తు న, అనభిధానాత్ । తేన న షష్ఠ్యన్తప్రయోగాపత్తిః ।

అత్ర పక్షేఽభిరూపతరత్వే సాంకాశ్యకవ్యావృత్తత్వమార్థమిత్యేతత్ సూత్రం ప్రత్యాచఖ్యుః ।

మాథురపాటలిపుత్రకయోః పాటలిపుత్రకమాథురావాద్యపణ్డితావితి ప్రయోగే పఞ్చమీ న భవత్యేవేతి దిక్ ।

'మూలేనావాహయేద్ దేవీం శ్రవణేన విసర్జయేత్' । 'మూలే శ్రవణే వా' ఇత్యాదౌ మూలశ్రవణశబ్దౌ తత్తన్నక్షత్రయుక్తకాలలక్షకౌ తృతీయాసప్తమ్యోరధికరణమర్థః । మూలనక్షత్రయుక్తకాలద్యభికరణకం దేవీకర్మకమావాహనమిత్యాదిక్రమేణ బోధః ।

అద్య భుక్త్వాఽయం ద్వ్యహే, ద్వ్యహాద్వా భోక్తా । అత్ర విభక్త్యర్థః స్వానన్తరకాలవృత్తిత్వమ్ । సమభివ్యాహృతకాలానన్తరత్వఞ్చ ద్వితీయం ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్ । ఆద్యం తు

తద్విశేష్యమ్, క్రియాయాం విశేషణమ్, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ ।
తేనైవద్దివసాధికరణభోజనోత్తరకాలికమేతద్దివసానన్తరద్వ్యహానన్తరకాలవర్తి యద్ భోజనమ్, తదాశ్రయ ఇత్యర్థః ।

ఇహస్థోఽయం క్రోశే క్రోశాద్వా లక్ష్యం విధ్యేదిత్యత్ర స్వానన్తరం దేశవృత్తిత్వం సమభివ్యాహృతదేశాన్తరవృత్తిత్వఞ్చ విభక్త్యర్థః । అన్వయః ప్రాగ్వత్ ।
ఏతద్దేశాధికరణకస్థిత్యాశ్రయకర్తృ కమేతద్దేశానన్తరక్రోశాన్తరస్థితలక్ష్యకర్మకం వ్యధనమితి బోధః । అత్ర "సప్తమీపఞ్చమ్యౌ కారకమధ్యే" [2।3।7] ఇతి సూత్రేణ విభక్తిః । తత్ర కారకశబ్దేన

తచ్ఛక్తిరాశ్రయత్వాదిరూపోచ్యతే । శక్తిద్వయమధ్యే యౌ కాలాధ్వానౌ, తయోః సప్తమీపఞ్చమ్యావితి సూత్రార్థః ।

?0కేచిత్తు?0, స్వానన్తరకాలవృత్తిత్వమేవార్థః, ఉత్తరత్ర స్వానన్తరదేశవృత్తిత్వమేవ ।
శక్తిద్వయమధ్యవర్తిత్వం తు కాలాధ్వనోర్వస్తుసన్నిమిత్తమి?0త్యాహుః?0 ।

అధిభువి రామః, అధిరామే భూరిత్యత్ర భూనిరూపితస్వామిత్వవాన్ రామనిరూపితస్వత్వవతీ చేతి బోధః ।

ఇతి సప్తమీవిభక్త్యర్థనిర్ణయః ।

.

అథ సఙ్ఖ్యావివక్షాఽవివక్షానిర్ణయః

ఏషాఞ్చ సుపామేకవచనత్వద్వివచనత్వబహువచనత్వరూపేణ, తత్తద్రూపేణ వా ఏకత్వద్విత్వబహుత్వరూపసంఖ్యాతఽప్యర్థః, "ద్వ్యేకయోర్ద్వివచనైకవచనే" "బహుషు

వహుచనమ్" [1 I4 I2] ఇతి సూత్రస్వరసాత్ I 'సుపాం కర్మాదయోఽప్యర్థాః సంఖ్యా చైవ తథా తిఙామ్' ఇతి భాష్యాచ్చ I

అత్రాపినా సంఖ్యా సముచ్చీయతే, ఉత్తరత్ర చేన కర్మాదయ కర్మాదయ ఇతి బోధ్యమ్ I తత్ర కర్మాదయోఽర్థా ఇతి మతే సంఖ్యాయాః ప్రత్యయార్థే ఏవాన్వయః I కర్మత్వాది కర్మార్థ ఇతి మతే తు ప్రకృత్యర్థే, తత్ర క్వచిత్ ప్రకృత్యర్థవిశేష్యేఽన్వయః, క్వచిత్ ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేకేఽన్వయః I

అత ఏవానేకవ్రీహితాత్పర్యకే సమ్పన్నో బ్రీహిరితి వాక్యే ఏకవచనం సఙ్గచ్ఛతే, తత్ర వ్రీహిత్వే తదన్వయాత్ స్వాశ్రయాశ్రయత్వరూపపరమ్పరాసమ్బన్ధేన వా ప్రకృత్యర్థం ఏవాన్వయః I ఇదమేవాభిప్రేత్య జాత్యభిప్రాయేణైకవచనమితి ప్రాచాముద్ఘోషః I అత ఏవ వేదాః ప్రమాణమితి బహువచనాన్తసమభివ్యాహారేఽప్యేకవచనమ్, ప్రమాకరణత్వరూప ప్రకాత్యర్థతావచ్ఛేదకే తదన్వయాత్ I తత్ఫలం తు సర్వేషామేకజాతీయప్రమాణోపపాదనమేవ I

'శతం బ్రాహ్మణాః' ఇత్యాదౌ తు 'విశత్యాద్యాః సదైకత్వే' ఇత్యాదికోశప్రామాణ్యాత్ సముదాయైకత్వాభిప్రాయమేకవచనమేవ, న కదాపి ప్రత్యేకాశ్రయం బహువచనమ్, ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదక ఏవాత్ర సంఖ్యాన్వయః, శబ్దశక్తిస్వభావాత్ I అన్యత్ర తు ప్రయోగానురోధాద్ వ్యవస్థితమ్, తేన ఘటా నీల ఇత్యాది నాపాద్యమ్ I

అత ఏవ 'అగ్నీషోమౌ దేవతా, పితరో దేవతాః' ఇతి వ్యవస్థిత ఏవ ప్రయోగః I ఆద్యే ఏకదేవత్వస్య ప్రతిపిపాదయిషితత్వాదేకవచనమేవ I ద్వితీయే ప్రత్యేకం భిన్నస్యైవ తస్య ప్రతిపిపాదయిషితత్వేన బహువచనమేవేత్యాహుః I

దారా ఇత్యాదౌ త్వవయవగబహుత్వస్యావవిన్యారోపాదేకస్యామపి వ్యక్తౌ బహవచనాన్త ఏవ ప్రయోగః I

కిఞ్చ, తత్రారోపితబహుత్వాశ్రయైవ విభక్తిః, న తు స్వనిష్ఠైకత్వాశ్రయాపి, కోశాదిప్రామాణ్యాత్ I యత్ర తు, కోశాద్యుదాసీనం తత్ర యథేచ్ఛం ప్రయోగానుసారాత్ I

ఏతేనైకస్మిన్నపి 'ఆచార్యాః కథయన్తి' 'గురవ ఆగతాః' ఇత్యాదిప్రయోగాః సమర్థితాః I

?0యత్తు?0, అజహత్స్వార్థలక్షణయా దారాదిపదానాం నానాగుణవిశిష్టత్తద్వ్యక్తివాచకత్వన ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకే సంఖ్యాన్వయ ఇతి I తత్, న; ముఖ్యార్థపరతత్పదోత్తరబహువచనస్యాసఙ్గతతాపత్తేః I

యది తు నిరూఢలక్షణయా వినా కేవలముఖ్యార్థకప్రయోగ ఏవ నేత్యుచ్యతే, తర్హి తేన రూపేణ శక్తిరేవాస్తు, కిం లక్షణయా ? కోశాదికఞ్చ తాదృశార్థశక్తావేవ తాత్పర్యగ్రాహకం బోధ్యమ్ I

యదపి, సాధుత్వమాత్రార్థమేతాదృశస్థలే బహువచనాదికమితి । తదపి, న; అనుశాసనాభావాత్ । న చ తవాపి మతే సర్వదా ఆరోపసత్త్వే మానాభావేన తదభావే ఏకవచనాన్తప్రయోగాపత్తిః, కోశాదిప్రామాణ్యేన నియతారోపస్వీకారాత్, నానాగుణవిశిష్టే శక్తిస్వీకారాచ్చ ।

?0అనేయ తు?0, అయోగ్యతానిశ్చయస్య శాబ్దబోధప్రతిబన్ధకత్వాభావాదేకవ్యక్తావపి బహుత్వాన్వయః । అత ఏవ గాలిదానాదిజన్యదుఃఖానుభవః, రూపకాదికావ్యజసుఖాద్యనుభవశ్చ సఙ్గచ్ఛతే । "బహువచనమ్" [1 ।4 ।21] ఇత్యాదేశ్చ బహుత్వవైశిష్ట్యేన బోధే బహువచనమిత్యాదిరర్థః । తదుక్తమ్ ---- "అత్యన్తాసత్యపి హ్యర్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతి హి" ఇతి । ఆహార్య ఏవ శాబ్దబోధః ।

దారానానయేత్యాదితో బహ్వీనామానయనే ప్రవృత్త్యాదికం తు నాపాద్యమ్, అనాహార్యాప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితజ్ఞానస్యైవ ప్రవర్త_కత్వాత్ । యదా తు వ్యక్తినిష్ఠబహుత్వాభిప్రాయేణైవ తథా ప్రయోగః, తదా భవత్యేవ బహ్వీనామానయనమ్ । తాత్పర్యాదితస్తు తన్నిర్ణయ ?0ఇత్యాహుః?0 ।

యత్తు ; ఏతాదృశస్థలే పదార్థోపస్థితిమాత్రం న శాబ్దబోధ ఇతి, తత్, న; సంవత్రైవమేవాపత్తౌ శాబ్దబోధోచ్ఛేదాపత్తేరిత్యన్యత్ర విస్తరః ।

?0సంఖ్యాప్రసఙ్గాదుద్దేశ్యవిధేయయోః సంఖ్యావివక్షాऽవివక్షే నిరూప్యేతే

?0యత్తు మీమాంసకాః?0, 'పశునా యజేత' ఇత్యాదౌ విధేయవిశేషణత్వాదేకత్వం వివక్షితమ్ । తథాహి -- సమానప్రత్యయోపాత్తేన ప్రాతిపదికాదపి సన్నిహితేన ప్రధానభూతేన చ కారకేణావరుద్ధమేకత్వం ప్రాతిపదికార్థమనాదృత్య క్రియాఙ్గమవగమ్యమానం వాక్యాసమర్పితేన క్రియావిశేషేణ సమ్బన్ధ పశ్చాట్ 'అరుణైహాయనీ' న్యాయేన పశునార్థాత్ సమ్బన్ధేన ।

ఏవఞ్చ ఏకత్వస్య వివక్షితత్వాత్ తద్విశిష్టపశోరేవ విధానాన్నానేకపశుభిర్యాగః । ఏవం విధేయవిశేషణే సర్వం వివక్షితమ్ । 'గ్రహం సమ్మార్ష్టి' ఇత్యాదావద్దేశ్యగ్రహగతమేక్తవమవివక్షితమ్ । అన్యథా వాక్యభేదః స్యాత్ । తథాహి -- "ప్రాజాపత్యా నవగ్రహాః" ఇత్యత్ర విహితగ్రహోద్దేశేన సమ్మార్గో విధీయతే । తత్రైకత్వవివక్షాయాం గ్రహం సంమార్ష్టి, తం చైకమిత్యర్థః స్యాత్ । ఏవఞ్చోద్దేశ్యానేకత్వకృతో వాక్యభేదః స్పష్ఠ ఏవ ।

కిఞ్చ, గ్రహమితి ద్వితీయా గ్రహస్య సంస్కార్యత్వలక్షణం ప్రాధాన్యం ప్రీతయతే । ఏవమేకత్వస్యాపి । తథా చ గ్రహస్వరూపవదేకత్వవివక్షాయామపి 'ప్రతిప్రధానం గుణావృత్తిః, ఇతి న్యాయాత్ సర్వత్ర గ్రహే సమ్మార్గసిద్ధిర్వ్యర్థైవ తద్వివక్షా । '

యది తు పశువద్గ్రహాణాం గుణత్వం భవేత్, తదా యేన కేనాపి సిద్ధేర్యావద్గుణం ప్రధానావృత్తేరయోగాచ్చ పరిచ్ఛేదకత్వేన పశువత్ సంఖ్యావివక్షా స్యాత్ ।

నన్వేవం గుణత్వం చాత్ర సంస్కారకత్వమసంస్కార్యత్వం వా ? అథ సంఖ్యావిశిష్టపశ్వాదివిధివదేకత్వవిశిష్టగ్రహానువాదేన సమ్మార్గవిధిః స్యాదితి చేత్, తథాపి సర్వేషాం ప్రత్యేకమేకత్వాత్ స్యాదేవ ప్రసఙ్గః । న చైకత్వవిశిష్టసమ్మార్గవిధిః, వైశిష్ట్యఞ్చ స్వాశ్రయకర్మకత్వసమ్బన్ధేనేతి వాచ్యమ్, తథాపి ద్వితీయోక్తప్రాధాన్యానురోధేన 'ప్రతిప్రధానం గుణావృత్తిః' ఇతి న్యాయాత్ సర్వత్ర సమ్మార్గప్రసఙ్గాత్ । తస్మాదుద్దేశ్యగతా సంఖ్యాఽవివక్షితైవ, యథా ప్రకృతే గ్రహత్వమిత్యాహుః ।

తద్వైయాకరణైర్నాశ్రయితుం శక్యమ్, "ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదే" [7।2।35] ఇత్యత్ర వలాదిత్వవిశఅషటమార్ధధాతుకమనూద్యేడ్విధానేనార్ధధాతుకవిశేషణవలాదిత్వాదివివక్షాయాః సర్వసమ్మతత్వాత్ । న చవ గ్రహేష్వపి న దోషః, తత్రాకాఙ్క్షావిరహాత్ ఫలాభావాచ్చేత్యుక్తమ్ । తత్ కిమనువాద్యవిశేషణం వివక్షితమేవ, న ; "ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ" [3।2।106] ఇత్యాదౌ నఞ్ప్రభృతేర్వివక్షాయా ఉపేత్యస్యావివక్షాయాశ్చ స్వీకారాత్ ।

సుప్పుపేత్యాదావేకత్వస్య వివక్షణాచ్చ ।

ఏవం విధేయవిశేషణం వివక్షితమిత్యపి న నియమః, "రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః" [8।2।42] ఇత్యత్రైకత్వవివక్షణాత్ ; తథాత్వే భిన్న ఇత్యత్ర నద్వయలాభో న స్యాత్ । న చ వాక్యభేదేన తల్లాభః, తత్కల్పనే గౌరవాద్ మానాభావాచ్చ । 'పూర్వస్య చ ' ఇతి చకారస్య "ఏకః పూర్వపరయోః" [6।1।84] ఇతి సూత్రస్యైకగ్రణవత్ సత్త్వాత్ । న చ తత్రైకత్వావిక్షాయామనన్తకారాపత్తిః, న చైకేన శాస్త్రస్య చారితార్థ్యాత్ న బహూనామాపత్తిః, భిన్న ఇత్యత్ర నద్వయానాపత్తేః । సవర్ణదీర్ఘాదివదుభయోరేకతోపత్తేః । మమ తు వాక్యభేదాద్ న దోషః, తత్ర చకారస్తాపర్యగ్రాహక ఇతి వాచ్యమ్, చకారస్య పూర్వోక్తరీత్యైకదేశవిధానార్థత్వస్యాపి వక్తుం శక్యత్వేన వాక్యభేదే తవాది మానాభావాత్ ।

తస్మాద్ యది లక్ష్యానురోధేన వాక్యభేద ఏవ, చకారస్తాత్పర్యగ్రాహక ఇత్యుచ్యతే, తదా ఏకత్వవివక్షా వ్యర్థైవ, వాక్యభేదేన నకారద్వయస్య మమాపి లాభాత్ । ఏకేన శాస్త్రస్య చారితార్థ్యాద్ న బహునామాపత్తిః ।

నన్వేవమనియమే సతి "ఆదగుణః" [6।1।87] ఇత్యాదావేకత్వం వివక్షితం కృత్వా 'ఏకః పర్వపరయోః' ఇత్యత్రైకగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యేయమితి చేత్, ఇష్టాపత్తేః, భాష్యే ప్రత్యాఖ్యానాత్ । ఏవఞ్చ, "అస్య చ్వౌ" [7।4।32] ఇత్యాదౌ అనువాద్యవిశేషణత్వాద్ హ్రస్వత్వాదేరవివక్షేత్యాదికైయటాదిగ్రన్థాశ్చిన్త్యా ఏవేతి దిక్ ।

ఇతి సంఖ్యావివక్షాఽవివక్షావిచారః ।

ఇతిసుబర్థనిర్ణయశ్చ సమాప్తః ।

.

సమాశక్తినిరూపణమ్

1 [fn 'పదశక్త్యైవ నిర్వాహే పదసమూహాత్మకసమాసశక్తిస్వీకారో నిష్ఫలః' మతిమిదం నిరాకరిష్యన్ సమాసశక్తిం సమర్థయితుముపక్రమేత -- అథేతి ।

సమాసశక్తౌ నిరూపణీయాయాం ఘటకతయా ప్రవిష్టస్య సమాససామాన్యస్య పూర్వం నిర్వచనమావశ్యకమపి మూలే ఉపేక్షితమితి తత్ర కిఞ్చిత్ ప్రస్తూయతే ---

పాణిన్యాదిసంకేతసమ్బన్ధేన సమాసపదవత్త్వం సమాసత్వమ్ । ఇదఞ్చ లక్షణం వ్యాకరణశాస్త్రవిషయకమేవ । అతోఽన్యత్రాస్య విపరీతార్థకత్వేఽపి న క్షతిః । అత ఏవ చేదంపారిభాషికపదమిత్యపి న క్షతిః । అత ఏవ చేదం పారిభాషికపదమిత్యపి వక్తుం శక్యతే ।

అథ 'అర్థబోధఫాకవిభక్త్యవ్యవహితపూర్వవర్తి_త్వప్రకారకజ్ఞానావిషయపూర్వపూర్వపదఘటితనామసముదాయత్వం సమాసత్వమ్' ఇత్యేవాస్తు । 'రాజపురుషః' ఇత్యాదావపి రాజాదిపదే కస్యచిత్ పుంసో విభక్త్యనుసన్ధానసత్త్వేఽపి తస్యార్థబోధఫలకత్వాభావాద్ నాసమ్భవోఽవ్యాప్తిర్వా ।

'దధి సున్దరమస్తి' ఇత్యాదౌ తత్తద్విభక్త్యనుసన్ధానసత్త్వ ఏవ శాబ్దబోధోదయాద్ న తత్రాతివ్యాప్తిః, సమాసస్థలే తు పూర్వపదే విభక్త్యనుసన్ధానం వినైవ శాబ్దబోధోపగమాద్ న దోష ఇతి తు న వక్తవ్యమ్, 'దధి సున్దరమ్' ఇత్యాదౌ విభక్తిమజానతోఽపి బోధోదయాత్తత్రాతివ్యాప్తేః ।

ననుు విభక్త్యనుసంధానం వినా బోధానఙ్గీకారేణ నాతివ్యాప్తిరితి చేత్, న ; వినిగమనావిరహేణ సమాసేఽపి తథా వక్తుం శక్యతయాఽసంభవాపత్తేః ।

న చ సమాసే పదయోరవ్యయహితపూర్వాపరీభావరూపాకాఙ్క్షాయాః శాబ్దబోధే హేతుత్వేన విభక్త్యనుసన్ధానం నాపేక్ష్యతే, అసమాసే తు ప్రాతిపాదికస్య విభక్త్యవ్యవహితపూర్వవర్తివిప్రకారకజ్ఞానవిషయస్యైవాకాఙ్క్షాత్వేన విభక్త్యనుసన్ధానమపేక్ష్యత ఇత్యేవ వినిగమకమితి వాచ్యమ్, అలుక్సమాసే వ్యభిచారాదితి చేత్, ఏవమపి 'పర్యభూషత్';'పచతభృజ్జతా' ఇత్యాదావవ్యాప్తేర్దుర్వారత్వాత్ । అలక్ష్యత్వేన పరిహారస్తు బుద్ధిసమ్బన్ధ శూన్యతామేవ ప్రకాశయేత్ ।

కేచన తార్కికాస్తు -- యాదృశమహావాక్యోత్తరస్త్వతలాదిప్రత్యయో యాదృశార్యవిషయతానిరూపితస్వార్థవిషయతాశాలిబోధజనకః, తాదృశవాక్యే తాదృశోఽర్థః సమాసః । తాదృశబోధకతాదృశవాక్యత్వం సమాసత్వమితి యావత్ ।

భవతి హి 'కృష్ణశ్రితః' ఇత్యాదౌ తదుత్తత్వాదిప్రత్యయేన పూర్వపదార్థవిశిష్టోత్తరపదార్థన్వితస్వార్థబోధజననాత్ । పాచకాదికం పాకక్రియాకర్త్రార్థవాక్యమపి స్వఘటకానేకనామలభ్యతాదృశార్థప్రతిపాదకత్వరూపమహాత్త్వాబావాద్ న మహావాక్యమితి న తత్రాతివ్యాప్తిరిత్యాహుః । అధికన్తు తత ఏవాగవన్తవ్యమ్ ।]

అథ సుబన్తప్రకృతికసమాసశక్తిర్నిరూప్యతే ।

తత్రాదావజహత్స్వార్థానిరూపణమ్

తత్ర "సమర్థః పదవిధిః" [2।1।1] ఇతి సూత్రమ్ । సామర్థ్యఞ్చాత్రైకార్థీభావః, 'కిం కమర్థం నామ ? పృథగర్థానామేకార్థీభావః సమర్థవచనమ్ । క్వ పునః ? పృథగర్థాని క్వైకార్థాని ? రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యే పృథగర్థాని, రాజపురుష ఇతి సమాసే ఏకార్థాని' ఇతి భాష్యాత్ ।

అస్యార్థః --- ఏకార్థత్వం నామైకోపస్థితివిషయార్థకత్వమ్ । అన్యథా ఘటపదస్యాపి ఘటఘటత్వతత్సమ్బన్ధరూపనానార్థత్వాదేకార్థత్వం న స్యాత్ । ఏవం పృథగర్థత్వం నానోపస్థితివిషయార్థకత్వమ్ ।

ఇదమేవ ధ్వనయితుం పృథగర్థానామిత్యుక్తమ్, న త్వనేకార్థానామితి ।

వృత్తివాక్యయోర్భిన్నత్వాత్ చ్విప్రత్యయోఽనుపపన్న ఇత్యాశయేన 'క్వ పునః' ఇత్యాది ప్రశ్నభాష్యమ్ ।

ఉత్తరస్యాయమాశయః ---- కార్యశాబ్దికా హి వాక్యాదేవేయం వృత్తిర్నిష్పన్నేతి మన్యత ఇతి ।

మతాన్తరేఽపి సాదృశ్యాద్ వాక్యేయత్వాధ్యవసాయమాశ్రిత్య చ్విప్రత్యయ ఇతి। చ్విప్రత్యయార్థ ఏవ పృథగర్థానామిత్యనేనావ్యాఖ్యాయతే । ఇదమేవ ధ్వనయితుం సమాసే పునరేకార్థీనీత్యత్ర చ్విప్రత్యయానుపాదానమ్ ।

అయం భావః -- వాక్యే యతా పృథక్ పదైః పదార్థానాముపస్థితావాకాఙ్క్షాదివశాద్ విశేష్యవిశేషణభావాపన్నవిశిష్టార్థప్రతీతిః, నైవం వృత్తౌ, కిన్త్వవయవశక్తిభ్యాం సముదాయశక్తిసహకృతాభ్యాం పదార్థోపస్థితిరేవ జాయమానా 1[fn 'సంసృష్టార్థ సమర్థమ్' ఇతి భాష్యాదితి శేషః ।]విశేష్యవిశేషణభావాపన్నవిశిష్టవిషయా భవతి సర్వత్రైవ ।

న చ వైయాకరణనయే తత్ర విశిష్టస్య శక్తిగ్రహః । ఇత్థం రాజపురుషాదిపదం రాజసమ్బన్ధవత్ పురుషే శక్తమిత్యాద్యాకారః ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేన విశిష్టశక్తిః సమ్బన్ధమాత్రాద్యంశే పర్యవస్యతి । సంసర్గాశే సముదాయశక్తిస్వీకారేణ కో విశేషో వాక్యవృత్త్యోరితి వాచ్యమ్, తత్ర హి ఫలబలాత్ పదార్థోపస్థితిసమయే నియమతః సంసర్గాంశే ఉద్బోధకాసమవధానకల్పనేన పృథగుపస్థితయోః పదార్థయోః పశ్చాత్ సంసర్గబోధః । వృత్తౌ తు పదార్థోపస్తితికాల ఏవ నియమతః సంసర్గాంశేఽప్యుబోధకకల్పనాద్ విశ్లిష్టైవోపస్థితిరితి విశేషాత్ ।

అత ఏవ 'ప్రాప్తోదకః' ఇత్యాదౌ విశేష్యవిశేషణభావవైపరీత్యేన బోధః । తత్రాప్రయుజ్యమానషష్ఠ్యాద్యర్థః, సంసర్గశ్చేత్యుభయమేవ సముదాయశక్తిసాధ్యమ్, అనన్యలభ్యత్వాత్, క్లృప్తశక్త్యైవ రాజాదేరుపస్థిసమ్భవే తత్ర సముదాయశక్తిక్లప్నే గౌరవాచ్చ ।

నామార్థయోరభేదాన్వయాదివ్యుత్పత్తయశ్చ పృథగుపస్థితనామార్థాదివిషయాః । అత ఏవ రాజపురుషైకదేశే రాజ్ఞి వాక్య ఇవ ఋద్ధస్యేత్యాదివిశేషణాన్వయో న, తస్య పదార్థైకదేశత్వాత్ ।

న చ రాజపదార్థత్వం తస్యాస్త్యేవేతి వాచ్మయ్, విశేషణాన్వయే విశేష్యస్యేతరానన్వితత్వేనోపస్థితేస్తత్రత్వేనాదోషాత్ । రాజ్ఞ ఇత్యాదౌ తు పృథగుపస్థితయోరేవ ప్రకృతిప్రత్యయార్థరన్వయేన విశేషణాన్వయే వాధాకాభావాత్ । ఏతన్మూలకైవ 'పదార్థః పదార్థేనాన్వేతి, న తు పదార్థైకదేశేన' ఇతి వ్యుత్పత్తిరితి బోధ్యమ్ । అత ఏవ చ రాజ్ఞః పురుషోఽశ్వశ్చేతివద్ రాజపురుషోఽశ్వశ్చేతి న, ఏకత్ర విశేషణత్వేనాన్వితస్యాపరత్ర విశేషమత్వేనాన్వయాయోగాత్ ।

ఏవం రాజ్ఞః పురుషో భార్యాయాశ్చేతివత్ ఏకత్ర ద్వయమితి విషయతాశాలిబోధ జనకం రాపురుషో భార్యాయాశ్చేతి న । ఏకవిశేషణవైశిష్ట్యేనైవోపస్థితేః । అత ఏవ రాజ్ఞో యః పురుషః, స భార్యాయా ఇతి వాక్యాన్న తథా బోధః । రాజసమ్బన్ధవిశిష్టే

భార్యాసమ్బన్ధబోధకవిశిష్టవైశిష్ట్యవిషయతాశాలిరాజపురుషో భార్యాయా ఇతి ప్రయోగస్తు 'రాజపురుషః సున్దరః' ఇతివదిష్ట ఏవ ।

న చైవం ప్రధానస్య సవిశేషణత్వాత్ తత్ర వృత్తిరితి వ్యవహారాద్యుచ్ఛేదః, త్వద్రీత్యా వృత్తౌ కేవలవిశేష్యే విషణాన్వయస్యైవాభావాదితి వాచ్యమ్, సున్దరత్వాదేః పురుషాదిమాత్రే విశ్రాన్తిసత్త్వేన తథా వ్యవహారోపపత్తేః ।

యత్తు --- భేదః1 [fn భేదోఽత్రాన్యోన్యాభావః । నను భేదస్య వాచ్యత్వం రాజపదార్థస్య పురుషే భేదః, పురుషస్య, రాజవిశిష్టపురుషస్య వా రాజ్ఞి భేదః ప్రతీయేత । తత్ర నాద్యః పక్షః సమ్భవతి, పురుశవిశేషణతాపన్నస్య రాజ్ఞో భేదే ఏకత్ర విశేషత్వేనాన్వితతవాభావాత్, రాజభేదస్య రాజసమ్బన్ధిపురుషమాత్రే సత్త్వేన తద్భేదస్యావ్యావర్తకత్వాచ్చ ।

న ద్వితీయః, పురుషత్వరూపాన్వయితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదస్య రాజని బాధితత్వాత్ తత్ప్రతియోగితాకభేదస్యావ్యావర్తకత్వాత్, 'రాజధనమ్' ఇత్యాదౌ ధనత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభదస్య పూర్వపదాథ సత్త్వేఽపి తద్బోధత్యానుపయోగాచ్చ ।

అత ఏవ న తృతీయేఽపి, తద్బోధస్యానుయోగాదితి చేత్, న ; రాజసమ్బన్ధీతి బోధేనాదోషాత్ ।] సంసర్గశ్చాదివాచ్యః । ఏవఞ్చాపురుషస్వామిభిన్నరాజసమ్బన్ధీ అరాజకీయభిన్నః పురుష ఇతి బోధ ఇతి, తత్, న ; అనుభవవిరోధాత్, గౌరవాచ్చ, రామకృష్ణావితి ద్వన్ద్వే భేదావేర్వాచ్యతాయా ఉపపాదయితుమశక్యత్వాచ్చ । దేవదత్తయజ్ఞదత్తోభయస్వామికే గజాశ్వభార్యాదిస్వామిదేవదత్తస్వామికే చ దేవదత్తసమ్బన్ధమాత్రవివక్షాయాం దేవదత్త పురుష ఇత్యస్యానాపత్తేశ్చ । యుధిష్ఠిరభార్యా ద్రౌపదీత్యస్యానాపత్తేశ్చ ।

ఏతేన భేద ఏవ వాచ్యః, 'అరాజకీయభిన్న పురుషః' ఇతి చ బోధః । తథా చైతద్విరోధాదేవ రాజపురుషో భార్యాయా ఇతి న ప్రయోగః । సంసర్గస్త్వనుమేయ ఏవ ।

?0యద్వా?0, సంసర్గ ఏవ శక్యః, రాజసమ్బన్ధీత్యేవ బోధః । అత్ర పక్షే అరాజకీయభేదోఽనుమేయః, తథా చ తద్విరోధాన్నాతిప్రసఙ్గ ఇతి పరాస్తమ్ । భేదసంసర్గయోర్వ్యభిచరితత్వాచ్చ । అపృథగుపస్తితేరేవ చ నోద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయః, పృథగుపస్థితేస్తథాన్వయే తన్త్రత్వాత్ ।

ఏతదేవాభిప్రేత్యావిమృష్టవిధేయాంశదోషనిరూపణావసరే 'యత్రోద్దేశ్యవిదేయయోః పదాభ్యాం పృథగుపస్థితిః, తత్రైవ తథాన్వయః । న చ సమాసే పదాత్ పృథగుపస్థతిః, అపృథగుపస్థితౌ చ న తథా వ్యత్పత్తిరితి ?0ప్రధీపకృతః?0 ।'

?0యత్తు మీమాంసకాః?0 -- ఉద్దేశ్యవిధేయయోరపి క్రియాన్వయేన పరస్పరమనన్వయాదసామర్థ్యమితి, తత్, న; అరుణాదికరణరీత్యా కారకమాత్రస్య క్రియాయామన్వయేన పరమేణ కారణేణ కృతమ్, పరమకారకేణ కృతమితి సమాసానాపత్తేః । పార్ష్ణికపరస్పరాన్వయకృతం సామర్థ్యం తత్రేతి చేత్, సత్యం ప్రకృతేఽపి ।

ద్రష్టుం గతః కృష్ణమ్, శ్రితో గురుకులం రామః' ఇత్యాదౌ చ న సమాసః, కృష్ణశ్రితయోః పరస్పరమసమ్బన్ధనైకార్థీభావాభవాత్ । అత ఏవ చ సమాసస్యార్థవత్త్వాత్ ప్రాతిపదికత్వసిద్ధిః ।

యత్తు, రాజ పేదన రాపురుషోభయోపస్థానం పురుషపదేనాపి తదుభయోపస్తాపనమిత్యేకార్వీభావః । రాజపురుషాభిన్నో రాజపురుష ఇతి బోధ ఇతి । తత్, న; బోధావృత్త్యాపత్తేః, అనుభవవిరోధాచ్చ ।

ఇదమేవాభిప్రేత్య వాక్యే పృథగర్థత్వేఽపి పదానామాకాఙ్క్షాదివశాద్ విశేష్యవిశేషణభావేన విశిష్టార్థప్రతీతిః । వృత్తౌ తు విశిష్ట ఏవార్థో రాజపురుషశబ్దాభ్యామభిధీయత ఇతి కైయతేనోక్తమ్ ।

నను విశిష్టబుద్ధిం ప్రతి విశేషణజ్ఞానస్య హేతుత్వాద్ వినా పృథక్పదార్థోపస్థితి విశిష్టబుద్ధ్యనుపపత్తిరితి చేత్, న ; ఘటపదాద్ ఘటత్వవిశిష్టస్మరణవదుపపత్తేః, విశేషణవిషయకత్వేనైవ తస్య హేతుత్వాచ్చ । అత ఏవ విశిష్టకృతిసాక్షాత్కారోపపత్తిరితి స్పష్టమనుమానదీవితౌ । వృత్తిజన్యోపస్థితేస్తు నాపేక్షా, పదార్థోపస్థితేః స్మృతిత్వాత్ ।

నన్విదం వృత్తేర్విశిష్టార్థత్వమ్, కిం లోకవ్యవహారసిద్ధమ్, ఉత శాస్త్రైకగమ్యమితి చేత్, అత్ర కేచిత్ ----- లోకవ్యవహారసిద్ధమ్ । న హ్యత్ర శాస్త్రేఽర్థవిధానం క్రియతే, "అచతుర" [5।4।77] ఇత్యాది అనుశసనం తు చార్థే యో

వర్త్తతే, స ద్వన్ద్వ ఇత్యేవం లోకసిద్ధార్థానువాదేన ద్వన్ద్వసంజ్ఞామాత్రవిధానార్థమ్ । అర్థస్యాపి విధానే వాక్యభేదః స్యాత్ । స్వసమానార్థకవాక్యస్యానివృత్తయే విభాషాధికారశ్చ కర్తవ్యః స్యాత్ । మమ తు వృత్త్యవృత్త్యోః స్వభావసిద్ధతవాన్న తదావశ్యకమ్ ।

కిఞ్చ, వృత్తిలక్షణం చ కర్తవ్యం స్యాత్, అర్థత్వత్త్వస్యాపి శాస్త్రైకగమ్యత్వాత్ । మమ తు లోకవ్యవహారాదేవ తదపి సిద్ధమ్ ?0ఇత్యాహుః?0 ।

అన్యే తు, శాస్త్రైకగమ్యమ్ । అనేకం సుబన్తం చార్థే వర్త్తతే । యదా చ చార్థో వర్త్తతే, తదా ద్వన్ద్వసఞ్జ్ఞమితి సూత్రార్థ ఇత్యాహుః ।

1[fn యత్ కిఞ్చిత్పదజన్యపృథగుపస్థితివిషయార్థకత్వేన లోకే దృష్టానాం శబ్దానాం విశిష్టవిషయైకశక్త్యా ఏకోపస్థితజనకత్వమేకార్థీభావత్వమ్ ।

తాదృశశబ్దానాం తథాత్వం తు సాదృస్యాదవవధేయమ్ I 'దృష్టానామ్' ఇత్యన్తోపాదానం విభక్త్యన్తేఽతిప్రసఙ్గాం రాసాయ I విభక్త్యర్థస్య యథా విభక్త్యా ప్రతిపతిః, న తథా కేనాప్యన్యేన శబ్దేనేతి విభక్తేస్తథావిధార్థకత్వాభావాత్ తద్వ్యే నాతిప్రసఙ్గతాదవస్థ్యమ్ I

'ఉపగోరపత్యమ్' ఇత్యాదావపత్యరూపార్థస్యాపత్యపదజన్యోపస్థితివిషయత్వం లోకే దృష్టమితి ఔపగవాదిసగ్రహః స్యాత్, తదర్థ యత్ కిఞ్చిత్త్వనివేశః I యథా పదానామసత్త్వేఽపి తుత్సతావ్యవహారో గౌణః, తథా పదానామేకార్థవ్యవహారోఽపి గౌణ ఇతి సూచయితుం నిర్దేశః I] సోఽయమేకార్థీభావో గన్ధేషు 2[fn న జహతి స్వాని పదాని యావర్థాన్ తే అజహత్స్వాః, ప్రాప్తానేకవద్ బహువ్రీహిసమాసః I అజహత్స్వా అర్థా యస్యాం సా అజహత్స్వార్థేతి బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః I] అజహస్త్వార్థాత్వేన వ్యవహ్రియతే I అయం చైకార్థీభావః "అనేకమన్యపదార్థే" [2I2I24], "సమర్థః పదవిధిః" [2I1I1] సౌత్రానువాదబలేనాలౌకికే విగ్రహవాక్యేఽపి ఆరోప్యతే I అత ఏవ తత్ర సమాససంజ్ఞాయామర్థవత్త్వనిబన్ధనప్రాతిపదికత్వే విభక్తిలుగాదిసిద్ధిః, "షష్ఠీ" ఇత్యాదిశాస్త్రానురోధేన భేదోపస్థితినిబన్ధనషష్ఠ్యాదినిర్వాహాయ పృథగర్థవమపి I న చ విరోధః, శాస్త్రప్రామాణ్యేన కాల్పినికయోర్విరోధస్యైవాభావాత్, అలౌకికసిద్ధేర్భూషణమేతత్, న తు దూషణమితి న్యాయాచ్చ I

నన్వత్ర పక్షే 'బహువ్రీహేస్తత్పురుషోఽన్తరఙ్గః' ఇత్యాదివ్యవహారోచ్ఛేదః, బహిర్భూతపదార్థవిషయకబోధజనకత్వం హి బహువ్రీహౌ బహిరఙ్గత్వాత్ I న చాత్ర పక్షం తదస్తి, అన్యపదార్థేఽపి విశిష్టశక్యత్వేన స్వపదార్థస్యైవ సత్త్వాదితి చేత్, న ; స్వఘటకపదఘటికవాక్యదృష్టార్థమాత్రవిషయకతత్పురుషీయశక్తిగ్రహాపేక్షయా బహువ్రీహిసఞ్జ్ఞకపదీయశక్తిగ్రహస్య స్వఘటకపదవటితవాక్యదృష్టార్థాతిరిక్తబహిర్భూతాన్యపదార్థవిషయకత్వేన బహిరఙ్గతయాం తస్య బహిరఙ్గగత్వమిత్యక్షతేః I

ఏతేన షష్ఠీతత్పురుషాత్ కర్మధారయో లఘీయానిత్యపి వ్యాఖ్యాతమ్ I కర్మధారయసంజ్ఞకపదీయశక్తిగ్రహాపేక్షయా షష్ఠీతత్పుషాదిపదీయశక్తిగ్రహస్య స్వాఘటకషష్ఠ్యాద్యర్థరూపాధికవిషయతయా గురుత్వాత్ I

ఏవఞ్చ 1[fn అయంభావః -- 'నిషాదస్థాపతిం యాజయేత్' ఇతి శూయతే I తత్ర నిషాదస్థపతిశబ్దే షష్ఠీతత్పురుషః ; నిషాదానాం స్థపతిః = స్వామీ I స్థపతిశబ్దః స్వామిపర్యాయః I నిషాదః స్థపాతర్యస్చేతి బహువ్రీహిః Iనిషాదశ్చాసౌ స్థపతిః ఇతి క్రమధారయో వేతి సంశయే కర్మధారయే వేదే నిషాదానామధికారాబావాద్ యజనాసమ్భవేనాపూర్వం వేదాధ్యయనం కల్పనీయమితి గౌరవం స్యాత్ I బహువ్రీహౌ చ సమాసే శక్త్యభావేన వాక్యలక్షణాయాం గౌరవాత్ లాఘవాత్ కర్మధారయ ఏవ, అపూర్వవిద్యాధ్యయనస్యోత్తరకాలకల్ప్యత్వేన తాదృశగౌరవస్య ఫలముఖతయాఽదోషత్వాద్ ; ఇతి సిద్ధాన్తితమ్ I ఏవఞ్చ సమాసశక్తివాదినయే విరుద్ధ్యేత, తత్పురుషేఽపి గౌరవానవకాశాదితి చేత్, మైవమ్;

నిషాదరూపే స్థపతౌ, నిషాదసమ్బన్ధిస్థపతౌ నిషాదస్వామికపురుషాన్తరే చ ఇత్యేవం సర్వత్ర శక్తత్వాన్నానార్థత్వేన 'నానార్థే తాత్పర్యాద్

విశేషావ్గతిః' ఇతి న్యాయేన, 'క్వ తాత్పర్యమ్' ఇతి సంశయే సమాసఘటకప్రత్యేకపదశక్త్యుపస్థాపితార్థమాత్రవిషయకకర్మధారయీయశక్తిగ్రహస్యాన్తరఙ్గత్వేన ప్రథోపస్థితార్థే ఏవోపస్థితిలాఘవాద్ నిషాదస్థపతిశబ్దస్య తాత్పర్యమవసీయతే । తేన విశేషావగతిః, న తు బహిర్భూతపదార్థవిషయకశక్తిగ్రహోపస్థాపితే, తదుపస్థితేర్విలమ్బితత్వాదితి ప్రఘట్టకార్థః ।] నిషాదస్థపత్యాదిశబ్దానాం నిషాదరూపస్థపతినిషాదసమ్బన్ధిస్థపతినిషాదస్వామికపురుషాన్తరరూపనానార్థత్వేఽపి నానార్థే 'తాత్పర్యావిశేషావగతిః' ఇతి న్యాయాత్ క్వ తాత్పర్యమితి సందేహే శక్తిగ్రహపదార్థోపస్థితిలాఘవానురోధాద్ నిషాదరూపే తత్రైవ కల్ప్యతే । పరేషామపి సతి తాత్పర్యే 'యష్టీః ప్రవేశ్య' ఇతివత్ లక్షణాయా దుర్వారత్వాత్ తాత్పర్యమేవ కల్పయకోటావవశిష్యత ఇతి న దోషః । ఇదమేవాభిప్రేత్య ---

పర్యవస్యచ్ఛాబ్దబోధావిదూరప్రాక్క్షణస్థితేః ।
శక్తిగ్రహేఽన్తరఙ్గత్వబహిరఙ్గత్వచిన్తనమ్ ।।

ఇతివైయాకరణమతోన్మజ్జనే దీక్షితాః ।

ఇత్యజహత్స్వార్థనిరూపణమ్

.

అథ జహత్స్వార్థనిరుపణమ్

యద్వా, అవయవశక్తిం లక్షణాం చాజానతాం బాలానాం సముదాయశక్త్యైవ బోధస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వేన ప్రాగుక్తరీత్యా చావశ్యకల్ప్యయా తయైవ రాజవిశిష్టపురుషబోధసంభవే రాజపురుషాపదయోః పునస్తద్బోధకత్వం న కల్ప్యమ్, వృషభాదిపదే వృషాదివత్ I ఆనుపూర్వ్యన్తరఘటకత్వాభావవిశిష్టానుపూర్వ్యా ఏవ శక్తతావచ్ఛేదకత్వాత్ I అన్యథా రామాదిపదాదపి ద్రవ్యచతుర్ముఖనారాయణాదీనామవయవార్థానాం పదార్థోపస్థితిశాబ్దబోధయోరాపత్తిః, అవాన్తరసుబుత్పత్త్యాపత్తిశ్చ, ధనమిత్యాదౌ జస్త్వాద్యాపత్తిశ్చ, పటుజాతీయాయేత్యాదౌ సర్వనామత్వాద్యాపత్తిశ్చ I

వాకయే తు పదాన్యర్థవన్త్యేవ I'రాజసమ్బన్ధవాన్ పురుషః' ఇతయాద్యర్థే 'రాజ్ఞః పురుషః, రాజ్ఞః' ఇతి విశిష్టానుపూర్వీద్వయస్య శక్తతావచ్ఛేదకత్వకల్పనాపేక్షయా పదశక్తికల్పనాయా ఏవ లఘీయస్త్వాత్ I ఏకార్థత్వఞ్చైకవత్త్యార్థబోధకత్వమ్ I చ్విప్రత్యయస్తు ప్రాగ్వదేవ I

న చ వృత్త్యన్తర్గతానామర్థవత్త్వహానౌ తన్నిమిత్తకప్రాతిపదికత్వాపదత్వయోరపి హాన్యాపత్తిః, సమాసాదిషు తయోరుపజీవ్యత్వేన తదానీం వృత్తిస్వీకారాత్, "సమర్థ"సూత్రప్రామాణ్యేనోపజీవ్యస్యాప్యర్థస్య బాధాచ్చ I

"సాస్య దేవతా", "కర్త్రి కృత్" [4 I2 I24], "చార్థేద్వన్ద్వః" [3 I4 I67] ఇత్యాది తు "లః కర్మణి" [3 I4 I69] ఇతివత్ కాల్పనికార్థమాదాయ I

న చ వృత్తిఘటకధాతుప్రతిపదికాదీనామనర్థకత్వాత్తేషాం విశిష్టరపోపాదానవిహిత "పథిమథి" [7 I1 I85] ఇత్యాత్వాద్యనాపత్తిః, అర్థవద్గ్రహణేఽనర్థకస్యాగ్రహణాదితి వాచ్యమ్, "ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ" [7 I2 I98] ఇత్యాదిసూత్రస్థభాష్యాదిప్రామాణ్యేన వృత్తిప్రాగ్వర్త్యర్థారోపేణ శాస్త్రప్రవృత్త్యాఽక్షతేః I

న చైవమ్ 'వాప్యశ్వః' ఇత్యాదౌ "ఈదూతౌ చ సప్తమ్యర్థే" [1 I1 I11] ఇతి ప్రగృహ్యత్వమాశఙ్క్య జహత్స్వార్థాయాం వృత్తావానర్థక్యాద్ న దోష ఇతి భాష్యోక్తం విరుధ్యేత, ఆరోపితార్థమాదాయ ఇతరశాస్త్రవత్ తస్యాపి ప్రవృత్తిసమ్భవాదితి వాచ్యమ్, తత్రార్థగ్రహణసామర్థ్యేనేదృశార్థస్యాగ్రహాత్ ; స్పష్టమస్మత్కృత?0శబ్దేన్దుశేఖరే I

యత్తు, 'అర్థవద్గ్రహణ'పరిభాషా నాస్త్యేవ, తజ్జ్ఞాపకైః "టిడ్ఢాణఞ్o" [4 I1 I15], " దయాయాసశ్చ " [3 I1 I37] ఇత్యాదిసూత్రస్థాఞ్ఠఞ్దయాదిగ్రహణైర్విశిష్టరూపోపాదా 1[fn అత్ర ".... విశిష్టరూపోపాదానాదన్యత్రైకదేశభూతస్యైవ ....." ఇతి పాఠః ప్రకరణానుకూలః ప్రతిభాతి, అన్యథా అర్థాఙ్గతిః I] నేఽన్యానేకదేశభూతస్యైవ గ్రహణం జ్ఞాప్యత ఇతి న దోష ఇతి, తత్, న ; లౌకికన్యాయసిద్ధ్యా 'అర్థవత్'పరిభాషాయాః ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యత్వాత్ I త్వత్పక్షే 'ప్రౌఢఘట' ఇత్యాదౌ వృద్ధ్యనాపత్తిశ్చేతి, యత్కిఞ్చిదేతత్ I

న చ సమాసాత్ పూర్వం పదానామర్థవత్త్వమ్, తదుత్తరమనర్థకత్వం విరుద్ధమితి వాచ్యమ్, ఏకస్యైవ మణేరుత్తేజకాసమవధానసమవధానాభ్యాం ప్రతిబన్ధకత్వాప్రతిబన్ధకత్వవదుపపత్తేః । పఙ్కజాదౌ తు యోగార్థాద్యన్తర్భావేణైవ సముదాయశక్తిరితి న యోగరుఢ్యుచ్ఛేదః ।

వృక్షవిశేషశక్తాశ్వకర్ణపదాదౌ యోగార్థస్య శక్తావననుప్రవేశాత్ కేవలరూఢతైవ । 'శివ ఇవ సత్యాసక్తమనాః' ఇత్యాదౌ త్వనేకార్థశక్తానేకసమాసాత్ తన్త్రేణోచ్చారితా దనేకార్థబోధః ।

న చ 2[fn అత్ర 'ఓఙ్కారస్య అకారోకారమకారైర్బ్రహ్మత్వవిష్ణుత్వశివత్వ ...' ఇత్యాది సాధుపాఠః కల్పనీయః, అన్యథా క్రమభఙ్గప్రసఙ్గః
।]ఓఙ్కారోఽకారమకారైర్విష్ణుత్వశివత్వబ్రహ్మత్వాదినా
బోధకత్వప్రతిపాదకాథర్వశిఖాదివిరోధ ఇతి వాచ్యమ్, వర్ణసమామ్నాయాదౌ
ఋషిభిర్వ్యఞ్జనస్యార్ధమాత్రికత్వాభిధానాద్ మకారేణ సహ
ప్రశ్నోపనిషదుక్తమాత్రాభయస్యాథర్వశిఖోక్తసార్ధమాత్రాత్రయస్య చరమార్ధమాత్రాయాం నాదబిన్దుకలావికలేతి భేదస్యానేకశ్రుతిపురాణాద్యుక్తస్యైవమప్యనుపపత్తేః ।

అపాసనాత్వేన చ తద్వదేవ వర్ణత్రయకలపనసయాప్యుపపత్తేః ।

ఏవఞ్చ 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ' ఇతి భగవద్వచనాదఖణ్డైకాక్షరరూపస్య ప్రణవస్య నారాయణశివబ్రహ్మమాయావచ్ఛిన్నైకేశ్వరచైతన్యబోధకత్వమితి బోధ్యమ్ ।

నన్వత్ర పక్షే రాజాదిపదైః సర్వథా స్వార్థస్య త్యాగే తద్భానం న స్యాత్, పురుషమాత్రస్యానయనఞ్చ సయాత్ ।

కిఞ్చ, రాజపదార్థః పురుషే విశేషణమితి చ వ్యవహారో న స్యాదితి చేత్, న ; విశిష్టేనైవ రాజసమ్బన్ధిపురుషోపస్థానోనాద్యదోషాభావాత్ । 1[fn అత్ర 'సుమనస్' ఇతి శబ్దో నిత్యబహువచనాన్తఃస్త్రీలిఙ్గః, అత ఏవ 'నిష్కర్ణాసు' ఇతి విశేషణం సఙ్గచ్ఛతే, ఉక్తఞ్చైతత్ 'స్త్రియః సుమనసః పుష్పమ్....' ఇత్యాది కోశాత్ । (ద్రం నామలిఙ్గనుశాసనస్య ద్వితీయకాణ్డే వనోషధివర్గః) ।]నిష్కర్ణాస్వపి సుమనస్సు ఆమోదాన్వయమాత్రేణ చమ్పకపుట ఇత్యాదివ్యవహారవత్ తత్సదృశార్థాన్వయమాత్రేణ తథా వ్యవహారోపపత్తేశ్చ । అయమేవ చ పక్షో గ్రన్థేషు జహత్స్వార్థేతి వ్యవహ్రియతే ।

యద్యపీదం పక్షద్వయం ప్రాగుక్తరీత్యా భాష్యసమ్మతమ్, 'ఏకార్థీభావో వా సామర్థ్యమ్, వ్యపేక్షా వా' ఇతి ప్రతీకముపాదాయ 'పృథగర్థానామ్' ఇతి చ ప్రతీకముపాదాయ కైయటేన స్పష్టమేవోక్తమ్ "ఈదూతౌ చ సప్తమ్యర్థే" [1।1।19] ఇత్యాదిసూత్రేషు భాష్యే వ్యవహృతఞ్చ, తథాపి జహత్స్వార్థాపక్షో న యుక్తః, అవయవానాం క్లృప్తార్థవత్త్వత్యాగేనారోపితతత్స్వీకారే గౌరవాత్ ।

కస్యచిద్విశిష్టశక్తిగ్రహాద్ బోధస్తు నానర్థకత్వమవయవానాం సాధయితుమీష్టే । వాక్యాదపి కస్యచిత్ తథాబోధేన తత్రాప్యవచవానర్థక్యాపత్తౌ వాక్యే 'పృథగథా' ఇతి భాష్యవిరోధాపత్తేః, అర్ధజరతీయాపత్తేశ్చ ।

ఏతదేవాభిప్రేత్య హరదత్తేనోక్తమ్ 'జహత్స్వార్థావృత్తిరవయవానాం నైరర్థక్యమితి వయం న రోచయామహే' ఇతి । బోద్ధృభేదేనేదం పక్షద్వయం కస్యచిదవయవశక్త్యజ్ఞానపూర్వకవిశిష్టశక్త్యైవ బోధేన కస్యచిత్ తజ్జ్ఞానపూర్వకమేవ బోధేనోభయోరప్యావశ్యకత్వాద్ ఇతి తత్త్వమ్ ।

ఇతి జహత్స్వార్థానిరూపణమ్

అయఞ్చైకార్థీభావః పచతీత్యాదౌ న, కల్పకాభావాత్ । అత ఏవ తత్ర ఉద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయః సఙ్గచ్ఛతే । తదుక్తం?0 భాష్యే?0 --- 'ఏకార్థీభావే సామర్థ్యే సమాస ఏకః సఙ్గృహీతః, విభక్తివిధానం పరాఙ్గవద్భావశ్చాసఙ్గృహీతమ్' ఇతి । అత్ర సమాసపదం1[fn కృదన్తాదివృత్తీనామిర్త్థః । ఏకోపస్థితిజనకసముదాశక్తిరూపత్త్యాశ్రయత్వాత్ తేషాం వృత్తిత్వవ్యవహారః ।

'విగ్రహవాక్యభిధానే శక్తః సన్ సాధుః' ఇతి సూత్రార్థస్య భాష్యాల్లభాత్ సమాసపదం వృత్తిమాత్రోపలక్షణ్ ।

పదోద్దేశ్యకవిధిత్వఞ్చ కృత్తద్ధితసమాసైకశేషసనాద్యన్తధాతరూపాసు పఞ్చస్వపి వృత్తిష్వస్త్యేవ ।] వృత్తిమాత్రోపలక్షణమ్ । అత ఏవ 'పదవిధి' గ్రహణం చరితార్థమ్ । పదోద్దేశ్యకవిధిమాత్రగ్రహణార్థ హి తత్ । శేషముపరిష్టాద్ వక్ష్యామః ।

యేఽపి నిత్యా అఖణ్డా నిరవయవాః సర్వే శబ్దాః, శాస్త్రం తు 2 [fn యథా చిత్రే చిత్రితస్య గవయాదిలాఙ్గూలాదేః సాదృశ్యేన వాస్తవలాఙ్గూలాదిబోధనద్వరా వాస్తవపశుబోధకత్వమ్, తథా ప్రకృతిప్రత్యయాదిసాదృశ్యేన అఖణ్డపదవాక్యగతప్రకృతిప్రత్యయాదిబోధద్వారా వాస్తవపదవాక్యబోధో భవతి । శాస్త్రం తు పరిచాయకమాత్రమ్ ।] రేఖాగవయన్యాయేన ప్రకృతి ప్రత్యయాదివిభాగకల్పనయాన్వాఖ్యానమాత్రమితి వదన్తి, తేషామపి వృత్తౌ పచతీత్యాదివద్విశేషణాన్వయాదివారణాయ విలక్షణవ్యుత్పత్తికత్వరూపైకార్థీభావ ఆవశ్యక ఇత్యలం పల్లవితేన ।

?0వ్యపేక్షావాదిన?0స్తు పరస్పరాన్వయరూపా వ్యపేక్షైవాత్ర సామర్థ్యమ్, 'ఇసుసోః సామర్థ్యే' [8।3।44] ఇత్యాదౌ తథా క్లృప్తత్వాత్, పరాఙ్గవద్భావానురోధాచ్చ । అన్యథా పరాఙ్గవద్భావే ఏతత్ సమాసాదావేకార్థీభావ ఇతి వాక్యభేదః స్యాత్, తత్ర పరిభాషాప్రవృత్త్యభావే తు 'ఋతేన మిత్రావరుణావృతావృధావృతస్పృశ' ఇత్యాదౌ ఋతేనేత్యాదేః "సుబామన్త్రితే" [2।1।2]

పరాఙ్గవద్భావే "ఆమన్త్రితస్య చ [6|1|188] ఇత్యాద్యుదాత్తతాపత్తిః । మిత్రవరుణావిత్యస్య సమ్బోధనప్రథమాన్తతయామన్త్రితస్య పరస్య సత్త్వాత్ ।"

న చ 'తన్నిమిత్తగ్రహణం కర్తవ్యమ్' ఇతి వార్తికాత్, తస్యామన్త్రితార్థస్య యన్నిమిత్తం తత్ప్రతిపాదకం యత్, తదేవ పరాఙ్గవత్ స్యాదిత్యర్థకాద్ నాయం దోష ఇతి వాచ్యమ్, సమర్థపరిభాషామాశ్రిత్య తత్ప్రతయాఖ్యానస్యైవ న్యాయ్యత్వాత్ । ఋతేన మిత్రావరుణావిత్యేతయోరానశాథే ఇత్యర్థకేనాశాథే ఇత్యనేనాన్వయేన పరస్పరమసామర్థ్యాత్ । మిత్రావరుణావృతావృధా ఇత్యనయోస్తు పార్ష్ణికాన్వయసత్త్వాదస్త్యేవ సామర్థ్యమ్ । స్పష్టచేదం వేదభాష్యకౌస్తుభయోరితి దిక్ ।

అత ఏవ 'పురపషో రాజ్ఞః' 'భార్యా దేవదత్తస్య' ఇత్యత్ర సమాసో న । 'ఋద్ధస్య రాజపురుష' ఇత్యపి న, రాజపదస్య రాజసమ్బన్ధిని లక్షణయా రాజ్ఞః పదార్థేకదేశత్వేన తత్ర విశేషణాన్వయాసమ్భవాత్ ।

న చ 'శోభనాయాం గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇత్యాదౌ లాక్షణికే లిఙ్గశోభనాదివిశేషణాన్వయవత్ ప్రకృతేఽపి తదన్వయో దుర్వార ఇతి వాచ్యమ్, తత్రాపి గఙ్గాపదస్యైవ శోభనఙ్గాతీరే లక్షణాయాం పదన్తరస్య తాత్పర్యగ్రాహకత్వాత్ ।

న చైవమపి 'చైత్రస్య నప్తా' ఇత్యాదావివేకదేశా1 [fn యత్కిఞ్చిత్ పదార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి ముఖ్యవిశేష్యతా యత్కిఞ్చిత్ పదజన్యోపస్థితిః కారణమ్, ఇత్యేతాదృశకార్యకారణభావమూలకేన 'పదార్థః పదార్థేనాన్వేతి న తు పదార్థపదేశేన' ఇతి నియమేన విరోధాదితి భావః ।] న్వయో దుర్వారః, తత్ర హి నప్తృత్వం స్వజన్యజన్యపుంస్త్వమ్, తదేకదేశే జన్యత్వే చైత్రస్యాన్వయ ఇతి వాచ్యమ్, 2 [fn ఘటత్వగోత్వాదౌ నిత్యపదార్థాన్వయతాత్పర్యేణ 'నిత్యో ఘటః, నిత్యో గౌః' ఇత్యాదేః ప్రామాణ్యవారణాయోక్తవ్యుత్పత్తిస్వీకారేఽపి 'దేవదత్తస్య నప్తా' ఇత్యాదౌ దేవదత్తస్య నిరూపితత్వసమ్బన్ధేన గురుత్వాదావేవాన్వయస్యాభిమతతయోక్తకార్యకారణభావే అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాయాః ప్రకారతాయా నిత్యసాకాఙ్క్షేతరావృత్తివిసేష్యతాయా వా కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ నివేశేన దేవదత్తనిష్ఠప్రకారతాయా అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వాభావేన, జన్యత్వస్య నిత్యసాకాఙ్క్షత్వేన వా వ్యుత్పత్తేర్విషయత్వాభావాద్ న దోష ఇతి ఫలితార్థః ।] ససమ్బన్ధికాతిరిక్తే తథానఙ్గీకారాత్ ।

?0యద్వా?0 --- తత్రాపి స్వజన్యపుత్రసమ్బన్ధేన నప్తర్యేవాన్వయః । ఏవం ఘటాదన్య ఇత్యాదావపి స్వప్రతియోగికభేదసంసర్గేణాన్యస్మిన్నేవాన్వయ ఇతి న దోషః ।

అత ఏవ 'దేవదత్తస్య గురుకులమ్' ఇత్యాదౌ సమాసో భవత్యేవ । పక్షద్వయమపీదం సమర్థసూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్ ।

న చ రాజసమ్బన్ధ ఏవ లక్ష్యోఽస్తు, తస్య చ భేదేన పురుషేఽన్వయోఽస్తు, కిం సమ్బన్ధిలక్షణయేతి వాచ్యమ్ ;

'ఓదనః పచతి' ఇత్యాదావన్వయబోధవారణాయాభేదాతిరిక్తసంసర్గకనామార్థకారకశాబ్దభోదే తద్విహితప్రత్యజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వాత్ ।

ప్రత్యయత్వఞ్చ సంజ్కేతవిశేషసమ్బన్ధేన ప్రతయయపదవత్త్వం జాతివిశేషో వేతి నాననుగమః । న చైవం రాజసమ్బన్ధ ఇత్యాదౌ సమ్బన్ధాదిపదే జ్సపదత్వభ్రమదశాయాం జాయమానస్య భేదసమ్బన్ధేన రాజాదిప్రకారకసమ్బన్ధాదివిశేష్యకాన్వయబోధస్యానుపపత్తిః, వస్తుతః ప్రత్యయజన్యోపస్థితేరభావాత్ । తథా 'రాజ్ఞః పురుషః' ఇత్యాదౌ జసాదిషు సమ్బన్ధపదత్వభ్రమదశాయాం సమ్బన్ధాద్యంశే భేదసమ్బధేన రాజాదిప్రకారకాన్వయబాధాపత్తిరితి వాచ్యమ్, సాధారణధర్మదర్శనాభావేన తథావిధభ్రమస్యైవాభావాత్ ।

యది తు అస్త్యానుభవికస్తవ తథా భ్రమః, తదా ప్రత్యయభిన్నత్వేనాగృహీతం యత్, తజ్జన్యోపస్థితేర్హేతుత్వాద్ న దోషః । ప్రత్యయత్వేన గృహీతమితితు నోక్తమ్, 'రాజ్ఞః పరుషః' ఇత్యాదౌ షష్ఠ్యాదేః ప్రత్యయత్వాదినాఽనుపస్తితిదశాయామపి తథాబోధానుభవాదిత్యలం భ్రాన్తవిచారేణ ।

అభేదసంసర్గకతద్బోధే చ దాతుప్రాతిపదికాన్యతరజన్యైవోపస్తితిర్హేతుః । 'నీలో ఘటః' ఇత్యాదౌ చ విశేషణవిభక్తిః సాధుత్వార్థా । తథా చ "అనభిహిత" సూత్రే భాష్యమ్ --- 'కట ఏవ కర్మ, తత్సామానాధికరణ్యాద్భీష్మాదిభ్యో ద్వితీయా' ఇతి । 'భీష్మాదీనాం స్వయమకర్మత్వేఽపి విశేష్యసమ్బన్ధినైవ విభక్త్యా భావ్యమ్, తదేకయోగక్షేమత్వాత్' ఇతి కైయటః ।

అత ఏవ "పురణగుణ" [2।2।19] ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధః సఙ్గచ్ఛతే ।

న చైవమ్ "ఘటో న పటః, చన్ద్ర ఇవ ముఖమ్" ఇత్యాదౌ నఞర్థభేదే ఇవార్థసాదృశ్యే చ ఘటపటాదేర్భేదేనాన్వయో న స్యాత్, నఞాద్యర్థస్య చ పటాదౌ తథాన్వయో న స్యాదితి వాచ్యమ్, భేదాన్వయే నిపాతప్రత్యయాన్యతరజన్యోపస్థితేస్తన్త్రతయాఽభేదబోధకార్యకారణభావే నిపాతాతిరిక్తత్వావవిశేషణదానేన చాదోషాత్ ।

న చ సమాసాతిరిక్త్వావిశేషణదానాద్ మమాపిన దోషః, గౌరవాపత్తేః, క్లృప్తలక్షణాయాం సమ్బన్ధివిషయకత్వకల్పనయైవ నిర్వాహాచ్చ । నిపాతానాం ద్యోతకత్వనయే ఘటపదస్య ఘటభిన్నే, చన్ద్రపదస్య తత్సదృశే లక్షణయా తత్రాక్షతేశ్చ ।

న చ దేవదత్తో ఘటమానయతీత్యత్ర సతి తాత్పర్యే దేవదత్తఘటయోరభేదాన్వయాపత్తిరితి వాచ్యమ్, విశేష్యతాసమ్బన్ధేనాభేదసంసర్గకతన్నామార్థప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి తన్నామోత్తరసార్థకవిభక్త్యుపస్థిత్యకాలికతన్నామసమభివ్యాహృతపదజన్యోపస్థితేః కారణత్వాదక్షతేః । అత ఏవ రాజ్ఞః సుతస్య ఘనమిత్యాదౌ న దోషః ।

సార్థకత్వం చ సఙ్ఖ్యాతిరిక్తార్థకృతం వివక్షితమ్ । తేన 'వేదాః ప్రమాణమ్' 'శతం విప్రాః' ఇత్యాదౌ న క్షతిః । ఆద్యే ఏకజాతీయప్రమామత్వవ్యుత్పాదనాయ విభక్తేః ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకగత్రైత్వార్థకత్వే, ద్వితీయే సముదాయగతతదర్థకత్వే చ నక్షతిః । 1[fn అత్ర 'సమానవచనత్వం సమానలిఙ్గత్వఞ్చ' ఇతి పాఠః సమీచీనః। యథాశ్రుతపాఠే చస్య వైయర్థ్యం త్యాత్ ।] సమానవచనత్వసమానలిఙ్గత్వే న నాభేదానవయబోధే తన్త్రమ్, 'వేదాః ప్రమాణమ్' 'రాజ్ఞః సుతస్య ధనమ్' 'శైత్యం హి యత్సా ప్రకృతిర్జలస్య' ఇత్యాదౌ వ్యభిచారాత్ ।

?0యద్వా?0, తథా బోధం ప్రతి తన్నామసమభివ్యాహృతనామజన్యావిరుద్ధరూపేణానుపస్థితిస్తన్త్రమ్ ।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకగత్రైకత్వఞ్చ వ్యక్తిగతబహుత్వేన న విరుద్ధమితి న దోషః ।

అత ఏవ వ్యక్తిగత్రైకత్వాద్యభిప్రాయేణ ప్రయుక్తాన్నీలీ ఘట ఇతి వాక్యాద్ న తథాబోధః । విరోధశ్చ లిఙ్గాతిరిక్తకృతో గ్రాహ్యః । 2[fn అత్ర 'తేన' ఇత్యతః పూర్వమ్ 'అత ఏవ' ఇతి 'తేన' ఇతి వా పాఠోऽపేక్ష్యతే । అన్యథా పరస్పరమసమ్బద్ధత్వాపత్తిః స్యాత్ ।]"తేన తుల్యం క్రియా" [5।1।115] ఇత్యాదౌ న దోషః । ఏవఞ్చాసి విశేషవిధౌ శిష్టప్రయోదే చ సమానాధికరణవిశేష్యబోధకపదయోః సమానలిఙ్గసమానవచనవిభక్త్యన్తప్రయోగ ఏవ సాధుః, నాన్య ఇతి బోధ్యమ్ ।

నామజన్యోపస్థితిశ్చ విశేష్యత్వావచ్ఛిన్నైవ గ్రాహ్యా । అతో ఘటో నిత్య ఇత్యాదౌ లక్షణం వినా న ఘటత్వే నిత్యాభేదాన్వయః । అభేదశ్చాత్ర తాదాత్మ్యం స్వవృత్త్యసాధారణధర్మరూపమ్ ।

ఏతేనాభేదో భేదత్వావచ్ఛిన్నాబావశ్చేత్, అప్రసిద్ధః భేదప్రతియోగికాభావశ్చేద్వ్వహ్న్యాదావపి ద్విత్వాదినా నీలభేదాభావస్య సత్త్వాద్ వహ్నిర్నీల ఇత్యాదేరాపత్తిరితి పరాస్తమ్ ఇత్యాహుః ।

న చ ప్రత్యయాన్తతన్నామార్థప్రకరాకాబేదాతిరిక్తసంసర్గంకబోధం ప్రతి తద్విహితప్రత్యయజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వాన్న దోష ఇతి వాచ్యమ్, 'దధి భుక్తమ్' ఇత్యాదౌ సతి

తాత్పర్యే ప్రథమాన్తదధిపదార్థస్య భోజనే కరణత్వేనాన్వయాపత్తేః । న చ లుప్తప్రతయయతయేదం ప్రత్యయాన్తమేవ, ప్రకృతేఽపి తుల్యత్వాత్, గురుతరకార్యకారణాభావాపేక్షయా సమ్బన్ధిని లక్షణాయా ఏవ లఘుత్వాచ్చ । అతః సమ్బన్ధిన్యేవ లక్షణా నిరాదీనాఞ్చ క్రాన్తాద్యర్థే లక్షణాస్వీకారాన్న నిష్కౌశామ్బ్యాదౌ క్రాన్తాదీనాం పృథక్ ప్రయోగః, 3[fn 'ఉక్తార్థానామప్రయోగాత్' ఇతి నియమాత్ ।] ఉక్తార్థత్వాత్ । సా చ నిరూఢలక్షణా, నియతతాత్పర్యానురోధాత్ । తేన లక్షణాయా అభావే తథా ప్రయోగాపత్తిరితి నిరస్తమ్ ।

నన్వత్ర పక్షే సమాసస్యానార్థక్యాత్ ప్రాతిపదికత్వం న స్యాదితి చేత్, న; అర్థవత్పదసామర్థ్యేనార్థవాచకఘటితసముదాయేఽనర్థకేఽపి తత్స్వీకారాత్ । అన్యథా 'అదాతుః' ఇత్యాదిపర్యుదాసేనార్థవత్త్వే లబ్ధే స్పష్టమేవ । అత ఏవ ప్రత్యయాన్తపర్యుదాసశ్చరితార్థః, 'బహుపటవః, శశశృఙ్గమ్' ఇత్యాదౌ దోషాభావశ్చ । పచతకీత్యాదౌ చ ప్రత్యయాన్తత్వాన్నిషేధః, సమాసగ్రహణస్య నియమార్థత్వాచ్చ వాక్యే న దోషః ।

1[fn 'అసతి ప్రయోజనే శక్యార్థబాధప్రతిసన్ధానపూర్వకతత్సమ్బన్ధపరార్థబోధే నిరూఢా లక్షణా' యథా 'త్వచా జ్ఞాతమ్' ఇత్యాదౌ త్వగాదిశబ్దానాం త్వగిన్ద్రియే లక్షణా । అత్ర లక్షణాయాం కిమపి ప్రయోజనం నాస్తి । పరమ్పరేవాత్ర ప్రమాణ్మ్ ।]

2యత్తు, సర్వత్ర సమాసే ఉత్తరపదే లక్షణా ప్రాతిపదికసంజ్ఞాపి తస్యైవేతి । తత్, న ; తన్మాత్రస్య ప్రాతిపాదికసంజ్ఞాయాం పూర్వపదోత్తరసుపోలుగనాపత్తేః, ఉత్తరపదమాత్రస్య ప్రత్యయాన్తత్వేన తదసమ్భవాచ్చేతి దిక్ ।

కర్మధారయే తు, అవయవశక్త్యోపశ్థాపితపదార్థయోరభేదస్య సంసర్గవిధయైవ మానసమ్భవేన శక్తిః, న వా లక్షణా । 'ఉపకుమ్భమ్' ఇత్యాద్యవ్యయీభవే సమీపకుమ్భాదిపదానాం లక్షణా । ఉపాదిపదం తాత్పర్యగ్రాహకమ్ । అతో ధవవన్తమానయేత్యాదౌ కర్మత్వాద్యన్వయవారణాయ క్లృప్తయా 'ప్రత్యయానాం సన్నిహితపదార్థగతస్వార్థబోధకత్వ' వ్యుత్పత్త్యా విరోధో న । అత ఏవ పాణిపాదమిత్యాదిసమాహారద్వన్ద్వేఽపి ఉత్తరపదస్య పాణిపాదాదిసమాహారే లక్షణా ।

యత్తు, సముదాయే లక్షణేతి । తత్, న ; తస్య శక్త్యభావాత్ । 'శ్కయసమ్బన్ధో హి లక్షణా' । నను 3జ్ఞాప్యసమ్బన్ధ ఏవ లక్షణా, 'గభీరాయాం నద్యాం ఘోషః' ఇత్యాద్యనురోధేన తస్యా ఏవోచితత్వాత్ । తథాహి -- న తావద్ గభీరపదం తోరలక్షకమ్, నద్యామిత్యనన్వయాపత్తేః, నహి తీరం నదీ । అత ఏవ న నదీపదేఽపి గభీరపదార్థానన్వయాప్తతేః । న చ పదద్వయే ప్రత్యేకమ్, విశిష్టనదీతీరాప్రాప్తిప్రసఙ్గాత్ । న చ నదీపదేన గభీరనదీతీరం లక్ష్యతే, గభీరపదం

తాత్పర్యగ్రహకమితి వాచ్యమ్, వినిగమనావిరహాత్ । న చ పదద్వయే ప్రత్యేకమ్, విశిష్టనదీతీరాప్రాప్తిప్రసఙ్గాత్ । న చ నదీపదేన గభీరనదీతీరం లక్ష్యతే, గభీరపదం తాత్పర్యగ్రహకమితి, వాచ్యమ్, వినిగమనావిరహాత్ । న చ 'ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వ'వ్యుత్పత్త్యా నదీపద ఏవ, న గభీరపదే, తద్విభక్తేః సాధుత్వార్థత్వాదితి వాచ్యమ్, నైయాయికైరభేదార్థకతయా మీమాంసకైశ్చ 'అరుణాధికరణ'న్యాయేనార్థవత్త్వస్వీకారాత్ । గభీరపదే లక్షణాయాం తస్యైవ విశేష్యత్వసమ్భవాచ్చ । న చ నదీపదస్య ద్రవ్యవాచకతయా సాక్షాత్సమ్బన్ధాతురోధేన తత్రైవ సేతి వాచ్యమ్ ; గభీరపదస్యాపి నిత్యగుణివాచకతయా తేనాపి సాక్షాత్ సమ్బన్ధస్యైవ సత్త్వాత్ । తస్మాద్వినిగమనావిరహాత్ పదద్వయలక్షణాయాం గౌరవాత్ లాఘవేన సముదాయే ఏవ సాఙ్గీకార్యా । అత ఏవార్థవాదవాక్యే ప్రాశస్త్యలక్షణాహురితి చేత్, న ; అపభంశేఽపి లక్షణాపత్తేః । తజ్జ్ఞాప్యస్య సత్త్వాత్ ।

కింఞ్చైవం ప్రత్యేకం పదైర్వాక్యేన చ వినిగమనావిరహాత్ పదయోర్వాక్యే చ తదాపత్తావతిగౌరవం స్యాత్ ।

అపి చ, "జ్ఞప్యసమ్బన్ధః" ఇత్యస్య స్వనిష్ఠజ్ఞాపకతానిరూపితజ్ఞాప్యతావదర్థసమ్బన్ధ ఇత్యర్థః ।

తత్ర జ్ఞాపకత్వం కిం వృత్యార్థభోధజనకత్వమ్, ఉతార్థబోధజనకజ్ఞానవిషయత్వమాత్రమ్ ?

నాద్యః, వాక్యే లక్షణానాపత్తేః । నాన్త్యః, ప్రత్యేకవర్ణానామప్యర్థవత్త్వాపత్తౌ విభక్త్యాద్యుత్పత్త్యాపతిః । అపి చ ఏవం సతి పదఘటతాప్యానుపూర్వీ లక్షకతావచ్ఛేదికా వాచ్యేత్యగిగౌరవమ్ । మమ తు వాక్యే తద్విరహాద్ న సా తథేతి లాఘవమ్ । జ్ఞాప్యసమ్బన్ధస్య లక్షణాత్వే ఏతత్సమ్బన్ధిజ్ఞా కమిదమితి జ్ఞానజన్యోపస్థితిరేవ లక్షణా, జన్యేతి పర్యవసితమ్ । తథా చ సమవాయాదినా ఘటాదిపదజ్ఞాప్యా కాశసమ్బన్ధినోఽప్యుపస్థితస్య శబ్దబోధవిషయత్తిరిత్యపి వదన్తి ।

తస్మాత్ 'శక్యసమ్బన్ధో లక్షణా' ఇత్యేవ యుక్తమ్ । సా చ న సముదాయ ఇతి స్పష్టమేవ । సమాహారస్య వాదనకర్మత్వాదికం తు స్వాశ్రయవృత్తిత్వాదిరూపపరమ్పరయా బోధ్యమ్ ।

యద్వా, న తత్ర సమాహారః ప్రతీయతే, అతో న లక్షణా । ఏవఞ్చ సాక్షాదేవ కర్మత్వమ్ । ద్వివచనాదికం త్వనుశాసనేసాధుత్వబోధనాద్ చ । సమాహారద్వన్ద్వాదివ్యవహారస్తు ప్రాణ్యఙ్గాదిద్వన్ద్వే ఏకవచనవిధానాత్ సమాహార ఇవ ద్వన్ద్వ ఏకవచననిమిత్తత్వాదితి గౌణో బోధ్యః । ఏవమితరేతరయోగేఽపి సాహిత్యవిశిష్టయోర్లక్షణా । అత ఏవ ద్వివచనాద్యన్వయః । సమాహారే తు సాహిత్యం విశేష్యమితి తతో భేదః ।

యద్వా, నాత్రాపి లక్షణా, ఏకస్మృత్యుపారూఢపదద్వాయాత్ స్వస్వశక్త్యోపస్థితతయోరర్థయోర్ద్విత్వాద్యన్వయసమ్భవాత్, ఏకక్రియాన్వయిత్వరూపస్యైకబుద్ధ్యవచ్ఛిన్నత్వరూపస్య వా 1[fn ఏకధర్మావచ్ఛిన్నస్య ఏకధర్మావచ్ఛిన్నసంసర్గేణ ఏకధర్మావచ్ఛిన్నేఽన్వయః సాహిత్యమ్ । ఏకధర్మశ్చ సముదాయత్వరూపః । ఏవఞ్చ 'ఈశ్వరం గురుఞ్చ భజస్వ' ఇతి ప్రయోగే ఈశ్వరస్య గురోశ్చ ధ్యానసేవనరూపవిభిన్నక్రియాయామన్వయే సాహిత్యస్యాభావాత్ సమాసాభావః ।

ఏవమ్ 'భిక్షామట, గాఞ్చానయ' ఇత్యాదౌ భిక్షాయాః, కర్మతయా 'అట' ధాత్వర్థక్రియాయామ్; గోశ్చ కర్మతయా 'ఆనయన' క్రియాయామ్ అన్వయేన తయోః సమాసః ।] సాహిత్యస్య పశ్చాదేవాగమేన పూర్వం లక్షణాయా అనౌచిత్యాచ్చ ।

న చ సాహిత్యాభానేఽన్యతరస్యాన్యతరక్రియాన్వయవివక్షాయాం పశ్య ధవమ్, ఖదిరం ఛిన్ధీతి వాక్యవత్ పశ్య ధవఖదిరౌ ఛిన్ధీతి ప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ద్విత్వరూపైకధర్మావచ్ఛిన్న స్యైకత్రాన్వయస్యైవౌచిత్యాత్ । న చ ద్విత్వాన్వయయోగ్యతావచ్ఛేదకసాహిత్యమన్తరేణ ద్విత్వాన్వయో దుర్లభ ఇతి వాచ్యమ్, యోగ్యతావచ్ఛేదకోపస్థితేరనపేక్షణాత్, ఉపస్థితే యోగ్య ఏవ తదన్వయనియమాత్ । అత ఏవ ఘటేన జలమాహరేత్యాదౌ ఛిద్రేతరస్యైవ యోగ్యతాబలేనాన్వయః, న తు చ్ఛిద్రేతరత్వప్రకారకశాబ్దబోధః, ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకస్యైవ ద్విత్వచ్ఛేదనాద్యన్వయే యోగ్యతావచ్ఛేదకత్వే క్షత్యభావాచ్చ ।

నను సఙ్ఖ్యాయామన్వయితావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వవిశిష్టపర్యాప్త్యా ప్రకృత్యర్థేఽన్వయో వాచ్యః, కేవలపర్యాప్త్యా తదన్వయే తు ఏకవ్యక్తిపరాకాశాదిపదాదపి ద్వివచనాపత్తేః, ఘటాకాశాదౌ ద్విత్వాదేః పర్యాప్తిసత్త్వేన ప్రత్యేకమాకాశాదౌ తదభవాస్య వక్తుమశక్య2[fn 'న హి ప్రత్యేకమపర్యాప్తస్య సముదాయే పర్యాప్తిః' ఇతి నియమాదితి భావః ।]త్వాత్, ప్రత్యేకావృత్తేః సముదాయావృత్తిత్వాత్ ।

న చైవం పర్యాప్త్యఙ్గీకార ఏవ వ్యర్థః, అన్వయితావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వవిశిష్టసమవాయస్యైవ సమ్బన్ధత్వే క్షత్యభావాదితి వాచ్యమ్, సమావాయస్యైకత్వనయే ఘటనిష్ఠద్విత్వాదిసమవాయస్య పటాదావపి సత్త్వాద్ ఘటత్వావ్యాప్యత్వేన ఘటావిత్యాదిప్రయోగాణామప్రామాణ్యాపత్తేః । తస్య నానాత్వే తు తాదృశ్వయాప్యత్వవిశిష్టతత్తత్సమ్బన్ధ ఏవ పర్యాప్తిరస్తు । చైవమపి ఘటద్వయవృత్తిద్విత్వస్య ఘటత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధేనైకఘటేఽపి సత్త్వేనైకఘటాభిప్రాయేణాపి ఘటావితి ప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్, వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మోధకపదసమభివ్యాహారస్యాన్వయితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నయావత్వాశ్రయాన్వయిస్వార్థంబోధకారణతయా దోషాఽభావాత్ ।

న చ తత్సమభివ్యాహారస్య యావత్స్వాశ్రయాన్వయిస్వార్థబోధకత్వమేవాఙ్గీక్రియతామ్, కిం వ్యాప్యత్వనివేశేన, కిఞ్చ పర్యాప్త్యేతి వాచ్యమ్, ఆకాశావత్రేతి వాక్యత్ యోగ్యతాభ్రమశాయామేకవ్యక్తిమాత్రవిషయద్విత్వాద్యన్వయబోధేన తథా కార్యకారణభావస్య కల్పయితుమశక్యత్వాద్ ద్విత్వాదేరేకత్వవాదిమతేఽసమ్భవాచ్చ ।

ఏవఞ్చ ధవఖదిసౌ ఛిన్ధీత్యాదౌ సాహిత్యభానమావశ్యకమ్ । అన్యథాన్వయితావచ్ఛేదకధవత్వఖదిరత్వాదివ్యాప్యద్విత్వాదిద్వయప్రతీత్యాపత్తేః । తథా చైకైకధవఖదిరాదితాత్పర్యేణ తథాప్రయోగానుపపత్తిరితి చేత్, న ; యత్రైకధర్మస్యాన్వయితావచ్ఛేదకతా, తత్రైవ తాదృశపర్యాపతేః సంసర్గతానియమః । యత్ర త్వనేకధర్మస్యైవ తథాత్వమ్, తత్ర కేవలపర్యాప్తేస్తథా । సమవాయస్యైవ వా తత్త్వాభ్యుపగమాద్ న దోషః । ఏషైవ చ పుష్పవన్తాదిపదే గతిః, నహి తత్ర సాహిత్యభానే మానమస్తి ।

కిఞ్చైవమనఙ్గీకారే సాహిత్యబానాఙ్గీకారేఽపి అనుపపత్తితాదవస్థ్యమేవ । తథాహి -- సాహిత్యాన్వయే ప్రత్యకధర్మాయోరేవాన్వయితావచ్ఛేదకతయా తత్తద్వ్యాప్యసాహిత్యద్వయబోధాపత్తిః । తస్మాత్ ప్రాగుక్తరీరితిరేవ శరణమ్ ।

న చైవం 'క్షౌమే వసానావగ్నిమాదధీయతామ్' ఇత్యాదౌ సముచ్చిత్యోరన్వయలాభో న స్యాదితి వాచ్యమ్, 'యత్కర్తవ్యమ్, తదనయా సహ' ఇతి వాక్యాత్ తత్సిద్ధేః । యద్యపి ద్వన్ద్వే పరస్పరాన్వయరూపవ్యపేక్షాసాయర్థ్యం నాస్తి, తథాపి "చార్థే ద్వనద్వః" [2।2।29] ఇతి విధిసామర్థ్యాత్ సమాసః । సముచ్చయాన్వాచయయోస్త్వనభిధానాత్ సమాసో నేతి స్పష్టం భాష్యే ।

యత్త్వేకస్యాం క్రియాయాం కర్మత్వాద్యేకరుపేణాన్వయిత్వం సామర్థ్యమ్, 'కృతః సర్వోమృత్తికయా' ఇత్యాదివారణాయైకరూపేణేతి । తత్, న; సమర్థసూత్రే వాక్యభేదాపత్తేః । న చైవం విభక్త్యర్థానన్వయః ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థన్వయిత్వవ్యుత్పత్తేః । అత్ర చ యా ప్రకృతిః, న తదర్థౌ ధవఖదిరౌ, యదర్థౌ చ తౌ, తయోర్న ప్రకృతిత్వమితి వాచ్యమ్, ప్రత్యయానాం సన్నిహితార్థబోధకత్వవ్యుత్పత్తేర్వాఙ్గీకారాత్ । సన్నిధానఞ్ చానుశాసనికమ్ । తథా చ యదుత్తరం యః ప్రత్యయోఽనుశిష్టః, స త్ఘటకార్థగతస్వార్థబోధక ఇత్యర్థః ।

అత్ర చ పదసముదాయాద్ విభక్తిరనుశిష్టా । తత్ర క్వచిత్ పూర్వపదార్థే, క్వచిదుత్తరపదార్థే, క్వచిదుభయత్రేత్యత్ర యోగ్యతాదికం నియామకమితి 'అర్ధపిప్పలీమ్, రాజపురుషం పశ్య' ఇత్యాదౌ న దోషః । ఏవం చిత్రగురిత్యాదిబహువ్రీహావపి అన్యపదార్థే ఉత్తరపదస్యైవ లక్షణా ।

న చ గోపదేన గోస్వామిలక్షణాయాం తత్ర చిత్రాన్వయో న స్యాత్, 1[fn 'పదార్థః పదార్థేనాన్వేతే, న తు పదార్థైకదేశేన' ఇతి వ్యుత్పత్తిరితి భావః I]పదార్థేకదేశత్వాదితి వాచ్యమ్, శక్యార్థయోన్వబోధోత్తరం లక్షణాభ్యుపగమాత్ I చిత్రపదస్య తాత్పర్యగ్రాహకతయా గౌపదేనైవ చిత్రగోస్వామి2[fn 'చిత్రగోస్వామినో లక్షణీయత్వాద్వా' ఇతి పాఠః సమీచీనః ప్రతిభాతి I]లక్షణాద్వా న దోషః I వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాదేకదేశేనాప్యన్వయోఽత్ర ?0ఇత్యన్యే?0 I

గోపదేన శక్యా గౌః, లక్షణయా స్వామీ, ఏకపదార్థయోరపి పరస్పరాన్వయో వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాదిత్యపరే . ఏవఞ్చ న క్వాపి విశిష్టశక్తేః, ఏకార్థీభావస్య వా ఆవశ్యకత్వమ్ I ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకారేణోక్తమ్, 'పరస్పరవ్యపేక్షాం సామర్థ్యమేకే ఇచ్ఛన్తి' ఇతి వదన్తి I అయమేవ చ పక్షో నైయాయికాదిసమ్మతః I I

?0అత్ర వదన్తి -----?0 పఙ్కజశబ్దాదావపి ప్రత్యయాదేః పద్మాత్వవిశిష్టే నిరూఢలక్షమయైవోపపత్తౌ రూఢిశక్త్యుచ్ఛేదాపత్తిః, అవయవమవశక్తిఞ్జానతోఽపి బోధాత్, బాధాచ్చ, నియతతాత్పర్యానురోధాచ్చ, ప్రామాణికానాం శక్తివ్యవహారాచ్చ, సా సిధ్యతీతి చేత్, సమం ప్రకృతేఽపి I

కిఞ్చ 'కణ్ఠే కాలః' 'దాస్యాః పుత్రః' ఇత్యాదౌ లక్షణాయాం మానాభావేన సున్దరే ఇత్యాదివిశేషణాన్వయాపత్తిదుర్వారా, న చ తత్రాపి దాసీపదస్య దాసీసమ్బన్ధిని లక్షణా, దాసీసమ్బన్ధిసమ్బన్ధీతి బోధాపత్తేః I షష్ఠ్యన్తస్య లక్షణా తు దురుపపాదా, శక్యభావాత్ I షష్ఠ్యాః సమ్బన్ధిని లక్షణాయామపి దాసీపదార్థస్యైకదేశత్వం దురుపపాదమ్ I

అపి చ 'పురుషో రాజసమ్బన్ధీ' 'భార్యాసమ్బన్ధీ చ ' ఇతివద్ రాజపురుషో భార్యాసమ్బన్ధీత్యస్య రాజసమ్బన్ధీ పురుషోఽశ్వశ్చేతివద్ రాజపురుషోఽశ్వశ్చేత్యస్య చాపత్తిః I సమాసే భిన్నైవ వ్యుత్పత్తిరితి చేత్, సిద్ధ ఏకార్థీభావః I

అపి చ కమణ్డలుపాణిం ఛాత్రమద్రాక్షీదిత్యత్ర కమణ్డలుశబ్దాత్ "ఇత్థమ్భూతలక్షణే" [2 I3 I21] ఇతి తృతీయాపత్తిః, న చ "సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః" [2 I4 I71] ఇతి లుక్, సమాసోత్తరం జాయమానత్వేన ప్రాతిపదికానవయవత్వాత్, 'తన్మధ్యపతిత'న్యాయాత్ తద్గ్రహణేన గ్రహణేఽపి తదవయత్వే మానాభావాత్, 'లక్ష్యైలక్షణస్య' ఇతి న్యాయాచ్చేతి స్పష్టమ్ "ఇత్థమ్భూతలక్షణే" సూత్రే భాష్యకైయటయోః I

అపి చ కృత్తద్ధితసమాసాదిసాధారణ1[fn కృత్తద్ధితైకశేషసనాద్యన్తధాతురూపప్ంచవృత్త్యన్యతమత్వరూపవృత్తిత్వలక్షణస్యేత్యర్థః I] వృత్తిలక్షణస్య త్వన్మతే దుర్వచత్వమ్, పూరవోక్తసామర్థ్యవత్ సముదాయత్వస్య వాక్యేఽతి ప్రసక్తత్వాత్ I 2[fn తదభిన్నభిన్నత్వమన్యతమత్వమ్ I ఏవఞ్చ భేదప్రతియోగితయా

నిఖిలస్య వస్తుజాతస్య ప్రవేశాద్ గౌరవమితి భావః ।]అన్యతమత్వస్య గురుతరత్వాచ్చ । మమ తు ఏకార్థీభావవత్ సముదాయత్వం సువచమేవ ।

కిఞ్చ, సమానార్థకవాక్యస్యానివృత్తయే వా వచనారమ్భే తవ గౌరవమ్ । న చ లక్షమయా ప్రయోగే సమాసః, అన్యథా వాక్యమితి వ్యస్థాయాః సమ్భవాత్ మమాపి తదనావశ్యకమ్ కర్మధారయే లక్షణాయా అభావాత్ । మమ త్వేకార్థీభావే వృత్తిః, అన్యథా వాక్యమితి న్యాయసిద్ధార్థకథనం తత్ ।

అపి చ, 'వాప్యశ్వః' ఇత్యాదౌ ప్రగృహ్యత్వాపత్తిః । న చాత్ర వాపీపదస్య నదధికరణకే లక్షమాసత్త్వేన సప్తమ్యర్థమాత్రపర్యవసన్నత్వాభావ ఇతి న దోష ఇతి వాచ్యమ్, 'సోమో గౌరీ అధిశ్రితః' ఇత్యాదావప్యనాపత్తేః । తత్రాపి విభక్తిలుకః సత్త్వేన నామార్థయోరన్వయానురోధాద్ గౌరీపదస్య గౌర్యధికరణకే లక్షణాయాస్తుల్యత్వాత్ । మమ తు న దోషః,

ఇతరాసంసృష్టత్వేనోపస్థితిజనకత్వరూపసప్తమ్యర్థమాత్రపర్యవసన్నత్వాభావాత్ ।

ఇదమేవాభిప్రేత్య 'అనహత్స్వార్థాయాఞ్చ న దోషః సముదాయార్థోఽభిధీయతే' ఇతి భాష్యే ఉక్తమ్ ।

ఏతేన జహత్స్వార్థత్రైవైకార్థీభావః, అజహత్స్వార్థా చ వ్యపేక్షైవ, "ఈదూతౌ" [1।1।19] ఇతి సూత్రస్థమిదం భాష్యఞ్చ వ్యపేక్షావాద ఏవేత్యపాస్తమ్ ।

అపి చ, ''ఋద్ధస్య దేవస్య పురుషః' వాక్యవత్ కర్మధారయఘటితఋద్ధదేవస్య పురుష ఇత్యాదేర్విశిష్టస్య వైశిష్ట్యమితి విషయతావశాలిబోధ ఇవ విశేష్యే విశేషణమ్ । తత్ర చ విశేషణాన్తరమితి విషయతాశాలీబోధఽపి సాధుత్వాపత్తిః । మమ తు న దోషః, ఋద్ధనకార్థీభూతస్య తద్వాశిష్టయేనేవతారన్వయాత్ ।

కిఞ్చ, సముదాయస్యార్థవత్వాభావాత్ ప్రాతిపదికసఞ్జ్ఞా దురూపపాదా । ప్రాగుక్తప్రకారాశ్రయేణ 1తూత్తరసూత్రే తదన్తవిధిలాభోన స్యాత్ । మమ త్వర్థవత్పదానువృత్తిసామర్థ్యాత్ తల్లాభ ఇతిస్పష్టమాకరే । తవ తు, తదనువృత్తావపి కృత్తద్ధితయోరేవార్థవత్త్వేన విపరీతో దోష ఏవ స్యాత్ ।

?0కిఞ్చ?0, 'పూర్వశాలప్రియః' ఇత్యాదిఘటకపూర్వశాలాశబ్దే ప్రాతిపదికత్వాపత్తిః । పరాఙ్గవద్భావే తు న దోషః, తన్నిమిత్తగ్రహణాదేవ ఋతేనేత్యాదేః పరాఙ్గవద్భావవారణాత్ । మిత్రావరుణావితయాదేస్తు ఛాన్దసత్వాత్ స బోధ్యః ।

యద్వా, ఋతకర్మకర్దనకర్తృత్వాత్ తయోస్తన్నిమిత్తత్వమప్యస్త్యేవ । అత ఏవ "సుబామన్త్రిత" [2।9.2] ఇతి సూత్రే 'సుబితి కిమర్థమ్ ? కరోష్యటయన । నైతదస్తి । అసామర్థ్యాదత్ర న భవిష్యతి । నైష దోషః । 'సమానాధికరణమసర్థవత్' ఇత్యస్య

'అధాత్వభిహితమ్' ఇత్యేవం నిషేధాత్' ఇత్యుక్త్వా షష్ఠ్యన్తమమన్త్రితార్థం ప్రతి యత్కారకఞ్చ, తదేవ పారాఙ్గవద్భవతీత్యర్థకమ్ 'షష్ఠ్యామన్త్రితకారకవచనం వా కర్తవ్యమ్' తన్నిమిత్తగ్రహణం వా కార్యమ్ । 'మద్రాణాం రాజన్, పరశునా వృశ్చన్' ఇత్యత్రైవ యథా స్యాత్, క్షత్రేణాగ్నే స్వాయుః సంరభస్వ, మిత్రేణాగ్నే మిత్రధేయే యతస్వ' ఇత్యాదౌ 'క్షత్రేణ మిత్రేణ' ఇత్యనయోర్మా భూద్' ఇతి భాష్యోక్తం సఙ్గచ్ఛతే, సమర్థపరిభాషోపస్థానే హి అసామర్థ్యాద్ ఏవాప్రాప్తౌ భాష్యాసఙ్గతిః స్పష్టైవ ।।

యత్తు ; క్రైయశేన క్షత్రేణేత్యాదౌ 2'క్రియాద్వారకం వ్యపేక్షాలక్షణం సామర్థ్యమస్తి' ఇత్యుక్తమ్ । తత్, న; వ్యపేక్షావాదే 'కృతః సర్వో మృత్తికా' ఇత్యాదౌ సమాసాపత్తేః । ఏవఞ్చ భో దేవదత్త, భగో దేవదత్త' ఇత్యాదౌ భోశబ్దాదేః పరాఙ్గత్వం న భవత్యేవ । యద్యపి భాష్యే వచనద్వయమారబ్ధమ్, తథాపి తన్నిమిత్తగ్రహణమేవ జ్యాయః, 'గోషు స్వామిన్' ఇత్యత్రాపి పరాఙ్గవద్భావాసిద్ధేః । అత ఏవ 'వస్త్రం రాజ్ఞః పురుషాగచ్ఛ' ఇత్యాదౌ న పరాఙ్గవత్త్వమ్ । వేదభాష్యం తు ఫణిభాష్యవిరోధాదనాదేయమేవేతి దిక్ ।

కర్మధారయే తు, అవయవశక్త్యోపస్తాపితపదార్థయోరభేదస్య సంసర్గవిధయైవ మానసమ్భవేన న శక్తిః, న వా లక్షణా । 'ఉపకుమ్భమ్' ఇత్యాద్యవ్యయీభావే సమూపకుమ్భాదిపదానాం లక్షణా । ఉపాదిపదం తాత్పర్యగ్రాహకమ్ । అతో ధవవన్తమానయేత్యాదౌ కర్మత్వాద్యన్వయవారణాయ క్లృప్తయా 'ప్రత్యయానాం సన్నిహితపదార్థగతస్వార్థబోధకత్వ'వ్యుత్పత్త్యా విరోధో న । అత ఏవ పాణిపాదమితయాదిసమాహారద్వన్ద్వేఽపి ఉత్తరపదస్య పాణిపాదాదిసమాహారే లక్షణా ।

?0యత్తు?0, సముదాయే లక్షణేతి । తత్, న; తస్య శక్త్యభావాత్ । 'శక్యసమ్బన్ధో హి లక్షణా' । నను 3[fn మీమాంసకమతముపస్థాప్య నిరాకరోతి 'నను' ఇత్యాదినా ।] 'జ్ఞాప్యసమ్బన్ధ ఏవ లక్షణా, 'గభీరాయాం నద్యాం ఘోషః' ఇత్యాద్యనురోధేన తస్యా ఏవోచితత్వాత్ । తథాహి -- న తావద్ గభీరపదం తోరలక్షకమ్, నద్యామిత్యనన్వయాపత్తేః, నహి తీరం

నదీ । అత ఏవ న నదీపదేఽపి గభీరపదీతీరం లక్ష్యతే, గభీరపదం లక్షణాయాం తస్యైవ విశేష్యత్వసమ్భవాచ్చ । న చ నదీపదస్య ద్రవ్యవాచకతయా సాక్షాత్సమ్బన్ధానురధేన తత్రైవ సేతి వాచ్యమ్ ; గభీరపదస్యాపి నిత్యగుణివాచకతయా తేనాపి సాక్షాత్ సమ్బన్ధస్యైవ సత్త్వాత్ । తస్మాద్వినిగమనావిరహాత్ పదద్వయలక్షణాయాం గౌరవాత్ లాఘవేన సుదాయే ఏవ సాఙ్గీకార్యా । అత ఏవార్థవాదవాక్యే ప్రాశస్త్యలక్షణామాహురితి చేత్ న ; అపభ్రంశేఽపి లక్షణాపత్తేః । తజ్జ్ఞాప్యస్య సత్త్వవాత్ ।

కిఞ్చైవం ప్రత్యేకం పదైర్వాక్యేన చ వినిగమనావిరహాత్ పదయోర్వాక్యే చ తదాపత్త్యావతిగౌరవం స్యాత్ ।

అపి చ, 'జ్ఞాప్యసమ్బన్ధః' ఇత్యస్య స్వనిష్ఠజ్ఞాపకతానిరూపితజ్ఞాప్యతావదర్థసమ్బన్ధ ఇత్యర్థః ।

తత్ర జ్ఞాపకత్వం కిం వృత్త్యార్థబోధజనకత్వమ్, ఉత్తార్థబోధజనకజ్ఞానవిషయత్వమాత్రమ్ ?

నాద్యః, వాక్యే లక్షణానాపత్తేః । నాన్త్యః, ప్రత్యేకవర్ణానామప్యర్థవత్త్వాపత్తౌ విభక్త్యాద్యుత్పత్త్యాపత్తిః । అపి చ ఏవం సతి పదఘటితాప్యానుపూర్వీ లక్షకతావచ్ఛేదికా వాచ్యేత్యతిగౌరవమ్ । మమ తు వాక్యే తద్విరహాద్ న సా తథేతి లాఘవమ్ । జ్ఞాప్యసమ్బన్ధస్య లక్షణాత్వే ఏతత్సమ్బన్ధిజ్ఞా కమిదమితి జ్ఞానజ్యోపస్థితిరేవ లక్షణా, జన్యేతి పర్యవసితమ్ । తథా చ సమవాయాదినా ఘటాదిపదజ్ఞాప్యాకాశసమ్బన్ధినోఽప్యుపస్థితస్య శబ్దబోధవిషయతాపత్తిరిత్యపి వదన్తి ।

తస్మాత్ 'శక్యసమ్బన్ధో లక్షణా' ఇత్యేవ యుక్తమ్ । సా చ న సముదాయ ఇతి స్పష్టమేవ । సమాహారస్య వాదనకర్మత్వాదికం తు స్వాశ్రయవృత్తిత్వాదిరూపపరమ్పరయా బోధ్యమ్ ।

యద్వా, న తత్ర సమాహారః ప్రతీయతే, అతో న లక్షణా । ఏవఞ్చ సాక్షాదేవ కర్మత్వమ్ । ద్వివచనాదికం త్వనుశాసనేనాసాధుత్వబోధనాద్ న । సమాహారద్వన్ద్వాదివ్యవహారస్తు ప్రాణ్యఙ్గాదిద్వన్ద్వే ఏకవచనవిధానాత్ సమాహార ఇవ ద్వన్ద్వ ఏకవచననిమిత్తత్వాదితి గౌణో బోధ్యః । ఏవమితరేతరయోగేఽపి సాహిత్యవిశిష్టోర్లక్షణా । అత ఏవ ద్వివచనాద్యన్వయః । సమాహారే తు సాహిత్యం విశేష్యమితి తతో భేదః ।

?0యద్వా?0, నాత్రాపి లక్షణా, ఏకస్మృత్యుపారూఢపదద్వయాత్ స్వస్వశక్త్యోపస్థితయోరర్థయోర్ద్విత్వాద్యన్వయసమ్భవాత్, ఏకక్రియాన్వయిత్వయిత్వరూపస్యైకబుద్ధ్యావచ్ఛిన్నత్వరూపస్య వా 1[fn ఏకధర్మావచ్ఛిన్నస్య ఏకధర్మావచ్ఛిన్నసంసర్గేణ ఏకధర్మావచ్ఛిన్నేఽన్వయః సాహిత్యమ్ । ఏకధర్మశ్చ సముదాయత్వరూపః । ఏవఞ్చ 'ఈశ్వరం గురుఞ్చ భజస్వ' ఇతి పయోగే ఈశ్వరస్య గురోశ్చ ధ్యానసేవనరూపవిభిన్నక్రియాయామన్వయే సాహిత్యస్యాభావాత్ సమాసాభావః ।] సాహిత్యస్య పశ్చాదేవాగమేన పూర్వం లక్షణాయా అనౌచిత్యాచ్చ ।

న చ సాహిత్యాభానేఽన్యతరస్యాన్యతరక్రియాన్వయవివక్షాయాం పశ్య ధవమ్, ఖదిరం ఛిన్ధీతి వాక్యవత్ పశ్య ధవఖదిరౌ ఛిన్ధీతి ప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ద్విత్వరూపైకధర్మవచ్ఛిన్నస్యైకత్రాన్వయస్యైవౌచిత్యాత్ । న చ ద్విత్వాన్వయయోగ్యతావచ్ఛేదకసాహిత్యమన్తరేమ ద్విత్వాన్వయో దుర్లభ ఇతి వాచ్యమ్, యోగ్యతావచ్ఛేదకోపస్థితేరనపేక్షణాత్, ఉపస్థితే యోగ్య ఏవ తదన్వయనియమాత్ । అత ఏవ ఘటేన జలమాహరేత్యాదౌ ఛిద్రేతరస్యైవ యోగ్యతావబలేనాన్వయః, న తు

ఏకవ్యక్తిపరాకాశాదిపదాదపి ద్వివచనాపత్తేః, ఘటాకాశాదౌ ద్విత్వాదేః పర్యాప్తిసత్త్వేన ప్రత్యేకమాకాశాదౌ తదభావస్య వక్తుమశక్య2[fn 'న హి ప్రత్యేకమపర్యాప్తస్య సముదాయే పర్యాప్తిః' ఇతి నియమాదితి భావః ।]త్వాత్, ప్రత్యేకావృత్తేః సముదాయావృత్తిత్వాత్ ।

న చైవమేకో న ద్వావిత్యతో బోధానుపపత్తిః ; ఏకస్మిన్నపి కేవలపర్యాప్తేః సత్త్వేన కేవలపర్యాప్తిసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితావచ్ఛేదకతాకభేదస్య బోధయితుమశక్యత్వాత్, ఏకత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితావచ్ఛేదకతాకభేదశ్చాప్రసిద్ధా ఏవేతి వాచ్యమ్,

ద్విత్వాదిపర్యాప్తేరుభాయాదివృత్తిధర్మావచ్ఛేద్యత్వనియమేన తదనవచ్ఛేదకైకమాత్రవృత్తిధర్మావచ్ఛేదేన తద్వద్భేదస్య తద్వతి వృత్తౌ బాధకాభావాత్ ।

న చైవం పర్యాప్త్యఙ్గీకార ఏవ వ్యర్థః, అన్వయితావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వవిశిష్టసమావాయస్యైవ సమ్బన్ధత్వే క్షత్యభావాదితి వాచ్యమ్, సమవాయస్యైకత్వనయే ఘటనిష్ఠద్విత్వాదిసమవాయస్య పటాదావపి సత్త్వాద్ ఘటత్వావ్యాప్యత్వేన ఘటావిత్యాదిప్రయోగాణామప్రామాణ్యాపత్తేః । తస్య నానాత్వే తు తాదృశవ్యాప్యత్వవిశిష్టతత్తత్సమ్బన్ధ ఏవ పర్యాప్తిరస్తు । న చైవమపి ఘటద్వయవృత్తిద్విత్వస్య ఘటత్వావ్యాప్యర్యాప్తిసమ్బన్ధేనైకఘటేఽపి సత్త్వనైకఘటాభిప్రాయేణాపి ఘటావితి ప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్, వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మబోధకపదసమభివ్యాహారస్యాన్వయితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నయావత్స్వాశ్రయాన్వయిస్వార్థబోధకారణతయా దోషాఽభావాత్ ।

న చ తత్సమభివ్యాహారస్య యావత్స్వాశ్రయాన్వయిస్వార్థబోధకత్వమేవాఙ్గీక్రియాతామ్, కిం వ్యాప్యత్వనివేశేన, కిఞ్చ పర్యాప్త్యేతి వాచ్యమ్, ఆకాశావత్రేతి వాక్యాత్ యోగ్యతాభ్రమదశాయామేకవ్యక్తిమాత్రవిషయద్విత్వాద్యన్వయబోధేన తథా కార్యకారణభావస్య కల్పయితుమశక్యత్వాద్ ద్విత్వాదేరేకత్వవాదిమతేఽసమ్భవాచ్చ ।

ఏవఞ్చ ధవఖదిరౌ ఛిన్ధీత్యాదౌ సాహిత్యభానమావశ్యకమ్ । అన్యథాన్వయితావచ్ఛేదకధవత్వఖదిరత్వాదివ్యాప్యద్విత్వాదిద్వయప్రతీత్యాపత్తేః । తథా చైకేకధవఖదిరాదితాత్పర్యేమ తథాప్రయోగానుపపత్తిరితి చేత్, న; యత్రైకధర్మస్యాన్వయితావచ్ఛేదకతా, తత్రైవ తాదృశపర్యాప్తేః సంసర్గతానియమః । యత్ర త్వనేకధర్మస్యైవ తథాత్వమ్, తత్ర కేవలపర్థాప్తేస్తథా । సమవాయస్యైవ వా తత్త్వాభ్యుపగమాద్ న దోషః । ఏషైవ చ పుష్పవన్తాదిపదే గతిః, నహి తత్ర సాహిత్యభానే మానమస్తి ।

కిఞ్చైవమనఙ్గీకారే సాహిత్యభానార్వీకారేఽపి అనుపపత్తితాదవస్థ్యమేవ । తథాహి ---
సాహిత్యాన్వయే ప్రత్యేకధర్మయోరేవాన్వయితావచ్ఛేదకతయా
తత్తద్వ్యాప్యసాహిత్యద్వయబోధాపత్తిః । తస్మాత్ ప్రాగుక్తరీతిరేవ శరణమ్ ।

న చైవమ్ 'క్షౌమే వసానావగ్నిమాదధీయతామ్' ఇత్యాదౌ సముచ్చితయోరన్వయలాభో న స్యాదితి వాచ్యమ్, 'యత్కర్తవ్యమ్, తదనయా సహ' ఇతి వాక్యాత్ తత్సద్ధేః । యద్యపి ద్వన్ద్వే పరస్పరాన్వయరూపవ్యపేక్షాసాయర్థ్యం నాస్తి, తథాపి "చార్థే ద్వన్ద్వః" [2।2।29] ఇతి విధిసామర్థ్యాత్ సమాసః । సముచ్చయాన్వాచయయోస్త్వనభిధానాత్ సమాసో నేతి స్పష్టం భాష్యే ।

యత్త్వేకస్యాం క్రియాయాం కర్మత్వాద్యేకరూపేణాన్వయిత్వం సామర్థ్యమ్, 'కృతః సర్వోమృత్తికయా' ఇత్యాదివారణాయైకరూపేణేతి । తత్, న; సమర్థసూత్రే వాక్యభేదాపత్తేః । న చైవం విభక్త్యర్థానన్వయః ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వయిత్వవ్యుత్పత్తేః । అత్ర చ యా ప్రకృతిః, న తదర్థౌ ధవఖదిరౌ, యదర్థౌ చ తౌ, తయోర్న ప్రకృతిత్వమితి వాచ్యమ్, ప్రత్యయానాం సన్నిహితార్థబోధకత్వవ్యుత్పత్తేరేవాఙ్గీకారాత్ । సన్నిధానఞ్ చానుశాసనికమ్ । తథా చ యదుత్తరం యః ప్రత్యయోఽనుశిష్టః, స తద్ఘటకార్థగతస్వార్థబోధక ఇత్యర్థః ।

అత్ర చ పదసముదాయాద్ విభక్తిరనుశిష్టా । తత్ర క్వచిత్ పూర్వపదార్థే, క్వచిదుత్తరపదార్థే, క్వచిదుభయత్రేత్యత్ర యోగ్యతాదికం నియామకమితి 'అర్ధపిప్పలీమ్, రాజపురుషం పశ్య' ఇత్యాదౌన దోషః । ఏవం చిత్రగురిత్యాదిబహువ్రీహావపి అన్యపదార్థే ఉత్తరపదస్యైవ లక్షణా ।

న చ గోపదేన గోస్వామిలక్షణాయాం తత్ర చిత్రాన్వయో న స్యాత్, 1[Fn 'పదార్థః పదార్థేనాన్వేతి, న తు

పదార్థైకదేశేన' ఇతి వ్యుత్పత్తిరితి భావః ।] పదార్థైకదేశత్వాదితి వాచ్యమ్, శక్యార్థయోరన్వయబోధోత్తరం లక్షణాభయుపగమాత్ । చిత్రపదస్య తాత్పర్యగ్రాహకతయా గోపదేనైవ చిత్రగోస్వామి2[fn 'చిత్రగోస్వామినో లక్షణీయత్వాద్వా' ఇతి పాఠః సమీచీనః ప్రతిభాతి ।] లక్షణాద్వా న దోషః । వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాదేకదేశేనాప్యన్వయోఽత్ర ?0ఇత్యన్యే ।

గోపదేన శక్యా గౌః, లక్షణయా స్వామీ, ఏకపదార్థయోరపి పరస్పరాన్వయో వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాదిత్యపరే। ఏవఞ్చ న క్వాపి విశిష్టశక్తేః, ఏకార్థీభావస్య వా ఆవశ్యకత్వమ్ । ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకారేణోక్తమ్ 'పరస్పరవ్యపేక్షాం సామర్థ్యమేకే ఇచ్ఛన్తి' ఇతి వదన్తి । అయమేవ చ పక్షో నైయాయికాదిసమ్మతః ।।

?0అత్ర వదన్తి ---?0 పఙ్కజశబ్దాదావపి ప్రత్యయాదేః పద్మత్వవిశిష్టే నిరూఢలక్షణయైవోపపత్తౌ రూఢిశక్త్యుచ్ఛేదాపత్తిః, అవయవమవయవశక్తిఞ్చాజానతోఽపి

బోధాత్, బాధాదిప్రతిసన్ధానం వినాపి బోధాచ్చ, నియతతాత్పర్యానురోధాచ్చ, ప్రామాణికానాం శక్తివ్యవహారాచ్చ, సా సిధ్యతీతి చేత్, సమం ప్రకృతేఽపి ।

కిఞ్చ 'కణ్ఠే కాలః' 'దాస్యాః పుత్రః' ఇత్యాదౌ లక్షణాయాం మానాభావేన సున్దరే ఇత్యాదివిశేషణాన్వయాపత్తిదుర్వారా, న చ తత్రాపి దాసీపదస్య దాసీసమ్బన్ధిని లక్షణా, దాసీసమ్బన్ధీతి బోధాపత్తేః । షష్ఠ్యాన్తస్య లక్షణా తు దురుపపాదా, శక్త్యభావాత్ । షష్ఠ్యాః సమ్బన్ధిని లక్షణాయామపి దాసీపదార్థస్యైకదేశత్వం దురుపపాదమ్ ।

అపి చ 'పరుషో రాజసమ్బన్ధీ' 'భార్యాసమ్బన్ధీ చ' ఇతివద్ రాజపురుషో భార్యాసమ్బన్ధీత్యస్య రాజసమ్బన్ధీ పరుషోఽశ్వశ్చేతివద్ రాజపురుషోఽశ్వేచ్చత్యస్య చాపత్తిః । సమాసే భిన్నైవ వ్యుత్పత్తిరితి చేత్, సిద్ధ ఏకార్థీభావః ।

అపి చ కమణ్డలుపార్ణిం ఛాత్రమద్రాక్షీదిత్యత్ర కమణ్డలుశబ్దాత్ "ఇత్థమ్భూతలక్షణే" [2।3।21] ఇతి తృతీయాపత్తిః, న చ "సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః" [2।4।71] ఇతి లుక్, సమాసోత్తరం జాయమానత్వేన ప్రాతిపదికానవయవత్వాత్, 'తన్మధ్యపతతి'న్యాయాత్ తద్గ్రహణేన గ్రహణేఽపి తదవయత్వే మానాభావాత్, 'లక్ష్యే లక్షణస్య' ఇతి న్యాయాచ్చేతి స్పష్టమ్ "ఇత్థమ్భూతలక్షణే" సూత్రే భాష్యకైయటయోః ।

అపి చ కృత్తద్ధితసమాసాదిసాధారణ1[fn కృత్తద్ధితైకశేషసనాద్యన్తధాతురూపపఞ్చవృత్త్యన్యతమత్వరూపవృత్తిత్వలక్షణస్యేత్యర్థః ।] వృత్తిలక్షణస్య త్వన్మతే దుర్వచత్వమ్, పూర్వోక్తసామర్థ్యవత్ సముదాయత్వస్య వాక్యేఽతి ప్రసక్తత్వాత్ । 2[fn తదభిన్నభిన్నత్వమన్యతమత్వమ్ । ఏవఞ్చ భేదప్రతియోగితయా నిఖిలస్య వస్తుజాతస్య ప్రవేశాద్ గౌరవమితి భావః ।]న్యతమత్వస్య గురుతరత్వాచ్చ । మమ తు ఏకార్థీభావవత్ సుదాయత్వం సువచమేవ ।

కిఞ్చ, సమానార్థకవాక్యస్యానివృత్తయే వా వచనారమ్భే తవ గౌరవమ్ । న చ లక్షణయా ప్రయోగే సమాసః, అన్యథా వాక్యమితి వ్యవస్థాయాః సమ్భవాత్ మమాపి తదనావశ్యకమ్, కర్మధారయే లక్షణాయా అభావాత్ । మమ త్వేకార్థీభావే వృత్తిః, అన్యథా వాక్యమితి న్యాయసిద్ధార్థకథనం తత్ ।

అపి చ, 'వాప్యశ్వః' ఇత్యాదౌ ప్రగృహ్యత్వాపత్తిః । న చాత్ర వాపీపదస్య తదధికరణకే లక్షణాసత్త్వేన సప్తమ్యర్థమాత్రపర్యవసన్నత్వాభావ ఇతి న దోష ఇతి వాచ్యమ్, 'సోమో గౌరీ అధిశ్రితః' ఇత్యాదావప్యనాపత్తేః । తత్రాపి విభక్తిలుకః సత్త్వేన నామార్థయోరన్వయానురోధాద్ గౌరీపదస్య గౌర్యధికరణకే లక్షణాయాస్తుల్యత్వాత్ । మమ తు న దోషః, ఇతరాసంసృష్టత్వేనోపస్థితిజనకత్వరూపసప్తమ్యర్థమాత్రపర్యవసన్నత్వాభావాత్ ।

ఇదమేవాభిప్రేత్య'అజహత్స్వార్థాయాఞ్చ న దోషః సముదాయార్థోఽభిధీయతే' ఇతి భాష్యే ఉక్తమ్ ।

ఏతేన జహత్స్వార్థత్రైవైకార్థీభావః, అజహత్స్వార్థా చ వ్యపేక్షైవ, "ఈదూతౌ" [1।1।19] ఇతి సూత్రస్థమిదం భాష్యఞ్చ వ్యపేక్షావాద్ ఏవేత్యపాస్తమ్ ।

అపి చ, 'ఋద్ధస్య దేవస్య పురుషః' ఇతి వాక్యవత్ కర్మధారయఘటితఋద్ధదేవస్య పురుష ఇత్యాదేర్విశిష్టస్య వైశిష్ట్యమితి విషయతాశాలిదోష ఇవ విశేష్యే విశేషణమ్ । తత్ర చ విశేషణాన్తరమితి విషయతాశాలబీధేఽపి సాధుత్వాపత్తిః । మమ తు న దోషః, ఋద్ధనకార్థీభూతస్య తద్వైశిష్ట్యేననైవతరాన్వయాత్ ।

కిఞ్చ, సముదాయస్యార్థవత్త్వాభావాత్ ప్రాతిపదికసఞ్జ్ఞా దురుపపాదా । ప్రాగుక్తప్రకారాశ్రయేణ 1[fn "కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ" ఇతి సూత్ర ఇత్యర్థః ।] తూత్తరసూత్రే తదన్తవిధిలాభో న స్యాత్ । మమ త్వర్థవత్పదానువృత్తిసామర్థ్యాత్ తల్లాభ ఇతి స్పష్టమాకరే । తవ తు, తదనువృత్తావపి కృత్తద్ధితయోరేవార్థవత్త్వేన విపరీతో దోష ఏవ స్యాత్ ।

?0కిఞ్చ?0, 'పూర్వశాలాప్రియః' ఇత్యాదిఘటపూర్వశాలాశబ్దే ప్రాతిపదికత్వాపత్తిః । పరాఙ్గవద్భావే తు న దోషః, తన్నిమిత్తగ్రహమాదేవ ఋతేనత్యాదేః పరాఙ్గవద్భావవారణాత్ । మిత్రావరుణావిత్యాదేస్తు ఛాన్దసత్వాత్ స బోధ్యః ।

యద్వా, ఋతకర్మకవర్ధనకర్తృత్వాత్ తయోస్తన్నిమిత్తత్వమప్యస్త్యేవ । అత ఏవ "సుబామన్త్రిత" [2।9।2] ఇతి సూత్రే 'సుబితి కిమర్థమ్ ? కరోష్యటయన । నైతదస్తి । అసామర్థ్యాదత్ర న భవిష్యతి । నైష దోషః। 'సమానాధికరణమసమర్థవత్' ఇత్యస్య 'అధాత్వభిహితమ్' ఇత్యేవం నిషేధాత్' ఇత్యుక్త్వా షష్ఠ్యన్తమామన్త్రితార్థం ప్రతి యత్కారకఞ్చ, తదేవ పారాఙ్గవద్భవతీత్యర్థకమ్ 'షష్ఠ్యామన్త్రితకారకవచనం వా కర్తవ్యమ్' తన్నిమిత్తగ్రహణం వా కార్యమ్ । 'మద్రాణాం రాజన్, పరశునా వృశ్చన్' ఇత్యత్రైవ యథా స్యాత్, క్షత్రేణాగ్నే స్వాయుః సంరభస్వ, మిత్రేణాగ్నే మిత్రధేయే యతస్వ' ఇత్యాదౌ 'క్షత్రేణ మిత్రేణ' ఇత్యనయోర్మా భూద్' ఇతి భాష్యోక్తం సఙ్గచ్ఛతే, సమర్థపరిభాషోపస్థానే హి అసామర్థ్యాద్ ఏవాప్రాప్తౌ భాష్యాసఙ్గతిః స్పష్టైవ ।।

యత్తు ; కైయటేన క్షత్రేణేత్యాదౌ 2[fn 'క్రియాద్వారకం తు వ్యపేక్షాలక్షణం సామర్థ్యమస్తీీతి స్యాత్ పరాఙ్గవద్భావః । ఇహ వచనేనాతిప్రసఙ్గే నిరస్తే పూర్వసూత్ర ఏకార్థీభావ ఏవ సామర్థ్యమాశ్రితమ్ । అన్యథా తు ద్వివిధమపి సామర్థ్యమాశ్రీయేత' ఇత్యేవమానుపూర్వోకః కైయచగ్రన్థః ।] 'క్రియాద్వారకం వ్యపేక్షాలక్షణం సామర్థ్యమస్తి' ఇత్యుక్తమ్ । తత్, న ; వ్యపేక్షావాదే 'కృతః సర్వో మృత్తికాయా' ఇత్యాదౌ సమాసాపత్తేః । ఏవఞ్చ భో దేవదత్త, భగో దేవదత్త' ఇత్యాదౌ భోశబ్దాదేః పరాఙ్గత్వం న భవత్యేవ । యద్యపి భాష్యే వచనద్వయమారబ్ధమ్, తథాపి తన్నిమిత్తగ్రహణమేవ జ్యాయః,'గోషు స్వామిన్' ఇత్యత్రాపి పరాఙ్గవద్భావాసిద్ధేః । అత ఏవ 'వస్త్రం రాజ్ఞః పురుషాగచ్ఛ' ఇత్యాదౌ న పరాఙ్గవత్త్వమ్ । వేదభాష్యం తు ఫణిభాష్యవిరోధాదనాదేయమేవేతి దిక్ ।

?0యత్తు?0, 'రాజపురుః' ఇత్యాదౌ పూర్వపదే సమ్బన్ధిని లక్షణాస్వీకారే కర్మధారయత్వాపత్తిః, సమానాధికరణతత్పురుషత్వస్యైవ తత్త్వాత్ । న చ సమాసపూర్వదశాయాం యత్రాభేదాన్వయః, తత్ర కర్మధారయః, యత్ర భేదేన, తత్ర తత్పురుషమాత్రమితి వాచ్యమ్, నిత్యసమాసే విగ్రహశూన్యత్వేన తాదృశతత్పురుషకర్మధారయయోరవ్యాప్తేః, అలౌకికవిగ్రహస్య సత్త్వేఽపి తస్యాన్వయబోధే స్వరూపాయోగ్యత్వాత్ ।

న చ సమాసాత్పూర్వం యత్ర తుల్యవిభక్తిత్వమ్, తత్రైవ కర్మధారయత్వమ్, నాన్యత్రేతి వాచ్యమ్, పూర్వావస్థాయా అసమాసార్థవివక్షానుసారేణైవ కల్ప్యతయా తవ సమాసవాక్యే బోధావిశేషేణ తద్వైలక్షణ్యకల్పనస్యాప్యసమ్భవాదితి । తత్,

న; యత్ర సమాసఘటకపదార్థస్య విశష్యత్వే సతి తద్ఘటకీభూతపదానాం స్వోత్తరముత్పత్తియోగ్యవిభక్త్యర్థవదన్తర్భావేణ లక్షణం వినా సామానాధికరణ్యమ్, తత్ర కర్మధారయత్వమ్, తదన్తర్భావేణ లక్షణయా సామానాధికరణ్యే త్వన్య ఇతి విభాగసమ్భవాత్ । సత్యన్తేన 'పఞ్చమూలీ' ఇత్యాదివ్యావృత్తిః ।

?0యదపి?0 'ఓదనః పచతి' ఇత్యాదివారణాయ 'ప్రాతిపదికార్థప్రకారకబోధమాత్రం ప్రతి సుప్జన్యోపస్థితిర్హేతుః' ఇత్యేవ కార్యకారణభావో లాఘవాత్, న త్వభేదాతిరిక్తసంసర్గేణేత్యాదినివేశః । నీలం ఘటమానయేత్యాదౌ చ ప్రత్యేకం విశేషమవిశేష్యయోర్ద్వయోరపి భావనాయామన్వయః, పార్ష్ణికస్త్వభేదాన్వయః । తదుక్తం భాష్యే 'కటోఽపి కర్మ, భీష్మాదయోఽపి' ఇతి ।

నన్వత్ర పరమేణ కారకేణ కృతమిత్యర్థే పరినిష్ఠితవిభక్త్యా సమాసనుపపత్తిః, అసామర్థ్యాత్ । పార్ష్ణికాభేదాన్వయమాదాయ సామర్థ్యమితి చేత్, అలౌకికే తత్కల్పనే క్రియాన్వయనిమిత్తవిభక్తేరపగమాపత్తిః, నిమిత్తాపగమాదితి చేత్, న ; సమానాధికరణప్రకరణే సమాసవిధాయకశాస్త్రప్రామాణ్యేన నిమిత్తాపాయేఽపి నైమిత్తికస్థితిస్వీకారాత్ ।

చైత్రః పచతి, నీలో ఘటః, స్తోకం పచతీత్యాదౌ ప్రథమాదేరభేద ఏవార్థః । న చాబేదస్య సంసర్గతయా భానోపపత్తౌ విభక్తేర్వృతతికల్పనే గౌరవమితి వాచ్యమ్, యత్రాభేదే విశేషణవిభక్తేర్లక్షణా, తత్ర నీలో ఘట ఇతి వాక్యాద్భేదప్రకారకబోధస్యావ్యుత్పత్త్యాతాదృశసమభివ్యాహారజ్ఞానస్య ద్వివిధబోధహేతుత్వకల్పనాపేక్షయా వృత్తి కల్పనస్య లఘుత్వాత్ ।

న చైవమేతన్మతే 'ఘటో న నీలః' ఇతి వాక్యాన్నీలాభేదాభావప్రతీతిరేవ స్యాత్, న తు నీలభేదప్రతీతిః, యాదృశసమభివ్యాహారాన్నఞః సత్త్వే ధర్మిణి యేన సమ్బన్ధేన యద్వత్త్వం ప్రతీయతే, తాదృశసమభివ్యాహారస్థలే నఞా తత్ర ధర్మిణి

తత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకతదభావబోధస్యైవ వ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాదితి వాచ్యమ్, ఇష్టాపత్తేః । నీలభేదప్రతీతిస్త్వార్థ్యేవ । 1[fn అత్యన్తాభావాభావస్య ప్రతియోగిరూపత్వమ్, భేదాభావాభావస్య చ ప్రతియోగితావచ్ఛేదకరూపత్వమితి సిద్ధాన్తః సర్వైరపి స్వీక్రియతే । అత్ర చ గ్రన్థకృతా అభేదాభావస్య ప్రతియోగిరూపత్వం స్వీకృతమితి తృతీయః కశ్చన పన్థాః ।] అత్రభేదాభావస్య ప్రతియోగిస్వరూపత్వాచ్చ । సమనియతాభావానామైక్యేన భూతలే ఘటో నాస్తీత్యాదౌ ఘటకర్తృకసత్తాభావప్రతీతౌ ఘటాభావప్రతీతేరివ తత్ప్రతీతేరుపపత్తేశ్చ ।

ఏవఞ్చ విభక్త్యర్థమద్వారీకృత్య ప్రాతిపదికార్థస్యాన్వయాభావాద్రాజసమ్బన్ధ్యభిన్నః పురుషః ఇత్యాద్యన్వయానుపపత్తిస్తదవస్థైవేతి । తదపి న, తద్ దధి తిష్ఠతీత్యాదావన్వయానాపత్తేః । నచ 2లుప్తస్మరణాత్ తత్ర బోధః, లుకమజానతో బోధానాపత్తేః । న చ తత్ర దధ్నో న నామత్వమితి చేత్, రాజ్ఞోఽపి సుపో లుప్తత్వేనాతథాత్వమితి తుల్యమ్ ।

న చ దధిపదస్య దధికర్మకే లక్షణాగ్రహదశాయామపి తస్య ద్వితీయేతరవిభక్త్యన్తత్వభ్రమదశాయాం దధికర్మకదర్శనాన్వయబోధానుదయాద్ ద్వితీయాన్తదధ్యాదిపదసమభివ్యాహృతపశ్యాదిసమభివ్యాహారస్య హేతుత్వావశ్యకత్వేన లుప్తద్వితీయానుసన్ధానస్యావశ్యకత్వమితి వాచ్యమ్, రాజపురుష ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యతిరిక్తవిభక్త్యన్తపదఘటితసమాసత్వభ్రమదశాయాం రాజసమ్బన్ధిపురుష ఇతి బోధానుదయేన తత్రాపి లుప్తషష్ఠ్యనుసన్ధానస్యావశ్యకత్వాత్ । తాత్పర్యాదిజ్ఞానకారణతయా నిర్వాహే తు సమమస్మాకమితి దిక్ ।

అపి చ, నీలో ద్రవ్యఞ్చ ఘట ఇత్యాదావివ కర్మధారయే నీలఘటో ద్రవ్యమిత్యాదావపి ఘటే ధర్మిణ్యేకత్ర ద్వయమితి న్యాయేన నీలద్రవ్యయోస్తాదాత్మ్యేనాన్వయాపత్తిః । న చ నామార్థస్య తాదాత్మ్యావచ్ఛిన్నవిధేయతయా బోధే

ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితిర్హేతురితి న దోష ఇతి వాచ్యమ్, దధి ద్రవ్యమిత్యాదావపి తథాబోధానాపత్తేః । లుప్తప్రథమయా ప్రథమాన్తత్వం తు ప్రకృతేఽపి సమానమ్ । సమాసే ఉద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయస్య దూషయిష్యమాణత్వేన నీలపదార్థస్యేవ తస్యాపి శుద్ధప్రకారతయా తేన న్యాయేనాన్వయస్య దుర్వారత్వాచ్చ ।

అపి చ 'పణ్డితో బ్రాహ్మణః, పాచకః, పాఠకః' ఇతివత్ పణ్డితబ్రాహ్మణః, పాచకపాఠక ఇత్యాదావుద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయవారణాయైకార్థీభావ ఆవశ్యకః । సతి హి తస్మిన్ ఘటపటాత్ ఘటఘటత్వయోరివేతరసంస్పృష్టస్వార్థస్యైవోపస్థిత్యా తథాన్వయనియామికాయాః పృథగుపస్థితేరభావాన్న దోషః । అత ఏవ 'వషట్కర్తుః ప్రతమభక్షః' ఇత్యత్ర వషట్కర్తృవిశిష్టభక్షానువాదేన ప్రాథమ్యవిధానాపత్తిమాశఙ్క్య 'ప్రథమభక్షః' ఇతి సమస్తమేకం పదమ్ । తత్రైకప్రసరత్వాన్నైకాంశేన

వషట్కర్తృవిశిష్టభక్షణముద్దిశ్య అపరాంశేన ప్రాథమ్యవిధానం యుక్తమ్, తథా సతి ప్రసారభేదాత్ సామర్థ్యవిఘాతాత్ సమాసో న స్యాత్ । ఏతేన కేవలభక్షానువాదేన ప్రాథమ్యం విధీయత ఇత్యప్యపాస్తమ్ ।

న చ 1[fn సవిశేషణానాం వృత్తిర్న, వృత్తస్య చ విశేషణయోగో న' ఇతి నియమాద్ వృత్తిర్నేత్యర్థః ।] సవిశేషణత్వాద్ వృత్తినం స్యాత్, ప్రధానస్య సత్త్వేఽపి క్షత్యభావాత్ । తస్మాద్భక్షాన్తరవిధిరయమితి మీమాంసకాః ।

న చాత్ర పక్షే ఉద్దేశ్యతాగమకస్య ప్రాథమ్యయద్వృత్తయోగాదేః, విధేయతాబోధకపశ్చాత్తద్వృత్తయోగాదేశ్చాభావేన కథం తథాన్వయాపాదనమితి వాచ్యమ్, 'ప్రథమో భక్షః, పణ్డితో బ్రాహ్మణః' ఇత్యాదావపి తథాబోధదర్శనేన తస్య వ్యభిచరితత్వాత్ । తస్మాత్ తథాన్వయబోధే ఉద్దేశ్యవాచకసమభివ్యాహృతతదసంసృష్టార్థబోధకవిధేయవాచకపదజన్యోపస్థితిరేవ తన్త్రమ్ ।

ఏతేన విశేష్యతయోపస్థితిర్విధేయత్వే నియామికేత్యపి పరాస్తమ్, పదాద్విశేష్యతయైవోపస్థితేశ్చ।

?0యత్తు?0, ఆలఙ్కారికైరుద్దేశ్యానన్తర్యాభావేఽపి విధేయావిమర్శ ఉక్తః 'న్యక్కారోఽయమ్' ఇత్యాదౌ, తత్ర న విధేయత్వాప్రతీతిర్దూషకతాబీజమ్, కిన్తు విపరీతానుపూర్వీప్రతిసన్ధానపూర్వకం బిలమ్బేన తథాప్రతీతిరేవ । అవిలమ్బితా ప్రతీతిర్హి కావ్యే ఉద్దేశ్యా । ధ్వనితఞ్చేదం వృద్ధిసంజ్ఞాసూత్రస్థభాష్యకైయటకౌస్తుభాదిషు ।

వస్తుతస్తత్రోత్సర్గపరిత్యాగేన సహృదయోద్వేగమాత్రం తథేత్యన్యత్ర విస్తరః ।

న చ తథా శాబ్దబోధం ప్రతి ఉద్దేశ్యవిధేయవాచకఘటితైకసమస్తపదభిన్నపదజన్యోపస్థితిర్హేతురితి పూర్వోక్తే 'పీతవాసాశ్చతుర్భుజః' ఇత్యాదౌ చ న దోష ఇతి వాచ్యమ్, సకలవృత్తిభేదఘటితగురుతరకార్యకారణభావకల్పనాపేక్షయైకార్థీభావస్వీకారస్య లఘుత్వాత్ ।

న చైవమ్ 'సపతదశారత్నిర్వాజపేయస్య యూపో భవతి', 'లోహితోష్ణీషా ఋత్విజః ప్రచరనతి', యద్యపి 'చతురవత్తీ యజమానః పఞ్చావత్తైవ వయా కార్యా' ఇత్యాదౌ వాజపేయయూపారత్నిముష్ణీవన్తం చానూద్య సప్తదశత్వలౌహిత్యపఞ్చత్వానాం విధానం న స్యాదితి వాచ్యమ్, అత్ర యూపారత్న్యుష్ణీషావత్తానామతిదేశప్రాప్తతయాఽతిదేశాదుపదేశస్య బలవత్త్వేన తత్రప్రవృత్తేః । పూర్వమేతైర్విశిష్టవిధ్యఙ్గీకారేణాక్షతేః। తత్పర్యాలోచనాయాం తు లౌహిత్యమాత్రస్య తాత్పర్యం గమ్యత ఇతి తావన్మాత్రవిధిత్వవ్యవహారః ।

న చైవమనయా రీత్యా ప్రథమభక్ష ఇత్యత్రాపి భక్షాన్తరవిధిర్న స్యాదితి వాచ్యమ్, తత్రోభయోరప్యుపదేశేన తథా వక్తుమశక్యత్వాదిత్యాహుః ।

?0యత్తు?0, కర్మధారయేఽప్యుత్తరపదలక్షణయైవ విశిష్టార్థోపస్థితేర్నోద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయ ఇతి, తత్, న;

షష్ఠీతత్పురిషాత్ కర్మధారయస్య బలవత్త్వానాపత్తేః । ఏతేన కర్మధారయే ఏకార్థీభావో నావశ్యక ఇతి పరాస్తమితి దిక్ ।

అపి చ, ఏవం ద్వన్ద్వసమాసే 'సునదరం ఘటం పటం చ' ఇత్యాదౌ సున్దరమిత్యాదివిశేషణవద్ ద్వన్ద్వసమాసే త్ధవారణాయైకార్థీభావ ఆవశ్యకః ।

కిఞ్చ, విగ్రహ ఇవ ద్వన్ద్వేఽపి చ శబ్దప్రయోగాపత్తిః । అత ఏవ సమర్థసూత్రే భాష్యే 'వాక్యే యథా స్వచయోగః -- రాజ్ఞో గౌశ్చాశ్వశ్చ పురుషశ్చేతి । యథా చ స్వామిత్వయోగః -- దేవదత్తస్య చ యజ్ఞదత్తస్య చ గౌరితి । తథా న సమాసే రాజ్ఞో గవాశ్వపురుషా ఇతి దేవదత్తజ్ఞదత్తయోగౌరితీత్యుక్తమ్ ।'

న చైకక్రియాన్వయిత్వరూపసాహిత్యస్య పశ్చాదేవావగమనేన తత్ర శబ్దస్య వృత్తిరితి వాచ్యమ్, ఏకరూపేణైకక్రియాన్వయిత్వాదిసమనియతసమస్యమానపదార్థపర్యాప్తపదార్థాన్తరభూతసాహిత్యభానానుభవానురోధేన వృత్తేరావశ్యకత్వాత్ । అత ఏవ "చార్థే ద్వన్ద్వః" [2।2।29] ఇత్యనుశాసనేన తదర్థే సమాసవిధానం సఙ్గచ్ఛతే ।

న చ పదార్థానాం వస్తుగత్యైకక్రియాద్యన్వయిత్వరూపసాహిత్యే సతి ద్వన్ద్వ ఇతి తస్యార్థః, న తు తచ్ఛక్తిగ్రాహకమితి వాచ్యమ్, ఏకక్రియాన్వయిత్వే చ శబ్దశక్త్యభావాత్, క్రియాయా వారద్వయం బోధాపత్తేశ్చ । "అనేకమన్యపదార్థే" [2।2।24] ఇతి సాహచర్యేణ శక్తిగ్రాహకతాయా ఏవౌచిత్యాచ్చ సాహిత్యాభానే ద్వన్ద్వస్థలే సముదితస్య దేవతాత్వానాపత్తేశ్చ । సాహిత్యవిషయకబోధ ఏవ ద్వన్ద్వసాధుతాయా భాష్యకారాదిభిరఙ్గీకారాచ్చ ।

?0కిఞ్చ?0, ద్వన్ద్వవిగ్రహవాక్యేఽపి నియమేన చ శబ్దప్రయోగానాపత్తిః, ఏకక్రియాన్వయిత్వస్య ద్వన్ద్వే ఇవ తత్ర పశ్చాదేవావగమ్యమానత్వాత్ । న చైకక్రియాన్వయే స తాత్పర్యగ్రాహకః 'అహరహర్నయమానో గామశ్వం పురుషం పశుమ్' ఇత్యాదౌ తదభావేఽప్యేకక్రియాన్వయదర్శనాత్ ।

అథ తత్ర సాహిత్యమ్ 'చ' శబ్దార్థః, తర్హి వృత్తివిగ్రహయోస్తుల్యార్థత్వనిర్వాహాయ సమాసేఽపి సాహిత్యభానమావశ్యకమ్ ।

కిఞ్చ, 'పశ్య ధవం ఖదిరం ఛిన్ధి' ఇతి వాక్యవత్ 'పశ్య ధవఖదిరం ఛిన్ధి' ఇతి ప్రయోగాపత్తిః ।

కిఞ్చ, 'దేవదత్తయజ్ఞదత్తౌ పచతః' ఇత్యాదావాఖ్యాతోపాత్తద్విత్వాన్వయేఽన్వయితావచ్ఛేదకలాభాయ సాహిత్యభానమావశ్యకమ్ । న చ సుబుపాత్తద్విత్వమేవ తథా, 'చైత్రో మైత్రశ్చ గచ్ఛతః' ఇత్యాదౌ ద్వివచనాభావేనానన్వయాపత్తేః । న చ శబ్ద ఏవ తద్బోధకః, కోశభాష్యాదావనుక్తత్వాత్ । చార్థే ద్వన్ద్వవిధానేన ద్వన్ద్వోత్తరఞ్చ శబ్దస్యైవ ద్వివచనస్యాప్యనాపత్తేశ్చ ।

కిఞ్చ, 'దేవదత్తో యజ్ఞదత్తశ్చ పచతి, దేవదత్తశ్చ యజ్ఞదత్తస్య పచతః' ఇత్యేకవచనద్విచనవ్యవస్థార్థమితేరతరయోగే తద్భానమావశ్యకమ్ ।

అపి చ, సుబుపాత్తద్విత్వాద్యన్వయేఽన్వయితావచ్ఛేదకలాభాయ సాహిత్యభానమావశ్యకమ్ ।

యత్తు ఉక్తమ్ --- నానాధర్మాణామన్వయితావచ్ఛేదకత్వే కేవలపర్యాప్తేరేవ సంసర్గత్వమితి । తత్, న; కాలాకాశపదయోర్ద్వన్ద్వే బహువచనస్య సాధుతాపత్తేః । కాలాకాశఘటనిష్ఠబహుత్వస్య శుద్ధపర్యాప్త్యా కాలాకాశయోరపి సత్త్వాత్ । అన్వయితావచ్ఛేదకవ్యాప్యపర్యాప్తేః సంసర్గత్వే త్వన్వయితావచ్ఛేదకప్రత్యేకధర్మవ్యాప్యాయా

ద్విత్వాదిపర్యాప్తేరప్రసిద్ధ్యాద్వివచనస్యాప్యనాపత్తేః ।

న చ నానాధర్మస్యాన్వయితావచ్ఛేదకత్వే యావత్ స్వాశ్రయాన్వయిత్వవ్యుత్పత్తేర్న తథాప్రయోగ ఇతి వాచ్యమ్, 'కాలాకాశౌ' ఇత్యతో యోగ్యాతాభ్రమదశాయాం వ్యక్తిద్వయమాత్రవిషయకబహుత్వబోధదర్శనేన తస్యాః కల్పయితుమశక్యత్వాద్, 1[fn'అయమేకః అయమేకః;' ఇత్యాద్యపేక్షాబుద్ధిజన్యా ద్విత్వాదిసంఖ్యా నాస్తి, కిన్తు సంఖ్యాత్వవ్యాప్యః పరిచ్ఛేదక కశ్చన ధర్మవిశేషః । స చైక ఏవేతి వాదినాం మత ఇత్యర్థః ।] ద్విత్వాదేరేకతవమతేఽసమ్భవాచ్చ । సాహిత్యాభానే తు న దోషః, అన్వయితావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వవిశిష్టపర్యాప్తేః సంసర్గత్వాభ్యుపగమాత్ ।

న చ సాహిత్యాన్వయేఽపి దురవస్థైవేతి వాచ్యమ్, ధర్మిగ్రాహకమానేన సాహిత్యే యావత్స్వాశ్రయాన్వయిత్వస్యైవాఙ్గీకారాత్ పుష్పవన్తాదిపదేఽపి సాహిత్యమేవాన్వయితావచ్ఛేదకమ్ । ఇదమేవాభిప్రేత్య 'ఏకచోక్త్యా పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరౌ' ఇత్యమరః । ఏకయోక్త్యేత్యస్యైకశక్యతావచ్ఛేదకప్రకారేణేత్యర్థః ।

యత్తు, పుష్పవన్తపదం చన్ద్రే సూర్యే చ శక్తిమితయాకారః శక్తిగ్రహః, తత్కార్యతావచ్ఛేదకఞ్చ చన్ద్రత్వప్రకారకత్వే సతి సూర్యత్వప్రకారకస్మృతిత్వం తాదృశశాబ్దత్వఞ్చ, చన్ద్రసూర్యోభయనిష్ఠాయా ఏవ తస్యాః

శక్తేశ్చన్ద్రత్వసూర్యత్వయోర్వ్యాసజ్యత్త్వవచ్ఛేదకతాస్వీకారాత్ కేవలసూర్యాత్వాదిప్రకారకబోధే చ కేవలతద్ధర్మే శక్యతావచ్ఛేదకతాపర్యాప్త్యవగాహిజ్ఞానస్య హేతుత్వాత్ । ఉభయత్ర శక్యతావచ్ఛేదకతాపర్యాప్త్యవగాహిజ్ఞానస్య చోభయప్రకారకబుద్ధిత్వమేవ కార్యతావచ్ఛేదకమ్, అతో న తత ఏకతరమాత్రబోధః । నానార్థపదే చ ప్రత్యేకధర్మావచ్ఛిన్నస్యాపి ప్రతీత్యా ప్రత్యేకం ధర్మే ఏవావచ్ఛేదకతాపర్యాప్తేః సత్త్వేన న దోష ఇతి । తత్, న ; అవచ్ఛేదకతాయా ఏకధర్మినిష్ఠైకవిశేష్యతానిరూపితవిశేషణతాపన్నేషు నానాధర్మేష్వేవ పర్యాప్తిస్వీకారేణాత్ర తదభావాత్ ప్రకృతే చన్ద్రసూర్యయోర్భేదేన తన్నిష్ఠవిశేష్యతాయా ఐక్యాసమ్భవాత్ ।

యది తు -- యత్ర నానాధర్మాన్ ధర్మితావచ్ఛేదకీకృత్య వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మాన్తరభానమ్, తత్ర విభిన్నధర్మివిశేషణేష్వపి నానాధ్రమేష్వవచ్ఛేదకతాపర్వ్యాప్తిరావశ్యకీ । యథా 'ఘటపదౌ న స్తః' ఇత్యత్ర ఉభయత్వావచ్ఛిన్నాభవాప్రతీతౌ ఘటత్వపటత్వయోస్తాదృసాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకతాపర్యాప్తిరితి విభావ్యతే, తర్హి ప్రకృతేఽపి సాహిత్యవిశిష్టే శక్తిరావశ్యకీ । తత్ర సాహిత్యం శక్యతావచ్ఛేదకమేవ, న శక్యమిత్యాది నామార్థోక్తరీత్యానుసన్ధేయమ్ ।

న చ 'ఘటపటౌ న స్తః' ఇత్యత్రోభయత్వమేవ ప్రతియోగితావచ్ఛేదకమ్, న తు ఘచత్వాదీతి వాచ్యమ్, యత్కిఞ్చిదుభయవతి తాదృశప్రతీత్యనాపత్తేరితి దిక్ ।

యదపి, పుష్పవన్తాదిపదజనానార్థానుభవే తత్పదజ్ఞానే నానార్థానుభవజనకత్వనిశ్చయః, కారణమ్, ఏకమాత్రానుభవే చ ప్రతిబన్ధకః, అతో న దోషః । అత ఏవ తాదృశనిశ్చయవిరహిణః కదాచిచ్ఛక్త్యాప్యేకమాత్రబోధః, ఉభయధ్రమావచ్ఛిన్నే శక్తిగ్రహేఽప్యుద్బోధకవశాదేకధర్మావచ్ఛిన్నమాత్రసమృతిసమ్భవాదుభయధర్మావచ్ఛిన్న స్మృతావపి యోగ్యతావశాదేకధర్మావచ్ఛిన్నస్యైవ శాబ్దబోధసమ్భవాచ్చేతి ।

తదపి న, బోధకతాతిరిక్తశక్త్యాభావస్య నిర్ణీతత్వాత్ । ఏకధర్మావచ్ఛిన్నబోధకత్వగ్రహవతస్తథాబోధేఽపి కోశాదివిరోధాద్ న తత్ర సాధుత్వమ్ । యథా స్త్ర్యర్థకదారశబ్దస్యైకవనాదౌ ।

?0వస్తుతస్తు?0 పుష్పవన్తపదం చన్ద్రత్వసూర్యత్వోభయప్రకారబోధజనకమిత్యేవ తత్ర శక్తిగ్రహ ఇతి నైకతరమాత్రబోధస్తతః । ఏకయోక్త్యా ఇత్యస్య చైకయా శక్త్యా ఇత్యర్థః। 'పుష్పవన్తౌ' ఇత్యస్య చ పుష్పవన్తపదప్రతిపాద్యావిత్యర్థః ।

?0యద్వా ---?0 ఏకయోక్త్యేత్యస్యకోచ్చారణేనేత్యర్థః । నానార్థస్థలే తు నావృత్తిమన్తరేణ నానార్థబోధః । ప్రకృతే తు శక్త్యైక్యాత్ సకృదుచ్చారితాత్ సకృదేవార్థద్వయప్రత్యయ ఇత్యన్యత్ర విస్తరః ।

?0యత్తు?0, ఏకబుద్ధివిషయత్వమేవ చార్థ ఇతి । తత్, న; తస్యాపి పశ్చాద్ గ్రహాత్, తత్రప్రకారకబోధస్యానుభవవిరుద్ధత్వాచ్చ, ఘటః కర్తే_త్యత్ర ద్వన్ద్వాపత్తేశ్చ । బుద్ధివిశేషవిషయత్వం తథేతి చేత్, అననుగతత్వేనానన్తశక్త్యాపత్తేః ।

ఏతేన భేదశ్చార్థ ఇత్యప్యపాస్తమ్, తస్య కేవలాన్వయిత్వేనావ్యావరిత్తకతయాచార్థ ఇత్యస్య వైయర్థ్యాపత్తేశ్చ ।

న చ కర్మధారయవిషయే ద్వన్ద్వవారణార్థం తత్, 'గ్రామం గతః' ఇత్యాదౌ ద్వితీయాతత్పురుషేణేవ తేనాపి బాధసమ్భవాత్ । అన్యథా ద్వితీయాతత్పురుషవిషయే భేదస్య సత్త్వేన ద్వన్ద్వో దుర్నివారః స్యాత్ । చార్థః సాహిత్యమ్, పరం భిన్నానామేవేత్యన్యదేతత్ । తస్మాత్ సాహిత్యవిషయకబోధార్థ తదితి తత్త్వమ్ ।

సాహితయఞ్చైకకాలికదేశికైకక్రియాకర్తృత్వాదిసమనియతమ్, ఏకరూపేణైకకాలికైకపదోపస్థాప్యక్రియాన్వయిత్వసమనియతఞ్చ పదార్థాన్తరేవ । అత ఏవ సహితాభ్యాం కృతమ్, సహితౌ దృష్టౌ, సహితేభ్యో దత్తమ్, సహితయోరన్వయ ఇత్యాదతివ్యవహారః సఙ్గచ్ఛతే । ద్వన్ద్వే త్వవిశేషాత్ సర్వం భాసతే । అత ఏవ ద్వన్ద్వే సాహిత్యావగమాదేకం దేవతాత్వమితి మీమాంసకా వ్యవజహ్రుః ।

యత్ర తు పూర్వస్య బాధః, యథా ధవఖదిరౌ ఛిన్ధీత్యాదౌ, తత్ర ద్వితీయమేవ భాసతే । ఆద్యస్యాపి చైకకాలికత్వరహితస్యైకజాతీయక్రియాకర్మత్వసమనియతస్య భానమ్ ।

'పిత్రోః శ్రాద్ధం కుర్యాత్' ఇత్యాదౌ తు శాస్త్రస్థాల్పవిషయతాపత్తిబాధకాదుద్దేశ్యవిశేషణత్వాద్ బాధస్య త్యాగః । ఏకక్రియాన్వయిత్వసమనియతం తు సార్వత్రికమ్ । ఇదమేవాభిప్రేత్య తుల్యవదేకక్రియాన్వయిత్వం సాహిత్యమితి ప్రాఞ్చః ।

తుల్యవదిత్యస్యైకకాలమేకరూపేణ చేత్యర్థః । తచ్చేతరేతరయోగే విశేషణమ్, వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాత్ । అత ఏవ తత్ప్రకరణస్య నియామకత్వం భాష్యాద్యుక్తం సంగచ్ఛతే । తచ్చ సముదాయసమాహారద్వన్ద్వే తు సమాహార ఏవ విశేష్యః, స చ సముదాయః, స చాతిరిక్తఏవ విశిష్టవత్ । న చ సముదాయిన ఏవాబుద్ధివిషయత్వోపాధికేతి వాచ్యమ్, ఘటానాం సమాహారః = సమూహః ఇత్యాదౌ భేదనిబన్ధనషష్ఠ్యనాపత్తేః ।

న చారోపితో భేదః, తావతైవ ద్వన్ద్వసాధుత్వస్య వ్యవహారస్య చోపపత్తేః । తస్మాత్ సముదాయో విలక్షణసముదాయిసంయోగజన్యోఽతిరిక్త ఏవ తద్విశేష్యకబోధాయైకార్థీభవ ఆవశ్యకః ।

వస్తుతస్తు ఉద్భూతావయవభేదసమూహస్య విశేష్యత్వే ఇతరేతరయోగః । అనుద్భూతావయవభేదస్య తత్త్వే తు సమాహార ఇతి బోధ్యమ్ ।

ఏవఞ్చ సమాహారస్యైకత్వాదేవైకవచనే సిద్ధే తదర్థం వచనం నారమ్భణీయమ్ । అత ఏవ తత్రప్రకరణస్య నియామకత్వం భాష్యాద్యుక్తం సఙ్గచ్ఛతే । తచ్చ సముదాయశక్యమేవ, అన్యతరపదలక్షణాయాం వినిగమనావిరహాత్ ।

న చ ప్రత్యయానాం సన్నిహితపూర్వపదార్థగతస్వార్థబోధకత్వవ్యుత్పత్తిరుత్తరపదే తత్కరణఏ వినిగమికా, 'రాజ్ఞః పరుషః' ఇత్యాదౌ షష్ఠ్యర్థస్య పురుషేఽన్వయవారణాయ పూర్వపదార్థేతీతి వాచ్యమ్, సర్వక ఇత్యాదౌ వ్యభిచారాత్ ।

దధీయద్ దదాతీత్యాదౌ వతుబర్థాన్వయాపత్తేశ్చ, సాంనిధ్యసత్త్వాత్ । దధి బహువటుర్దతాతీత్యాదౌ దధ్ని బహుజర్థాన్వయాపత్తిః, పటానన్వయాపత్తిశ్చ ।

?0అపి చ?0, తథా సతి ద్వన్ద్వస్యైవానాపత్తిః । చార్థే వర్త్తమానానేకసుబన్తానామేవ తద్విధానాత్ । అన్యపదార్థేఽపి పూర్వోక్తరీత్యోత్తరపదస్యైవ లక్షణాయాఽన్యపదార్థే వర్త్తమానానేకసుబన్తాభావేన చిత్రగ్వాదౌ బహువ్రీహ్యనాపత్తేశ్చ ।

?0అపి చ?0, ఘటాదిపదేష్వపి ఘటిదిధాతుభ్యో విహతాప్రత్యయాదిరూపచరమవర్ణస్యైవ లక్షణయా శక్త్యా వా ఉపపత్తౌ విశిష్టశక్తికథైవోచ్ఛిద్యేత । తాత్పర్యగ్రాహకత్వేఽపి బోధకారణతాయా ఆవశ్యకత్వేన శక్తేర్దుర్వారత్వాచ్చ । న చ అవయవమవయవశక్తిం చాజానతామపి సముదాయవ్యుత్పత్త్యా బోధాత్ తత్ర విశిష్టే సా, ప్రకృతేఽపి తుల్యత్వాత్ ।

అత ఏవ రాజపురుషాదౌ సముదాయవ్యుత్పత్త్యా సముదాయార్థబోధేఽపి వ్యాకరణవ్యుత్పత్తిం వినా పదవిభాగసామర్థ్యాభావ ఇత్యనుభవసిద్ధమ్ ।

న చ సముదాయశక్త్యజ్ఞానేఽవయవలక్షణాజ్ఞానేనాపి బోధాద్ న శక్తిః, గఙ్గాదిపదానాం తీరాదౌ శక్తిం గృహీతవతో లక్షణయా ప్రవాహబోధాత్, గఙ్గాపదస్య ప్రవాహే శక్తిసిద్ధ్యనాపత్తేరితి దిక్ ।

?0అపి చ?0, ఏవం ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వవ్యుత్పత్తిభఙ్గః, ఉత్తరపదమాత్రస్యాప్రకృతిత్వాత్ ।

న చ ప్రకృత్యర్థశబ్దేన వృత్త్యా ప్రకృతిజన్యజ్ఞానవియస్య గ్రహణాద్ దోషః । యద్వా, ప్రకృతిత్వం న తత్ర పర్యాప్త్యధికరణత్వమ్, కిన్తు తదాశ్రయత్వామాత్రమ్, తచ్చావాయవమాత్రేఽపీతి వాచ్యమ్, 'చిత్రగుమానయ' 'దణ్డినం పశ్య' ఇత్యాదౌ సతి తాత్పర్యే వినా లక్షణాం చిత్రగోదణ్డాదావానయనకర్మతాద్యన్వయప్రసఙ్గాత్ । న చ దణ్డాదీనాం పదార్థైకదేశాత్వాద్ న తత్రాన్వయః, 'ఋుద్ధస్య రాజ్ఞః పరుషః' ఇత్యాదౌ రాజాదీనామివ స్వాతన్త్ర్యస్యాబాధాత్ । అన్యథా 'వహ్నిమాన్ ధూమాన్' ఇత్యాదౌ, 'సన్నిధానఞ్చానుశాసనికమ్' ఇత్యాది; తదప్యాపస్తమ్ ।

న చ దణ్డినమిత్యాదావనాసన్నత్వాదేవ నాన్వయ ఇతి వాచ్యమ్, న హి పదావ్యవధానమాసత్తిః, గిరిరగ్నిమాన్ భుక్తం దేవదత్తనేత్యర్థే తాత్పర్యగ్రహవతోఽపి పుంసో గిరిర్భుక్తగ్నిమాన్ దేవదత్తేనేత్యతో వాక్యాద బోధానాపత్తేః । కిన్తు పదజన్యపదార్థోపస్థితిమాత్రం సా । సా చ సమూహాలమ్బనాదిరూపా స్త్యేవ । అత ఏవ 'భజే సరోరుహసదృశం భగవతశ్చరమారవిన్దమ్' ఇత్యాదితః శాబ్దబోధః సఙ్గచ్ఛతే ।

ఏతేన ప్రత్యయావ్యవహితప్రాగ్వర్తిపదజన్యోపస్థితివిశేష్యత్వం ప్రకృత్యర్థత్వమ్ । తచ్చ ద్వన్ద్వాదావుభయోః, అవ్యయీభావాదౌ పూర్వపదాద్యర్థస్యైవ । అవ్యవధానాంశనివేశాద్ దణ్డినమిత్యత్ర ప్రాగ్వర్తిదణ్డపదజన్యబోధవిశేష్యే దణ్డేనాతిప్రసఙ్గ ఇతి పరాస్తమ్ । 'బహుపటుః, సర్వకః, ఇత్యాదావవ్యాప్తేః । దధీయద్ దదాతీత్యాదౌ దధ్ని దదీతూతియీదౌ దధ్ని'వతుబర్థాన్వయాపత్తేశ్చ ।

యస్మాత్ ప్రతయయవిధానావధిత్వమేవ ప్రకృవిమ్, ప్రకృతివృత్త్యుపస్థితివిశేష్యత్వఞ్చ ప్రకృత్యర్థత్వమ్ ।

నను 'ప్రత్యాయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వయః' ఇత్యస్య కోఽర్థః ? న చ ప్రత్యయార్థవిషయకశాబ్దోబధే ప్రకృతిజన్యోపస్తితిర్హేతురిత్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్, ప్రత్యయత్వప్రకృతిత్వాద్యజనతాం తథా కార్యకారణభావగ్రహాసమ్భవాత్, 'ఘటః కర్మత్వమ్' ఇత్యతస్తథావ్యుత్పన్నస్య బోధే వ్యభిచారాచ్చ । తస్మాద్ ఘటప్రకారకకర్మత్వవిశేష్యకబోధే ఘటబోధకతత్తత్పదసమభివ్యాహృతకర్మత్వార్థకతత్తజ్జన్యోపస్తితిర్హేతురితి విశిష్యైవ స వాచ్య ఇతి న దోష ఇతి చేత్, న;

తత్తత్కారణగ్రహైస్తస్య తస్య తథా తథా వ్యుత్పన్నస్య తథా తథా బోధసమ్భవేఽపి స్వస్వప్రకృతివృత్త్యుపస్థాప్యార్థాన్వయ ఏవ ప్రత్యయానాం సాధుత్వమ్, స్వస్వప్రకృతికప్రత్యాయార్థాన్వయే ఏవ చ తత్తత్ప్రకృతేః సాధుత్వమ్ నాన్యథేత్యేతావత ఏవార్థస్య విచారవిషయత్వాత్ ।

నను తత్రేవ సాధుత్వే కిం మానమితి చేత్, ప్రాతిపదికాత్ కర్మత్వేఽర్థే 'అమ్' భవతీత్యుక్తే ప్రత్యాసత్తిన్యాయేన తల్లాభాత్ । న చ ప్రకృతిఘటకార్థాన్వయేఽపి తదస్త్వితి వాచ్యమ్, దణ్డస్య కర్మత్వాన్వయే దణ్డినం పశ్యేత్యాదేర్వినాపి లక్షణాం సాధుత్వాపత్తేః ।

ఏవముద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయే పృథగుపస్థితిజనకపదసముదాయ ఏవ సాధురిత్యర్థః, ఏకా సంజ్ఞా పరం కార్యమిత్యాదినిర్దేశైర్బోధ్యతే । ఏవమన్యేఽపి వ్యుత్తపత్యంశాః సాధుత్వనిర్ణాయకాస్తత్తసూత్రభాష్యాదిబలాత్ సుధీభిరున్నేయాః । ఉక్తఞ్చ హిరణా -----

భేద్యభేదకసమ్బన్ధోపాధిభేద 1[fn ఆధునికేషు ముద్రితపుస్తకేషు 'నిబన్ధనమ్' ఇత్యేవ పాఠ ఉపలభ్యతే ।] నియన్త్రితమ్ ।

సాధుత్వం తదభావేఽపి బోధో నేహ నివార్యతే ।। ఇతి ।

ఇతి దిక్।

అత్రేదం బోధ్యమ్ -- సంఖ్యాతిరిక్తప్రత్యయార్థస్యైవ ప్రకృత్యర్థవిశేష్యానవయిత్వనియమః । అత ఏవ 'సమ్పన్నో వ్రీహిః' ఇత్యాదౌ సంఖ్యాయా జాతావన్వయేఽపి న దోషః । న చ యత్ర పాకకర్త్రాదేర్ద్విత్వాదికం బాధితమ్, పాకాదేస్తదబాధితమ్ తత్ర పచన్తౌ పశ్యేత్యాదిప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ధాతునా నివృత్తభేదాయా ఏవ క్రియాయా ఉపస్థానాత్ తత్ర ద్విత్వాన్వయానుపపత్తేః । అత ఏవ పచన్తీత్యాదౌ ధాత్వర్థే న సఙ్ఖ్యాన్వ ఇత్యాహుః ।

వస్తుతో యత్ర విశేష్యే ప్రత్యయార్థాన్వయబాధః, తత్ర విశేషణేఽపి తదన్వయః । అత ఏవ పణ్డితరూప ఇత్యాదౌ పాణ్డిత్యే ప్రాశస్త్యాన్వయః । యత్ర తు అబాధః, తత్ర విశేష్య ఏవ । అత ఏవ ధాత్వర్థఫలస్య తదర్థభావనాయాం కర్మత్వకరణత్వాదినాన్వయే ధాతోస్తృతీయాద్యాపాదనమ్, అప్రాతిపదికత్వన్నేతి సమాధానఞ్చ ప్రాచాం సఙ్గచ్ఛత ఇతి దిక్ ।

ఏవఞ్చ సముదాయే శక్తిరావశ్యకీ । ఏతేన సమార్థ్యాభావేఽపి విధానసామర్థ్యాద్ ద్వన్ద్వ ఇతి పరాస్తమ్, ఏకార్థీభావసామర్థ్యస్య సత్త్వాత్ । అత ఏవ సముచ్చయాన్వాయయోర్న సమాసః । సముచ్చయే హి పరస్పరనిరపేక్షస్యైధర్మావచ్ఛిన్నేఽన్వయః । చకారస్త్వనేకస్యైకక్రియాన్వయమాత్రే తాత్పర్యగ్రాహకః, తత్క్రియయోరేకకాలికత్వద్యోతశ్చ । 'అహరహర్నయమానో గామశ్వం పురుషం పశుమ్' ఇత్యాదౌ తు చకారాభావేఽపి తాత్పర్యవశాత్ అన్వయశ్చ విశేష్యతయా విశేషణతయా వా ।

అత ఏవ 'దేవదత్తః పచతి, హసతి చ' ఇత్యాదౌ క్రియాసముచ్చయతే నావ్యాప్తిః । కాల ఏకత్వం బుద్ధివిశేషవిషయత్వమితి భజనద్వయస్యైకకాలికత్వాభావాత్ 'ఈశ్వరం గురుఞ్చ భజస్వ' ఇత్యాదౌ సముచ్చయో న స్యాదితి న వాచ్యమ్ కిన్తు సముచ్చయేఽపి సాహిత్యభానమ్ । అత ఏవ సముచ్చయే దేవదత్తో యజ్ఞదత్తశ్చ పచతీత్యాదౌ నిత్యమేకవచనాన్తాఖ్యాతప్రయోగ ఏవేత్యాహుః ।

ఏవఞ్చ చార్థేఽనేకసుబన్తానాం వృత్త్యభావాత్ సమాసస్య ప్రాప్తిరేవ నాస్తి । అత ఏవ తత్ర నైకార్థీభావః ।

ఇతరేతరయోగే మిలతస్యైకకాలమేవైకధర్మావచ్ఛిన్నే ఇతరాన్వయః, 'ధవఖదిరౌ ఛిన్ధి' ఇత్యాదౌ తథైవానుభవాత్ । అత ఏవ తద్విగ్రహవాక్యే చకారద్వయప్రయోగః । 1[fn చాకరేణ హిత్యర్థః ।]తేన హ్యన్యోఽన్యస్మిన్నన్యోఽన్యసాహిత్యం గమ్యతే

। సాహిత్యమేవ చ చార్థః । న చ చాభ్యాం సాహిత్యద్వయప్రతీత్యాపత్తిః, చాభ్యామేవ తద్యోతనాత్ । అత ఏవేతరేతరయోగే 'దేవదత్తశ్చ యజ్ఞదత్తశ్చ పచతః' ఇత్యాదౌ నిత్యం ద్వివచనాన్తాఖ్యాత ఏవ ।

ఏతేనార్థచతుష్టయానుస్యూతం సాహిత్యమేవ చార్థ ఇత్యపాస్తమ్ ।

ఏవఞ్చ తత్ర తదబోధనార్థమేకార్థీభావ ఆవశ్యక ఏవ । యత్ర తు అహరహరిత్యాదివత్ ప్రకారాన్తరేణ గృహీతతాత్పర్యాచ్చ వినాపి సముచ్చయమ్, తత్రైకచకారప్రయోగేఽపి సాహిత్యావగతిర్భవత్యేవ । యథా2[fn సాంకాశ్యకావయవః సముదాయః సాంకాశ్యకశబ్దేనోచ్యతే, పాటలిపుత్రకావయవశ్చ పాటలిపుత్రకశబ్దేనోచ్యతే ।] సాంకాశ్యకానాం పాటలిపుత్రకాణాం చ పాటలిపుత్రకా అభిరూపతమా ఇత్యాదౌ । స్పష్టఞ్చేదమ్3[fn 'ఏకచకారప్రయోగేఽపి సాహిత్యావగతిర్భవతి' ఇదఞ్చేత్యర్థః ।] "ద్వివచనవిభజ్య" [5 ।3 ।57] ఇత్యత్ర భాష్యకైయటయోః ।

'ఏకధర్మావచ్ఛిన్నే' ఇత్యుక్తేః 'అజాం గ్రామం నయతి' ఇత్యాద్యర్థే అజాగ్రామౌ నయతీతి న ప్రయోగః ।

అత ఏవ చ 'వికృతావికృతా దేహం ధనన్తిః తే వర్త్యన్తి చ' ఇత్యాదేః సాధుత్వసిద్ధిః । సాహిత్యావచ్ఛిననక్రియాద్వేయే ప్రథమతః సముదాయాన్వయే తదనన్తరం పార్ష్ణికప్రత్యేకాన్వయబోధాదిత్యాహుః ।

న చైవమ్ 'యదగ్నయే చ ప్రజాపతయే చ' ఇత్యాదౌ పరస్పరసాహిత్యావగమేన సముదితస్యైవ దేవతాత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్, ప్రాధాన్యేన చస్య ప్రత్యయార్థే ఏవాన్వయేన దేవతాత్వయోరేవ సముచ్చయేనాదోషాత్ ।

కిఞ్చ, తత్ర సమాసే ఏకపదోపస్థాప్యసమప్రధానయోరేకకాలమేవేతరాన్వయస్య వ్యపుత్పత్తిసిద్ధత్వేన పుష్పవన్తాదౌ క్లృప్తత్వేన చ సముచ్చయత్వస్యైవ భఙ్గాపత్తేః ।

ఏతేనాన్వాచయే సమాసాపాదనం నిరస్తమ్, తత్రానుషఙ్గికత్వస్య చద్యోత్యత్వేఽపి ఏకస్యైవ తద్ద్యోతనేన చార్థేఽనేకసుబన్తాభావాచ్చ ।

ప్రాయేణాన్వాచయశ్చస్య క్రియాన్వయే భవతి । యత్ర తు క్రియాన్వయేఽపి చద్వయమ్, యథా 'పచన్తి చ, హసన్తి చ' ఇత్యాదౌ, తత్ర పరస్పరసాహిత్యావగమాన్నానుషఙ్గికత్వప్రతీతిః ।

ఇదమేవాభిప్రేత్యా 1[fn "చార్థే ద్వన్ద్వః" ఇత్యత్ర అర్థగ్రహణాసామర్థ్యాదిత్యర్థః । తత్ర హి -- 'చే ద్వన్ద్వః' ఇతీయతా సిద్ధమ్ । కథం పునశ్చే నామ వృత్తిః స్యాత్, శబ్దో హ్యేషః ? శబ్దే కార్యాసమ్భావదర్థే కార్యం విజ్ఞాస్యతే । సోఽయంమేవం సిద్ధే సతి యదర్థగ్రహణం కరోతి తస్యైతత్ ప్రయోజనమ్ -- ఏవం యథా విజ్ఞాయేత -- చేన కృతోఽర్థశ్చార్థ ఇతి భాష్యే ఉక్తమ్

I]ర్థగ్రహణసమర్థ్యాత్ సముచ్చయాన్వాచయయోర్న సమాస ఇతి భాష్యే ఉక్తమ్ I 'చే ద్వన్ద్వః' ఇతి న్యాసే హి చ ప్రయోగయోగ్యసమభివ్యాహారఘటితానేకసుబన్తానాం ద్వన్ద్వ ఇత్యర్థః స్యాదితి తద్భావ ఇతి దిక్ I

ఏతేన బుహవ్రీహావప్యుత్తరపద ఏవాన్యపదార్థలక్షణేత్యపాస్తమ్ I

అత ఏవ అరుణావికరణారమ్భ ఉపపద్యతే I తత్ర హి 'కిమరుణిమా వాక్యాద్ భిత్వా ప్రకరణే నివేశ్య, ఉత క్రీణాతినా సమ్బధ్య ఆశ్రయతయా తత్పరిచ్ఛేదకత్వాత్ తద్గగమేకహాయన్యాదీతి సంశయే, క్రోణాతినా సమ్బన్ధే హి అరుణయేతి కరమకారకం స్యాత్ I న చామూర్త్తస్య తద్యుక్తమితి నాస్య క్రయసమ్బన్ధ ఇతి తతః పృథగ్భూయ ప్రకరణే నివిశతే I యత్కిఞ్చిద్యేన ద్రవ్యేణ క్రియతే తదురుణకేనేతి పూర్వపక్షితమ్ I త్వద్రీత్యా ఏకహాయనీపదాదేరపి పిఙ్గాక్షీత్త్వైకహాయనత్వాదేరేవ వాచ్యత్వాత్ తేషాం చామూర్త్తత్వాత్ క్రీణాతౌ కరణత్వాసమ్భవేనారూణ్యాంశ ఏవ శఙ్కాయా

నిర్బీజత్వాపత్తేః I నిరూఢలక్షణయా ద్రవ్యాభిధాయకత్వమపి త్రయాణాం సమమ్ I'

?0కిఞ్చ?0, ప్రకరణోపాత్తద్రవ్యనివేశాపేక్షయా స్వవాక్యోపాత్తద్రవ్యనివేశ ఏవ ఉచితః I ప్రకరణాద్ వాక్యస్య బలవత్త్వాదితి సిద్ధాన్తోఽప్యయుక్తః స్యాత్, తయోరపి ద్రవ్యవాచక్వాభావాత్ I లక్షణా తు అరుణాపదేఽపీతి స్వపదీయద్రవ్యనివేశసమ్భవేన వాక్యీయద్రవ్యనివేశో దూరాపాస్త ఏవ స్యాత్ I శక్తౌ తు శీఘ్రోపస్థితేః పిఙ్గాక్ష్యాదిపదోపాత్తేఽన్వయే సమ్భవతి బిలమ్బోపస్థితలాక్షణికాన్వయో న, ద్రవ్యాంశే నిరాకాఙ్క్షత్వాత్ I అరుణపదస్య లక్షణైవ వా నేతి ఉపపద్యతే సర్వమ్ I

?0కిఞ్చ?0, 'ప్రాప్తోదకో గ్రామః' ఇత్యాద్యషష్ఠ్యర్థబహువ్రీహౌ త్వదుక్తరీత్యా ప్రాప్తికర్త్రభిన్నముదకమితి బోధోత్తరం తత్సమ్బన్ధిగ్రామలక్షణాయామప్యుదకకర్తృకప్రాప్తికర్మగ్రామ ఇతి వివక్షితార్థానిర్వాహస్తదవస్థ ఏవ I న చ ప్రాప్తేతి క్తప్రత్యయస్య కర్త్రర్థకస్య కర్మణి లక్షణేతి వాచ్యమ్,1[fn అభేదసమాబన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి సమానవిభక్తికపదజన్యోపస్థితిః కారణమితి కార్యకారణభావస్వీకారాదిత్యర్థః I] సమామానాధికరణప్రాతిపదికార్థయోరభేదాఽన్వయవ్యుత్పత్తేరుదకాభిన్నపాప్తికర్మసమ్బన్ధీతి బోధాపత్తేః I

న చ ప్రాప్తావుదకస్య కర్త్తృతాసమ్బన్ధేనాన్వయ ఇతి వాచ్యమ్, ఉదకకర్తృ కప్రాప్తికర్త్రేత్యాదిబోధకదర్థానాపత్తేః I న చ క్తప్రత్యయార్థో న వివక్షితః, మానాభావాత్ I

?0కిఞ్చ?0,2[fn క్తప్రత్యయార్థవివక్షయామితి భావః ।] అవివక్షాయామపి 3[fn 'తణ్డులం పచతి' ఇత్యర్థే 'తణ్డులః పచతి' ఇతి ప్రయోగస్య వారణాయేత్యర్థః] తణ్డులః పచతీత్యాదివారణాయాభేదాతిరిక్తసమ్బన్ధేన నామార్థప్రకారకశాబ్దబోధే తద్విహితప్రత్యయజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వాస్య క్లృప్తత్వేన తథాన్వయాసమ్భవాత్ ।

అయోదకాభిన్నకర్తృ కాప్రాప్తిరితి బోధోత్తరం తత్కర్మగ్రామో లక్ష్యత ఇతి చేత్, న ; ప్రత్యయార్థప్రాధాన్యస్యాన్యత్ర క్లృప్తత్వాత్, 'సత్త్వప్రధానాని నామాని' ఇతి వచనాచ్చ తథాబోధాసమ్భవాత్ ।'ఘటో నిత్యః' ఇత్యాదౌ నిత్యాభిన్నఘటత్వవానితి బోధవారణాయాభేదసంసర్గేణ నామార్థకప్రకారకాశాబ్దబోధే4[fn అభేదసంబన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి ముఖ్యవిశేష్యతయా ప్రాతిపదికజన్యా ఉపస్థితిరపేక్ష్యతే ।'ఘటో నిత్యః' ఇత్యత్ర ఘటస్య ప్రకారతయోపస్తితత్వేన న తత్రాభేదేన నిత్యస్యాన్వయ ఇతి భావః ।] విశేష్యతావచ్ఛిన్ననామజన్యోపస్థితేర్హేతుతయా కర్త్రి ఉదకాభేదాన్వయాసమ్భవాచ్చ । న చోదకపదేనోకకర్తృ కప్రాప్తికర్మీభూతో లక్ష్యతే, ప్రాప్తపదఞ్చ తాత్పర్యగ్రాహకమితి వాచ్యమ్, వినిగమనావిరహాత్, స్వవాచ్యార్థఘటితలక్షణాయాం తాత్పర్యగ్రాహకత్వస్య చిత్రగురిత్యాదౌ క్లృప్తస్య భఙ్గాపత్తేశ్చ । వ్యుత్పత్త్యన్తరస్వీకారే తు సిద్ధమేకార్థీభావేన । ఏవమ్ 'ఊఢరథః' ఇత్యాదావప్యూహ్యమ్ ।

మమ తు న దోషః, సర్వవ్యుత్పత్తీనాం విభిన్నోపస్థితిజనకశబ్దవిషయత్వాత్, విశేష్యవిశేషణభావవైపరీత్యాన్తర్భావేణైవ సంసర్గేఽన్యపదార్థే చ శక్తికల్పనాచ్చ ।

తదేతత్ సకలమభిసన్ధాయ భాష్య ఉక్తమ్ --- 'అర్థతస్మిన్ వ్యపేక్షాయాం సామర్థ్యే యోఽసావేకార్థీభావకృతో విశేషః, స వక్తవ్యః' ఇతి ।

?0యత్తు మీమాంసకాః?0 --- బహువ్రీహౌ చిత్రాణాం గవామయమితి విగ్రహ ఉచితః, న తు చిత్రా గావోఽస్యేతి, తథా సతి 'రాజ్ఞః పురుషః' ఇత్యాదౌ ప్రథమాన్తపరుషపదార్థస్య ప్రాధాన్యమివ చిత్రగవామేవ తత్ స్యాత్, న షష్ఠ్యన్తార్థస్య । అనుభవసిద్ధఞ్చ దేవదత్తాదేరేవ ప్రాధాన్యమ్ । ఏవం హి వృత్తివిగ్రహయోః సమానార్థత్వమపి నిర్వహతీతి । తత్, న; ఏవం విగ్రహేఽపి షష్ఠ్యర్థసమ్బన్ధస్య భేదేనాయమితర్యైాన్వయే చిత్రగోసమ్బన్ధవానితి

సమ్బన్ధనిష్ఠప్రకారతానిరూపితభేదసంసర్గీయసాంసర్గికవిషయతాశాలీ బోధః । సమాసే తు చిత్రగోనిష్ఠప్రకారతానిరూపితసమ్బన్ధినిష్ఠవిశేష్యతాశాలీతి భేదస్య తదవస్థత్వాత్ । ఏవం షష్ఠీతత్పురుషాదావపి ।

న చ వృత్తివిగ్రహయోర్నాతిసమానార్థత్వనియమః, తర్హ్యస్మదురక్తవిగ్రహేఽపి న దోషః । కిఞ్చాషష్ఠ్యర్థవహువ్రీహౌ ప్రాప్తస్యోదకస్యాయమితి విగ్రహేఽపి ఉదకకర్తృక ప్రాప్తికర్మ గ్రామ ఇతి సమాసబోధ్యార్థో దుర్లభ ఏవ ।

అపి చ, త్వదీయవిగ్రహస్య 'అప్రథమావిభక్త్యర్థే బహువ్రీహిః, శేషో బహువ్రీహిస్త్రికతః శేషః' ఇత్యాదిమునివచనవిరుద్ధత్వమ్ I న చాలౌకికే ప్రథమాన్తానామేవ ప్రవేశేన న తద్విరోధ ఇతి వాచ్యమ్, అలౌకికే ప్రవిష్టానామేవ పక్షాన్తరే పరినిష్ఠితేఽపి ప్రయోగసమ్భవః, ఉపస్థితపరిత్యాగేనానుపస్థితఘటితలౌకికవాక్యకల్పనాయా అనుచితత్వాత్ I

తథా హి -- కృత సు విశ్వ సు ఇత్యాదిస్థితౌ విభాషాసమాససంజ్ఞాయాం యదా సా జాతా, తదా ప్రాతిపదికత్వే విభక్తిలుక్, యదా తు న సా, తదా తస్యా విభక్తేః కో నివారయితేతి తదుత్తరప్రవృత్తానుశాసనాత్ తచ్ఛ్రావణమేవాయాతి I

ఏతేన షష్ఠీతత్పురుషాదావపి రాజా చాసౌ పురుషశ్చేతి విగృహ్ణన్తః పరాస్తాః I షష్ఠీసమాసాదివిధాయకస్యాలుగ్నవిధాయకస్య తత్పురుషే "తుల్యార్థతృతీయా" [6 I2 I2] ఇత్యాదీనాఞ్చ నిర్విషయతాపత్తేః I

నను ప్రథమాన్తానామేవాస్తు బహువ్రీహిః, పక్షే చిత్రా గావో యస్యేత్యపి వాక్యమస్తుపరన్తు విగ్రహత్వం చిత్రాణాం గవామిత్యస్యైవ, అతి సమానార్థత్వాత్ I అన్యథావిగ్రహాచ్ఛక్తినిర్ణయో న స్యాత్ I ఏవం ప్రాప్తోదక ఇత్యత్రోదకర్తృకప్రాప్తికర్మ గ్రామ ఇత్యేవ విగ్రహః I

న చసమస్యమానపదైర్వివరణవిరహాద్ బహువ్రీహేర్నిత్యసమాసతాపత్తిః, సమాసార్థబోధకతద్ఘటకపదఘటితవాక్యాసంభవ ఏవ నిత్యసమాసత్వాన్న దోషఃI ప్రకృతే తు తస్యాపి సమ్భవోఽస్త్యేవ I తత్ర సర్వథా సమానార్థత్వేనాగ్రహ ఇతి చేత్, న ; యథా అక్షకరణకభావనాశ్రయ ఇత్యర్థకాక్షిక ఇత్యస్యాక్షనిష్ఠవ్యాపారజన్యభావేనేత్యర్థకాక్షైర్దీవ్యతీత్యేతద్విశేష్యవిశేషణభావాంశే సమానార్థత్వవిరహేఽపి వివరణం శక్తినిర్ణాయకఞ్చ, తథా ప్రకృతేఽపి సయాదితి క్లిష్టకల్పనాశ్రయణం వ్యర్థమేవ I అపి చ కోదేవదత్త ఇతి ప్రశ్నే చిత్రాణాం గవామయమితి వాక్యాదివ చిత్రగురితి వాక్యాదపి జిజ్ఞాసానివృత్త్యనాపత్తిరితి దిక్ I తస్మాత్ సర్వత్ర సమాసే ఏకార్థీభావ ఆవశ్యకః I

నను సర్వత్రైకార్థీభావాఙ్గీకారే సమర్థసూత్రే చ తస్యైవ గ్రహణే "చార్థే ద్వన్ద్వః" ఇతి సూత్రస్థం భాష్యం విరుధ్యేత I తథాహి --- తత్ర భాష్యే రామకృష్ణావిత్యాదౌ పరస్పరమనన్వయాత్ సామర్థ్యాభావే సమాసో న స్యాదిత్యాశఙ్క్య, 'యుగపదధిఖికరణవచనే ద్వన్ద్వః' ఇతి న్యాసేనైవ సిద్ధే న్యాసాన్తరే ప్రవృత్తేర్వైయర్థ్యాపత్తేః I 1[fn అధిక్రియతే శబ్దో యత్రేతి విగ్రహేణ అధికరణమర్థః I అత్ర ప్రత్యాసత్త్యా విగ్రహఘటకపదార్థో గృహ్యతే I అధికరణశబ్దస్యార్థపరత్వమ్ I 'యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే మధ్యమః' ఇత్యత్రాచార్యైవ్యఖ్యాతమ్ I] అధికరణమ్ = వర్తి_పదార్థౌ, తయోర్యుగపత్ పదద్వయేనాభిధానే ద్వన్ద్వో భవతీతి తదర్థః I రామపదేన రామకృష్ణయోః, కృష్ణపదేన చ తరోరభిధానాత్ తయోరభేదాన్వయరూపసామర్థ్యస్యాక్షతేరితి తద్భావః I

న చ ఘటకుమ్భావితివత్ 'విరూపాణామపి' ఇత్యేకశేషేణ వాధాద్ రామకృష్ణావితి ద్వన్ద్వసయాసాధుతాపత్తిః, ద్వన్ద్వవిధిసామర్థ్యేన 'సమానార్థానామ్' ఇతి సామర్థ్యేన చ యుగపదధికరణవచనతాం వినాపి సమానార్థతాయామేవైకశేషాత్ । నను "అనేకమన్యపదార్థే" [2।2।24] ఇత్యనేనానేకసుబన్తానామన్యపదార్థప్రతిపదాకత్వే బహువ్రీహివిధానాత్

చిత్రగవాదిపదానాం సర్వేషాం తదభిధాయకత్వే యుగపదధకరణవచనతాప్తత్వాద్ ద్వన్ద్వపత్తిః । ఉత్సర్గాపవాదన్యాయేన బహువ్రీహిణా బార్ధనాక్షతేర్పోధావృత్తిరపిద్వావితి పరిహరణీయేతి చేత్, న; 'సేయం యుగపదధికరణవచనతా దుఃఖా దురిపపాదా చ' ఇత్యాదినా భాష్య ఏవ తస్యా దూషితత్వాత్ ।

తత్ర దుఃఖత్వమ్, దోషాక్రాన్తత్వాత్ । తథాహి -- వృద్ధవ్యావహారాద్ధిశబ్దార్థాధ్యవసాయః । న చ ప్లక్షశబ్దస్య న్యగ్రోధాభిధాయిత్వం లోకే దృశ్యతే । న చ ప్లక్షశబ్దస్య లక్షణా, న్యగ్రోధశబ్దేనైవ న్యగ్రోధస్య ప్రతిపాదితత్వాత్ ।

అపి చ, ద్వన్ద్వైకవద్భావప్రకరణస్య నియమార్థతానుపపత్తిః, సర్వత్రైవ ద్వివచన బహువచనయోః ప్రసఙ్గే ఏకవచనవిధానేన చారితార్థ్యాత్ సాహిత్యస్య సమాహారస్య చ తవ మతేఽభానాత్ । అపి చ ఏవం విగ్రహే చశబ్దప్రయోగానుపపత్తిః ।

?0దురుపపాదేతి?0 । దుష్టం నిఃసారముపపాదనం యస్యాః సా తథా, నిష్ప్రమాణేత్యర్థః । తథా హి --- న తావద్ ద్యావాక్షామేత్యాదౌ వ్యాసే పరస్పరసాహచర్యేణోభాభ్యామప్యర్థద్వయప్రతిపాదనదర్శనాత్ సమాసే సా స్వీకార్యేతి వాచ్యమ్, ద్యావాక్షామేత్యస్య ఛాన్దసత్వాత్ ।

న చ పరస్పరాన్వయాభావేనైకశేషసమాసయోరప్రాప్తేస్తత్సిద్ధయే సేతి వాచ్యమ్, వచనసామర్థ్యాదేవ తత్ప్రాప్తేః ।

కిఞ్చ, ధవౌ చ ఖదిరౌ చేతి న విగ్రహః, ప్రక్రియాదశాయాం ప్రథమప్రవృత్తస్యైకవచనస్య త్యాగాయోగాత్ ।

సముచ్చయాన్వాచయయోః సమాసాభావార్థమిత్యపి న, తయోస్తదభావస్యోపపాదితత్వాత్, ఏకార్థీభావసామర్థ్యస్యైవ ప్రాగుక్తదిశా భాష్యే సిద్ధాన్తితత్వేన దోషాభావాచ్చ । న చ సమాసాద్ ద్వివచనబహువచనోత్పత్త్యర్థం తదావశ్యకతా, పుష్పవన్తాదిపదవత్ సమాసాదనేకార్థప్రతీత్యైవ తత్సిద్ధేః । న చైవమ్ 'అఙ్గవఙ్గకలిఙ్గాః' ఇత్యాదౌ "తద్రాజస్య బహుషు తేనైవాస్త్రియామ్" [2।4।62] ఇతి లుగ్ న స్యాత్, అపత్యకృతబహుత్వవివక్షాయాం

తద్రాజస్య లుగితి హి తదర్థః । న హి వినా యుగపదధికరణవచనతాం ప్రత్యేకతద్రాజార్థం బహుత్వాన్వయః, తస్య వ్యాసజ్యవృత్తిత్వాదితి వాచ్యమ్, తద్రాజస్య లుగ్ బహుత్వేఽర్థే, తద్బహుత్వం తద్రాజార్థేనైవ కృతం చేత్, తద్రాజార్థేనేవ బహుత్వాన్వయశ్చేదిత్యర్థే దనఙ్గీకారేఽపి దోషాభావాత్, "ప్రత్యేకం బహుత్వసమవాయస్య సత్త్వాత్" ఇత్యాది స్పష్టమస్మత్కృతశబ్దేన్దుశేఖరే । సర్వథాపి యుగపధికరణవచనతామాదాయ లౌకికేఽలలౌకికే చ విభక్తిప్రవేశో న యుక్త ఇతి దిక్ ।

ఏవఞ్చ అజహత్స్వార్థాయాం వృత్తౌ సర్వత్ర సమాసపదాదవయవశక్తిభ్యాం సముదాయశక్తిసహకృతాభ్యాం విశిష్టస్యైవ పదార్థస్యోపస్తితిర్బహువ్రీహావన్యపదార్థోఽపి సముదాయశక్య ఏవ । అన్యపదార్థశ్చ యస్యేత్యాదౌ ప్రకృతిప్రత్యయార్థవ్యత్యాసేన సమ్బన్ధ్యాదిః । ప్రాప్తోదక ఇత్యాదౌ ప్రాప్తాదిపదేభ్యో విశేషణవిశేష్యభావవ్యత్యాసేనోపస్థితిరన్యపదార్థకర్మణశ్చోపస్థితిః సముదాయశక్తిసాధ్యైవ । అత ఏవాభిహితత్వాన్నద్వితీయాదయ ఇత్యాకరః ।

ఏవం ద్వన్ద్వే సాహిత్యమపి సముదాయశక్యమేవ । జహత్స్వార్థాయాం తు సర్వత్ర సముదాయశక్తిరేవ, అవయవా నిరర్థకా ఏవేతి పక్షనిష్కర్షః ।

స చాయమేకార్థీభావః కృత్తద్ధితసనాద్యన్తధాతుసుబేకశేషసమాసేషు । తత్ర సమాసే ఉపపాదితః । కృదన్తేఽప్యుపపదనిమిత్తకపదోద్దేశ్యకవిధిత్వేన, తత్రైవ సమర్థపరిభాషాప్రవృత్తేః । అత ఏవ సూత్రే పదపదం చరితార్థమ్ । అన్యథా వ్యాకరణస్థసర్వవిధీనాం పదసమ్బన్ధిత్వావిశేషాత్ తద్గ్రహణవైయర్థ్యం స్పష్టమేవ । అత ఏవ శోభనం కుమ్భకార ఇతి న ।

న చాత్ర సమాసస్యాపి నిత్యత్వేన తదీయైకార్థీభావేనైవ నిర్వాహే కృతామప్యేకార్థీభావే మానాభావ ఇతి వాచ్యమ్, మూలకేనోపదంశమిత్యాదౌ సమాసస్య వైకల్పికత్వాత్ తదభావే సున్దరేణ మూలకేనాపదంశమిత్యదేర్మూలకేనార్ద్రేణ చోపదంశమిత్యాదేర్మూలకస్యోపదంశనం స్పర్శనం చ కృత్వా భుఙ్క్తే ఇతివద్ మూలకేనోపదంశం స్పర్శం చ భుఙ్క్తే ఇత్యాదేశ్చ వారణాయ ఏకార్థీభావః కృత్స్వావశ్యకః । అత ఏవ "తత్రోపపదమ్" [3।2।92] ఇత్యత్ర భాష్యే ఉక్తమ్ --- 'మహాన్తం కుమ్భం కరోతీత్యత్రాణ్ ప్రాప్నోతి । నైతదస్తి 'ఉపపదమ్' ఇతి మహతీ సంజ్ఞా క్రియతే -- ఉపోచ్చారితం పదమితి । యావతా చేదానీం పదగన్ధోఽస్తి పదవిధిరయం భవతి । పదవిధిశ్చ సమర్థానాం భవతి, తత్రాసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి' ఇతి । కేవలకృత్సు తు నైకార్థీభావః, మానాభావాత్ । అత ఏవ "కర్తృకర్మణోః" [2।3।65] ఇతి సూత్రే కృతపూర్వీకటమితి ప్రత్యుదాహరణం సఙ్గచ్ఛతే । శోభనమిత్యన్వయస్తు న, ఏకార్థీభావాత్ ।

న చాస్యాపి క్రియవిశేషణత్వేన కారకత్వమస్త్యేవ, తత్త్వేఽప్యస్య నిత్యసాకాఙ్క్షత్వాభావాత్ । ఈదృశకారకస్య చోత్థాప్యాకాఙ్క్షాయాన్వయః, న తూత్థితాకాఙ్క్షయేతి స్పష్టమేవ । స్పష్టఞ్చేదమ్ "కుత్సనే స సుపి" [8 I 1 I66] ఇత్యత్ర కైయటపదమఞ్జార్యోః ।

నను యత్రైకార్థీభావో మానాన్తరసిద్ధః, తత్ర పదవిధిరితి సూత్రార్థః, న తు యత్ర పదవిధిః, తత్రైకార్థీభావ ఇతి । ఏకార్థీభావస్తు విలక్షణార్థబోధేన మానాన్తరసిద్ధ ఇతి కిముచ్యతే పరిభాషాప్రవృత్త్యా నిరుపపదకృతమ్, తేనైకార్థీభావ ఇతి చేత్, సత్యమ్ ; విలక్షణార్థబోధ ఏవ క్వేతి సంశయే యత్ర సమర్థసూత్రప్రవృత్తిర్దృశ్యతే సాహచర్యాదివా, తత్ర లక్షణైకచక్షుష్కైరస్మాభిస్తదనుమానాన్న దోషః ।

వస్తుతస్తు "కర్మణ్యణ్" ఇత్యాదిసాహచకర్యాత్ "కర్త్తరి కృత్" ఇత్యాదేరైకరూప్యాయ చ సర్వత్ర కృత్స్వేకార్థీభావః ।

అత ఏవ పాచకో గమనస్య చేతి న ప్రయోగః । న చైవమ్ 'గమనకర్త్తృకః పాకః' ఇత్యర్థే గమనస్య పచతీతి ప్రయోగవారణాయ తిఙ్వపి స స్యాదితి వాచ్యమ్, ఆఖ్యాతార్థకారకస్య క్రియానిరూపితవిశేషమతాయామేవ ఆఖ్యాతాన్తప్రయోగసాధుతాయాః 'క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్' ఇత్యనేన బోధనేనాక్షతేః । తస్య చ తిజర్థం ప్రతి క్రియైవ ప్రధానం క్రియా ప్రధానమేవ చేత్యర్థః । అత ఏవ పచతీత్యాదౌ కారకక్రియయోరుద్దేశ్యవిధేయభావప్రతీతిః । సుబన్తేషు తు నదోషః । 'న కేవలః' ఇతి నిషేధేన తదర్థాన్వయివిభక్తి వినా ప్రాతిపదికప్రయోగస్యైవాభావాత్ । ఇతేరషు త్వేకార్థీభావోఽస్త్యేవ । ఏతన్మూలికైవ 'ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వ' వ్యుత్పత్తిః, 'ప్రకృతిప్రత్యయౌ సహ బ్రూతః' ఇతి చ తదర్థయోరేవ సహాన్వయః, త్వితరేణాపీతి తదర్థః । స చోపస్థితిరూపః, శాబ్దబోధరూపో వేత్యన్యత్ ।

అత ఏవ వ్యాపారాన్వయవివక్షాయామాదిః పాచక ఇతి న । ఫలవిశేషణానాం త్వేకదేశాన్వయో భవత్యేవ । "పూజనాత్పూజితమ్" [8 I 1 I67] ఇతి సూత్రే భాష్యే 'దారుణాధ్యాపకః' ఇత్యత్ర సమస్తాధ్యాపకపదార్థేకదేశే ఫలే దారుణపదార్థస్య క్రియావిశేషణతయాన్వయస్వీకారాత్ ।

?0కిఞ్చ?0, కర్త్తృప్రత్యయసమభివ్యాహారే ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారస్యైవ ధాత్వర్థత్వేన శోభన పచతీత్యాదావేకదేశాన్వయస్తత్రాప్యావశ్యకః । న చ ఫలవ్యాపారయోః పృథక్ శక్తిః, తథైవోపస్థితిశ్చేతి న దోషః । అత ఏ న శక్యతావచ్ఛేదకగౌరవమ్, అన్యథా కర్మప్రత్యసమభివ్యాహారే వ్యాపారావచ్ఛిన్నఫలబోధేన తథాశక్తేరప్యావశ్యకత్వేన గురుశక్యతావచ్ఛేదకశక్తిద్వయకల్పనాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ఏవం హిఫలవ్యాపారయోరుద్ధేశ్యవిధేయావేనాన్వయాపత్తేః । విక్లిత్తిసంయోగోభయజనకవ్యాపారవానిత్యర్థః విక్లిద్యతే, గచ్ఛతీత్యాదిప్రయోగాణామాపత్తేశ్చ । కార్యకారణభావాదికల్పనయా తత్ర కార్యకారణభావజ్ఞానవతాం బోధవారణేఽపి తదజానతాం

జాయమానతాదృశే బోధేऽపి సాధుతాపత్తిదుర్వారైవ । గౌరవఞ్చ తదవస్థమేవ । అత ఏవ సమాసాది శక్తిసిద్ధిః

।

తస్మాత్ ఫలవిశిష్టే వ్యాపారే వ్యాపారవిశిష్టే ఫలే చ ధాతూనాం శక్తిః । కర్తృకర్మార్థకతత్తత్ప్రత్యయసమభివ్యాహారశ్చ తత్తద్బోధే నియామకః । పచతీత్యాదౌ ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరుద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయో భవత్యేవేతి । సమాసతద్ధితాదిసాధరణ్యేనైకార్థీభావం స్వీకుర్వద్భిరాస్థేయమ్ ।

న చ జ్యోతిష్టోమేన ధాత్వర్థస్వర్గభావనోద్దేశేన తదర్థఫలభూతత్యాగరూపధాత్వర్థస్య విధేయత్వం న స్యాత్ । యజేర్హి తత్ర త్యాగకరణకవ్యాపారే స్వర్గవిషయే శక్తిః । యద్యపి స వ్యాపారస్త్యాగవిషయోऽతి, తథాऽపి తస్య కరణత్వేనైవోపస్థితిరస్తు, సురూపత్వేనాపురుషార్థతయాన్యభావ్యత్వమితి బహిర్భూతస్వర్గ ఏవ భావ్యత్వేనాన్వేతి । యాగస్య కారణత్వఞ్చ భావనాభావ్యనిర్వత్తర్కత్వమ్ । కుఠారాదేరపి పురుషవ్యాపారనిర్వర్త్యచ్ఛేదనిర్వర్తృకత్వేనైవ కరణత్వాదితి వాచ్యమ్, విధిబోధ్యప్రవర్తనావిషయత్వరూపవిధేయత్వస్య ప్రకృత్యర్థతయా సమ్పూర్ణధాత్వర్థే శబ్దాద్బోధేऽపి 'లోహితోష్ణీషా ఋత్విజః ప్రచరన్తి' ఇతయాదావితరస్యాప్రాప్తత్వేన లౌహిత్య ఇవేహాపి స్వర్గస్య సుఖరూపతయా స్వత ఏవేష్టతవేన తద్వ్యాపారే స్వరసత ఏవ ప్రవృత్తేః, సిద్ధత్వేన చ విశేషణే ఫలే పర్యవసానేనాదోషాత్ ।

ఇదఞ్చ భావనాయాః ప్రత్యయార్థత్వవాదిమీమాంసకమతేऽప్యావశ్యకమ్ । తేషామపి సమానపదోపాత్తత్వప్రత్యాసత్త్యా లిఙర్థప్రవర్తనాయాస్తదుపాత్తభావనాయామేవాన్వయేన పర్యవసానగత్యైవ ధాత్వర్థే తద్విషయతాయాః స్వీకర్తవ్యత్వాత్ । ప్రవర్తనావిషయత్వోపలక్షితాప్రాప్తత్వసమానాధికరణాఖణ్డోపాధిరూపవిధేయత్వావచ్ఛిన్నవిషయతయా తద్రూపవిషయతయా చాన్వయస్తు నాస్త్యేవ । తాదృశవిషయతయానన్వయ ఏవ చాఖ్యాతానాం సాధకత్వాత్ । ఏవఞ్చేతోऽపి భావనాప్రత్యయార్థం ఇతి మీమాంసకమతయుక్తమ్, భిన్నపదోపస్థాప్యత్వేన తథాన్వయాపత్తేరిత్యలమ్ ।

తద్ధితేऽపి 'సున్దరస్యాపగవః' ఔపగవో దేవదత్తస్య' ఇత్యాదివారణాయోద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయాయ చ స ఆవశ్యకః । సుబన్తాత్ తద్ధితోత్పత్తేః పదోద్దేశ్యకవిధితవం స్పష్టమేవ । సనాద్యన్తేష్వపి 'మహాన్తం పుత్రీయతి, పిపఠిషతి, గన్తుమ్, శోభనం పిపఠిషతి, సున్దరః కృష్ణతి, మహాన్తం ఘటయతి' ఇత్యాదివారణాయ స ఆవశ్యకః । తత్ర "సుపః ఆత్మనః" [3।1।8] ఇత్యాదేః పదోద్దేశ్యకవిధిత్వం స్పష్టమేవ । సన్విధౌ

తత్త్వాభావేన పరిభాషాప్రవృత్త్యభావేఽపి "సుపః ఆత్మనః" [3 I1 I8] ఇత్యాదౌ తతః కర్మణ ఇచ్ఛాయామిత్యనువృత్తేరర్థాధికారానురోధేన సన్నన్తే తత్కలప్నా ।

తథా చ భాష్యమ్ 'వా వచననార్థక్యం నిత్యత్వాత్ సనః' ---- 'ఇహ ద్వౌ పక్షౌ వృత్తిపక్షశ్చ అవృత్తిపక్షశ్చ । తత్ర స్వభావత ఏతద్భవతి ---- వాక్యఞ్చ వృత్తిశ్చేతి । వృత్తేరేకార్థీభావవిషయత్వాత్, వాక్యస్య వ్యపేక్షావిషయత్వాత్, భిన్నార్థత్వేన బాధ్యబాధకభావాప్రశఙ్కః' ఇతి కైయటః । "గుప్తిజ్" [3 I1 I5] ఇతి సూత్రద్వయవిహితసన్ తు న, మానాభావాత్, పదవిధిత్వాభావాచ్చ । అత ఏవ కణ్డ్వాదియగన్తే న, యగాదీనాం స్వార్థికత్వేన విజాతీయార్థవద్ ద్వితీయాభావేన నిరూపయితుమశక్యత్వాచ్చ । అత ఏవ స్తోకాదీనాం తత్రప్రకృత్యర్థేఽన్వయః ।

అత ఏవ "కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే" [3 I1 I40] ఇత్యాదివిషయే నైకార్థీభావః । ప్రాతిపదికప్రకృతికకవిపః 'కర్తుః క్యఙ్' [3 I1 I11] ఇతి సూత్రే ఉపసఙ్ఖ్యానాత్, పూర్వోత్తరసాహచర్యాచ్చ తత్రైకార్థీభావః । అత ఏవ 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః' ఇత్యనేన సిద్ధే 'ఆచారేఽవగల్భ' ఇత్యత్ర సుప ఇత్యస్య సమ్బన్ధే బాధకాభావేన తస్యైకార్థీభావ ఏవ ప్రవృత్తేస్తత్సార్థక్యం స్పష్టమేవ । అస్మింస్తు ప్రాతిపదికగ్రహణసార్థ్యాత్ సుప ఇతయస్యాసమ్బన్ధః । అత ఏవ రాజానతీత్యాదౌ నలోపాదికం నేత్యాహుః ।

ఏవం ప్రాతిపదికప్రకృతికణిచ్యపి సాహచర్యాత్ సః । "సుత్యాప" [3 I1 I25] ఇతి సూత్రస్థణిజితి యోగవిభాగాత్ తత్సఙ్గ్రహేణ తస్యాపి ప్రకరణస్థత్వాత్ । అత ఏవ "హేతుమతి చ" [3 I1 I26] ఇతి సూత్రే భాష్యే

'తత్కరోతీత్యుపసంఖ్యానమ్ ; సూత్రం కరోతి సూత్రయతి । ఇహ వ్యాకరణస్య సూత్రం కరోతీతి వాక్యే షష్ఠీ । వ్యాకరణం సూత్రయతీతి ప్రత్యయే ద్వితీయా । కేనైతదేవం భవతి ? యోఽసౌ సూత్రవ్యాకరణయోరభిసమ్బన్ధః, స ఉత్పన్నే ప్రత్యయే నివర్తతే । అస్తి చ కరోతేర్వ్యాకరణేన సామర్థ్యమితి ద్వితీయా భవిష్యతి' ఇతి భాష్యం సఙ్గచ్ఛతే । సుబన్తాణ్ణిచి తు స్పష్ట ఏవం1[fn ఏకార్థీభావ ఇత్యర్థః ।] సః, పదవిధిత్వస్యైవ సత్త్వాత్ ।

ఏకశేషేఽపి ద్వన్ద్వ ఇత్యనువర్తనాదేకార్థీభావః ।

తథాహి --- తద్విధాయకఞ్చ "సరూపాణామేకశేష ఏకవిభక్తౌ" [1 I2 I64] ఇతి సూత్రమ్ । తేన హ్యేవకారాపకర్షాత్ లౌకికే ప్రత్యోగే విభక్తిత్వావచ్ఛేదేన వైరూప్యభావవతామేశేషో విధీయతే । అత ఏవ జననీవాచిపరిచ్ఛేతృవాచినోర్మాతృశబ్దయోర్భ్యాంమాదావపి నైకశేషః, ఔజసాదౌ వైరూప్యాత్ । హరిణస్త్రీవాచకహరిణీశబ్దహరితవర్ణవిశిష్టస్త్రీవాచకహరిణీశబ్దయోస్త్వేకశేషో భవత్యేవ, పువద్భావేన తద్ధితాదౌ వైరూప్యేఽపి విభక్తౌ వైరూప్యాభావసత్త్వాత్ । స చాయమన్తరఙ్గత్వాద్విభక్త్యుత్పత్తేః ప్రాగేవ, విభక్తేః, సారూప్యే ఉపలక్షణమాత్రత్వాత్ ।

నను తన్త్రేణైవేదం సిద్ధమ్, తథా హి ద్వివిధం తన్త్రమ్ -- శబ్దతన్త్రమ్, అర్థతన్త్రఞ్చ । 'అర్థభేదాచ్ఛబ్దభేదః' ఇతి నయే సకృత్తాల్వోష్ఠపుటవ్యాపారాచ్ఛబ్దోచ్చారణే శ్రోతుర్యత్ర వినిగమనావిరహాచ్ఛబ్దద్వయజ్ఞానమ్, తత్రాద్యమ్ । తద్భేదేఽపి శబ్దైక్యమితి నయే సకృత్తాల్వోష్ఠపుటవ్యాపారప్రకాశితైకశబ్దేన వినిగమకాభావాదనేకార్థభోధే ద్వితీయమ్ ।

యద్వా, 'శ్వేతో ధావతి' ఇతి సభఙ్గస్థలే ఆద్యమ్, 'విద్వన్మానసహంస' ఇత్యాదావివార్థద్వయేఽప్యేకానుపూర్వీకత్వే ద్వితీయమ్ । 'సకృదుచ్చరితః' ఇతి నియమే చ న మానమ్ । తాదృశనియమాఙ్గీకర్తృ మేత పునః పునరనుసన్ధానకల్పనే ఆవృత్తిః ।

వస్తుతః శబ్దతన్త్రమేవావృత్తిపదేనోచ్యతే । అర్థతన్త్రఞ్చ తన్త్రపదేనేతి బోధ్యమ్ । శబ్దసారూప్యమేవ చోభయత్రాపి బీజమ్ ।

ఏవఞ్చ తేనైవ సిద్ధే ఏకశేషో వ్యర్థ ఇతి చేత్, న; 'సరూపాణామేక ఏవ' ఇతి నియమార్థత్వాత్ । తేన ప్రత్యర్థం శబ్దనివేశస్యాపి దృష్టత్వేన ఘటఘటావిత్యాదివారణార్థం తత్, "సరూపాణమ్" ఇత్యత్ర తన్త్రాద్యాశ్రయణేన 'ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాణ్యేవ, తేషామేవ ఏకశేషః' ఇత్యపరనియమాశ్రయణాద్ మాతృభ్యామిత్యాదౌ న లోకన్యాయసిద్ధం తన్త్రమపి । అయఞ్చ నియమ ఏకార్థీభావవిషయసహవివక్షాయామేవ 'ద్వన్ద్వే' ఇత్యనువర్త్య ద్వన్ద్వవిషయ ఏవ నియమప్రవృత్తిస్వీకారాత్ । ఏవఞ్చ వ్యపేక్షాయాం వాక్యం భవత్యేవ, అన్యథా ఏకశేషస్య నిత్యత్వాద్ వాక్యం దుర్లభమేవ స్యాత్ ।

ఏవఞ్చ ద్వన్ద్వే ఇవైకశేషేఽపిసాహిత్యభానమ్ । ఏవఞ్చ సాహిత్యవివక్షాయాం సరూపాణామేకశేష ఏవ, న ద్వన్ద్వప్రయోగః, మానసేత్యాదౌ కదాచిత్ తన్త్రేణ ప్రయోగః, కదాచిత్ పృథగపి 'విద్వన్మానసమాస' ఇతి । 'ద్వన్ద్వే' ఇత్యననువత్యం సాహిత్యాగర్భనియమాఙ్గీకారే తు ఏకశేషేణ ద్వన్ద్వస్యేవ కర్మధారయస్యాపి బాధాపత్తౌ మానసమానసేత్యాదీనామసాధుతాపత్తిః, వాక్యస్యాసాధుతాపత్తిశ్చ ।

ఏవఞ్చ సాహిత్యప్రకారకబోధ ఏకశేషవ్యవహారః, తదభావే తన్త్రవ్యవహారః । పునః పునరముసన్ధానేన శబ్దతన్త్రే ఆవృత్తిరిత్యభిప్రేత్యైవ 'తన్త్రావృత్త్యేకశేషాణామన్యతమస్తు' ఇతి వ్యవహారః । క్రియాపృథక్త్వే ఖల్వపి ద్రవ్యైకశేషో యథా 'అక్షాః భజ్యన్తామ్, భక్ష్యన్తామ్, దీవ్యన్తామ్' ఇతి "యుష్మద్యుపపదే" [1।4।105] ఇతి సూత్రస్థభాష్యే తు ఏకశేషశబ్దేన తత్ఫలకత్వాత్ తన్త్రముచ్యత ఇతిన విరోధః । వ్యాఖ్యాతఞ్చైవమేవ ?01[fn ఉపాధ్యాయైః = కౌయటోపాధ్యత్రైరిత్యర్థః ।

?0]ఉపాధ్యాయైః ।?0 'ద్వన్ద్వే' ఇత్యస్య సాధారణత్వేన సమాహారద్వన్ద్వవిషయేఽప్యేకశేషో బోధ్యః । న చ నపుంసకతాపత్తిః, సమాహారద్వన్ద్వ ఏవ తదనుశాసనాత్ । అత ఏవ 'ఘటఘటమ్' ఇతి ప్రయోగో న । అన్యథా సమాహారద్వన్ద్వవిషయే ఏకశేషాభావేన దుర్వారో ద్వన్ద్వోఽత్ర స్యాత్ ।

ఏవఞ్చ ప్రత్యర్థశబ్దనివేశపక్షేఽపి 'న బ్రాహ్మణం హన్యాత్' ఇత్యాదౌ సకలవ్యక్తిసఙ్గ్రహస్యైకశేషేణైవ సిద్ధేః ప్రతివ్యక్తి లక్షణం నావర్త్యం భవతీత్యపరమనుకూలమ్ I సముదాయస్యైకత్వాదేకవచనమేవాత్ర బోధ్యమ్ I హననంతు తత్ర బాధితత్వాద్ వ్యక్తిష్వేవ భవతి, 'బ్రాహ్మణానాం శతం భోజ్యమ్' ఇతివత్ I

న చైవమ్ "నపుం సకమనపుం సకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామ్" [1 I2 I69] ఇతి సూత్రే ఏకవదితి వ్యర్థమ్, విశేషసూత్రాణాం సమాహారద్వన్ద్వవిషయేఽప్రవృత్త్యర్థత్వాదితి నిరూపితం శబ్దేన్దుశేఖరే I ఏవఞ్చ రామావిత్యాదౌ శిష్టరామపదనైవ సాహిత్యవిశిష్టరామద్వయబోధనమ్ I

యత్తు, ద్వితీయరామశబ్దస్మరణాద్ బోధః I అత ఏవానేకార్థానాం పదానామేకార్థీభవనరూప ఏకార్థీభావ ఏకశేషే సఙ్గచ్ఛతే ఇతి I తత్, న; ఇతరనివృత్తిమజానతో బోధానాపత్తేః, ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వభఙ్గాపత్తేశ్చ I ఏకార్థీభావవ్యవహారస్తు గౌణః కారణీభూతో దణ్డ ఇతి వదుపపాద్యః I 'ద్వౌ చ ద్వౌ చ, ఏకశ్చైకశ్చ' ఇత్యాదావేకశేషద్వన్ద్వావనభిధానాన్న భవతః I వింశతీత్యాదావేకశేషస్త్విష్ట ఏవ I

నను 'వ్యక్తిః పదార్థః' ఇతి పక్షే యావద్వ్యక్తిశబ్దప్రయోగనివారణాయ సూత్రస్యావశ్యకత్వేఽపి 'జాతిరేవ పదార్థః' ఇతి పక్షే ఏకాకృతియుక్తానేకవ్యక్తిబోధస్య తత్తద్విభక్తిసమభివ్యాహారేణ తాత్పర్యేణ వా ఏకస్మాదపి సమ్భవేనేదం వ్యర్థమితి చేత్, న ; 'అక్షాః, పాదాః, మాషాః' ఇత్యాదౌ నానాకృతియుక్తానేకవ్యక్తిబోధార్థం తత్పక్షేఽపి ఆవశ్యకత్వాత్ I

న చ జాతినిష్ఠజాతిమఙ్గీకృత్య తదర్థమపి సూత్రం న కార్యమితి వాచ్యమ్, సర్వత్ర తాదృశజాతేః శక్యతావచ్ఛేదకత్వే నానార్థోచ్ఛేదాపత్తేః, తజ్జార్థంశే ప్రమోషదశాయాం పృథివీత్వాదిప్రకారకబోధవివక్షాయామేకశేషసిద్ధ్యర్థం సూత్రస్యావశ్యక్తవాచ్చ I తద్విషయకోద్బుద్ధసంస్కారస్య స్మృతేః, వోపనాయకత్వేన తదంశే ఉద్బోధకాసమవధానస్యైవ మోషపదార్థత్వాత్ I

ఏతేన 'శబ్దబోధే శబ్దస్యాపి మానమ్' ఇతి వాదినాం మతే జాత్యాదివత్ శబ్దస్యాపి ప్రకారత్వాదుభయసాధారణశబ్దస్యైవ శక్యతావచ్ఛేదకత్వమ్ ఇత్యపాస్తమ్ I శక్తేః పదార్థఘటితత్వేనార్థభేదాభిన్నత్వా శబ్దస్యైకసమ్బన్ధే నానేకార్థవృత్తిత్వాభావేన తస్యానుగతత్వాభావాచ్చేతి దిక్ I

'విభక్త్యన్తానామేకశేషః' ఇత్యాదిపక్షదూషణం తు శబ్దేన్దుశేఖరే స్పష్టమ్ I

'బ్రాహ్మణశ్చ బ్రాహ్మణీ చ బ్రాహ్మణౌ' అత్ర "పుమాన్ స్త్రియా" [1 I2 I67] ఇత్యేకశేషః I స్త్రియాం సహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే, స్త్రీపుమర్థాతిరిక్తకృతవిశేషశ్చేన్న భవతీతి తదర్థః I అత ఏవ గౌరేష, గౌశ్చైషాం ఏతౌ గావావిత్యేవ I

యే తు, "తదర్థకృతవిశేషసత్త్వే ఏకశేషః" ఇతి వ్యాచక్షతే, తేషామత్రాస్యాప్రసక్తౌ "సరూపాణామ్" ఇత్యేకశేషే కదాచిత్ స్త్రీశేషస్యాప్యాపత్తిః ।
ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమిత్యధికం ?0శబ్దేన్దుశేఖరే?0 ద్రష్టవ్యమ్ ।

?0యత్తు?0, సమర్థసూత్రే 'కిమర్థం పదగ్రహణం క్రియతే ? వర్ణాశ్రయే ఆనన్తర్యమాత్రే కార్యం యథా విజ్ఞాయేత, 'తిష్ఠతు దధ్యశాన త్వం శాకేన, తిష్ఠతు కుమారీచ్ఛత్రం హర దేవదత్త' ఇత్యాదినా ' భాష్యే పదగ్రహణస్య వర్ణగ్రహణ ఏవ

వ్యావర్త్యదర్శనాత్ పదశబ్దేనాత్రార్థబోధకముచ్యతే । తేనార్థవత్సముదాయోద్దేశ్యకో విధిః సమర్థాశ్రిత ఇతి సూత్రార్థః । ఏవఞ్చైవకశేషే ప్రాతిపదికప్రకృతిక్విబాదౌ చ న దోషః, తత్రాప్యర్థవత్సముదాయస్యోద్దేశ్యత్వాత్ ।

అత ఏవ "సమాసేఽఙ్గులేః సఙ్గః" [8 ।3 ।80] ఇత్యాదౌ సమాసగ్రహణం చరితార్థమ్ । తత్ర సకారస్యైవోద్దేశ్యత్వాదితి బోధ్యమ్ । తత్, న ; విజభక్త్యన్తేఽప్యేకార్థీభావాపత్తేః । న చ తవాపి "నేర్విశః" [1 ।3 ।17], "అన్తరాన్తరేణ" [2 ।3 ।4] ఇత్యాదేః పదవిధిత్వాదేకార్థీభావాభావే అప్రవృత్త్యనాపత్తిః, యత్రైకార్థీభావః, తత్రైవ పదోద్దేశ్యకో విధిరితి తదర్థాదితి వాచ్యమ్, సామర్థ్యాత్ ప్రవృత్తేః, సాక్షాత్పదస్య యత్రోద్దేశ్యతా, తత్రైవ తత్పరిభాషాప్రవృత్తేశ్చ । అత ఏవ పచతీత్యాదావుద్దేశ్యవిధేయభావేనాన్వయః సఙ్గచ్ఛతే । తస్మాదిదం భాష్యప్రయోజనోపలక్షణమ్ । ధ్వనితఞ్చేదం తత్రైవ భాష్యే ।

న చైవం ప్ఞ్చపాకాశ్రయ ఇత్యర్థే 'పఞ్చపాచకః' ఇతి ప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్, కేవలకృత్స్వప్యేకార్థీభావాఙ్గీకారాత్ ।

?0కిఞ్చ?0, నివత్తభేదాయా ఏవ క్రియాయా ధాతునా బోధనాత్ తదర్థే సఙ్ఖ్యాన్వయస్య దురుపపాదత్వేన న తథా ప్రయోగ ఇతి దిక్ ।

సమాసత్వఞ్చ సంకేతవిశేషసమ్బన్ధేన సమాసపదవత్త్వమేవ ।

యత్తు, సమాసత్వమర్థబోధాయాననుసన్ధీయమానవిభక్తికపూర్వపదకనామసముదాయత్వమ్, దధి మధురమస్తీత్యాదావపి లుప్తవిభక్త్యనుసన్ధానాదదోషః । అత ఏవ భావనాన్వయే ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వం సఙ్గచ్ఛతే । నీలోత్పలాదౌ తు నానుసాన్ధానమ్, లోపమజానతోఽపి బోధాత్ । అత ఏవ షష్ఠీతత్పురుషాత్ కర్మధారయస్య జ్యాయస్త్వం సఙ్గచ్ఛతే । లుప్తషష్ఠ్యాదిస్మరణాఙ్గీకారే తు లక్షణావిరహాత్ తదసఙ్గతిరేవేతి । తత్, న ; అనన్తస్థలే విభక్త్యనుసన్ధానకల్పనే గౌరవేణ లోపమజానతో బోధేన చ అప్రథమాన్తపదభిన్నపదజన్యోపస్థితిరేవ భావనాన్వయహేతుత్వేన చాక్షతేః ।

న చ తద్దధి భుఙ్క్ష్వేత్యాదావపి భావనాన్వయాపత్తిః, తస్య కర్మత్వేనైవాన్వయే తాత్పర్యాత్ । అన్యథా తవాపి "స్వమోర్నపుంసకాత్" [7।1।23] ఇత్యాదిశాస్త్రబలాద్ వినిగమనావిరహాద్ విభక్తిద్వయస్యాప్యనుసంధానే దోషానుద్ధారస్తదవస్థ ఏవ ।

కిఞ్చ, నఘటోఽస్తీత్యాద్యానుపూర్వీతో బోధే వ్యుత్పన్నానాం తత ఏవ బోధేన తత్రాతివ్యాప్తిః ।

ఏతేనానసుప్తీయమానవిభక్తికత్వం శాబ్దబోధప్రయోజకానుపూర్వ్యా గ్రాహ్యమ్ । తేనాత్ర నాతివ్యాప్తిః, ఘటో నేత్యాద్యనుపూర్వీజ్ఞానత్వేనైవ బోధహేతుత్వాదిత్యపాస్తమ్ । ఏవమ్ 'శ్రుతేరివార్థమ్' ఇత్యాదవివార్థమితి సముదాయేఽతివ్యాప్తిరితి దిక్ ।

ఏవం తత్పురుషత్వాదికమపి తేన సమ్బన్ధేన తత్పురుషాదిపదవత్త్వమేవవ ।

?0యత్తు?0, పూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యాయీభావః, ఉత్తరపదార్థప్రధానస్తత్పురుషః, అన్యపదార్థప్రధానో బహువ్రీహిః, ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వన్ద్వ ఇతి । తత్, న ; ఉన్మత్తగఙ్గమిత్యన్యపదార్థప్రధానేఽవ్యయీభావే తల్లక్షణావ్యాప్తేః, బహువ్రీహిలక్షణాతివ్యాప్తేశ్చ, తథా సూపప్రతీత్యుత్తరపదార్థప్రధానేఽవ్యయీభావే తల్లక్షణావ్యాప్తేః, తత్పురుషలక్షణాతివ్యాప్తేశ్చ । అర్థపిప్పలీత్యాదితత్పురుషే తల్లక్షణావ్యాప్తేః, అవ్యయీభావలక్షమాతివ్యప్తేశ్చ । ద్విత్రా ఇత్యుభయపదార్థప్రధానబహువ్రీహౌ

తల్లక్షణావ్యాప్తేః, ద్వన్ద్వలక్షణాతివ్యాప్తేశ్చ ।

కిఞ్చ, అసమ్భవోఽప్యేషాం లక్షణానాం జహత్స్వార్థాయామనర్థక్యాత్ . అజహత్స్వార్థాయామపి పదానాం పృథగుపస్థితిజనకత్వాభావేన ఇయాన్ పూర్వపదార్థః, ఇయానుతత్తపదార్థ ఇత్యస్య నిర్ణేతుమశక్యత్వాత్ । భూతపూర్వగతిలభ్యమాదాయ తదుపపాదనాపేక్షయాఽస్మదుక్తలక్షణానామేవ లఘుత్వాదితి యత్కిఞ్చిదేతత్ ।

ఇదం పునరిహాన్యదవధేయమ్ ---- వృత్తౌ సర్వత్రోపసర్జనే విశేషసఙ్ఖ్యావ్యఞ్జకాభావేఽభేదైకత్వసంఖ్యా ప్రతీయతే । సంఖ్యాత్వేన సంఖ్యైవ చాభేదైకత్వసంఖ్యాపదేన వ్యవహ్రియతే । ఇదమేవాభిప్రేత్య సంఖ్యావిశేషాణామవిభాగేనావస్థానమ్, పరిత్యక్తవిశేషం సంఖ్యాసామాన్యం వాఽభేదైకత్వం సంఖ్యేత్యాహుః1[fn 'భర్తృహరయః' ఇతి శేషః । తథాహి ----

యథౌషధిరసాః సర్వే మధిన్యాహితశక్తయః ।

అవిభాగేన వర్తన్తే సఙ్ఖ్యాం తాం తాదశీం విదుః ।। ఇతి ।

ఆహితశక్తయః = సమర్పితా తత్తద్దోషవిభేదనిబన్ధనవిరోధరూపా శక్తిర్యైరిత్యర్థః । త్వక్తవిరోధేతి యావత్ । అత ఏవ అవిభాగేన = అవిరోధేనేత్యర్థః । తామ్ = అభేదైకత్వసఙ్ఖ్యామ్ । తాదృశీం మధినిష్ఠరసస్థితితుల్యామిత్యర్థః ।

అస్మిన్ పక్షే సంఖయాత్వేన సంఖ్యాసామాన్యస్యైవ భానమ్, న సంఖ్యావిశేషస్య । యద్యపి విశేషానాలిఙ్గితసామాన్యాసత్త్వాదిదమసఙ్గతమివ భాతి, తథాపి 'వన్ధ్యాసునః' 'రాహోః శిరః' వికల్పాత్మకస్య సంభవేన నాసఙ్గతమ్ । తదుక్తమ్ --- 'అత్యన్తాసత్యపి హ్యర్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతి హి' ఇతి ।] ।

ఇన్ద్రగోపాదివాచివర్ణాసుజాదౌ తు సత్యపి బహువచనే సంఖ్యాత్వేనైవ సంఖ్యా ప్రతీయతే, న బుహుత్వత్వాదినా, అయవబహుత్వాద్యపేక్షయా బహువచనస్య సత్త్వాత్ । అత ఏవైకస్మిన్నపి వర్ణతౌ జాతస్య బోధస్తతః సంగచ్ఛతే । స్పష్టఞ్చేదం భాష్యే సమర్థసూత్రే ।

న చ సతి ప్రకరణాదౌ 'స్తోకాభ్యాం ముక్తః' ఇతి సమాసేఽలుకి చ సాధుస్యాదితి వాచ్యమ్, అనభిధానేన తత్ర సమాసాభావస్య భాష్యే సిద్ధాన్తితత్వాత్ స్తోకాన్ముక్త ఇత్యాదితఏవ ప్రకరణసహకృతాత్ తథా ప్రతీతిరితి తద్భావః । ఏకవచనం త్వౌత్సర్గికమ్ । ఇదమేవాభిప్రేత్య 'దన్తోష్ఠస్య దన్తాః స్నిగ్ధతరాః' ఇత్యాదౌ పారిభాషికద్వివచనాభావేన సమాహారస్యైకత్వేన గుణభూతవర్తి_పదార్థానాం చ బహుత్వేన ద్వివచనోపపదత్వాభావాత్ తరప్ న ప్రాప్నోతి ' ఇత్యాశఙ్క్య, వృత్తౌ భేదస్య పరిత్యాగాదభేదలక్షణైకత్వసంఖ్యాయాశ్చోపాదానాదేవమ్భూతదన్తోష్ఠలక్షణార్థద్వయాశ్రయః ప్రత్యయ ఇతి "ద్వివచనవిభజ్యోపపదే" [5।3।57] ఇతి సూత్రస్థభాష్యాదావుక్తమ్ । యదా తు తత్రాపి ప్రకరణాదినా సంఖ్యావిశేషావగమః, తదా న భవత్యేవ తరప్ । 'ప్లక్షన్యగ్రోధానాం ప్లక్షా దీర్ఘతమాః' ఇత్యాదౌ తు న తరప్ । 'ప్లక్షనయగ్రోధానాం పల్గా దీర్ఘతమాః' ఇత్యాదౌ తు న తరప్, బహువచనేనావయవేషు సంఖ్యావిశేషస్యైవ ప్రతీతేః ।

నన్వస్యా అభేదైకత్వసంఖ్యాశబ్దేన వ్యవాహరే కిం వినిగమకమ్ ? అభేదద్విత్వాదిశబ్దేనాపి తత్సంభవాదితి చేత్, 1[fn 'కపిఞ్జలానాలభేత' ఇతి వాక్యేన బహుత్వవ్యాప్యసంఖ్యావిశిష్టకపిఞ్జలాలమ్భనం విధీయతే। తత్ర త్రయాణాం చతురాదీనాం వా ఆలమ్భనమితి సంశయే బహుత్వవ్యాప్యత్వస్య త్రిత్వాదిషు సర్వేష్వవిశిష్టత్వాద్ యథాప్రాప్తమేవాలబ్ధవ్యమితి పూర్వపక్షే చతురాదీనామాలమ్భనమ్ 'మా హింస్యాత్' ఇతి సామాన్యశాస్త్రవిహితనిషేధస్యాలమ్భనవద్ వ్యక్తీతరపరత్వరూపతావత్పర్యసంకోచకల్పనే గౌరవాద్ గణనాయాం ప్రథమోపస్థితత్రిత్వపరతయాపి వచనస్య చారతార్థ్యాత్ లాఘవాచ్చ బహుత్వేన త్రిత్వమేవ బహువచనార్థ ఇతి సిద్ధాన్తితమ్ । తన్న్యాయాదత్రాపి సంఖ్యాత్వేనైకత్వస్యైవ వృత్త్యర్థత్వమ్, న తు ద్విత్వాదీనామ్, అప్రతీయమానవిశేషధర్మకైకత్వమభేదైకత్వమితి వృత్త్యుత్తేరిత్యధికరణస్య తాత్పర్యమ్ ।] కపిఞ్జలాధికరణన్యాయేనైకత్వస్య ప్రథమోపస్థితత్వాదితి గృహాణ । ఏవఞ్చైతదర్థేఽప్యేకార్థీభావ ఆవశ్యక ఇత్యాహుః ।

?0అపరే తు?0, నాత్ర సంఖ్యాత్వేన సంఖ్యావత్ స్వసమ్బన్ధిని లక్షణా, మానాభావాత్, తథాబోధానుభావాచ్చ । న చ

జిజ్ఞాసానురోధాత్ తథాకల్పనమ్, న హి శబ్దజన్యతథాజ్ఞానం విశేషజిజ్ఞాసాయాం నియామకమ్ । ఆమ్రఫలదర్శనమాత్రేణ విశేషరసజిజ్ఞాసానాపత్తేః, ద్రవ్యస్య సంఖ్యాఽవ్యభిచారేణ తజ్ఞ్జానసమ్భవాచ్చ, జ్ఞానేచ్ఛయోర్విశిష్య హేతుహేతుమద్భావానురోధేన విశిష్యైవ వాచ్యతాపత్తేశ్చ । తస్మాత్ సంఖ్యాయా అభావమేవ ।

'అభేదైకత్వసంఖ్యా' ఇత్యస్య చాయమర్థః --- భేదశబ్దేన తత్సద్ధచరితం ద్విత్వాది । తస్యైకత్వస్య చాప్రతీతిరిత్యేవ 'వర్షాసుజః' ఇత్యాదావపి తద్భానమేవ । ప్రకరణాదిసత్త్వే తు భవత్యేవ విశిష్య తద్భానమ్ । తత్ర పరం భవత్యేవ తేన రూపేమ లక్షణా । ధ్వనితం చేదమ్ "పఙ్చమ్యాస్తోకాదిభ్యః" [6।3।2] ఇతి సూత్రే పదమఞ్జర్యామితి ప్రాహుః । "సమర్థం" సూత్రే కైయటే చ మతద్వయమపి స్పష్టమ్ ।

?0యత్తు మీమాంసకాః?0 -- "సమర్థః పదవిధిః" ఇతి సూత్రే సామర్థ్యమితరనైరపేక్ష్యమ్, పదవిధిశబ్దేన చ పదస్య సమ్పాదకో విధిః "కర్తృ కరణయోః" [2।3।18] ఇత్యాదిః గృహ్యతే । తథా చ పదవిధివిధేయ ఇతరనిరపేక్షత్వార్థబోధక ఇత్యర్థః । అత ఏవ 'వ్రీహిభిర్యజేత, యవైర్వా యజేత' ఇత్యాదివాక్యేభ్య ఇతరనిరపేక్షైర్వ్రీహిభిర్యవైశ్చ యాగసిద్ధిః । ఇతరచ్చ సజాతీయమేవ గృహ్యతే । తేన 'దణ్డేన చక్రేణ ఘటం కరోతి' ఇతియాదీనాం నాసాధుతా । సమర్థసత్రావృత్త్యా చ భవదుక్తార్థసయాపి సిద్ధిరితి । తత్, న; ఆవృత్తౌ మానాభావాత్ ।

'పశ్య మృగో ధావతి,' 'పచతి భవతి' ఇత్యాదౌ తదుక్తసామర్థ్యప్రత్యాయకాభావేఽపి విశేషణస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదఫలకత్వేన న్యాయత ఏవేతరనిరపేక్షకర్మత్వాదిబోధస్యేవ వ్రీహిభిరిత్యాదావపి తస్య సంభవేన ఫలాభావాచ్చ । గార్గ్య ఇత్యాదౌ ప్రత్యయవిధేః పదత్వసమ్పాదకత్వాభావేన త్వదుక్తార్థకపరిభాషాఽప్రవృత్తౌ ఇతరనిరపేక్షగర్గాపత్యత్వాదిబోధానాపత్తేశ్చ । యథాకథఞ్చిత్ పదవిధిత్వాశ్రయేణ తు వ్యాకరణే శాస్త్రమాత్రస్య తథాత్వేన 'పదవిధిః' ఇత్యస్య వైయర్థ్యాపత్తిః, పదవిధిరిత్యస్య తద్విధేయే లక్షణాపత్తేశ్చేతి సర్వష్టసిద్ధిః ।

.

కేవల-అవ్యయీభావః

అథ సమస్తపదేషు క్లిష్టేషు బోధో లిఖ్యతే

పూర్వ భూతో భూతపూర్వః । పూర్వమితి క్రియావిశేషణమ్, భూధాతురుత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారార్థః, పూర్వశబ్దశ్చ పూర్వకాలవృత్తిపరః । ఏవఞ్చ పూర్వకాలవృత్త్యతీతోత్పత్త్యనుకూలవ్యాపారాశ్రయ ఇతి బోధః ।

అపదిశమ్--అత్ర వృత్తివిషయే 'అప' శబ్దో మధ్యద్యోతకః, దిశోర్మధ్యమిత్యర్థః ।

బరౌ ఇత్యధిహరి--అత్రాధిః అధికరణశక్తిద్యోతకో హరిరూపాధికరణ ఇత్యర్థః ।

ఉపకృష్ణమిత్యత్ర ఉపః సమీపద్యోతకః కృష్ణసమీపమ్ ఇత్యర్థః ।

దుర్యవనమ్--ఇత్యత్ర దుఃశబ్దః ఋద్ధ్యభావస్య ద్యోతకః । యవనసమ్బన్ధో ఋద్ధ్యభావ ఇతి బోధః । ఋద్ధిర్ధనాదిమత్త్వమ్ ।

నిద్రా సమ్ప్రతి న యుజ్యతే ఇత్యతినిద్రమ్--అత్ర నిద్రాశబ్దేన నిద్రాకర్తృకవర్త్_మానయుక్తత్వక్రియాభావో లక్ష్యతే । ఏతద్ద్యోతకోఽతిః ।అతినిద్రమాసీదిత్యాదిప్రయోగేషు అతినిద్రమిత్య తథా వ్యవహారవిషయే లక్షణేత్యాహుః ।

వృత్తౌ విశేష్యవిశేషణభావవైపరీత్యేన వర్త్_మానయుక్తత్వాభావవతీ నిద్రేతి బోధ ఇత్యన్యే ।

ఇతిహరీతి--హరిశబ్దః స్వరూపపరః, ఇతిః ప్రకాశద్యోతకః, హరిశబ్దసమ్బన్ధీ ప్రకాశ ఇతి బోధః ।

అనురూపమిత్యస్య రూపప్రతియోగికయోగ్యదిత్యర్థః । యోగ్యతాద్యోతకోఽనుః ।

యథాశక్తి--సమభివ్యాహృతపదార్థానతిక్రమోఽత్ర యథాశబ్దద్యోత్యః ।

సహరి దేవదత్తః--ఇత్యత్ర దేవదత్తవృత్తిహరిప్రతియోగికసాదృశ్యమితి బోధః ।

అనుజ్యేష్ఠం ప్రణమతీత్యాదౌ జ్యేష్ఠక్రమేణ ప్రమమతీత్యర్థః ।

సచక్రమిత్యత్ర చక్రప్రతియోగికైకకాలికత్వసమనియతసాహిత్యవదితి బోధః, యౌగపద్యార్థేన సమాసవిధానాదితి బోధ్యమ్ । ప్రకృతేఽపి యౌగపద్యస్య గుణతయా ప్రవేశాన్న దోషః ।

సక్షత్రమ్--అత్ర క్షత్రశబ్దో భావప్రధానః, క్షత్రియత్వవిషయా సంపత్తిరితి బోధః । సహబ్దః సమ్పత్త్యర్థః । అనురూప ఆత్మభావః సంపత్తిః--యోగ్యస్వప్రవృత్తినిమిత్తవత్త్వమితి యావత్ ।

సతృమమత్తి--అత్ర బుద్ధివిశేషవిషయత్వరూపం సాహిత్యం సహార్థః । తృణసహితమిత్యర్థః । తేన హి సకలమభ్యవహార్య భుఙ్క్తే ఇతి ప్రతీయతే, యస్తృణాని భక్షయేత్, కథమన్యత్ స పరిత్యజేదితి ప్రతీతేః । అత్రైవ చాస్య తాత్పర్యమ్, న తు తృణభక్షణే । నాత్తిత్యేవ బోధ ఇత్యపి కశ్చిత్ ।

సాగ్ని అధీతే--అత్రాపి అగ్నిగ్రన్థసహితమితి వాచ్యోఽర్థః । తత్సహితాధ్యయనేన చతదన్తగ్రన్థాధ్యయనసమాప్తిర్గమ్యతే । ఏతావతైవాన్తవచనత్వం సహస్య ।

కేచిత్తు, అన్తత్వం సాహిత్యఞ్చ సహద్యోత్యమ్ । తేనాన్త్యాగ్నిగ్రన్థసహితకర్మకమధ్యయనమితి బోధ ఇత్యాహుః ।

యావచ్ఛ్లోకమచ్యుతప్రమామాః--పరిమాణపరిచ్ఛేద్యత్వం యావద్ద్యోత్యమ్, శ్లోకపరిమాణభూతసంఖ్యాపరిచ్ఛిన్నాః

ప్రణామా ఇతి బోధః ।

అక్షపరీత్యాదౌ విపరీతవర్తనం పర్యర్థః । వైపరీత్యఞ్చ జయాపేక్షయా । అక్షాణాఞ్చ కరణత్వేనాన్వయః । అక్షకరణకవిపరీతవర్తనమితి బోధః । పరాజయ ఇతి యావత్ ।

అనువనమశనిర్గతః--అత్ర వనశబ్దస్య సమోపపరత్వమ్ తద్గతలణత్వఞ్చానుద్యోత్యమ్ । ఏవఞ్చ వనసమీపదేశనిష్ఠజ్ఞాపకతానిరూపితజ్ఞాప్యతావద్గమనకర్మీభుతోఽశనిరితి బోధః ।

అనుగఙ్గ వారణసీ--ఇహాయామః, తద్గతలక్షణత్వఞ్చానుద్యోత్యమ్ । లక్ష్యఞ్చ వారాణస్యాయామః, వారాణస్యాః స్వరూపేణాజ్ఞాప్యత్వాత్ । ఏవఞ్చ గఙ్గాపదేన గఙ్గాదైర్ఘ్యవతీ లక్ష్యతే । దైర్ఘ్యజ్ఞాపకత్వం దైర్ఘ్యస్య సదృశత్వేనేతి బోధ్యమ్ ।

పారేగఙ్గాపారాదితి, షష్ఠీసమాసేన వ్యాఖ్యాతమ్ ।

ద్విముని వ్యాకరణస్య--వ్యాకరణసమ్బన్ధివంశ్యత్వవన్తౌ ద్వౌ మునీ ఇతి బోధః । వంశ్యత్వమేకార్థీభావగమ్యమ్ ।

ద్విమునివ్యాకరణమిత్యత్ర వైశ్యత్వవద్విమూన్యభిన్నం వ్యాకరణమితి బోధః । విద్యాతద్వతోరభేదవివక్షయాసాధు ।

సప్తగఙ్గమిత్యాదౌ సప్తగఙ్గాసమాహార ఇతి బోధః । ఉన్మత్తగఙ్గమిత్యదౌ ఉన్మత్తగఙ్గాధికరణీభూత ఇతి బోధః ।

ఇత్యవ్యయీభావః ।

.

అథ తత్పురుషవిచారః

కృష్ణశ్రితః--ఇత్యాదౌ చ కృష్ణకర్మశ్రయణకర్త్రిత్యాదిరీత్యా బోధః । కృష్ణాదేః సముదాయశక్తిలభ్యకర్మతాదిసంర్గేణోత్తరపదార్థేఽన్వయః । ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యామ్ ।

స్వయఙ్కృతః--ఇత్యస్య స్వతకర్తృకకృతికర్మేతి బోధః । అత ఏవాయం నిత్యసర్థే కర్తృశక్తిప్రధానః ।

ఖట్వారూఢశబ్దోఽసమీక్ష్యకారిణి కేవలరూఢః । అత అవాయం నిత్యసమాసః, వాక్యాత్ తదర్థాప్రతీతేః ।

మాసప్రమిత ఇతి । మాసవిషయకపరిచ్ఛేదకర్త్రితి బోధః । "ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి చ" [3।4।71] ।

శఙ్కులయా కృతః ఖణ్డః, శఙ్కులాఖణ్డ ఇత్యాదౌ కృద్ద్వారకసామర్థ్య ఏవ ప్రవర్త్తతే, న సాక్షాత్ పరస్పరాన్వయే, నాప్యన్యక్రియాద్వారా సామర్థ్యే ఇతి భాష్యే స్పష్టమ్ ।

ధాన్యేనార్థః, ధాన్యార్థః--ప్రకృత్యాదిత్వాత్ తృతీయా । అర్థశబ్దో ధనవాచి, ధాన్యాభిన్నం ధనమితి బోధః ।

మాసేన పూర్వో మాసపూర్వః--అత్రావధ్యుత్పత్తికాలతద్ధ్వంసానధికరణకాలోత్పత్తికః పూర్వశబ్దార్థః । తదేకదేశే కాలే మాసస్యాభేదేనాన్వయః ।

మాషేణోనం మాషోనమ్ । ఊనార్థోఽభావవాన్ । తత్ర అభావే మాషాదేః, ప్రతియోగితయాఽన్వయః ।

వాక్కలహః--కలహః క్రోధపూర్వకో వ్యాపారః । తత్ర వాచః సమ్బన్ధిత్వేనాన్వయః ।

ఆచారనిపుణః--ఆచారహేతుకనైపుణ్యవానిత్యర్థః ।

గుడమిశ్రః--అత్ర మిశ్రశబ్దార్థః సంయోగవాన్ । తదేకదేశే సంయోగే గుడస్య ప్రతియోగితయాన్వయః ।

ఆచారనిపుణేనాచారశ్లక్ష్ణో వ్యాఖ్యాతః । శ్లక్ష్ణ ఉజ్జ్వలః ।

కాకపేయా నదో--కాకకర్తృకపానకర్మేత్యర్థః । పూర్ణామ్బుస్త్వేన స్తుతిః, అల్పామ్బుస్త్వేన నిన్దా వా వ్యాఖ్యా ।

దధ్యోదనః--అత్ర దధ్యుపసిక్త ఓదన ఇతి బోధః । ఏకార్థీభావలభ్య ఉపసేకః ।

యూపాయ దారు యుపదారు । అత్ర తాదర్థ్యచతుర్థ్యన్తేన సమాసః । సోఽపి ప్రకృతివికృతిభావ ఏవ । అశ్వధాసాదయస్తు షష్ఠీతత్పురుష ఇత్యన్యత్ర విస్తరః ।

సర్వేషాం శ్వ_తరః సర్వశ్వేతః । ద్రవ్యాన్తరాధేయశ్వేతాపేక్షయా సర్వేషాం పటానామధికోఽయం శ్వేతో గుణ ఇత్యర్థః । యద్వా సర్వేషాం మధ్యే శ్వేతతర ఇత్యర్థః । న చ తమబాపత్తిః, బహునాం నిర్ధారణేఽప క్వచిత్ తరపః స్వికారాదిత్యాహుః ।

పూర్వకాయోఽర్థపిప్పలీత్యాదౌ కాయసమ్బన్ధిపూర్వోఽవయవ ఇత్యాదిక్రమేణ బోధః । పూవపదార్థప్రాధాన్యమత్ర । యదా తు కీయాదిశబ్దానాం తదవయవే లక్షణా, తదా కాయావయవాభిన్నః పూర్వో భాగ ఇతి బోధః ।

మాసో జాతస్య మాసజాతః । అత్ర యద్యపి విగ్రహే మాసః ప్రధానమ్, తదాపి వృత్తౌ జాతో మాసజాతో దృశ్యతామిత్యాదౌ జాతసాయైవ దర్శనకర్మత్వాదిప్రతీతేః । ఇదమేవ ధ్వనయితుం విగ్రహే 'యస్య సః' ఇత్యపి ప్రయుజ్యతే క్తైశేషణవిశేష్యభావవ్యత్యాసశ్చైకార్థీభావసాధ్యః । జాతపరిచ్ఛేదకో మాస ఇతి బోధో విగ్రహే, మాసపరిచ్ఛేద్యో జాత ఇతి వృత్తౌ । జాతస్య పరిచ్ఛేద్యత్వం తు పరిచ్ఛేదజననాశ్రయత్వేన । అస్య జాతస్య కియాన్ కాల ఇతి ప్రశ్నే మాసజాత ఇత్యస్యోత్తరత్వం త్వార్థ వోధ్యమ్ ।

పరే తు జాతోత్తరమాస ఇతి విగ్రహే బోధః। ఉత్తరకాలికత్వం షష్ఠచర్థః, సమాసే జాతోత్తరత్వం చ జననోత్తరత్వమాదాయ ।ఇదమేవ ధ్వనయితుమ్ 'యస్య సః' ఇత్యుక్తమ్ । అసామానాధికరణ్యాద్ బహువ్రీహ్యప్రాప్తిరిత్యాహుః । తత్తు క్వచిద్వ్యధికరణానామపి బహువ్రీహిదర్శనాచ్చిన్త్యమ్ ।

పర్వ స్నాతః, పశ్చాదనులిప్తః స్నాతాభిన్నః స్నానోత్తరకాలికానులేపనాశ్రయ ఇతి బోధః। ఇదఞ్చైకార్థీభావగమ్యమ్। పఞ్చానాం గవాం సమాహారః పఞ్చగవమ్: పఞ్చసంఖ్యాకగోసమాహార ఇత్యర్థః।

ఘనశ్యామః--ఘనసదృశాభిన్నః శ్యామ ఇతి, ఘనాభిన్నః శ్యామ ఇతి వా బోధః। ఇహ వృత్తౌ విగ్రహే చ పూర్వపదం తత్సదృశే లాక్షణికమ్, ఆరోపితం వా। ఇదమేవ ధ్వనయితుం విగ్రహే ఇవః ప్రయుజ్యతే। అత ఏవ మృగీవ చపలా మృగచపలేత్యాదౌసమానాధికరణోత్తరపదపరత్వనిబన్ధనపుంవద్భావః। సాదృశ్యఞ్చోపస్థితశ్యామత్వాదినేత్యన్యత్ర విస్తరః।

పురుషవ్యాఘ్రః--అత్రోత్తరపదం తత్సదృశే లాక్షణికమ్, ఆరోపితం వా। పూర్వపదార్థవిశేష్యకో బోధః। "ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే" [2।2।56] ఇతి సమాసః।

ప్రసన్నే దృగబ్జేనేత్యాదౌ నోపాత్తధర్మేణ సాదృశ్యమ్, కిన్త్వనుపాత్తేనైవేతి సామాన్యప్రయోగోఽస్త్యేవేతి న దోషః।

వస్తుత ఇదం సూత్రం సమానలిఙ్గవచనత్వ ఏవ ప్రవర్త్తతే, సమానాధికరణాధికారాత్। అత ఏవ "పరవల్లిఙ్గమ్" [2।4।26]ఇతి సూత్రే 'తత్పురుషశ్చాపి కః ప్రయోజతి, యః పూర్వపదార్థప్రధాన ఏకదేశిసమాసః' ఇతి భాష్యమ్, 'ద్వన్ద్వైకదేశినోః' ఇతి న్యాసం కృత్వా తత్పురుషగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతఞ్చ భాష్యోక్తం సంగచ్ఛతే। అన్యథా దృగబ్జేనేత్యాదౌ పూర్వరపదర్థప్రధానస్య దృశ్యమానపరవల్లిఙ్గస్య త్యాగే బీజాభావేన తదసంగతిః స్పష్టైవ। దృగబ్జమిత్యాదౌ తు విశేషణసమాస ఏవ। దృగబ్జేన బీక్షత ఇత్యాదౌ వీక్షణాన్వయస్తు ప్రధానే[వే] దృక్త్వాదత్మ్యప్రతీత్యా నిర్బాధ ఏవ। అత ఏవాత్ర పరిణామాలఙ్కారమాహురాలఙ్కరికనవ్యాః।

ముఖచన్ద్ర ఇత్యాదావపి విశేషణసమాస ఏవ। చన్ద్రరూపకత్వవ్యవహారస్తు సమానవిత్తివేద్యతయా చన్ద్రప్రతియోగికాభేదస్యాపి ముఖే ప్రతితేరార్థమాదాయ।

అన్యే రాజాన్తరమిత్యాదేస్తు మయూరవ్యంసకాదిత్వాదేవ పరవల్లిఙ్గతా బోధ్యా। తత్రాన్తరశబ్దో భిన్నవాచీ, అభేదేన పూర్వపదార్థే విశేషణమ్। పూర్వపదజన్యబోధప్రకారాశ్రయబుద్ధిస్థయత్కిఞ్చిత్ ప్రతియోగిత్వఞ్చ భేదే వ్యుత్పత్తివిశేషబలలభ్యమిత్యాహుః।

అపరే తు, "ఉపమితమ్" ఇతి సమాసోఽప్యుత్తరపదార్థప్రధాన ఏవేత్యాహుః।

నఞ్సమాసే బోధస్తు నఞర్థనిర్ణయే నిరూపితః।

ప్రగత ఆచార్యః ప్రాచార్యః, నిష్క్రన్తః కౌశామ్బ్యా నిష్కౌశామ్బిరిత్యాదౌ గతక్రన్తాద్యర్థభానం వృత్తావేకార్థీభావబలాత్।

ఇతి తత్పురుషవిచారః ।

.

త్రృథ బహుబ్రీహివిచారః

ప్రాప్తముదకం యం స ప్రాప్తోదకో గ్రామః । అత్రోదకకర్తృకప్రాప్తికర్మీభూతో గ్రామ ఇతి బోధో వృత్తౌ । యత్కర్మకప్రాప్తికర్తృదకమితి విగ్రహే । ఏవమూఢరథోఽనడ్వాన్ఇత్యాదావప్యూహ్యమ్ । తదుపపత్తిస్తు ప్రాగుక్తైవ ।

దశానాం సనీపే యే సన్తి, తే ఉపదశాః । ఆత్రోపః సమీపపరః । దశపదార్థస్య స్వవృత్తిదశత్వప్రతియోగికత్వసమ్బన్ధేన సామీప్యేఽన్వయః । దశసమీపవన్త ఇతి బోధః । ఈదృశసమ్బన్ధేనైవాన్వయేఽస్య సాధుత్వమ్, ఏకార్థీభావబలాత్; "సంఖ్యయాఽవ్యయ " [2।2।25] ఇత్యాదిసూత్రవలాచ్చ బోధ్యమ్ । అత ఏవ నవైకాదశ వాఽనేన ప్రత్యాయ్యన్తే, న తు దశానాం వృక్షాదీనాం సమీపే యే గవాదయః, తే ప్రత్యాయ్యన్తే । ఏతేనాసన్నరివ్శాః, అదూర్త్రిశా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ ।

అధికచత్వారిశాః--అత్ర చత్వారిశద్భ్యోఽధికా ఇత్యర్థః । ద్వౌ వా త్రయో వా ద్విత్రాః--అత్ర వాశబ్దో వీరోధజ్యోతకః । స చైకకాలికైకాధికరణావృత్తిత్వరూపవిరోధో భాసతే ।

క్వచిత్తు, 'బ్రీహిభిర్యజేత, యవైర్యజేత' ఇత్యాదౌ వాశబ్దం వినాపి తాత్పర్యవశాత్ తృతీయయా నిరపేక్షసాధనత్వవోధనేన సముచ్చయాసమ్భవాచ్చ వికల్పో బోధ్యత్, చం వినాపి సముచ్చయవత్ । అత్రాపి పరస్పరనిరపేక్షస్యైవ అనేకస్య క్రియాయామన్వయః, ఏకస్య క్రియాన్వయోత్తరమపరస్యావృత్త్యా తదన్వయాత్ । ఏవఞ్చాత్ర సమభివ్యాహృతకారకవిశిష్టక్రియాయాం విభిన్నకాలికత్వం వాశబ్దద్యోత్యమ్ ।

క్వచిత్తు, సమభివ్యాహృతార్థప్రతియోగికాభావోఽపి వాశబ్దద్యోత్యః । యథా "దీర్ఘాత్ పదాన్తాద్ వా" [6।7।276] ఇత్యాదౌ స్థణుర్న వేత్యాదౌ సంశయాత్మకజ్ఞానజనక ఏకాధికరణావృత్తిత్వరూప

ఏవ విరోధో వార్థః, అన్యతరకోటేః సర్వథా బాధ్యత్వాత్ । భిన్నభిన్నకోట్యుపస్యితిరపి వాశబ్దసమభివ్యాహారదేవ; అన్యథా స్థాణుర్నేత్యుక్తే స్థాణుభిన్న ఇత్యేవ ప్రతీత్యాపత్తిః ।

క్వచిత్తు, ఏకకాలిక ఏకాధేయానధికరశత్వరూపో విరోధో వార్థః । యథా పటే ఘటే వా సౌన్దర్యమిత్యత్ర కార్యాన్వయే చ వికల్పః, న తు శబ్దాదుపస్థితౌ । అతః శబ్దాన్నియమేన బహూనాముపస్థితేర్నిత్యబహువచనాన్తత్రైవేత్యన్యత్ర విస్తరః ।

ద్విరావృత్తా దశ ద్విదశాః । అత్ర సుజర్థాన్తర్భావేణ వృత్తిః, ఏకార్థీభావబలాదిత్యాహుః ।

దక్షిణస్యాః పూర్వస్యాశ్చ దిశోఽన్తరాలం దక్షిణపూర్వా ఇత్యాదౌ దణిపూర్వోభయమధ్యదిగిత్యర్థః, ఏకార్థీభావబలాత్ । సముదాయస్య హి మధ్యదిక్ శక్యా ।

కేశేషు కేశేషుగృహిత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం కాశాకేశి । అత్ర బిగ్రహే క్త్వాప్రత్యయోఽధ్యాహృతస్థిత్యాదిక్రియామాదాయ బోధ్యః । గ్రణకర్మత్వఞ్చ ప్రత్యాసత్త్యా కేశాదివిశిష్టపురుషయోరేవ । పరసమపరగ్రహణాదిరూపః కర్మవ్యతిహారః సముదాయశ్క్యః, యుద్ధాదిరూపక్రియా చ । ఏవఞ్చ పరస్పరకేశాధికరణకతద్వత్ పురుషకర్మకగ్రహణోత్తరకాలికస్థతికర్తృపురుషకర్తృకా క్రియా ఇతి బోధః । క్రియా యుద్ధాదిరూపేతి క్వచిత్ ప్రకరణాత్, క్వచిద్ యుద్ధాదివాచకపదసమభివ్యాహారాత్ । యథా---

మృధం కిమఛత్రకదణ్డతాణ్డవం

భుజాభుజి క్షోణిభృతాం దిదృక్షవః ।

ఇత్యాదౌ ।

ఏతేన 'కర్ణాకర్ణి ప్రథితమయశః' ఇతి, 'హస్తాహస్తిమిషాత్ స్పృశన్ కుచతటీమ్' ఇత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్ । ఆద్యే కర్ణాభ్యాం కర్ణాభ్యామాకర్ణ్య ఇదం ప్రధనం ప్రవృత్తమితి విగ్రహః, ప్రథితమితి క్రియాశేషణమేతత్ ।

ఏతేనేదృశసమాసో యుద్ధరూపార్థే ఏవేతి కైయటద్యుక్తం పరాస్తమిత్యన్యత్ర విస్తరః .

సపుత్రో గత ఇత్యాది సహపుత్రేణ గత ఇత్యనేన సుబర్థవాదే నిరూపితబోధేన వ్యాఖ్యాతమ్ ।

ఇతి బహువ్రిహివిచరః ।

.

అథ ద్వన్ద్వవిచారః

ధవఖదిరౌ ఇత్యాదౌ సహితౌ ధవఖదిరావితి బోధః ।

పాణిపాదమిత్యాదౌ పాణిపాదసమాహర ఇతి బోధః ।

ఉపదశమ్, దన్తోష్ఠమిత్యత్ర దశసమీపదన్తోష్ఠసమాహారః । సమాహరే దశ సమీపత్వం్చ స్వవృత్తిదశత్వసంఖ్యాప్రతియోగికసామీప్యవత్సంఖ్యావదవయవకత్వేనేతి బోధ్యమ్ । ఉపదశమిత్యవ్యాభీభావః ।

బహుబ్రీహేస్తు నానుప్రయోగః, తస్య నిత్యబహువచనాన్తత్వేన దన్తోష్ఠమిత్యనేనాన్వయాయోగ్యత్వాత్ । అనయైవ దిశా అన్యత్రాప్యూహ్యమ్ ।

ఇతి ద్వన్ద్వవిచారః ।

ఇతి సమాసాదిశక్తివిచారః ।

.

అథ సుబన్తప్రకృతికక్యజాద్యరథో నిరూప్యతే

తత్ర 'ఘటమిచ్ఛతీతి ఘటియతి దేవదత్తః' ఇత్యత్ర క్యజర్థ ఇచ్ఛా, ప్రకృతేశ్చ కర్తృసమ్బన్ధిని ఘటే లక్షణా । అత ఏవ పుత్రీయత్యాత్మానం దేవదత్త ఇతి న । అత ఏవ 'అస్యాకర్మకత్వాదితః కర్మణి లకారో న' ఇతి "సుప ఆత్మనః" [3।2।] ఇతి సూత్రస్థం భాష్యం సఙ్గచ్ఛతే ।

అత్ర చ క్యజేవ తాత్పర్యగ్రాహకః । "సుప ఆత్మనః క్యచ్" ఇతి సూత్రాత్ ఏషితృసమ్బన్ధీచ్ఛాకర్మవాచకాదిచ్ఛాయాం క్యజితి తదర్థః । ఏవఞ్చ ఏకదేవదత్తకర్తృకా స్వసమ్బన్ధిఘటకర్మికేచ్ఛేతి బోధః । కర్మత్వం తు విశిష్టశక్తిలభ్యమ్ । కామ్యచి అప్యేవమేవ ।

తథా "ఉపమానాదాచారే" [3।2।220] ఇతి సూత్రేణాపి క్యచ్ । ఉపమానవాచకాత్ కర్మణః ఆచారే క్యజిత్యర్థః । ఉపమానఞ్చాత్రచరనిరూపితమేవ గృహ్యతే, ప్రత్యాసత్తేః । 'విష్ణూయతి ద్విజమ్' ఇత్యుదాహరణమ్ । తత్ర విష్ణుపదం విష్ణుకర్మకాచారసదృశర్థకమ్ । ఆచారః క్యజర్థః । ఏవఞ్చ 'ఏకదేవదత్తకర్తృకో ద్విజకర్మకో విష్ణుకర్మకాచారసదృశ ఆచారః' ఇతి బోధః । తత్ర ప్రత్యాసత్త్యా విష్ణుకర్మకాచారోఽపి దేవదత్తాదికర్తృక ఏవ, 'ఆత్మనః' ఇత్యనువృత్తేర్వా ।

న చైతన్మతే 'సుపర్వభిః శోభితం త్రివిష్టపం భారతాయతే' ఇత్యత్రాప్యనుపపత్తిః, భారతాచారసదృశాచారస్య త్రివిష్టబ్యవృత్తేరప్రసిద్ధేః । సుపర్వభిః శోభితమిత్యత్ర తు శ్లేషేణాభేదాధ్యవసాయ ఏవ, న సాదృశ్యాధ్యవసాయ ఇతి వాచ్యమ్, ఏకశబ్దోపాత్తత్వేనాభేదబుద్ధేరివ శబ్దరూపసాధర్మ్యేణ సాదృశ్యబుద్ధేరప్యుపపత్తేః ।

'కృష్ణాయతే దేవదత్తః' ఇత్యత్ర కృష్ణ ఇవాచరతీత్యర్థే క్యఙ్ । అత్రాపి క్యఙ్ప్రకృతేః కృష్ణాకర్తృకాచారసదృశోఽర్థః । క్యఙర్థ ఆచారః । తథాచ 'కృష్ణకర్తృకాచారసదృశ ఏకదేవదత్తకర్తృక ఆచారః' ఇతి బోధః । విష్ణుద్విజయోః కృష్ణదేవదత్తయోశ్చ ఉపమానోపమేయభావోఽర్థాద్ గమ్యతే, న తు శాబ్ద ఇతి ధ్యేయమ్ ।

అత్ర పుత్రకృష్ణాదిపదార్థానాం క్యజాద్యర్థేనైకార్థీభావే సాధ్యత్వేనైవ భానమ్, శబ్దశక్తిస్వభావాత్ । అత ఏవ 'వ్యాకరణం సూత్రం కరోతి' ఇతివాక్యే సమ్బన్ధిత్వేనాన్వితస్యాపి వ్యాకరణస్య 'వ్యాకరణం సూత్రయతి' ఇత్యాదౌ కర్మత్వమిత్యాద్యూహ్యమ్ ।

ఇతి క్యజాద్యర్థవిచారః ।

.

అథ సుబన్తప్రకృతికతద్ధితార్థో నిరుప్యతే

తత్ర "తస్యాపత్యమ్" [4।1।92] ఇత్యేవఞ్జాతీయసూత్రైర్విహితానామపత్యాద్యర్థః । షష్ఠ్యాద్యర్థశ్చ సముదాయగమ్యః । తేన 'ఔపగవః' ఇత్యాదేః 'ఉపగుసమ్బన్ధ్యపత్యమ్' ఇత్యర్థః । అత్రార్యేకార్థీభావాఙ్గీకారాన్న విశేషణాద్యన్వయ ఇతి నిరూపితమ్ ।

"సాస్య దేవతా" [4।2।24] ఇత్యస్యోదాహణే ఆగ్నేయాదౌ దేవతావిశిష్టం1[fn వైశిష్ట్యఞ్చ స్వస్వామిభావసమ్బన్ధేన, స్వోద్దేశ్యకత్యాగాకర్మత్వసమ్బన్ధేన వా బోధ్యమ్ ।] దేయం పత్యయార్థః । ప్రకృత్యర్థః ప్రత్యయార్థైకదేశే అభేదేన విశేషణమ్ ।

?0యద్వా?0, 2[fn దేవతాత్వఞ్చ 'దివేరైశ్వర్యకర్మణో దేవతా' ఇతి 'దేవాత్తల్' ఇతి సూత్రభాష్యాద్ మన్త్రకరణకహవిస్త్యాగజన్యస్వర్గాదిఫలాతిరిక్తఫలాశ్రయత్వమ్, మన్త్రస్తుత్యత్వం చ అనుక్రమణికాయాముక్తమ్ ---- యస్య వాక్యమ్, స ఋషిః, యాఽనేనోచ్యతే సా దేవతేతి । అత ఏవ ఐన్ద్రో మన్త్రః, ఐన్ద్రం హవిరితి ద్వివిధప్రయోగసిద్ధిరితి ।] దేవతాయాం ప్రదేయే చ భిన్నైవ శక్తిః, అతో నైకదేశాన్వయః । ఏవఞ్చ 'అగ్న్యభిన్నదేవతాసమ్బన్ధీ' ఇతి బోధః । ప్రదేయఞ్చ సమ్బన్ధిత్వేనైవ ప్రత్యయార్థః, ప్రదేయమితి మన్త్రస్యాప్యుపలక్షమ్ ।

న చైన్ద్రాదిపదైరేవ దేవతాయా ఉపస్థితత్వేన తత్ర ప్రత్యయస్య శక్తిర్వ్యర్థేతి వాచ్యమ్, దేవతాత్వేన రూపేణ తత ఉపస్థిత్యభావాత్ । ఆభిక్షాదిపదైశ్చ సమ్బన్ధిత్వేన బుద్ధస్యైవ ప్రదేయస్య విశేషసమర్పణం క్రియత ఇతి3[fn భూషణకారా ఇత్యర్థః ।] ?0ప్రాఞ్చః ?0।

నవ్యాస్తు, చతుర్థ్యాదౌ ప్రకృత్యర్థస్య ప్రకృత్యైవ లబ్ధస్య చతుర్థ్యోద్దేశ్యత్వమాత్రం యథోచ్యతే । ఏవమత్రాపి దేవతాత్వం ప్రదేయశ్వ ప్రత్యయార్థః । తత్ర ప్రదేయే దేవతాత్వస్య నిరూపకతాసమ్బన్ధేనాన్వయః । ఏవఞ్చాగ్నివృత్తిదేవతాత్వనిరూపకమితి బోధః ।

నన్వేవమ్--

తద్ధితేన చతుర్థ్యా వా మన్త్రవర్ణేన వా పునః ।

దేవతాసంగతిస్తత్ర దుర్బలం తు పరమ్పరమ్ ॥

ఇతి మీమాసకోక్తేర్దౌర్బల్యం కథమితి చేత్, ఇత్థమ్--చతుర్థ్యా వాక్యాద్దేవతాత్వసమ్బన్ధలాభః, తద్ధితే సమానపదోపాదానశ్రుత్యేతి శ్రుతివాక్యబలాబలాధీనం తత్, ఇత్యాహుః ।

అపరే తు, దేవతాత్వేనోపస్థితయే ప్రకృతేర్లక్షణైవాఙ్గీకార్యా, ప్రత్యయశ్చ తత్ర తాత్పర్యగ్రాహకః । తథా చానన్యలభ్యే ప్రదేయ 1 [fn 'ఏవ' కారో దేవతావ్యవృత్తయే ।] ఏవ ప్రత్యయస్య శక్తిః । సూత్రేఽపి దేవత్యేతత్ ప్రకృత్యర్థవిశేషణమేవ । సా చేయం ప్రకృతేర్లక్షణా2 [fn తథా చ శక్యాదన్యేన రూపేణ్ఘ జ్ఞాతే భవతి లక్షణా' ఇతి వ-ద్ధోక్తేదవాయా ఇన్ద్రస్వరూపాయాః శక్యత్వేఽపీన్ద్రాభిన్నదేవతాత్వేన తద్భానార్థ సోచిత్రైవేతి భావః ।] =నిరూఢలక్షణా, అనాదిప్రయోగావచ్ఛిన్నలక్షణాయా ఏవ నిరూఢలక్షణాత్వాత్ । సమ్బన్ధస్తు సంసర్గః । న చ ద్రవ్యమపి దధ్యాదిపదలభ్యత్వేనాశక్యం స్యాత్, తదశ్రవణేఽపి ఇన్ద్రపదమాత్రాప్రతీతేః ఇన్ద్రదధిత్యాదిసామానాధికరణ్యాచ్చేత్యాహుః ।

సువృత్తిదేవతాత్వనిరూపకత్వసమ్బన్ధేన ప్రకృత్యర్థస్య ప్రత్యయార్థే అన్వయ ఇతి తత్రవమ్ ।

ఏవమ్ "తదస్యాం ప్రహరణమితి క్రీఢాయాం ణః" [4।2।57] ఇత్యత్రాపి ప్రహరణవిశిష్టా క్రడా, ప్రహరణక్రీడే,

క్రీడామాత్రం వార్థః ।

ఏవమ్ 'సోఽస్య నివాసః '3 [fn ఏతతత్పూతేరవిహితప్రత్యయస్య నివాసః సమ్బన్ధో చార్థః । అత్ర నివాసశబ్దోఽధికరణధవ్నన్తః । నిశబ్దేన చ వాసే నైరన్తర్యరూపాతిశయః ప్రత్యాయతే । స చ ప్రకరణాదినా తత్రతత్కాలధటితో గ్రాహ్యః । తథా చ స ధ్నాభిన్నవాసాధికరణసమ్బన్ధీతి బోధః । నివాసశ్చ ప్రత్యయార్థసమ్బమ్బన్ధికర్తృక ఏవ । అత ఏవ కాదాచిత్కన్నుధ్నవాసకర్త్తరి న తథా ప్రయోగః ।] [4।3।9], "సాస్మిన్ పౌర్ణమాసీ" [4।2।29] ఇత్యేవఞ్జాతీయకేషూహ్యమ్ ।

"తేన దీవ్యాతి" [4।4।2] ఇత్యాదినా అక్షైర్దీవ్యత్యాక్షిక ఇత్యాదౌ ప్రత్యయః । తత్ర దీవ్యతీత్యత్ర తిఙన్తే క్రియాయాః ప్రాధాన్యేఽపి వృత్తౌ విశేషణవిశేష్యభావవ్యత్యాసో బోధ్యః, 'సత్త్వప్రధానాని నామాని' ఇతి సిద్ధాన్తాత్, పూర్వోత్తరసాహచర్యాచ్చ, తేనాక్షకరణకదేవనకర్త్తేతి బోధః। కాలపురుషసంఖ్యాస్తు న లిలక్షితా ఏవ । ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమ్ ।

ఏవమ్ 'తదధీతే తద్వేద' [4।2।59] ఇత్యాదావప్యూహ్యమ్ ।

"తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః" [5।1।115] ఉపమేయస్య క్రియాత్వే ఉపమానవాచకాత్ తృతీయాన్తాత్ తుల్యమిత్యర్థే వతిరితి సూత్రార్థః । నన్వేవమ్ 'బ్రాహ్మణవదధీతే' ఇత్యాదౌ న స్యాత్, నహి వా బ్రాహ్మణప్రతియోగికసాదృశ్యమధ్యయనక్రియాయామ్, అత్యన్తభేదాత్ ।

న చ బ్రాహ్మణాదిశబ్దానాం తత్కర్తృ కాధ్యయనే లాక్షణికత్వాన్న దోషః, సౌష్ఠవాదిశ్చ సాధారణీ ధర్మ ఇతి వాచ్యమ్, మన్దత్వాత్ స్థాతవ్యతుల్యం గమనం స్థాతవ్యవద్ గమనమిత్యాదావలాక్షణికే చారితార్థ్యాదితి చేత్, న; తృతీయోపాత్తవిభక్త్యర్థాన్వయేన, సాధారణధర్మాధారత్వేన చ తస్యాపి త్వ్వరూపతయా సుఖ్యక్రియావాచకస్యాసమ్భవేన సామర్థ్యాద్ భూతతరూర్వ్యగ్రహణే బ్రాహ్మణవదధీత ఇత్యాదావప్యదోషాత్ । ఏవఞ్చాస్య క్రియాన్వయ ఏవ సాధుత్వమ్ ।

అరవిన్దవత్ సున్దరముఖమిత్యాదౌ భవతిక్రియా అధ్యాహార్యా । అరవిన్దపదేన చ సున్దరారవిన్దభవనం లక్ష్యతే । తథా చ సున్దరారవిన్దభవనసదృశం సున్దరమిఖభవనమితి శాబ్దబోధః । తతః పశ్ర్వాదరవిన్దముఖయోః సౌన్దర్యధర్మకసాదృశ్యం వ్యఞ్జనయా, మనసా వా బుధ్యేత ఇతి బోధ్యమ్ । అత ఏవ బ్రాహ్మణేన తుల్యాఽస్య గౌరిత్యాదౌ న వతిః, "తత్ర తస్యేవ" [5।9।996] ఇతి వతిః తద్ద్రవ్యగుణాదితుత్రస్య విస్తార ఇత్యాది । తత్ర సాదృష్యం వత్యర్థః । ముథురాప్రతియోగికసాదృష్యవత్పాటలిపుత్రే ప్రాకార ఇతి బోధః । ఉపమానోపమేయయోః సమానవిభక్తిత్వస్య "ఉపమానాని సామాన్యవచనైః" [2।1।55] ఇత్యనేన జ్ఞాపనాదుపమానే సప్తమీ । ప్రాకారశ్ర్వ సాదృశ్యమూలకాభేదజ్ఞానవిషయః సాధారణో ధర్మః । వస్తుతో మధురాయామివేతి వాక్యప్రాకారాదిపదాధ్యాహారేణైవ బోధః ।ప్రాకారయోశ్ర్వ ఉపమానోపమేయభావః ।

ఏవఞ్చ ప్రాకారనిరూపితాధికరణత్వే ఏవోభయత్రాపి సప్తమీ । వృత్తౌ తు మధురాదిపదానాం తదధికరణకప్రాకారాదౌ లక్షణా, మధురాపాటలిపుత్రయోః సాదృశ్యార్థమేవేతి బోధ్యమ్ ।

అన్యే తు--విగ్రహేఽపి మథురాదిపదం వృత్తావివ లాక్షణికమ్ । సప్తమీషష్ఠచౌ తు అస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్ ప్రథమార్థే । ధ్వనితఞ్చేదం భాష్యే ఇత్యాహుః ।

విధివత్ పూఞ్యత ఇత్యత్ర విధికర్మకం దేవదత్తకర్తృకం పూజనమితి బోధః । విధిశబ్దేవ జ్ఞాపకాత్ ప్రథమార్థే । ధ్వనితఞ్చేదం భాష్యే ఇత్యాహుః ।

విధివత్ పూజ్యత ఇత్యత్ర విధికర్మకం దేవదత్తకర్తృకం దేవదత్తకర్తృకం పూజనమితి బోధః । విధిశబ్దేన తదుక్తః ప్రకార ఇత్యాద్యూహ్యమ్ ।

అథ భావప్రత్యయార్థో విచార్యతే--

అత్ర కేచిత్--ఘచత్వమిత్యాదౌ ప్రకృతిః శబ్దస్వరూపపరా, తత్తద్రూపేణ ప్రకారస్త్వాద్యర్థః । స చాజ్కాక్షావశాత్ ప్రకృతిజన్యబోధీయమిఖ్యవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాశ్రయ ఏవ । తేన రాజపురుష ఇత్యాదౌ రాజత్వాదేః ప్రకారత్వేఽపి న క్షతిః । జన్యబోధప్రకారత్వం తు సంసర్గః । ఏవఞ్చ గోత్వమిత్యాదౌ గోశబ్దజన్యబోధప్రకారో గోత్వమిత్యర్థః । స చ ప్రకారః ప్రవృత్తినిమిత్తభూత ఏవ ।

అత ఏవ శాబ్దబోధే శబ్దస్యాపి భానమితివాదినాం మతే ఘటత్వమిత్యాదౌ న శబ్దే భావప్రత్యయః । తథా చ భాష్యమ్--'సర్వే భావాః స్వేనార్థేన భవన్తి, స తేషామర్థ ఇతి । తదభిధానే త్వతలౌ భవతః' ఇతి । భవన్తి వాచకత్వేన ప్రవర్త్తన్త ఇతి భావాః శబ్దాః, తే స్వస్య వాచ్యో యోఽర్థః, తేన భవన్తి । వాచకత్వేన ప్రవర్త్తన్తే, అర్థప్రత్యాయనార్థ శబ్దప్రయోగాత్ ।శబ్దభవనేఽర్థస్య కరణత్వవివక్షయా తృతీయా । యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ యస్మాదిత్యపేక్ష్యతే । యత్రప్రవృత్తినిమిత్తవశాద్ వాచ్యార్థేన కరణేన స్వప్రత్యాయనాయ లోకే శబ్దాః ప్రయుజన్తే, స ప్రవృత్తినిమిత్తోఽర్థః । ప్రాదుక్తసమ్బన్ధేన శబ్దసమ్బన్ధీ భావప్రత్యయార్థ ఇతి భావః ।

ప్రవృత్తినిమిత్తం ఘటాదిషు ఘటత్వాదిర్ఘాతిః, శుక్లాదిశబ్దేషు గుణాః, పాచకాదిషు శబ్దేషు క్రియా, రాజపురుషాదిశబ్దేషు సమ్బన్ధః, డిత్థాదిషు శబ్దస్వరూపమేవేతి సర్వమనుభవానురోధాదవసేయమ్ । ఏవఞ్చ తత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యాదిప్రకారేణ బోధః ।

యత్తు వదన్తి--'శబ్దోఽపి శాబ్దబోధే భాసతేః, ఇతి నామార్థనిర్ణయే నిర్ణీతమ్ । స చ శక్తిసమ్బన్ధేనైవ ప్రకారః । శక్తిశ్చ శబ్దైక్యేఽపి నానైవేతి న నానార్థోచ్ఛేదః ।

అస్తు వా, ఏకా శక్తిః, తథాపి న నానార్థోచ్ఛేదః, సర్వనామవత్ । తథాహియథా సర్వనామస్థలేఽనుభవానురోధాత్ సర్వనామ్నాం విశిష్యోపస్థాపకత్వమితి సర్వసిద్ధమ్ । యథా చ తత్ర బుద్ధివిషయత్వరూపేణోపస్థాపితఘటత్వప్వాదిశాలిషు బుద్ధివిషయవతి శక్తం తత్ పదమిత్యేవ శక్తిగ్రహః । బుద్ధివిషయత్వం తూపస్థితావనుగమకమాత్రమ్, న తు శక్యమితి న తచ్ఛాబ్దబోధే భాసతే । కిన్తు ఘటత్వాదికమేవ । తథాఽత్రాపి బుద్ధివిషయత్వరూపేణోపస్థితపాశత్వవిభీతకత్వాదిశాలిషు బుదధివిషయవతి శక్తమక్షపదమితి శక్తిగ్రహేఽపు తత్తద్రూపేగ బోధమాత్రేణ నానార్థత్వమ్ ।

వస్తుతోఽత్ర అనేకజాత్యదీనామప్యవచ్ఛేదకత్వాద్ నానార్థత్వం సూపపాదమ్ । తస్మాచ్ఛబ్ద ఏవ త్వప్రత్యయవాచ్యః సర్వత్ర, న తు జాత్యాదికమ్ । సర్వే శబ్దాః స్వేనార్థేన స్వరూపం ప్రకారమాశ్రిత్యర్థేషు ప్రవర్త్తన్తే । అతస్తదేవ భావప్రత్యయార్థ ఇతి భష్యార్థ ఇతి । తత్, న; అనుభవవిరోధాత్ । నానాత్వం యౌగపద్యమిత్యత్రాపి నానాదిశబ్దజన్యబోధప్రకారోఽసహభావో యుగపద్వాదర్థః । సంజ్ఞాశబ్దే తు శబ్ద ఏవ ప్రవృత్తినిమిత్తత్వమితి తత్రైవ భావప్రత్యయః । శక్తిగ్రహే ధర్మితావచ్ఛేదకతాఖ్యవిషయత్వేన వ్యక్తిరూపశక్యవిశేషణతయా భాసమానత్వం

ప్రవృత్తినిమిత్తత్వమ్ । యథా చ శబ్దస్య తత్త్వం తథోక్తం నామార్థవాదే । 'కుత్వం కస్మాత్' ఇత్యాదౌ తు కుశబ్దస్వరూపశక్తస్య కుత్వపదస్య తద్బోధ్యేషు లక్షణయా న దోషః । ఔపగవో రాజపురుష ఇత్యాదౌ షష్ఠచర్థసమ్బన్ధస్య వృత్తౌ ప్రవేశాత్, స ఏవ ప్రవృతినిమిత్తమితి తత్రైవ భావప్రత్యయః ।

ఇదఞ్చ జహత్స్వార్థావృత్తిపక్షే । తదా రదపురుషాదిపదం రాజసమ్బన్ధవత్పురుషే శక్తమితి శక్తిగ్రహాత్ ।

అజహత్స్వార్థావృత్తిపక్షేఽపి రాజపురుషపదం రాజసమ్బన్ధవత్పురుషే శక్తమిత్యేవ విశిష్టశక్తిగ్రహః ।

ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకన్యాయేన సమ్బన్ధమాత్రే విశిష్టశక్తిః పర్యవస్యతీతి న సమ్బన్ధస్య ప్రవృత్తినిమిత్తత్వహానిః । ఉక్తఞ్చ హరిణ--'కృత్తద్ధితసమాసేభ్యో భావప్రత్యయేన సమ్బన్ధాభిధానమ్'1[fn కృత్తద్ధితసమాసేన్యో మతభేదనిబన్ధనమ్ ।] ఇతి న్యాయసిద్ధ ఏవాయమర్థః ।

న చ కృతి న సమ్బన్ధస్య ప్రవత్తినిమిత్తత్వమ్, కర్తృత్వాదేః క్రియాకారకసమ్బన్ధరూపత్వమిత్యభిమానాత్ । ఇదమపి ప్రాయికమ్, దామోదరత్వమ్, కృష్ణసర్పత్వమ్, పటే శుక్లత్వత్, సత్తేత్యాదౌ జాతిగుణప్రకారకవోధస్యైవాలుభవసిద్ధత్వాత్ । తదుక్తమ్--'అన్యత్ర 2 [fn రూఢిరత్ర కథమప్యజ్ఞాతయోగాదర్థవిశేషప్రసిద్ధేత్యర్థః । అభిన్నరూపమ్=ప్రత్యయాన్తత్వేఽపి ప్రత్యయలుకా ప్రకృతిసమానాకరాత్ శిష్యమాణం లుప్యమానార్థాభిధాయి ఇతి న్యాయేన ప్రకృత్యర్థాన్వితప్రత్యయార్థాభిధాయిర్త్వః । అవ్యభిచరితసమ్బన్ధేన్యః--అవ్యభిచస్తిః=వ్యక్తినిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగీ, సమ్బన్ధః=సమవాయాత్మకో యస్య జాత్ాదేః, తద్ధిశిష్టవాచకాదిత్యర్థః । అతః పాకాదినా నాశేన స్వాఅయనిష్ఠాభావప్రతియోగినా న తత్తవమ్ ।] రూఢ్యభిన్నరూపావ్యభిచరితసమ్బన్ధేభ్యః' ఇతి । తత్ర దామోదరత్వమిత్యాదౌ రూఢిః, శుక్లత్వమిత్యభిన్నరూపమ్; పటః శుక్ల ఇత్యాదివ్యవహారాత్ సత్తేతి తృతీయమ్ । నహి సత్సత్తయోః సమ్బన్ధః కదాపి వ్యభిచరిత ఇతి బోధ్యమ్ ।

యత్తు మీమాంసకాః--దణ్డీత్యాదౌ మతుపః ప్రకృత్యర్థవిశిష్టద్రవ్యామాత్రవాచిత్వమేవ, సమ్బన్ధస్య వాక్యార్థవిధయంవ ప్రతీతేః । ఏవం పాచక ఇత్యదావపి । న చానన్తద్రవ్యేషుశక్తిగ్రహాస్మ్భవః, ఏకముపలక్షణీకృత్య సంభవాత్ । న చోపలక్షణీభూతదణ్డాదయోఽపి నానా, తజ్వృత్తిజాత్యానుగమాత్ । న చ తదపి దణ్డత్వకుణ్డాలత్వరూపమనేకమ్, ప్రకృత్యర్థత్వేన తదనుగమాదితి । తత్, న; దణ్డిత్వమిత్యాదౌ సమ్బన్ధప్రతీత్యనాపత్తేః ।

న చ త్వప్రత్యవైర్థ్యవర్థ్యభియా తత్ కల్ప్యతే, ఘటత్వమిత్యాదౌ క్లుప్తప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకశక్త్యైవోపపత్తేః ।

'కృత్తద్ధితసమాసేభ్యః' ఇతి న వచనమ్, కిన్తు న్యాయసిద్ధార్థనువాదికా హర్యుక్తిః । న చ తత్రానుభవానురోధాత్ తథాశక్తికల్పనమితి వాచ్యమ్, శక్త్యన్తరకల్పనామేక్ష్య ఇనాదీనాం క్లృప్తశక్తావేవ ధర్మివత్ సమ్బన్ధవిషయకత్వకల్పనయైవౌపపత్తౌ పృథక్ శక్తికల్పనాయా అనుచితత్వాత్ । తథా సతి క్లృప్తప్రవృత్తినిమిత్తశక్త్యైవ దణ్డిత్వమిత్యాదౌ తద్భానసమ్భవ ఇతి వదన్తి ।

అపరే తు -- ప్రకృతిరర్థపరైవ, లక్షణాయాం మానాభావాత్ । వస్తుతః ప్రకృతిజన్యబోధప్రకారః, ప్రవృత్తినిమిత్తభూతో ఘటత్వాదిః తత్తద్రూపేణ త్వాద్యర్థః । తత్ర ఘటత్వమిత్యత్ర జాతివిశిష్టా వ్యక్తిః ప్రకృత్యర్థః । స చ ఆధారతానిరూపితవృత్తిత్వసమ్బన్ధేన ప్రాకరః, ఆకాఙ్క్షావశాత్ । ఏవఞ్చ ఘటవృత్తిఘటత్వమిత్యాదిరూపేణ బోధః । ఏవం ఘటత్వత్వామిత్యాదౌ ఘటత్వపదజన్యబోధప్రాకరో ఘటత్వత్వమేవ త్వప్రత్యయార్థః ।

న చ గౌరవాత్ తత్ర లక్షణైవ, న శక్తిరితి వాచ్యమ్, శక్తావేవ తదాదరః, న లక్షణాయామిత్యత్ర వినిగమకాభావాత్ ।

కిఞ్చ, ఆవిద్యకధర్మవిశేషరూపమ్, ఘటత్వాత్వాదికఞ్చ ఘటత్వపదశక్యతావచ్ఛేదకమ్ । అతో న గౌరవమ్ ।

వస్తుతః స్వవృత్తిత్వాదిసమ్బన్ధేన వ్యక్తిరేవ ప్రకారః, శక్తిర్నిరవచ్ఛిన్నైవ । గుణాదేర్వాచ్యత్వే తు తద్గతజాతిః శక్యతావచ్ఛేదికా । న చైవం నానార్థతాపత్తిః, ఇష్టాపత్తేః । తదుక్తం భాష్యే -- 'యస్య గుణస్య భావాద్ ద్రవ్యే శబ్దనివేశః, తదభిధానే త్వలలావితి । అత్ర గుణపదం ధర్మమాత్రోపలక్షణమ్ । 'యస్య భావాత్' ఇత్యుచ్యమానే పుత్రస్య భావాత్ పితరి పితృశబ్దప్రయోగాత్ । పితృత్వమితి పుత్రే భావప్రత్యయః స్యాత్ । భావాద్ విద్యమానాదిత్యర్థః । ద్రవ్యశబ్దేన విశేష్యభూతః సత్త్వభావాపన్నోఽర్థ ఉచ్యతే । తత్ర యే రూపాదయో గుణమాత్రవృత్తయః, తేభ్యో గుణవృత్తిజాతౌ భావప్రత్యయః ।' శుక్లాదిభ్యో

గుణిపరేభ్యో గుణే గుణపరేభ్యో జాతావేవ ।

యే త్వణ్వాదయః శబ్దాః పరిమాణిని వర్త్న్తే, తేభ్యః పరిమాణరూపే గుణే, 'పాచకః' ఇత్యాదౌ క్రియావిశేషణకబోధాత్ తదుత్తరభావప్రత్యయేన విశేష్యతయా సైవాభిధీయతే । ఘటత్వామిత్యాదౌ తు జాతిః ।

న చ జాతేర్వ్యహ్మసత్తారూపతయైకత్వేన ఘటత్వమిత్యత్ర స్వవృత్తిత్వసమ్బన్ధేన పటస్యాపి ప్రకారతాపత్తిః । ఉపాధిభేదేన భిన్నాయా ఏవ తస్యా ఘటత్వాదిరూపత్వాత్ । జాతిమాత్రపరగవాదిభ్యః తద్వృత్త్యావిద్యకధర్మవిశేషరూపే గోత్వత్వాదౌ శక్తిః ।

కైయటస్తు --- జాతిమాత్రవాచిభ్యః శబ్దస్వరూపే భావప్రత్యయః । అర్థే జాతౌ శబ్దస్వరూపమధ్యస్యతే యో గోశబ్దః, స ఏవార్థ ఇతి తతః శబ్దస్వరూపమేవ ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, నాన్యదిత్యాహ ।

యత్తు ----- ధర్మత్వేన ధర్మమాత్రం శక్యం త్వాదేః, న తు తత్తద్రూపేణ, నానార్థతాపత్తేః । ఘటత్వామిత్యాదౌ ఘటత్వత్వాదినా ప్రతీతిస్తు అనాదితథాసంస్కారాత్ । న చైవం ధర్మత్వస్య శక్యత్వే న మానమ్, శక్తేరవచ్ఛేద్యత్వనియమాత్ । అన్యథా మాస్తు తదవచ్ఛేదకమ్ । అత ఏవ పఙ్కజపదే పద్మత్వం ప్రయోగోపాధిరితి తాన్త్రికాః ।

ప్రయోగే నియమేన సంస్కారవశాద్ యో భాసతే, స ప్రయోగోపాధిరిత్యుచ్యతే ఇతి । తత్, న; ఏవం హి ఘటత్వం పటత్వమిత్యాదౌ ప్రతీతివైచిత్ర్యానాపత్తేః । సంస్కారవశాద్విశేషభానమితి చేత్, తస్య వృత్త్యవిషయత్వే శాబ్దబోధవిషయత్వానాపత్తేః । న చ శక్యతావచ్ఛేదకమేవ భావప్రత్యయశక్యం చేత్, పూర్వమతాత్ కో విశేష ఇతి వాచ్యమ్, పూర్వమతే శబ్దః ప్రకారః, అత్ర వ్యక్తిరిత్యేవ భేదాదిత్యాహుః ।

కేచిత్తు -- జాత్యాదిసాధారణ్యేనైకశక్తౌ సమ్బవన్త్యామనేకతత్కలప్నే గౌరవాత్, అస్తు ధర్మత్వేన తేషాం వాచ్యతా । పరన్తు ప్రకృత్యర్థో వ్యక్తిరేవ, స్వేతరావృత్తిత్వావచ్ఛిన్నా నిఖిలస్వవృత్తిత్వసమ్బన్ధేన ప్రకార ఇతి స్వీకారేణాతిప్రసఙ్గః । సత్త్వమిత్యాదౌ తు సమవేతత్వమేవ సమ్బన్ధః । నియామకం చాత్రాకాఙ్క్షామాత్రమితి వదన్తి ।

యవానాం ద్వౌ భాగౌ నిమానమస్యోదశ్విద్భాగస్య ద్వియవముదశ్విద్ యవానామ్ । అత్ర "సంఖ్యాయా గుణస్య నిమానే మయట్" [5।2।47] ఇత్యనేన మయట్ । గుణో భాగః, నిమానం మూల్యమ్, భాగస్య మూల్యే వర్త్తమానాత్ ప్రథమాన్తాత్ సంఖ్యావాచినః షష్ఠ్యర్థే మయట్ ఇతి తదర్థః । నిమానస్య నిమేయస్య చ భాగరూపత్వే ఏవాస్య ప్రవృత్తిరితి ఆకారే స్పష్టమ్ । ద్విశబ్దస్య నిత్యసాపేక్షత్వాద్ యవానామిత్యేతత్సాపేక్షత్వేऽపి ప్రత్యయః । యవసమ్బన్ధిభాగద్వయరూపమూల్యప్రాప్యోదశ్విద్భాగ ఇతి బోధః ।

యద్యపి ఉదశ్విద్భాగే ప్రత్యయః, తథాపి తస్యాపి ఉదశ్విత్త్వాద్ ద్వియవముదశ్విదితి ప్రయుక్తమ్ । అభిధానస్వాభావ్యాద్ వా భాగే విధీయమానో బాగవన్తమాహేతి బోధ్యమ్ ।

ఇదఞ్చ సూత్రం నిమేయసంఖ్యాపేక్షయా నిమానసంఖ్యాయా ఆధిక్యే ఏవ ప్రవర్త్తత ఇత్యన్యత్ర విస్తరః ।1 [fn సూత్రేణానేన ప్రథమాన్తాదస్త్యర్థోపాధికాత్ సమ్బన్ధిని, అవికరణే చ మత్వర్థీయా విధీయన్తే । యద్యపి 'అస్య' ఇత్యుక్తేః షష్ఠ్యర్థసమ్బన్ధ ఏవ మతబాదివిధానమాభాతి, తథాపి 'గోమాంశ్చైత్రః' ఇతి సామానాధికరణ్యానురోధాత్ --

సమ్బన్ధివాచకత్వైవతి । ఏవఞ్చ 'గోమాన్' ఇత్యాదౌ గోనిరూపితస్వామిత్వసమ్బన్ధవాన్ ఇత్యాద్యన్వయబోధః ।]

"తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్" [5।2।94] అత్ర సూత్రే ఉభయోపాదానమ్, తత్తత్ప్రకారకబోధే మతుపః సాధుత్వార్థమ్ । 'అస్తి' ఇతి పురుషవచనే న వివక్షితే । తయోః ప్రథమాతిక్రమే కారణాభావేన ప్రవృత్త్యా నిర్దేశేన శాస్త్రసఙ్కోచే

మానాభావాత్ । కాలస్తు వర్త్తమానత్వరూపో వివక్షిత ఏవ, అత ఏవ గవామతీతత్వేఽనాగతత్వే వా మతుపో న సాధుత్వమ్ । స్పష్టం చేదం భాష్యే ।

అస్తీతి ప్రత్యయార్థోఽపి ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్ । ఏవఞ్చ గోమాన్ ఇత్యతో వర్త్తమానసత్తాశ్రయగోసమ్బన్ధీతి బోధః । గోమానాసీత్, భవితేత్యాదౌ తు తథావ్యవహారవిషయే లక్షణేత్యేకే । ప్రకారాన్తరమపి శబ్దేన్దుశేఖరే స్పష్టమ్ ।

ఈషదసమాప్త్యాదివిహితకల్పవాదిషు తు ఈషదసమాప్త్యాదిప్రత్యయార్థోఽపి ప్రకృత్యర్థవిశేషణమేవ, ఆకాఙ్క్షావశాత్ ప్రకృతేస్తాదృశార్థే లక్షణాయాం ప్రత్యయస్తాత్పర్యగ్రాహక ఇత్యప్యాహుః ।

అతిశయేన పటుః పటుతరః --- ఇత్యత్రాతిశయే తరప్, అతిశయరూపప్రత్యార్థశ్చ ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్ । యద్యపి ప్రకృత్యర్థస్య న స్వరూపతోఽతిశయః, తథాపి తరప్గతప్రవృత్తినిమిత్తగుణాద్యతిశయేనైవ తదతిశయః । గోతర ఇత్యదౌ యద్యపి ప్రవృత్తినిమిత్తజాతేరపి ప్రకర్షాభావః, తథాపి తత్సహచరితవాహదోహాదిగతాతిశయేనైవ తదతిశయో బోధ్యః ।

ఏవఞ్చ తరబాదిసమభివ్యాహారే ప్రకృత్తేరతిశయితపటుత్వాదివిశిష్టే లక్షణా బోధ్యా । తత్ర తరప్ అర్థద్వయప్రతిపాదకశబ్దే ఉపపదే । యథా అనయోరయం పటుతర ఇతి, అస్మాకం దేవదత్తస్య చ దేవదతత్తోఽభిరూపతర ఇతి భవతి । దన్తోష్ఠస్య దన్తాః స్నిగ్ధతరా ఇత్యత్ర వర్తిపదస్య పరిత్యక్తభేదాఙ్గీకృతాభేదలక్షణే ఏకత్వసంరవ్యాకదన్తోష్ఠలక్షణార్థద్వయప్రతిపాదకత్వేన న దోషః ।

బహ్వర్థకే తూపపదే తమబేవ వహ్వర్థకేఽపి విభాగప్రతియోగిని ఉపపదే తరబేవఉదీచ్యాః ప్రాచ్యేభ్యః పటుతరా ఇతి యథా । ఏవం బహూనాం మధ్యే నిర్ధారణే డతమచ్కతమో భవతాం కఠః । ద్వయోర్నిర్ధారణే డతరచ్ --- అనయోః కరతో వైష్ణవః । వైపరీత్యమపి, భాష్యప్రమాణ్యాత్ ।

కాకతాలీయమితి । కాక ఏవ తాలిమివేతి విగ్రహే, "సమాసాచ్చ తద్విషయాత్" [6।3।106] ఇతి ప్రత్యయవిధాయకశాస్త్రప్రామాణ్యాద్ ఇవార్థేఽపి "సహ సుపా" [2।1।4] ఇతి సమాసః। తద్విషయాదిత్యుక్తేస్తాలకాకమితి న ।

యత్తు హరదత్తేనోక్తమ్ -- అయం సమాస ఏతద్విషయ ఏవ । తేన స్వాతన్త్ర్యాముపాధ్యన్తరయోగో విగ్రహశ్చ నేతి । తత్, న ; కాకాగగనమివ తాలపతనమివ కాకతాలమ్ । కాకతాలమివ కాకతాలీయమితి భాష్యవిరోధాత్ । తత్ర పూర్వపదం కాకాగమనసదృశే లాక్షణికమ్ । ఉత్తరపదఞ్చ తాలపతనసదృశే స్వభావాచ్చ క్రియాన్తరభావేన లక్షణా, తయోశ్చ సామానాధికరణ్యేనాన్వయః । కాకాగమనసదృశసమానాధికరణం తాలపతనసదృశమితి సమాసార్థః ।

ఏతేన పూర్వోత్తరపదార్థయోరన్వయాభావేనాసామర్థ్యాత్ సమాసో దుర్లభ ఇత్యపాస్తమ్ । తతః కాకతాలమివేత్యర్థే ఛః, తత్రైతదధికారస్థప్రత్యయార్థే ప్రకృత్యర్థస్య ప్రతియోగితయాన్వయస్య క్లప్తత్వేన కాకతాలశబ్దస్య తాలకృతకాకమరణే వృత్తివిషయా నిరూఢలక్షణా । తత్ర లక్ష్యార్థస్య ప్రతియోగిత్వేన ప్రత్యయార్థేఽన్వయః శక్యార్థస్య చ ప్రయోజ్యత్వసమ్బన్ధేనాన్వయః ।

ఏవఞ్చ కాకాగమనసదృశసమానాధికరణతాలపతనసదృశప్రయోజ్యం తాలకృతకాకమరణసదృశం దేవదత్తమరణమితి బోధః। సాదృశ్యఞ్చ అకస్మాదుపకతత్వాదినా ।

యద్యపి ఇవార్థఽస్య విధానమ్ । ఇవార్థశ్చ సాదృశ్యమ్, తథాపి ప్రత్యయస్య వృత్తౌ సాదృశ్యవత్ పరత్వం బోధ్యమ్,

శబ్దశక్తిస్వభావాత్ । ఏవమన్యత్రాపి అశ్వక ఇత్యాదావప్యూహ్యమ్ ।

వస్తుతః ---- కాకతాలశబ్దస్య కాకతాలసమాగమప్రయోజ్యే లక్షణా । తస్యైవ చ ప్రతియోగిత్వేన ఛప్రత్యయార్థేఽన్వయః । ఉపమేయావచకతత్తత్పదసమభివ్యాహారేణ కాకతాలసమాగమప్రయోజ్యత్వేన కదాచిత్ కాకమరణస్య, కదాచిత్ కాకకృతోపభోగస్య భానమ్ । ఇదమేవాభిసన్ధాయ ఛప్రత్యయోపమాయాముపమానలోప ఇత్యాలఙ్కారికాః ।

ఉపమానతావచ్ఛేదకరూపేణ బోధకాభావ ఇత్యాశయః । పూర్వమతేఽప్యుపమానమాత్రవాచకాభావాత్ లోపవ్యవహార ఇత్యాహుః ।

ప్రాచి దేశే ఇతి । ప్రాగిని ప్రాచీనం గ్రామదాగ్రమాః । అత్రాస్తాత్యన్తప్రాక్శబ్దస్య ప్రాచ్యాం దిశోత్యర్థః । తచ్చాధికరణశక్తిప్రధానావ్యయత్వాద్ నిర్లిఙ్గమ్। తతః ఖే తు తస్య స్వభావేన ఆధేయప్రధానతయా అవ్యయత్వాభావాత్ లిఙ్గయోగః, తచ్చ న స్త్రీత్వాది, ప్రకృత్యా

సహేత్యన్తవిరోధాపత్తేః, స్వార్థికానాం ప్రకృతితుల్యత్వోక్తేః, కిన్తు నపుంసకత్వమేవ, ఏకవచనమేవ చ । ఏవఞ్చ గ్రామాధికప్రాగ్దేశవృత్తయ ఆమ్రా ఇతి బోధః ।

యదా ప్రాగాదిశబ్దానాం దేశాదివాచకానాం తత్సమ్బన్ధిలక్షణయా ఆమ్రాదివృత్తిత్వమ్ తతాశ్చార్థే ఖః, తోపస్థితవిశేష్యలిఙ్గత్యాగే మానాభావాత్ ప్రాచీనా ఆమ్రా ఇత్యపి ఇత్యన్యత్ర విస్తరః ।

'పఞ్చకృత్వో భుఙ్క్తే' అత్ర "సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్" [5।4।17] ఇతి సూత్రేణ కృత్వసుచ్ । తత్రాభ్యావృత్తిర్జన్మ । అత్ర ప఼ఞ్చశబ్దః ప఼ఞ్చత్వసంఖ్యావిశిష్టోత్పత్తౌ లాక్షణికః । తస్య చ క్రియాయామేవాన్వయః, సూత్రస్వరసాత్ । ఆఖ్యాతేన పఞ్చసంఖ్యాకోత్పత్తికాపి భుజిక్రియానివృత్తభేదాఽభిధీయతే । సముదాయస్యాపరిసమాప్తత్వాచ్చ వర్త్తమానత్వమ్ ।

ఏవఞ్చ పఞ్చసంఖ్యోత్పత్తికా ఓదనాదికర్మికా భుజిక్రియేతి బోధః ।

'పఞ్చకృత్వః పచ్యతే ఓదనః' ఇత్యత్ర ఏకౌదనాశ్రయకం ప఼్చసంఖ్యోత్పత్తికక్రియాజన్యా విక్లిత్తిరితి బోధః। అత్ర భిన్నా అపి విక్లిత్తయో ధాతునా నివృతభేదా ఏవోచ్యన్తే । అతస్తదాశ్రయస్య సముదాయస్యైవ కర్మత్వామితి కర్మైక్యమ్ ।

ఉద్భూతావయవభేదసముదాయవివక్షాయాం తు 'పఞ్చకృత్వః పచ్యన్తే ఓదనాః' ఇత్యపి భవత్యేవ, ఏకకర్తృకామామేకజాతీయకర్మకారకాణామేకజాతీయానామేవ క్రియాణాం జన్మసంఖ్యానేఽస్య సాధుత్వం స్వభావాత్ ।

'పఞ్చకృత్వో దణ్డీ' ఇత్యాది తు అధ్యాహృతభవతిక్రియామాదాయ సాధు । 'పఞ్చకృత్వ ఉత్పద్యతే' ఇత్యాదావప్యుత్త్యనుకూలవ్యాపారస్య ధాత్వర్థత్వాత్ తదుత్పత్తిగణనైవ బుధ్యత ఇత్యదోషః । ఏతేనోత్పత్తేరుత్పత్త్యభావాదత్ర దోష ఇత్యపాస్తమ్ ।

'పఞ్చకృత్వః పాచకః' ఇతి తు న, పదార్థైకదేశత్వేన క్రియాయాస్తత్రాన్వయాసమ్భవాత్ । అత ఏవ 'పఞ్చకృత్వః పక్వః' ఇత్యాది న, క్రియాయా ఏవాభ్యావృత్తిసంభవేన తావతైవ క్రియాలాభే సూత్రే క్రియాగ్రహణేన ప్రదానీభూతక్రియాయా ఏవ గ్రహణాచ్చ । వినిగనావిరహాత్ క్రియాగ్రహణం యత్ర సాధ్యస్వభావైవ క్రియా, తత్రైవ కృత్వసుజిత్యర్థమపి బోధయతి । తేన "పఞ్చకృత్వః పాకః" ఇత్యపి న । 'ద్విః ప్రయోగః' ఇత్యాది తు "ద్వివర్చనేఽచి" [1।1।56] ఇతి జ్ఞాపకాన్నిర్వాహ్యమ్ । స్పష్టఞ్చేదం సర్వం భాష్యే ఇత్యాహుః ।

అకృష్ణః కృష్ణః సమ్పద్యతే, తథా కరోతి కృష్ణీకరోతి -- అత్ర "కృభ్వస్తియోగే సమ్పద్యకర్త్తరి చ్విః" [5।4।50] ఇతి సూత్రేణ చ్విః ప్రత్యయః । తత్ర 'అభూతతద్భావే ఇతి వాచ్యమ్' ఇతి కరణతృతీయాన్తతచ్ఛబ్దేన సమాసః । అభూతపదేన కర్తృషష్ఠ్యన్తేన సమాసః। అభూతత్వచ్చ ప్రత్యాసత్త్యా తద్భావశబ్దఘటకతచ్ఛబ్దార్థకరణకత్వేనైవ గ్రాహ్యమ్ । ఏవఞ్చ యేన రూపేణ ప్రాగభూతమ్, తేన రూపేణ తస్య భావోఽభూతతద్భావ ఇతి ఫలితమ్ ।

ఏవఞ్చ యత్ర ప్రకృతిరేవ వికారూపతామాపద్యమానా వికారాభేదేన వివక్ష్యతే, తత్రైవాయం ప్రత్యయః। వికారవాచకాదేవ చ ప్రత్యయః। ఏవఞ్చ అకృష్ణః, కృష్ణః సమ్పద్యతే, తథా భవతి కృష్ణీభవతీత్యత్ర భవతిక్రియాకర్తృత్వం ప్రకృతిభూతస్యాకృష్ణస్యైవ । 'అభూతతద్భావే' ఇతి శబ్దబలేన తథైవ లాభాత్ ।

కిఞ్చ, కృష్ణీత్యాదేర్నిపాతత్వేన ద్యోతకతయా భూధాతునైవ తదర్థస్య క్రోడీకారేణ తస్య కర్తృత్వాద్యసమ్భవ ఏవ । అత ఏవ 'సంఘీభవన్తి బ్రాహ్మణాః' 'త్వద్భవతి దేవదత్తః' ఇత్యాదౌ వచనపురుషవ్యవస్థా ।

ఏవం కృష్ణీకరోతీత్యాదౌ కర్మత్వమపి ప్రకృతేరేవ । అన్యత్ర తు ప్రకృతివికృత్యోః కర్తృత్వాదావనియమః, 'సువర్ణపిణ్డః ఖదిరాఙ్గారసదృశే కుణ్డలే భవతః' ఇతి పస్పశాయాం భాష్యప్రయోగే వికృతేః కర్తృత్వదర్శనాత్ ; 'ేకో వృక్షః పఞ్చ నౌకా భవతి' ఇతి లోకే ప్రకృతేరపి కర్తృత్వదర్శనాచ్చ ।

ఏవఞ్చ

ప్రకృతేర్వికృతేర్వాపి యత్రోక్తత్వం ద్వయోరపి ।

వాచకః ప్రకృతేః సంఖ్యాం గృహ్ణాతి వికృతేర్న తు ।।

ఇతి ప్రాచీనప్రవాదః చ్విప్రత్యయవిషయక ఏవ । అన్యత్రాస్య యోజనం తు పూర్వోక్తభాష్యప్రయోగవిరోధేన ప్రామాదికమ్ । చ్వ్యన్తస్య చ స్వార్థసదృశేన లక్షణా । అత ఏవ తస్య గౌణత్వాద్ అమహాన్ మహాన్ భవతీత్యాదౌ "ఆన్మహతః" [6।4।10] ఇతి దీర్ఘస్యాప్యనాపత్తిః, గౌణలాక్షణికే ఉపాత్తవిశిష్టరూపపదాన్తరసమ్బన్ధనిమిత్తకార్యస్యైవాప్రవృత్తేరదోషాత్ ।

'?0మహద్భూతా బ్రహ్మణీ?0' ఇత్యత్ర పుంవద్భావస్తు యథాకథఞ్చిత్ సామానాధికరణ్యమాశ్రిత్య 'పుంవత్' ఇతి యోగవిభాగాద్ వా ఇతి నిరూపితం శబ్దేన్దుశేఖరే ।

'?0గోంమతీభూతా?0' ఇత్యత్ర తు భాష్యప్రయోగాదేవ న పుంవత్ । స్పష్టఞ్చేదమ్ "ప్రత్యయలక్షణ" [1।1।62] సూత్రే, "ఓత్" [1।1।15] సూత్రే, "ఆన్మహతః" [6।3।46] ఇతి సూత్రే చ భాష్యకైయటాదిషు ।

కారణోభూతో దణ్డః, 'బ్రహ్మీభూత' ఇత్యాదౌ చ్విప్రత్యయస్తు అకారణత్వాద్యారోపపూర్వకకారణత్వాద్యారోపేణైవ బోధ్యః ।

యదా తు పూర్వావస్థా, ఉత్తరావస్థా వా నాశ్రీయతే, తదా చ్వేరభావః । తన్తవో భవన్తి, పటో భవతీతి యథా । ఇత్యలం విస్తరేణ ।

?0ఇతి తద్ధితార్థనిర్ణయ ।

?0ఇతి నిరూపితో వర్ణస్ఫోటః ।

.

అథ పదవాక్యస్ఫోటౌ నిరూప్యేతే

ఏవమాదేశానాం వాచకత్వే స్థితే ఘటేనేత్యాదౌ వ్యాకరణభేదనాదేశభేదాత్ ; సంహితావశాత్ ప్రకృతిప్రత్యయభేదానవగమేన చ ప్రత్యేకం తాభ్యామర్థానుస్థితేర్విశిష్టస్యైవ శక్తిరితి పదస్ఫోటపక్షః ।

తథాహి --- ఘటేనేత్యత్ర ఘట ఇతి ప్రకృతిః, ఏనేతి ప్రత్యయో వా, ఘటే ఇతి ప్రకృతిర్న్ఇతి, ప్రత్యయో వేత్యాదిప్రకారేణ వినిగమకాభావాదనన్తశక్తతావచ్ఛేదకకల్పనాపత్తేః, తత్తదజానతాం బోధానాపత్తేశ్చ, వస్నసాదౌ సముదాయస్యైవ విధానేన తద్విభాగస్య సర్వథా జ్ఞాతుమశక్యత్వాచ్చ, అవైయాకరణానాం ప్రత్యేకం తదజ్ఞానేఽపి సముదాయవ్యుత్పత్తిమాత్రేమ బోధాచ్చ ।

ఏవం హరేఽవ, విష్ణోఽవేత్యాదౌ ప్రాగుక్తరీత్యా పదయోః స్పష్టమజ్ఞానేఽపి సమృదాయ శక్త్యా బోధాత్ సముదాయస్యైవ విశిష్టవాక్యార్థే శక్తిరితి వాక్యస్ఫోటః ।

అర్థవన్తి వాఽనర్థకాని వాక్యాని దృశ్యన్తే ఇత్యాదినా "వృద్ధిరాదైచ్" [1।1।1।] సూత్రాదిషు భాష్యే వ్యవహృతోఽయమ్ ।

నను అన్వయరూపవాక్యార్థస్యాపూర్వత్వాత్ తత్ర శక్తిగ్రహాసంభవః, తద్విషయకశక్తిగ్రహే తస్యాపూర్వత్వక్షతిశ్చ ।

యత్ర తు వృద్ధవ్యవహారాత్ ప్రాథమికశక్తనిర్ణయో యథా మనసా, తథాఽత్రాపి పదైః పదార్థోపస్థితౌ ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానాదిసహకృతమనసా తదుపస్తిథౌ తత్ర శక్తిగ్రహ ఇతి । తత్, న; పదానాం స్పష్టమజ్ఞానేన పదైః పదార్థోపస్థిత్యసమ్భవాత్, ఆకాఙ్క్షాయా ఏవ వాక్యశక్తిత్వేన తద్గ్రహాతిరిక్తశక్తిగ్రహాభావాచ్చ ।

యదపి, తాత్పర్యజ్ఞానవిషయతయోపస్థితేఽన్వయాంశే తాత్కాలికశక్తిగ్రహసంభవః । తాత్పర్యఞ్చ తత్తదర్థవిషయకబోధననేచ్ఛయా వక్తుచ్చారితత్వమ్ । ఘటమానయేత్యాదితో ఘటకర్మత్వప్రకారకనిరూపితత్వసంర్గకానయనవిశేష్యకబోధజననేచ్ఛయా వక్తుచ్చారితత్వాభావజ్ఞానే, అన్యబోధజననేచ్చారితత్వజ్ఞానే వా తథా బోధానుదయేన తయోః ప్రతిబన్ధకత్వకల్పనాపేక్షయా ప్రాగుక్తాతాత్పర్యప్రాకరకనిశ్చత్వేనైవ హేతుతాయాం లాఘవేన తస్యావశ్యకత్వాత్ ।

అర్థస్య ప్రకారతావిషయతాదివిశేషణత్వేన భానాద్ యేన రూపేణ వాక్యాద్ బోధః, తేన రూపేణ తాత్పర్యజ్ఞానావిషయత్వేన వాక్యార్థస్యాపూర్వత్వహానిరితి । తత్, న ; తస్యాపూర్వత్వే తద్విషయకశక్తిగ్రహవత్ తద్విషయకతాత్పర్యనిశ్చయస్యాప్యసంభవాత్, శక్తిగ్రహేఽపి అర్థస్య ప్రకారతాదివిశైషమతయైవ భానేనాపూర్వత్వాక్షతేశ్చ, శుకాదివాక్యే తాత్పర్యవ్యతిరేకనిశ్చయేఽపి శాబ్దబోధేన తద్ధేతుత్వాసంభవాచ్చ ।

న చైశ్వరం తత్ర తాత్పర్యమ్, తస్య ఫలైకోన్నేయతయా ప్రాగ్ దుర్జ్ఞేయత్వాత్ । అత ఏవేశ్వరాసత్త్వనిశ్చయవతాం మీమాంసకాదీనాం బోధః, వేదవాక్యాద్ బోధానాపత్తేశ్చ ।

న చ తత్రాధ్యాపకతాత్పర్యమ్, మూర్ఖాధ్యాపకోక్తే తదభావాత్ । మీమాంసోపయోగస్తు న్యాయజన్యలాఘవాదిజ్ఞానస్య వేదజన్యశాబ్దబోధే, తత్ప్రామాణ్యనిశ్చయే వా హేతుత్వాత్ ।

న చ విజ్ఞవక్తృకవాక్యజన్యబోధే తాత్పర్యధియో హేతత్వేన శుకాదివాక్యస్య వేదస్య చాతథాత్వేన న దోష ఇతి వాచ్యమ్, విజ్ఞత్వస్యానియతత్వాత్ ।

అపి చ, 'అసమాద్ వాక్యాదర్థద్వయవిషయకః శాబ్దబోధో జాయతే ప్రకరణాదితస్తు కస్యేతి న జానీమ ఇతి సర్వజనీనానుభవవిరోధాత్ న త్స్రాయ శాబ్దబోధహేతుత్వమ్ । అత ఏవ 'పయ ఆనయ' ఇత్యుక్తేఽప్రకరణజ్ఞస్య దుగ్ధం వానేయమ్,' జలం వేతి ప్రశ్నాదికం సఙ్గచ్ఛతే ।

న చ తత్ర పదార్థోపస్థితిరేవ న శాబ్దబోధ ఇతి వాచ్యమ్, పయః కర్మత్వమానయనం ప్రేరమేతి వాక్యజన్యపదార్థోపస్థితావపి తదాపత్తేః, సర్వత్రైవమేవాపత్తౌ శాబ్దబోధోచ్ఛేదాపత్తేశ్చ ।

ఏతేన మానస ఏవ తత్ర బోధ ఇతి ఉపస్థితపదార్థానామసంసర్గాగ్రహమాత్రేణ ప్రశ్నాదిసిద్ధిరితి చ పరాస్తమ్ । శాబ్దయామీత్యనువ్యవసాయాచ్చ । తాత్పర్యనిర్ణయాదేరుపయోగస్తు ప్రామాణ్యనిశ్చాయద్వారా ప్రవృత్తావితి గృహాణ ।

న చైవమశ్వతాత్పర్యకత్వేన నిర్ణీతాద్ గేహే సైన్ధవసమస్తీతి వాక్యాద్ గేహే లవణమస్తి, న వేతి సంశయస్యాప్యుచ్ఛేదాపత్తిః, తత్రాప్రామాణ్యసంశయేన తదనుచ్ఛేదాత్ । తదభావే త్విష్టాపత్తిరేవ । తత్పరత్వాభావజ్ఞానస్యాన్యపరత్వజ్ఞానస్య చ ఫలబలాత్ ప్రతిబన్ధకత్వమేవ కల్ప్యమ్ ।

యది తత్సత్త్వే తత్తదర్థవిషయబోధానుభవః, ప్రామాణికగౌరవస్యాదోషత్వాదితి చేత్, న ; వృద్ధవ్యవహారేణ ఉపస్థితవిశిష్టే ఉపదేశాదినా వా తద్గ్రహసంభవాత్, వస్నాసాదౌ యుష్మదాద్యర్థస్య కర్మత్వాద్యదేశ్చ । సంసర్గే శక్తిగ్రహస్యైవమేవోపపాద్యత్వాత్ । ఇదమేవాభిప్రేత్య అర్థే విశిష్య సమ్బన్ధాగ్రహణం చేత్, సమం పేద । లక్షణాదధునా చేత్, తత్పదేఽర్థేఽప్యస్తు । తత్తథా ఇతి వైయాకరణమతోన్మజ్జనే దీక్షితాః । లక్ష్యతేఽనేనేతి లక్షణం మనః ; ఉపదేశో వా । అపిర్భిన్నక్రమః వాక్యేఽపీత్యర్థ ఇతి దిక్ ।

ఏవం ఘటమానయేత్యాదౌ సంసర్గరూపో వాక్యార్థ ఏవ సముదాయశక్యః, వృద్ధవ్యవహారాత్ । ప్రథమతో విశిష్టే వాక్యార్థే శక్తిగ్రహేఽపి ఆవాపోద్వాపాభ్యాం పదార్థానాం పదేషు శక్తికల్పనాత్ వాక్యస్య పరిశేషేమ సంసర్గ ఏవ తత్సిద్ధేః ।

నన్వాకాఙ్క్షిసహకారేమ పదైరేవ సంసర్గస్యాపి భానోపపత్తౌ తత్ర వాక్యస్యాపి శక్తికల్పనే మానాభావో గోరవఞ్చ । ఆజ్కాక్షా చ ఘటకర్మకానయనమిత్యాదిబోధే ఘటపదోత్తరామ్పదస్య , తతో ధాతో; తత ఆఖ్యాతస్య ; ఇత్యాదిసమభివ్యాహారవిశేషాణాం జ్ఞానస్య కారణత్వరూపాత్త్వజ్ఞానఞ్చ కారణమ్ । అత ఏవ ఘటః కర్మత్వమానయనం కృతిరిత్యాదితో విపరీతవ్యుత్పన్నస్య బోధః, సద్వ్యుత్పన్నస్య చాబోధ ఉపపద్యతే ।

ఏతేన యత్పదం యదర్థేన సహ తాత్పర్యవిషయోభూతయాదృశాఽర్థాన్వయబోధజనకమ్, తత్పదే తస్య పూర్వవర్తిత్వోత్తరవర్తిత్వాదిరూపః సమభివ్యాహారః, తాదృశబోధే ఆకాఙ్క్షా, తజ్జ్ఞానం కారణమితి పరాస్తమ్ । సద్వ్యుత్పన్నసద్వ్యుత్పన్నవిభాగోచ్ఛేదాపత్తేః । యది తత్పరిహారాయ యాదృశబోధే యత్సమభివ్యాహారః కారణమ్, తాదృశబోధే తత్కారణత్వజ్ఞానమపి తథేత్యుచ్యతే, తర్హి ఆవశ్యకత్వాత్ సైవాకాఙ్క్షాస్తు ।

యత్తు, అకారణత్వనిశ్చయః ప్రతిబన్ధకః, తత్పదవ్యతిరేకప్రయుక్తతాత్పర్యవిషయతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నాన్వయాననుభావకత్వనిశ్చయో వా కారణమ్ ।

అత్ర విశిష్టం కారణమిత్యకే । తాదృశనిశ్చయత్వేనాన్వయానుభవాభావాప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛివిషయకశ్రోతృనిష్ఠతాత్పర్యజ్ఞానత్వేన వా హేతుత్వే వినిగమనావిరహాత్ పృథగేవాన్వయాననుభావకత్వతాత్పర్యనిశ్చయయోర్హేతుతేతి తత్త్వమితి । తత్, న; ఘటమానయేత్యాదితో

ఘటపదామ్పదయోః ప్రత్యేకం గృహీతశక్తికస్య తాదృశానుపూర్వీజ్ఞానాదిమతోఽకారణత్వనిశ్చయాభావవతశ్చ విపరీతవ్యుత్పన్నస్య బోధాపత్తేః, గౌరవాచ్చ ।

ఏతేనాన్త్యోఽపి పరాస్త ఇతి చేత్, న; పదానాం పదార్థోఽపి శక్తిసిద్ధ్యనాపత్తేః । ఘటత్వప్రకారకఘటవిశేష్యకబోధే ఘటపదజ్ఞానస్య తత్కారణత్వజ్ఞానస్య చ కారణతయైవాదోషాత్ । న చేశ్వరేచ్ఛాదివిషయత్వరూపశక్తేః క్లృప్తత్వేన న కిఞ్చిదధికం మమ కల్ప్యమ్, 'అస్మాద్వాక్యాదయం సంసర్గో బోద్ధవ్యః' ఇతి ఈశ్వరేచ్ఛావిషయత్వస్య మమాపి క్లప్తత్వాత్ ।

న చ సా న శక్తిః, వినిగమనావిరహాత్ । న చ జనకత్వస్య బహుపదార్థఘటితత్వేన తస్య కారణతావచ్ఛేదకత్వాపేక్షయాతిరిక్తశక్తేరేవ తత్త్వముచితమితి వాచ్యమ, మమాపి తుల్యత్వాత్, అతిరిక్తపదార్థకల్పనే గౌరవాచ్చ ।

యది తు, జనకత్వమేవాఖణ్డోపాధరూపం స్వీకృత్య తదేవ శక్తిరితి బ్రూషే, తదా సిద్ధో వాక్యస్ఫోటః । పదజ్ఞానకారణత్వరూపపదశక్తిజ్ఞానస్యేవ తత్సముదాయజ్ఞానకారణత్వరూపవాక్యశక్తిజ్ఞానస్య హేతుతాయాః త్వయాప్యభ్యుపగమాత్ । న చ జనకతాయాః శక్తిత్వే 'పదం శక్తమ్' ఇతి వ్యవహారానాపత్తిః, నహి పదం బోధకారణమ్, అపి తు తజ్జ్ఞానమితి వాచ్యమ్, అనుమితౌ లిఙ్గస్యేవ స్వజ్ఞానద్వారా తస్యాపి తత్త్వాత్ ।

ఏవఞ్చ వాక్యశక్తేరేవాకాఙ్క్షేతిపరపరిభాషామాత్రమవశిష్యతే । అత ఏవ 'సంసర్గో వాక్యార్థః' ఇతి కింవన్తీ సంగచ్ఛతే ।

ప్రాథమికశక్తిగ్రహస్య చ సర్వథా న బధః । అత ఏవ చ సమాసగ్రహణం వాక్యేఽతివ్యాప్తివారణాయేతి భాష్యాదిగ్రన్థాః సఙ్గచ్ఛన్తే । తదుక్తం హరిణా ।

'అశాబ్దో యది వాక్యార్థః పదార్థోఽపి తదా భవేత్' ఇతి ।

కేచిత్తు ఘటమానయేత్యాదావప్యేకైవ శక్తిర్విశిష్టవాక్యార్థనిరూపితా, సముదాయే వ్యుత్పన్నానాం తత ఏవ బోధస్యానుభవికత్వాత్ । వ్యవహారాధీన ప్రథమవ్యుత్పత్త్యా సముదాయే విశిష్టనిరూపితాయా ఏవ శక్తేగ్రహాచ్చ ।

న చ అవాపోద్వాపాభ్యామవయవశక్తినిర్ణయేన తస్యాప్రామాణికత్వమితి వాచ్యమ్, అసంజాతవిరోధిత్వేనోత్తరకాలజస్యైవ తత్త్వకల్పనాత్, హరేఽవేత్యాదౌ తథావశ్యకత్వాచ్చ ।

న చ విశిష్టశక్త్యజ్ఞానేఽపి ప్రగక్తరీత్యా శక్తిగ్రహాద్ బోధే వ్యభిచారః, త్వదుక్తతదగ్రహేపి విశిష్టశక్తిగ్రహమాత్రేమ బోధే తవాపి వ్యభిచారాత్ । విశిష్టశక్తిగ్రాహకే నియమతస్తద్గ్రాహకత్వస్యాపి స్వీకారాన్న దోష ఇతి చేత్, తర్హిమమాపి న దోషః ।

తథాహి --- తదాదివత్కారకవిభక్తివిశిష్టపదధాతుపదయోర్విశిష్టయోః కారకవిశిష్టం క్రియాబోధకత్వమితి సామాన్యతః శక్తిగ్రహే, అనన్తరం పదవిశేషసమభిహారజ్ఞానే సతి తాత్పర్యవశాత్ పదార్థవిశేషవిశిష్టక్రియాబోధ ఇత్యభ్యుపగమేన త్వయాపి సామాన్యతః కార్యకారణభావాఙ్గీకారేణ చ తత్తత్కార్యకారమభావగ్రాహకస్యైవ నియమతో విశిష్టశక్తిగ్రాహకత్వస్వీకారాదిత్యాహుః ।

తదపరే న క్షమన్తే, "ఘటమ్" ఇత్యేతావతాపి ఘటకర్మత్వబోధదర్శనాత్ తస్య తత్ర శక్తేరావశ్యకత్వేన తథైవ తద్బోధసంభవే పునః సముదాయశక్తేరపి తద్విషయకత్వకల్పనే మానాభావాత్, విశేషవిశిష్టక్రియాబోధాయ పదశక్తేస్తవాప్యావశ్యకత్వాచ్చ, కారకత్వవిభక్తిత్వధాతుత్వాద్యజానతాం తథా శక్తిగ్రహాసమ్భవాచ్చ ।

తస్మాద్యస్య యథా శక్తిగ్రహః, తస్య తత ఏవ బోధః । అవ్యవహితోత్తరత్వాదినివేశేన చ కార్యకారణభావే వ్యభిచారపరిహారః ।

వాక్యశక్తిగ్రహోఽపి కస్యచిద్విశిష్యైవ, కస్యచిత్ కారకత్వాది జానతః ప్రాగుక్తరీత్యైవ సామాన్యతః, కస్యచిత్ ప్రకారాన్తరేణైవేత్యనియత ఏవ । స చ తత్తత్పదార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితా తత్తత్పదార్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితా చ యా సాంసర్గికీ విషయతా, తదర్థే సముదాయః శక్త ఇత్యేవం విశేషణవిశేష్యభావాపన్నార్థ ఏవ ।

ఏతేన స్వతన్త్రవృత్తిజ్ఞానాద్ విశృఙ్ఖపదార్థోపస్థితౌ సత్యాం విశేష్యవిశేషమభావ్యత్యాసేనాన్వయః స్యాదిత్యపాస్తమ్ ।

జాతిశక్తివాదే సంసర్గవృత్తిధర్మ ఏవ వాక్యస్యాపి శక్యో బోధ్యః ।

యత్తు, విశిష్టశక్తిగ్రహే పదశక్తిగ్రహః కారణమ్, ప్రత్యేకపదశక్తిగ్రహాభావే వాక్యార్థబోధస్యాజాయమానత్వాత్ తత్సత్త్వేఽపూర్వవాక్యశ్రవణేఽపి తస్య జాయమానత్వాచ్చేతి । తదసారమ్ ; వాక్యశక్త్యగ్రహే తదభావాదేవ తదభావోపపత్తేః । తత్సత్త్వే తు జాయత ఏవ । అత ఏవ సముదాయవ్యుత్పత్త్యా సముదాయార్థబోధేఽపి వ్యాకరణవ్యుత్పత్తిం వినా పదవిభాగసామర్థ్యాభావోఽనుభవసిద్ధః సఙ్గచ్ఛత ?0ఇత్యాహుః ?0।

న చ వాక్యశక్త్యఙ్గీకారే సమభిహారానన్త్యేన గౌరవమ్, ప్రామాణికత్వాత్, తవాపి తావత్ కార్యకారణభావావశ్యకత్వాచ్చ ।

నను ఘటప్రకారకశాబ్దబోధమాత్రే ఘటార్థకపదోత్తరసార్థకప్రత్యయనిపాతాన్యతరజన్యోపస్తితిర్హేతుః । ఏవం విశేష్యతాసమ్బన్ధేన

కర్మత్వవిషయకశాబ్దబోధమాత్రే కర్మత్వార్థకప్రత్యయప్రకృతిజన్యోపస్థితిర్హేతురితి సామాన్యత ఏవ కార్యకారణభావః ।

న చ 'ఘటః కర్మత్వమ్' ఇత్యతో విపరీతవ్యుత్పన్నస్య తథా బోధాద్ వ్యభిచారః, ఘటబోధకపదోత్తరపదజన్యజ్ఞానత్వేన కర్మత్వబోధకపదప్రాగ్వర్తి పదజన్యజ్ఞానత్వేన చ హేతుత్వాదదోషః ।

న చైవమపి పటాదిలాక్షణికఘటితఘటమానయేతి వాక్యాత్ తథా బోధవారణాయ ఘటబోధకత్వం ఘటబోధఫలోపహితత్వం నివేశ్యమ్ । ఏవఞ్చాన్యోన్యాశ్రయాత్ తాదృశకార్యకారణభావాగ్రహాసమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్, తత్ర ఘటస్య వృత్తిజన్యోపస్థిత్యభావాదేవ తథా బోధవారణేన స్వరూపయోగ్యత్వనివేశేఽపి క్షత్యభావాదితి చేత్, న ; కర్మత్వం ఘటః, 'అమ్ ఘటః' ఇత్యేతాదృశసమభివ్యాహారవ్యుత్పన్నానాం తతస్తథాబోధే వ్యభిచారాత్, సద్వ్యుత్పన్నాసద్వ్యుత్పన్నవిభాగోచ్ఛేదాపత్తేశ్చ ।

న చ తాదృశహేతుతాజ్ఞానస్యాపి కారత్వాత్ న దోష ఇతి వాచ్యమ్, సామాన్యవిధతజ్ఞానస్యాపి సత్త్వాత్ ।

న చ తత్తద్వ్యుత్పత్తివిశిష్టాశాబ్దబోధే తత్తద్వ్యుత్పత్తివైశిష్ట్యఞ్చ స్వావ్యవహితోత్తరోత్పత్తికత్వ స్వమానాధికరణ్యోకరణ్యోభయసమ్బన్ధేనేతి న దోషః ఇతి వాచ్యమ్, అనన్తకార్యకారణభావతాదవస్థ్యాత్ ।

ప్రత్యయత్వనిపాతత్వాద్యజానతస్తథా కార్యకారణభావగ్రహాసమ్భవాచ్చ ।

నన్వస్తు వాక్యే తద్బోధకతయేచ్ఛాఆవిషయత్వాది, పరన్తు తస్య వృత్తిత్వే కిం మానమ్ ? ఇతి చేద్, వినిగమహనావిరహః కార్యకరాణభావలాఘవఞ్చేతి గృహాణ ।

తథాహి --- మమ గతే1[fn నను శబ్దస్య జ్ఞానజనకత్వే సర్వేభ్యః శబ్దేభ్యోఽపి నిఖిలశ్రోతృణాం బోధాపత్తిభియా తద్విషయకశాబ్దబోధం ప్రతి అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వృత్తిజ్ఞానజన్యోపాస్థితేః కారణత్వమవశ్యమఙ్గీకర్త వ్యమ్ ।

వృత్తిశ్చ దాహం ప్రతి వహన్యాదివత్ న స్వరూపేణ హేతుః, తస్యాః స్వరూపతః సర్వత్ర సత్త్వాత్ సర్వేషాం బోధాపత్తిరితి జ్ఞాతాయా ఏవ తస్యా హేతుత్వమభ్యుపేయమ్, తత్తత్పదనిష్ఠవృత్తిజ్ఞానశూన్యస్య పురుషస్య తత్తత్పదశ్రవణేఽపి బోధానుదయాత్ ।

యద్యపి శబ్దశ్రవణమాత్రేణ సర్వేషాం బోధో మా భూదితి తద్వద్విషయకశాబ్దబోధం ప్రతి తద్వన్నిరూపితవృత్తిజ్ఞానస్య కారణత్వం స్వీకర్త వ్యమ్ । తథా చ పటత్వవద్విషయకబోధే పటత్వవన్నిరూపితవృత్తిజ్ఞానస్య హేతుత్వాత్ న పటపదాత్ ఘటాదిబోధః, నాప్యజ్ఞాతవృత్తికాద్ బోధః, ఇతి సర్వ సుస్థమ్ ।

తథాపి ఏతాదృశకార్యకారణభావస్వీకారే గుడత్వావిధర్మవద్గుడనిరూపితవృత్తిజ్ఞానేన మధురజ్ఞానేన మధురత్వాదిప్రకారకబోధో మాం భూదితి ప్రకారీభూతధర్మనిరూపితత్వమపి వృత్తేరఙ్గీకార్యమ్ ।

తథా చ యద్ ధర్మప్రకారకవృత్తిజ్ఞానం తద్ధర్మప్రకారక ఏవ బోధః । గుడపదేన చ గుడత్వప్రకారక బోధస్యైవ చ దర్శనాత్ మధురత్వాద్యనేకధర్మసత్త్వేతి గుడత్వప్రకారికైవ గుడపదే వృత్తిరితి న మధురత్వాదిప్రకరాకబోధః ఇత్యాశయం మనసి నిధాయాహ తదధర్మావచ్ఛిన్నేత్యాది ।] తద్ధర్మావచ్ఛిన్నతద్విషయకశాబ్దబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి తద్ధర్మావచ్ఛిన్నతన్నిరూపిత1[fn అయమాశయః --- తార్కికైః శాబ్దబోధం ప్రతి వృత్తిజ్ఞానం పదజ్ఞానఞ్చ సవాతన్త్ర్యేణ కారణం ప్రతిపాదితమ్ । పరన్తు పృథక్ పృథక్ తయోః కారణత్వస్వీకారే కార్యకారణభావద్వయకల్పనే మహద్ గౌరవం స్యాదితి లాఘవాద్ విశిష్టస్య కారణత్వం శాబ్దికైః స్వీక్రియతే । తదేవ ప్రతిపాదయతి --- వృత్తివిశిష్టేతి ।] వృత్తివిశిష్టజ్ఞానం హేతరిత్యేకం ఏవ కార్యకారణభావః ।

తవ తు సాంసర్గికవిషయతాశాలితద్విషయకశాబ్దబుద్ధౌ ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానకార్యకారణభావోఽధికః । వృత్తిజ్ఞానకార్యకారణభావే చ ప్రకారతావిశేష్యతయోర్వైశిష్యనివేశ ఇత్యపరఞ్చ గౌరవమ్ । విశేషణవిశేష్యభావవ్యత్యాసేన గృహీతశక్తికాత్ ఘటత్వపదాత్ ఘటత్వవిశిష్టబోధవారణాయ తద్ధర్మావచ్ఛిన్నేతి । తద్వృత్తివైశిష్ట్యఞ్చ స్వవిషయకోద్బుద్ధసంస్కారసామానాధికరణ్యస్వాశ్రయవిషయకత్వోభయసమ్బన్ధేన జ్ఞానే బోధ్యమ్ । అతో 2[fn వైశిష్ట్యఘటకప్రథమసమ్బన్ధస్య ఫలమాహ --- నాగృహీతవృత్తికస్యేతి । ద్వితీయస్య ఫలమాహ --- నాపి పదాద్యజ్ఞానవత ఇతి । తాదృశస్థలే పదే విషయతయా పదజ్ఞానాసత్త్వాత్ తదాత్మని చ సమవాయేన పదజ్ఞానాభావాత్ ।

శరీరావయవసఞ్చాలనాదినాపి అర్థజ్ఞానసమ్భవాదతివ్యాప్తివారణాయ పదేత్యుక్తిః ।] నాగృహీతవృత్తికస్య బోధః, నాపి పదాద్యజ్ఞానవత ఇత్యాహుః ।

ఏతేన విశేష్యప్రకారకసంసర్గసాధారణవిషయతాసత్త్వే మానాభావేన విశేష్యాదిత్రితయవ్యవహారానురోధేన విశేష్యతాదిత్రయస్యావశ్యకత్వేన విషయతేతి సామాన్యశబ్దేన త్రయ్యా ఏవాభిధానసంభవాచ్చ । విషయతాత్రయస్య కార్యకారణభావే నివేశాపేక్షయా ద్వయోర్నివేశ ఏవ లాఘవమ్ ।

నను యద్యపి విషయతా న విషయస్వరూపా, ఘటో విషయ ఇత్యతో ఘటో ఘటస్వరూపవానిత్యత ఇవ బోధాపత్తేః, అతీతానాగతజ్ఞానాదేర్విషయరూపవిషయతావిరహేణ నిర్విషయత్వప్రసఙ్గాచ్చ, ఘటత్వాదినా నిర్ణయేఽపి విషయో న వేతి సందేహాచ్చ, ఘటభూతలసంయోగానుయోగిత్వాదినీత్యాదిసమూహాలమ్బనఘటద్భూతలమితి

విశిష్టబుద్ధ్యోర్వైలక్షణ్యానుపపత్తేశ్చ । తథాపి జ్ఞానత్వరూపైవ సా, నాతిరిక్తా, మానాభావాత్, గౌరవాచ్చ ।

ఏవఞ్చ తత్తజ్జ్ఞానసమ్బన్ధేన శాబ్దత్వమేవ కార్యతావచ్ఛేదకమితి గౌరవమ్ । న చ జ్ఞానస్వరూపత్వే ఘటవద్భూతలమిత్యాదిజ్ఞాననిరూపితానాం ఘటభూతలాదివృత్తివిషయతానామభేదాపత్త్యా తాదృశజ్ఞానాన్తరం ఘటప్రకారకజ్ఞావానహమితివత్ భూతలప్రకారజ్ఞానవానహమిత్యాద్యనువ్యవసాయాపత్తిః ।

?0కిఞ్చ?0, ఘటపటావితి సమూహాలమ్బనజజ్ఞానస్య భ్రమత్వాపత్తిః, పటనిష్ఠతజ్జ్ఞానరూపవిశేష్యతాయా ఘటత్వప్రకారతానిరూపితతద్రూపవిశేష్యత్వాభిన్నత్వేన తస్య ఘటత్వాదినిష్ఠప్రకరతానిరూపితతదభావవత్పటాదినిష్ఠవిశేష్యతానిరూపకత్వాత్ ।

?0అపి చ?0, యథాజ్ఞానం స్వరూపేణ ఘటాదినా సమ్బద్ధమితి ఘటావిషయకత్వవ్యవహారమాధత్తే, తథా స్వరూపేణ కాలాదినాపి సమ్బద్ధత్వాత్తద్విషయత్వవ్యవహారమప్యాదధ్యాత్ ।

?0కిఞ్చ?0, జ్ఞానే ఘటో విషయ ఇత్యతో బోధానుపపత్తిః, ఏకస్య నిరూప్యత్వనిరూపకత్వయోరసమ్బవాదితి వాచ్యమ్, ఘటవద్బతలమిత్యాదిజ్ఞానానాం ఘటాదినిష్ఠప్రకారతాభూతలాదినిష్ఠవిశేష్యతారూపత్వాఙ్గీకారేఽపి ఫలబలాత్, అనుభవబలాచ్చ ఘటనిష్ఠవిశేష్యతాభూతలనిష్ఠప్రకారతాద్యనాత్మకత్వాదదోషః । అన్యథాతిరిక్తత్వాఙ్గీకారేఽపి తజ్జ్ఞానానాం ఘటాదినిష్ఠప్రకారతానిరూపకవత్తన్నిష్ఠవిశేష్యతానిరూపకత్వం కుతో నేతి ప్రశ్నే మూకత్రైవ తవోత్తరం స్యాత్ ।

ఏవం సమూహాలమ్బనస్య ఘటత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితఘటన్నిష్ఠవిశేష్యతాత్మకత్వేపి తన్నిరూపితపటనిష్ఠవిశేష్యతానాత్మకత్వాత్ న భ్రమత్వమ్ । జ్ఞానత్వేన నిరూపకస్య విశేష్యతాత్వేన నిరూప్యతవ్సమ్బవాచ్చ ।

న చ జ్ఞానస్వరూపస్య జ్ఞానాద్యజన్యత్వాత్, తతః పూర్వం జ్ఞాత ఇతి ప్రతీత్యాపత్తిరితి వాచ్యమ్, జ్ఞానసత్త్వే ఇష్టాపత్తేః । తదభావే స్వరూపాభావాదేవ ప్రతీత్యభావోపపత్తేరితి చేత్, న; జ్ఞానవ్యక్తీనామననుగతత్వేనానుగతకార్యకారణభావాసమ్బవస్య తదవస్థత్వాదిత్యాపాస్తమ్, విషయతాత్వస్యాతిరిక్తస్యాఙ్గీకారేణానుగమసమ్బవాచ్చ । విషయో విషయ ఇత్యాద్యనుగతవ్యవహారేణ ప్రాగుక్తకార్యతావచ్ఛేకతయా చాతిరిక్తైకవిషయతాయా అప్యఙ్కోకారే క్షత్యభావాచ్చే?0త్యాహుః ।

నన్వాకాశోఽస్తీతి వాక్యం శ్రృణ్వత ఆకాశపదవృత్త్యంశేఽనుద్బుద్ధసంస్కారస్య తత ఏవ పదాత్ సమవాయేన స్మృతే ఆకాశే తద్విషయశాబ్దబోధాపత్తిరితి చేత్, న ;

ప్రకారతావిశేష్యతాన్యతరసమ్బన్ధేన శాబ్దం ప్రతి తేనైవ వృతిజన్యోపస్థితేరపి హేతుత్వేనాదీపాత్ । వృత్త్యా పదజన్యపదార్థోపస్థితిరేవాసత్తిపదేనోచ్యతే ।

అత ఏవ ప్రత్యక్షదృష్టస్య తణ్డులాదేః పచతీత్యేతజ్జన్యశాబ్దబోధవిషయతా న । 'పదావ్యవధానమాసత్తిః' ఇతి తు న యుక్తమ, గిరిర్భుక్తమగ్నిమాన్ దేవదత్తేనేత్యత్ర యోజనయాఽన్వయబోధానాపత్తేః । యోజనావాక్యదేవాన్వయబోధ ఇతి చేత్, న ; ప్రథమవాక్యస్యాబోధకత్వాపత్తేః । యోజనావాక్యఞ్చ తాత్పర్యగ్రాహకత్వేన ప్రకరణాదివద్ ఉపయుజ్యత ఇతి బోధ్యమ్ ।

న చ ఘటమానయేతి వాక్యం హస్తినఞ్చ సమూహాలమ్బనవిధయా స్మరతో ఘటపటాదిభ్యో ఘటాదేర్హస్తినశ్చ హస్తిపకస్య సమహాలమ్బనస్మరణే ఇతి ఘటానయనవత్ హస్తిపకస్యాపి శాబ్దబోధవిషయతాపత్తిః, సమూహాలమ్బనరూపపదార్థోపస్థితౌ వృత్తిజన్యత్వసత్త్వాదితి వాచ్యమ్, శక్తిజ్ఞానపదార్థోపస్థిత్యోః కార్యకారణభావే సమానవిషయత్వదానేనాక్షతేః ।

?0యత్తు ----?0 విషయతయా శబ్దం ప్రత్యేవ తేన సమ్బన్ధేన వృత్తిజన్యోపస్థితిర్హేతురితి । తత్, న ; అనుపస్థితస్యైవ సంసర్గస్య భానమితి సకలతాన్త్రికసిద్ధాన్తవిరోధాపత్తేః ।

?0కిఞ్చ?0, వాక్యజ్ఞానకార్యతావచ్ఛేదం విశిష్టబుద్ధిత్వమేవ వాచ్యమ్, ప్రాగుక్తయుక్తేః । తథా చోపస్థిత్యైవ కృతకృత్యతయా శాబ్దబోధోచ్ఛేదాపత్తిః, తాదృశజ్ఞానద్వయస్యానుభవవిరుద్ధత్వాచ్చ ।

ఏవం వస్నసాదౌ హరేఽవేత్యాదౌ చ వివిష్టశక్త్యైవ సంసర్గాంశే ఉద్బోధకసమవధానాత్ ప్రాక్ పదార్థోపస్థితిమాత్రమ్ । తతస్తదంశేఽప్యుద్బోధకసమవధానే తద్విషయకో వాక్యార్థబోధః । అత ఏవాపూర్వో వాక్యార్థం ఇతి ప్రవాదః సఙ్గచ్ఛతే । అపూర్వత్వఞ్చ శాబ్దబోధప్రాక్క్షణవర్తి_తజ్జనకశబ్దజన్యస్మృత్యవిషయత్వమిత్యాహుః ।

?0యత్తు?0, 'కిఞ్చేత్యాది', తత్, న ; వాక్యార్థప్రతీతేరనుభవత్వాభావాత్ స్వర్గనరకాదికం శృణ్వతోఽపి తదనుభవామీత్యప్రతీతేః । తస్మాచ్ఛాబ్దత్వం జాతివిశేష ఏవం, అనుభవబలాత్ కల్ప్యతే, నానుభవత్వవ్యాప్యమ్ ।

కిఞ్చ, వాక్యజ్ఞానస్య తాదృశవిజాతీయజ్ఞానత్వమేవ కార్యతావచ్ఛేదకమ్ । అతో న తతః స్మృతిః । అన్యథా తవాపి వాక్యేనాకాఙ్క్షారూపసమ్బన్ధస్య సత్త్వాత్ తతః స్మృతిజననాశఙ్కా దురుద్ధరేవ స్యాత్ । ఏతదేవ పదార్థోపస్థితికార్యతావచ్ఛేదకమ్ ।

న చైవమస్యాః స్మృతిత్వాత్ సమభివ్యాహారకారణత్వజ్ఞానాంశేఽనుద్బుద్ధసంస్కారస్యాపి వాక్యార్థబోధః స్యాదితి వాచ్యమ్, ఫలానురోధేన తత్రాప్యుద్బుద్ధసంస్కారస్య హేతుత్వకల్పనాత్ । పాదార్థోపస్థితిశ్చ స్మృతిరేవ ।

ఏవఞ్చ కేవలఘటపదాత్ ఘటత్వవిశిష్టస్మరణమేవ, న శాబ్దబోధ ఇతి న తత్ర వృత్తిజన్యోపస్థిత్యపేక్షా । ఏవమ్ 'రాజపురుషః' ఇత్యాదితోఽపి వృత్త్యావేకార్థీభావకల్పనాసామర్థ్యేన పదార్థోపస్థితిసమయ ఏవ సంసర్గాంశేఽపి నియమత ఉద్బోధకసమవధానకల్పనాద్ విశిష్టవిషయైవ పదార్థోపస్థితిః ।

శబ్దజన్యత్వమాత్రేణ పరం తసయాపీతరస్మృతివిలక్షణః శాబ్దయామీతి వ్యవహారో బోధ్యః, న తు వాక్యజ్ఞానపదార్థోపస్థితికార్యతావచ్ఛేదకీభూతజాతివిశేషాక్రాన్తతాఽస్యా ఇతి బోధ్యమ్ ।

?0యత్తు ---?0 పదార్థోపస్థితేః స్మృతిత్వే స్మారకతాతిరిక్తమూలభూతసమ్బన్ధకల్పనాపత్తిః । ఏకసమ్బన్ధిజ్ఞానమపరసమ్బన్ధిస్మారకమ్, న తు సా ఏవ సమ్బన్ధః, హస్తిపకాదిషు తథాఽదర్శనాత్ । పదార్థయోస్తు బోధకతైవ సమ్బన్ధః, తదతిరిక్తశక్త్యభావస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । బోధశ్చ త్వన్మతే పదాత్ స్మృతిరూప ఏవ, నాన్య ఇతి స్పష్టమేవేతి ।

తత్, న ; పదజ్ఞానస్యోభయసాధారణతదర్థవిషయకబోధత్వం కార్యతావచ్ఛేదకమితి స్మారకతాతిరిక్తశాబ్దబోధజనకత్వరూపస్య సమ్బన్ధస్య క్లృప్తత్వాత్ । పదైర్హి పదార్థోపస్థితౌ తైరేవ వాక్యశక్తిసహకారేణ పదార్థవిషయకః, తత్సంసర్గవిషయకశ్చ శాబ్దబోధో జన్యతే ఇతి క్రమ ఇత్యలం విస్తరేణ ।

?0యత్తు మీమాంసకాః?0 -- లక్షణయైవోపపత్తౌ వాక్యార్థే శక్తికల్పనా న యుక్తా । న చాపూర్వత్వం ప్రాగవిజ్ఞాతహరిద్రానామకనదీవిశేషణపుంసా 'హరిద్రాయాం న గోషః' ఇతి వాక్యే శ్రుతే నదీపదసమభివ్యాహారేణ తదానీమేవ హరిద్రాశబ్దస్య నదీవిశేషే శక్తిగ్రహపూర్వకం నదీలిఙ్గాత్ తత్సంబన్ధిత్వేనావగతతీరప్రత్యయవత్ పదైః పదార్థానామిపస్థితౌ ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానాదిసాచివ్యాత్ తత ఏవోపస్థితే వాక్యార్థే తద్గ్రహసమ్భవాత్ ।

తథోపస్థితస్యాపి వృత్త్యానుపస్థితత్వాత్ న స బోధః శాబ్ద ఇతి శాబ్దత్వప్రకారకబోధానుభవాత్ మధ్యే లక్షణాగ్రహః । స చ స్వబోధ్యసమ్బన్ధితయా తదుపస్థితిః, స్వబోధ్యస్బన్ధినః స్వబోధ్యస్యోపస్థితేరేవ ప్రాచీననయేన

లక్షణాత్వాత్ ।

యద్వా ---- స్వసమ్బన్ధిపదార్థబోధకం వాక్యమితి తద్గ్రహః, తీరమ్బన్ధిప్రవాహబోధకం గఙ్గాపదమితివత్ । లక్షకత్వఞ్చ స్వసమ్బన్ధ్యర్థబోధకత్వమేవ । బోధ్యసమ్బన్ధ ఏవ చ లక్షణా । పదజన్యపదార్థోపస్థిత్యాకాఙ్క్షాద్యసహకృతబోధకత్వం చాధిగతార్థగన్తృత్వమితి న వేదస్యానధిగతార్థగన్తృతారూపప్రామాణ్యహానిరితి ।

తత్, న ; తాదృగ్బోధద్వయానానుభవాత్, అనుపపత్తిప్రతిసన్ధానాభావేన లక్షణాయా అయోగాచ్చ । తాత్పర్యాన్యథానుపపత్త్యా లక్షణేత్యపి వక్తుమశక్యమ్, తస్య

సర్వత్రాహేతుత్వాత్, నియమతః పూర్వం తాత్పర్యజ్ఞానస్యాపి కల్పనాపేక్షయా శక్తికల్పనాయా ఏవౌచిత్యాత్ ।

వస్తుతస్తు 'శక్యసమ్బన్ధ ఏవ లక్షణా, న బోధ్యసమ్బన్ధ ఇతి ఏకార్థీభావవాదే ప్రపఞ్చితమ్ । తథా చ తన్మతే లక్షణా వక్తుమశక్యైవేతి దిక్ ।'

?0యత్తు ---?0 వాక్యార్థే వాక్యస్య న శక్తిః, కిన్తు పదానామేవాన్వితే శక్తిః, పదైరేవ తదర్థప్రతీత్యుపపత్తౌ వాక్యేఽపి శక్తికల్పనే మానాభావాత్ ।

?0కిఞ్చ?0, వృత్తివిషయత్వం వినా శాబ్దబోధవిషయత్వాసమ్భవాద్ వాక్యార్థవిషయావృత్తిరవశ్యం స్వీకార్యా । సా చాతిరిక్తా, గౌరవాన్నేతి క్లృప్తపదార్థశక్తిరేవ తద్విషయా కల్ప్యతే । పదానాఞ్చ సామాన్యత ఇతరాన్వితే శక్తావపి విశేషావిషయసామాన్యబుద్ధ్యభావాత్ । తత్తత్పదసామాన్యశక్తిభిరేవ సమభిహారవిశేషకారణత్వాదిరూపాకాఙ్క్షాజ్ఞానబలాత్ తత్తత్పదార్థీయవిశేషనిరూపితాన్వయవిశేషబోధః సిధ్యతి ।

ఏతేన పదానామేవేతరాన్వితాభిధాయకత్వే ఘటాదిపదస్యేతరాన్వితే శక్తిగ్రహవతో ఘటమానయేత్యానుపూర్వీజ్ఞానవతః ప్రాగుక్తకార్యకారణభావాగ్రహవతోఽపి ఘటకర్మకమానయనమితి బోధాపత్తిః ।

?0కిఞ్చ?0, విశేష్యవిశేషణభావే వినిగమనావిరహాత్ సామాన్యతః శక్త్యేతరాన్వితో ఘటః, ఇతరాన్వితం కర్మత్వం తథానయనం తథాకృతిరిత్యేవం బోధచతుష్టయాపత్తిః, న ఘటీయం కర్మత్వమితి ।

అపి చ ---- ఘటః కర్మత్వమానయనం కృతిరిత్యత ఇతరాన్వితకర్మత్వాదౌ శక్తిగ్రహవతస్తథాబోధాపత్తిశ్చేతి నిరస్తమ్ ।

?0కిఞ్చ?0, ఏకపదప్రయోగేఽప్యన్వయవిశేష్యస్య నియమేన జిజ్ఞాసాదర్శనాత్, తస్యాశ్చ అన్వయసామాన్యజ్ఞానపూర్వకత్వనియమాత్ తజ్జ్ఞానస్య శబ్దాదన్యతోఽసమ్భవాచ్ఛబ్ద ఏవాన్వితమభిధత్తే । న చాపూర్వత్వమ్, విశేషతః పదార్థాన్తరఘటితస్య తదన్వయవిశేషరూపవాక్యార్థస్య ప్రాగనుపస్థితావపి అన్వితత్వాదిసామాన్యధర్మప్రకారేణ ప్రాక్ తదుత్పస్థితేః సులభత్వాత్ ।

'ఇతరాన్వితే శక్తిః' ఇతి త్వయుక్తమేవ, పదార్థాన్తరస్య పదాన్తరలభ్యతాయ తదంశాన్తర్భావేణ శక్తిగ్రహస్యానుపయుక్తత్వాత్ । ఘట ఇత్యతో ఘటమాత్రబోధస్తు శక్తిభ్రమాదిత్యాహుః ।

తత్, న; ఘటాదిపదజ్ఞానస్య ఘటాన్వయోభయవిషయకశాబ్దత్వాపేక్షయా ఘటవిషయకశాబ్దత్వస్య కార్యతావచ్ఛేదకత్వే

లాఘవాత్ ।

?0కిఞ్చ?0, త్వన్మతేఽన్వయే శక్తేః స్వీకారేఽపి విశేషబోధాయ సమభివ్యాహారస్య కారణత్వస్వీకారే తథా కార్యకారణభావాగ్రహవతో బోధవారణాయ తద్గ్రహస్యాపి కారణత్వస్వీకారే విపరీతగౌరవాపత్తేః, వాక్యశక్తేః సిద్ధత్వాచ్చ । జిజ్ఞాసాపి పదార్థవాక్యార్థయోర్నియమస్య పూర్వం గ్రహాత్ ఫలవిశేషదర్శనే రసవిశేషజిజ్ఞాసావదుపపన్నా ।

నను తద్వదేవ తర్హ్యత్రాపి జిజ్ఞాసానియమో న స్యాదితి చేత్, ఇష్టాపత్తేః ।

?0కిఞ్చ?0, అనయోః సంసర్గవిశేషజ్ఞానం మే భవత్వితీచ్ఛాయాం తాదృశజ్ఞానధర్మికేష్టసాధనతాజ్ఞానస్య హేతుత్వేన తస్య చ విశిష్టవైశిష్ట్యబుద్ధితయా విశేషణతావచ్ఛేదకసామాన్యధర్మజ్ఞానస్యైవ తథాభూతవిశేషజ్ఞానానురోధాద్ జ్ఞానేచ్ఛయోః సమానవిషయత్వేన హేతుహేతుమద్భావాచ్చ విశేషస్యాప్యుపస్థితిరావశ్యకీ ।

న చ విశేషరూపేణాపి జ్ఞానే సిద్ధిసత్త్వాద్ జిజ్ఞాసోచ్ఛేదః, అజ్ఞాతరూపేమ తు కారణాభావాదేవ న జిజ్ఞాసేతి వాచ్యమ్, సిద్ధిః స్వరూపతో న ప్రతిబన్ధికా, కిన్తు సిద్ధత్వప్రకారకజ్ఞానమేవ తథా । అత ఏవ చైత్రస్య జ్ఞానం భవత్వితీచ్ఛాయామజాతే చ తస్య జ్ఞానే తస్య జ్ఞానం జాతమితి సిద్ధత్వజ్ఞానాదిచ్ఛానివృత్తిః సఙ్గచ్ఛతే ।

యది తు అన్వయసామాన్యే జ్ఞాతే తేన విశేషాన్వయస్యానుమానమిత్యుచ్యతే, తర్హి అన్వయసామాన్యస్యాపి తథైవోపస్తితిసమ్భవాత్ ప్రస్థితమన్వితశక్త్యా ।

న చైవమనుమానేనైవ సంసర్గోపస్థితిసమ్భవేన శబ్దప్రామాణ్యోచ్ఛేదః, నానుమితమ్, న సాక్షాత్కృతమ్, కిన్తు శబ్దాదేవావగతమిత్యనుభవాత్, ఆకాఙ్క్షాజ్ఞాననిర్వాహ్యవిశేష్యవిశేషణాభావానురోధాచ్చ శబ్దస్యాతిరిక్తప్రమాణత్వాత్, 'శ్రృణోమి' 'శాబ్దయామి' ఇత్యాద్యనువ్యవసాయప్రయోజికాయా విలక్షణానుభవసిద్ధాయాః శాబ్దత్వజాతేస్తదవచ్ఛిన్నే ఆకాఙ్క్షాదిజ్ఞానహేతుత్వస్య చ కల్పనావశ్యక్త్వే తద్వృత్త్యనుమితిత్వకల్పనే వ్యాప్తిస్మృత్యాదికల్పనే మానాభావాత్, గౌరవాచ్చ ।

?0కిఞ్చ?0, సిద్ధిసత్త్వేఽపి శాబ్దబోధోదయేనానుమితేశ్చానుదయేన సిద్ధిప్రతిబన్ధ్యతావచ్ఛేదకకోటౌ శాబ్దబోధాతిరిక్తత్వవిశేషణదానే గౌరవాత్ ।

అపి చ -- వహ్న్యాదేరశాబ్దానిమితేరపరస్య శాబ్దబోధోదయేనానుమితేశ్చైకదోత్పత్తివారణాయ శాబ్దేతరానుమితిత్వాచ్ఛిన్నే శాబ్దానుమితిసామగ్రీత్వేన ప్రతిబన్ధకత్వే గౌరవమ్ ।

మమ తు --- అనుమితిత్త్వావాచ్ఛిన్నం ప్రతి శాబ్దసామగ్రీత్వేనైవ తత్త్వమితి లాఘవంస్పష్టమేవ । అనుమితేరసమ్భవాచ్చ ।

న చ 'గౌరస్తితావాన్, స్వధర్మికాన్వయబోధానుకూలాకాఙ్క్షాద్యాశ్రయపదోపస్థితత్వాత్, ఘటవద్, ఇత్యనుమానం సులభమితి వాచ్యమ్,గవాదేః పదోస్థాపితత్వాద్యభావగ్రహదశాయాం గౌరస్తీత్యాదితోఽన్వయబోధానాపత్తేః । పదజన్యా హి పదార్థోపస్థితిః స్వరూపసత్యేవాన్వయబుద్ధావుపయుజ్యతే, న తు జ్ఞాతా, ప్రమామాభావాత్, పదైరనుపస్థాపితస్యాపి తదుపస్థితత్వాగ్రహాదన్వయధీప్రసఙ్గాచ్చ ।

న చ గౌః, పదమ్, అస్తిత్వవద్, గోజ్ఞానపూర్వకోచ్చారణవిషయోఽస్తి, పదసాకాఙ్క్షపదత్వాత్, యన్నైవమ్, తన్నైవమ్,యథా ఆకాశమ్ ఇత్యనుమానమితి వాచ్యమ్, గవాదిపదానాం జ్ఞానపూర్వకోచ్చారితత్వాభావానిశ్చయదశాయాం

జాయమానసర్వజనీనానుభవసిద్ధవోధస్యాసంగత్యాపత్తేః, గవాదినిష్ఠముఖ్యవిశేష్యతాశాలిబోధస్యైవమప్యనుపపాదనాచ్చ ।

ఏతేన పఠితవిస్మృతశాస్త్రస్య బోధాదర్శనాచ్చక్తిస్మరణం హేతుః ఉద్బుద్ధశక్తిసంస్కారో వేతి మతద్వయేఽపి జనకతాయాః శక్తిత్వనయే శబ్దప్రామాణ్యోచ్ఛేదః । జనకతాయా వ్యాప్తిఘటితత్వాత్, యన్నియతత్వాద్వా తత్తద్జ్ఞానే వ్యాప్తిజ్ఞానం జాతమేవేతి అనుమానవిధయైవ ప్రామాణ్యం స్యాదిత్యపాస్తమ్ । జనకతాఘటితవ్యాప్తేః కార్యకారణయోః సత్త్వేన తాదృశజ్ఞాయమానపదేన స్వకార్యతాదృశబోధానుమితావపి విలక్షణవిషయతాశాల్యర్థబోధాసమ్భవాత్ । న హి వ్యవసాయే యాదృశీ విషయతా, తాదృశీ అనువ్యవసాయే, త్రిపుటీప్రత్యక్షవాదినామపి 'అయం ఘటః, ఘటమహం జానామి' ఇత్యేవ జ్ఞానాకర ఇత్యాహుః ।

యది తు --- అన్వితే శక్తిరిత్యస్య పదాన్తరార్థేనాన్వితః పదార్థ ఏవ పదేరనుభావ్యతే, న తు పదార్థమాత్రమిత్యర్థః । తథాహి --- పదానామన్వయానుభవజనకత్వమేవ శక్తిః, ఏకాకపదార్థోపస్తితిస్తు స్మృతిరూపా । ఏకసమ్బన్ధిజ్ఞానస్యాపసమ్బన్ధిస్మారకతాయా హస్తిపకాదిసాధారమత్వాత్, అన్వయానుభవజనకత్వరూపస్య మూలసమ్బన్ధస్య విద్యమానత్వాదిత్యుచ్యతే -----

తర్హి సిద్ధైవ వాక్యశక్తిః । తథాహి --- సా శక్తిర్నైకపదే, కేవలఘటపదాదపి అన్వయానుభవాపత్తేః । అన్వితో ఘట ఇతి బోధస్తు తతోఽనుభవవిరుద్ధ ఏవ సముదాయే, తత్స్వీకారే తు సిద్ధమస్మన్మతమిత్యన్యత్ర విస్తరః ।

యత్తు --- పదార్థాః, తత్స్మృతిర్వా శాబ్దబోధే హేతుః, న తు పదజ్ఞానమ్, వ్యభిచారాత్ । తథాహి --- 1[fn 'శాబ్దబోధం ప్రతి ఉపస్థితాః పదార్థాః, తదుపస్థితిర్వా హేతుః, న తు పదజ్ఞానమపి' తద్వినాపి శాబ్దబోధోదయేన వ్యభిచారాత్ । తుదుక్తమ్ ---

పశ్యతః శ్వేతమారూపం హ్రేషాశబ్దం చ శృణ్వతః ।

ఖురవిశేపశబ్దఞ్చ శ్వేతోఽశ్వో ధావతీతి ధీః ।। ఇతి ।

తత్, న ; శబ్దం వినా జాయమానస్య ఘటాదిచాక్షుషస్యాపి శాబ్దత్వాపత్తేః । యది తత్ర 'పశ్యామి, న శాబ్దయామి' ఇత్యనువ్యసాయాద్ న శాబ్దత్వమ్, తర్హిప్రకృతేఽపి సమమ్ । ఉక్తప్రతీతేరనుమానేనైవ నిర్వాహాత్ తత్ర శాబ్దప్రత్యయస్త్వసిద్ధ ఏవేతి ప్రఘట్టకార్థః ।] అశ్వత్వాద్యానుపహితశ్వేతత్వం పశ్యన్ తస్మిన్ దేశే హ్రే షాశబ్దేనాశ్వం ఖురశబ్దన గమనం చానుమిమానోఽనుపలబ్ధిప్రమాణేన తత్రప్రదేశే శవేతాద్యన్వయయోగ్యస్య వస్త్వన్తరస్యాభావం జానన్ పురుష ఏవం కల్పయతి, అన్యాన్వయసాకాఙ్క్షాణాం శ్వేతత్వాదీనాం మిథోఽన్వయం వినాఽనుపపన్నత్వధీసహకృతామాకాఙ్క్షాజ్ఞానాదిసహకృతం చ జ్ఞానం తేషాం మిథ్యోఽన్వయశాబ్దబోధే కారణితి అనుపపన్నత్వధీశ్చైవం శ్వేత్వం తద్దేశే దృశ్యమానమశ్వాన్యాసంసర్గిత్వేన ప్రమీయమానమశ్వసంసర్గిత్వం వినానుపపన్నమితి । ఏవం ధావనేఽప్యనుపపత్తిధీర్బోధ్యా ।

అయం భావః -- అర్థజ్ఞానం శాబ్దసామాన్యే కారణమ్, విశేషకారణం తు క్వచిత్ పదజ్ఞానాదికమ్ । తత్కార్యతావచ్ఛేదకఞ్చ తదుత్తరశాబ్దత్వమ్ । క్వచిదనుపపత్తిజ్ఞానమ్ । తత్కార్యతావచ్ఛేదకే చ తదుత్తరశాబ్దత్వమితి న వ్యభిచారః । ఉక్తఞ్చ ----

పశ్యతః శ్వేతమారూపం హ్రేషాశబ్దం చ శృణ్వతః ।

ఖురవిశేపశబ్దఞ్చ శ్వేతోఽశ్వో ధావతీతి ధీః ।। ఇతి ।

తత్, న ; అనుమానేనైవ నిర్వాహాత్, 'శబ్దయామి' ఇత్యనువ్యవసాయాభావాచ్చ ।

నన్వేమి వర్ణసమూహరూపపదవాక్యయోర్జ్ఞానమసంభవి, ఉత్పత్తిపక్షే, అభివ్యక్తిపక్షే వా ఏకదా తదభావాత్, తయోః క్రమికత్వాదితి చేత్, న ; ఉత్తరవర్ణప్రత్యక్షకాలేఽవ్యవహితోత్తరత్వసమ్బన్ధేన పూర్వపూర్వవర్ణవత్త్వం తదుత్తరవర్ణే గృహ్యతే ।

ఏవం తదుత్తరవర్ణప్రత్యక్షకాల ఉపస్థితవిశిష్టద్వర్ణవత్త్వం తదుత్తరవర్ణే గృహ్యతే ।

ఏవముత్తరోత్తరవర్ణప్రత్యక్షకాలే పూర్వపూర్వోపస్థితివిశిష్టతద్వర్ణవత్త్వం గ్రహ్యత ఇతి తయోః సుగ్రహత్వాత్ । అతః సరోరసః, నదీ దీనజరారాజేత్యాదౌ బోధవిశేషః ।

యత్తు --- ప్రత్యేకవర్ణానుభవజనితసంస్కారసహకృతాన్త్యవర్ణప్రత్యక్షసామగ్ర్యా సదసదనేకవిషయా ప్రదప్రతీతిః స్మృతిప్రత్యక్షాత్మికాఽనుభవక్రమోపహితానామేవ తేషాం స్మృత్యవగాహనాన్ న క్రమవ్యుత్క్రమయోరవిశేష ఇతి ।

తత్ న; అనుభవస్మృత్యోః క్రమే నియమాభావాత్ । దృశ్యతే చ ప్రపూర్వేద్యురనుభూతమస్మృత్వాపి పూర్వేద్యురనుభూతస్య స్మరణమ్ ।

కిఞ్చ,సంస్కారస్మృత్యోరసమానవిషయత్వాత్ క్రమస్య చ సంస్కారావిషయత్వేన స్మరణావిషయత్వాద్, ఇత్యాహుః ।

అత్రేదం బోధ్యమ్ --- నిరూపితస్ఫోటభేదత్రయం న వాదిభేదేన వ్యవస్థితమ్, కిన్తు బోద్ధృభేదేన । కస్యచిత్ ప్రకృతిప్రత్యయోః ప్రత్యేకం తత్తదర్థశక్తిగ్రహాద్ బోధేన ; కస్యచిత్ పారిభాషికసుబన్తాదిపదే తద్గ్రహాద్ బోధేన, కస్యచిత్ తత్సముదాయే తద్గ్రహాద్ బోధేన, త్రయాణామప్యావశ్యకత్వాత్ । కార్యకారణభావే వ్యభిచారస్తు అవ్యవహితోత్తరత్వాదినివేశేన వార్యః ।

ఇత్యాంస్తు విశేషః --- సర్వస్యాపి తత్తత్సంసర్గవిషయః శక్తిగ్రహః, తత్తత్సముదాయే । సోఽపి విజాతీయబోధజనక ఏవ, న స్మారక ఇతి తత్త్వమ్ ।

ఇదమేవాభిప్రేత్య "ఆద్యన్తౌ టకితౌ" [1।1।46] ఇతి సూత్రే 'అథవా యత్తావదయం సామాన్యేనోపదేష్టుం శక్తోతి, తత్తావాదుపదిశతి ప్రకృతిమ్, తతో వలాద్యర్ధధాతుకమ్, తతః పశ్చాదికారమ్, తేనాయం విశేషేణ శబ్దాన్తరసముదాయం ప్రతిపద్యతే' ఇత్యుక్తమ్ । 'బుద్ధికల్పితప్రకృతిత్వప్రత్యయత్వాగమత్వాదేశాదివిశ్లేషోపదేశే రూపేణోపాయేన నిత్యపదం తత్సముదాయాత్మకమన్వాఖ్యాయతే' ఇత్యర్థః ।

అత్ర 'సముదాయ' ఇత్యనన సఖణ్డతక్తమ్, సఖణ్డత్వఞ్చ వ్యాకరణశాస్త్రబోధితప్రకృతిప్రత్యయాగమాద్యవయవకత్వమ్ ।

న చోచ్చారణభేదేన వర్ణానాం భేదాత్, తత్తదానుపూర్వ్యాశ్చ భేదాత్ ; ఆనన్త్యవ్యభిచారాభ్యాం తత్ర శక్తతాగ్రహో దురుపపాద ఇతి వాచ్యమ్, అవర్ణాదీనామేకత్వస్య విభుత్వస్య నిత్యత్వస్య చ స్వీకారే ।
తదవయవకప్రకృత్యాదేస్తత్సముదాయరూపస్యార్ప్యకత్వేనానన్త్యవ్యభిచారయోరభావాత్, దేశభేదేఽపి పటాదీనాం దేశఘటితసంనివేశాభేదవత్ కాలభేదేఽపి తద్ఘటితానుపూర్వీభేదాభావాచ్చ ।

పటే తన్తుసంయోగారబ్ధత్వవద్ వర్ణసంయోగారబ్ధత్వం పదేఽపి తుల్యమ్ । గుణే గుణానాఙ్గీకాదతి తు 'ఏకరూపమ్' ఇత్యాదివ్యవహారాదనాదేయమేవ । తద్వదేవాత్రాపి గౌణో వా వ్యవహారోఽస్తు ।

అత ఏవ "హలోఽనన్తరాః సంయోగః" [1।1।7] ఇతి మహాసంజ్ఞాకరణం పాణినేః సఙ్గచ్ఛతే । ఏకవిభునిత్యమతే తస్య ద్రవ్యత్వాఙ్గీకారాచ్చ ।

న చ జగతీతలవర్త్యవర్ణానామేకత్వే చ మానాభావ ఇతి వాచ్యమ్, ప్రహరాత్ పూర్వమనుద్భూతేఽధునానుభూయమానస్య సోఽయమితి ప్రత్యభిజ్ఞారూపాభేదప్రత్యయస్యైవ మానత్వాత్ । న చ గత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదాభావస్తద్విషయః, వ్యక్త్యరిక్తగత్వానఙ్గీకారాత్ ।

నను వ్యక్త్యభిన్నత్వే మతుపోఽనాపత్తిః, అభేదే తదనఙ్గీకారాత్, నహి భవతి ఘటవాన్ ఘట ఇతి చేత్, న ; గుణగుణినోరభేదేఽపి రూపవాన్ ఘట ఇతివదుపపత్తేః ।

అస్తు వా అతిరిక్తమ్, తథాపి న దోషః, భిన్నేషు ఘటాదిషు ఘచత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదాభావసత్త్వాత్ । సోఽయమితి ప్రతీత్యాపత్త్యా వ్యక్త్యభేదస్యైవ తత్ర విషయత్వావశ్యకత్వాత్, ప్రత్యభిజ్ఞాయా వ్యక్తివిషత్వేన బాధకభావాచ్చ ।

న చ గకార ఉత్పన్న ఇతి ప్రతీతిరేవ బాధికా, తస్యా వ్యఞ్జకధ్వనినిష్ఠోత్పత్తియాదే । పరమ్పరాసమ్బన్ధేన వర్ణనిష్ఠతయాఽప్యుపపత్తేరతిరిక్తః వాసాధాకత్వాత్, పరమ్పరయా వర్ణనిష్ఠత్వాభ్యుపగమాచ్చ న భ్రమత్వమ్ । సాక్షాత్సమ్బన్ధాంశే భ్రమ ఇత్యవశిష్యతే । తదపి -- సోయమిత్యత్ర వ్యక్త్యభేదాంశే తవ భ్రమత్వవత్తుల్యమ్ । పరన్తు మమానన్తవర్ణతత్ప్రాగభావధ్వంసకల్పనేతి లాఘవమతిరిచ్యతే । తవ తు తత్ స్యాదితి మహదనిష్టమ్ ।

ఏతేనోత్పత్తివినాశప్రత్యయయోర్ద్వయర్భ్రమత్వకల్పనాపేక్షయా ప్రత్యభిజ్ఞామాత్రస్య భ్రమత్వకల్పనే లాఘవమితి పరాస్తమ్ ।

కిఞ్చ, ప్రాగసత్త్వే సతి సత్త్వరూపాయా ఉత్పత్తేర్న వర్ణేషు గ్రహమమానుభవికమ్ । అత ఏవ వర్ణుచ్చారయతీతి ప్రత్యయో వ్యహారశ్చ, న తూత్పాదయతీతి ।

ఉచ్చరితత్వఞ్చ తాల్వోష్ఠపుటసంయోగాదిజన్యాభివ్యక్తివిశిష్టత్వమ్ । తథా చ ప్రాగనుభూతేనేదానీన్తనానుభూతస్య అభేదసిద్ధౌ

తావత్కాలం స్థిరం చైనం కః పశ్చాన్నాశయిష్యతి ।

ఇతి న్యాయేన నిత్యత్రైవ ।

నన్వేవం స్త్రీప్రభవోఽయమ్, శుకప్రభవోఽయమితి ప్రతీతిబు, తచ్ఛ్రవణాత్ శుకాద్యనుమానం చ న స్యాత్ ।

కిఞ్చ, 'సేయం గుర్జరీ,' 'సేయం దీపకలికా' ఇత్యాదిప్రతీతేస్తేషామపి నిత్యతా స్యాదితి చేత్, న ; స్త్రీశుకాదిజన్యతాచ్ఛేదకస్య వర్ణవ్యఞ్జకధ్వనిషు అనుభూయమానస్య వైజాత్యస్య పరమ్పరయా వర్ణేషు సత్త్వేనాక్షతేః ।

ఏతేన సానునాసికత్వనిరనునాసికత్వోదాత్తత్వానుదాత్తత్వహ్రస్వత్వదీర్ఘత్వతారత్వమన్ద్రత్వాదివిరుద్ధధర్మాధ్యాసాద్ భేద ఇతి నిరస్తమ్ ।

యోయం రామేణోక్తః, స ఏవేదానీం కృష్ణేనోచ్యతే, యోఽయం తారో మయా శ్రుతః, స ఏవేదానాం మన్ద ఇతి ప్రతీతేస్తారత్వాదేర్విరోధాభావాచ్చ । యదేవ పద్మం దేవదత్తాపేక్షయా విష్ణునోచ్చైః పఠితమ్, తదేవానేన తదపేక్షయా మన్దం పఠితమ్, న త్విదం పద్యాన్తరమితి సకలానుభవవిరోధాచ్చ ।

తత్ర పద్యాన్తరత్వాపతేశ్చ । గుర్జరీదీపాదిస్థలేఽపి మానాన్తరేణ నాశసిద్ధేః సోఽయమిత్యస్య భ్రమత్వమ్ ।

న చ నిత్యత్వే వాయుతాల్వోష్ఠసంయోగాదేః కకారాదిప్రత్యక్షత్వం కార్యతావచ్ఛేదకం వాచ్యమ్, మమ తు కత్వమేవేతి లాఘవమితి వాచ్యమ్, అనన్తప్రాగభావధ్వంసాదకల్పనాపేక్షయా లఘుత్వాత్, గురుధర్మస్యాపి అవచ్ఛేదకతాయాః స్థాపితత్వాచ్చ, ప్రత్యక్షత్వావచ్ఛిన్నవిషయతయా గత్వస్యైవ కార్యతావచ్ఛేదకత్వాచ్చ ।

నన్వేవం ఘటాద్యపి నిత్యం స్యాత్, కపాలసంయోగాదికఞ్చ వ్యఞ్జకం భవిష్యతీతి చేత్, న; ఉత్పత్తిప్రతీతేర్వినా బాధకం సాక్షాత్ సమ్బన్ధాంశే భ్రమత్వాయోగాత్ । వర్ణేషు తద్గ్రహవిపరీతగ్రహయోః సత్త్వేన తదయోగః, సత్కార్యవాదే ఇష్టాపత్తేశ్చ ।

న చ కకారాదేర్వినా వ్యఞ్జకమనుభవేఽన్ధకారస్థఘటవత్ సందేహాపత్తిరితి వాచ్యమ్, దోషాద్యభావాత్, ఉత్పన్నత్వాదిసందేహస్య తవాపి దుర్వారత్వాచ్చ ।

నన్వవర్ణస్థలే ధ్వనిసత్త్వే మానాభావః, సఙ్ఖాద్యభావేన యదుత్పత్త్యసంభవశ్చేతి వాచ్యమ్, వర్ణాగ్రహణే ధ్వనిగ్రహణస్యానిభవసిద్ధత్వాత్ । వర్ణోచ్చారణస్థలే తత్తత్స్థానే జిహ్వయా ఈషదన్తరం యాతే వర్ణానుపలబ్ధేర్ధ్వన్యుపలబ్ధేశ్చ దర్శనేన జిహ్వాభిఘాతవాయుకణ్ఠసంయోగాదేస్తజ్జనకత్వకల్పనాచ్చ, వర్ణోత్పత్తౌ తదనఙ్గీకారే ప్రతిబన్ధ్యప్రతిబన్ధకభావకల్పనాగౌరవాపత్తేశ్చ ।

న చైవం ఘటేన తరతీత్యర్థే ద్వ్యజ్లక్షణష్ఠన్ న స్యాదితి వాచ్యమ్, ఆవృత్తికృద్వ్యజ్వ్యపదేశేన సిద్ధేః । అశ్వాదిప్రతిషేధేన తద్విషయే గౌణస్యాపి

గ్రహణజ్ఞాపనాత్ I అత ఏవ కరిణేత్యాదౌ "సావేకాచః" [6I1I168] ఇతి విభక్త్యుదాత్తత్వం న, ఆవృత్తికృతద్వ్యజ్వ్యపదేశేనైకాజ్వ్యపదేశస్య నివర్తితత్వాత్ I నహి త్రిపుత్రో ద్విపుత్రవ్యపదేశం లభతే I

అనుబన్ధసఙ్కరోఽపి న, ఏకస్యైవ దేవదత్తస్య దేశభేదేన జటిత్వముణ్డిత్వాద్యుపదేశే తేషాం దేశభేదేన వ్యవస్థావత్ టిత్త్వకిత్త్వాదీనామప్యుపపత్తేః I

న చైకత్వే ఏకస్య పురుషస్య దేశభేదేన గ్రహణానాపత్తిః, తదధికరణస్యాకాశసయైకత్వేన దేశభేదస్యైవాభావాత్ I ఔపాధికతద్భేదాఙ్గీకారే తు వాయుసంయోగోపాధికభేదస్య వర్ణేఽపి సత్త్వేనాక్షతేః I స్పష్ట చేదమ్ "అఇఉణ్" సూత్రే భాష్యకైయటయోః I

న చాభివ్యక్తేః క్షణికత్వేన పదప్రత్యక్షాసంభవః, జన్యత్వేఽపి తుల్యత్వాత్, పూర్వపూర్వసంస్కారసహకృతశ్రోత్రేణాభివ్యక్తపూర్వవర్ణవైశిష్ట్యస్యోత్తరోత్తరవర్ణే గ్రహణేన తత్సంభవాచ్చ I

అవ్యవహితోత్తరత్వఞ్చోత్పత్త్యనవచ్ఛిన్నస్వజ్ఞానాధికరణక్షణోత్పత్తికజ్ఞానావిషయత్వమ్ I ఏవఞ్చ పదసయైకత్వేనానుగమకాకాఙ్క్షాయా అభావేన కారణతావచ్ఛేదకస్యావశ్యకత్వాభావః I తాదాత్మ్యేన తదేవ చావచ్ఛేదకమ్ I తదర్థజ్ఞాపకత్వజ్ఞానమపి అవ్యవహితోత్తరసమ్బన్ధేన పూర్వపూర్వవర్ణవిశిష్టచరమవర్ణశ్రవణ ఏవ వర్ణవైకల్పాదినా శ్రవణే న బోధ ఇతి దిక్ I

?0ఇతి సఖణ్డపదావాక్యస్పోటనిరూపణమ్ I

.

అథాఖణ్డపదవాక్యస్పోటనిరూపణమ్

వర్ణమాలాయామ్ 'ఏకం పదమ్''ఏకం వాక్యమ్' ఇతి ప్రతీతేః 'తదేవేదమ్''తదేవేదం ఘటమానయ'ఇతి వాక్యమితి ప్రతీతేశ్చ వర్ణాతిరిక్తమ్ 'ఏకమఖణ్డం

ప్రకృతిప్రత్యయాదివిభాగరహితం పదం వాక్యఞ్చ వర్ణవ్యఙ్గచమవశ్యం స్వీకార్యమ్ । నహీయమేకత్వధీర్వర్ణవిషయేతి యుక్తమ్, తేషామనేకత్వాత్ । న చైకం వనమితివత్ సా, వనరాశ్యాదేరప్యతిరిక్తత్వాత్ ।

కిఞ్చ, తత్రైకదేశావచ్ఛిన్నత్వస్యోపాధేరేకత్వేన సోపాధిస్తథాప్రతీతిరుపపద్యతే । ప్రకృతే చోపాధేరసమ్భవః । న చైకార్థబోధహేతుత్వం తథా, వ్యాససమాసయోరప్యైక్యాపత్తేః, వాక్యేऽసంభవాచ్చ । వర్ణసముదాయః పదమిత్యాది "ఆద్యన్తవత్" సూత్రస్థభాష్యం తు సముదాయోऽతిరిక్త ఇతి మతేన ।

కిఞ్చైవం సతి వర్ణేష్వప్యవయబానుభవసత్త్వాత్తదతిరిక్తో వర్ణోऽపి న సిధ్యేత్ । యథా ఋకారే రేఫో ఌకారః, ఏకారైకైరయోరకారేకారౌ । ఔకారౌకారయోరకారోకారౌ । దీర్ఘాదిష్వపి హ్రస్వాకారాదయః ।

ర్కి బహునా, వర్ణమాత్రే "తస్యాదిత ఉదాత్తమ్" [2।2।32] ఇత్యాదినాऽవయవసత్త్వం గమ్యతే । అత ఏవ వర్ణావయవానాం బర్ణగ్రహణేన గ్రహణాగ్రహణపక్షౌ "ఏేజ్" సూత్రే భాష్యే వ్యుత్పాదితౌ ।

కిఞ్చైవమ్ 'ఏకః పటః' ఇతి వ్యవహారస్యాపి తన్తుసముదాయేనైవోపపత్తౌ తత్రాప్యతిరిక్తావయవ్యసిద్ధచాపత్తిః । యది తత్రైక ఇతి వ్యవహారాదతిరిక్తావయవిసిద్ధిః, ర్తాహ ప్రకృతేऽపి సమమ్ । నచ వర్ణేష్వయవా న సన్త్యేవ, తదవభాసస్తు తత్తదుచ్చారణవిశేషజన్యతత్తద్వర్ణసమానాకారక్రధ్వనివిశేషసన్తానోపరాగోపాధిరితి వాచ్యమ్, పదేऽపి వర్ణావభాసస్యైవమేవోపపత్తౌ వర్ణోచ్ఛేద ఏవ స్యాత్ । అఖణ్డత్వం తు ప్రకృతిప్రత్యయాద్యవయవరాహిత్యేనైవ । సఖణ్డపదస్ఫోటాద్యుక్తరీత్యా సముదాయశక్త్యైవ బోధస్య జాయమానత్వేన తత్ర తత్సత్త్వే మానాభావాత్ । శాస్త్రే తు 'రేఖాగవయ' న్యాయేనోపపన్నమ్ ।

పస్పశాయామ్ 'అథ కః శబ్దః' ఇతి ప్రఘట్టకే 'యేనోచ్చారితేన సాస్నాలాఙ్గూలకకుదఖురవిషాణినాం సమ్ప్రత్యయః ఇతి' భాష్య ఏకవచనేనాయం పక్షః సూచితః । స్పష్టక్ష్వ కైయటేనోక్తః తత్రైవ । తదుక్తం హరిణా--

పదే న వర్ణా విద్యన్తే వర్ణేష్వవయవా ఇవ ।

వాక్యాత్ పదానామత్యన్తం ప్రవివేకో న కశ్చన ।। ఇతి ।

అత్ర వర్ణశబ్దేన ప్రకృతిప్రత్యయాదికమ్, వర్ణస్ఫోట ఇత్యత్ర వర్ణపదేన తస్యైవ ప్రకృతత్వాత్, "ఆద్యన్తౌ" "ఆద్యన్తవత్" ఇత్యాదిసూత్రస్థభాష్యేణ తథైవ లాభాచ్చ ।

యే తు--'పదే వర్ణా న సన్త్యేవ । యథా ఋకారాదౌ అవయవాః ప్రతీయమానా అపి న సన్తి, తద్వదిత్యర్థః' ఇతి వ్యాచక్షతే । తేషామనుభవవిరోధః, అవయవిని పటే తన్తూనామివ పదే వర్ణానామప్యనుభవసిద్ధత్వాత్ । అఖణ్డత్వరూపధర్మైక్యాత్ పదవాక్యాత్ వాక్యపదయోరత్యన్తం భేదో నాస్తీత్యర్థః ।

ననుు వర్ణసత్త్వే మానాభావః, పూర్వోక్తరీత్యానుభవేన చ వర్ణస్థలే ధ్వనీనామావశ్యకత్వేన తంరేవ స్ఫోటాభివ్యక్తిసంభవే ధ్వనిస్ఫోటయోర్మధ్యే వర్ణాఙ్గకారే గౌరవాద్ ఇతి చేత్, భవన్తు త ఏవ వర్ణా దూరగతకోలాహలశ్రవణే ఘత్వాదినాం శ్రూయమాణధ్వనిగతానామేవ దూరత్వదోషేణానభివ్యక్తిసంభవాత్ ।అత ఏవ 'లోకే ప్రతీతపదార్థకో ధ్వనిఃశబ్దః' ఇతి । భాష్యం సఙ్గచ్ఛతే । తత్ర హి--కర్మధారయః । ఇదమేవాభిప్రేత్యోక్తో కావ్యప్రకాశే 'బుధైః వేయాకరణైః

ప్రధానభూతస్ఫోటరూపవ్యఙ్గచవ్యఞ్జకస్య ధ్వనిరితి వ్యవహారః కృతః' ఇతి । అత్ర ప్రధానీభూతః స్ఫోటః పదవాక్యప్రకృత్యాదిరూపః స్ఫోటః, తస్యార్థప్రత్యాయకత్వేన ప్రధానీభూతత్వమ్ ।

ఏవఞ్చార్థే గృహీతసమ్బన్ధేన ప్రాగుక్తరీత్యా గృహీతక్రమేణ వర్ణసముదాయేన వ్యఞ్జతోక్తరూపాద్వా అర్థవిశేషేణ గృహీతసమ్బన్ధాత్ స్ఫోటాదర్థప్రత్యయః । పర్యాయేషు చ భిన్నైవ శక్తిః గౌరవం తు ప్రామాణికత్వాన్న దోషావహమ్ ।

ఏతేన కిమయం స్ఫోటః స్వరూపతోఽర్థప్రత్యాయకః, ప్రతీతో వా ? నాద్యః, సర్వదార్థబోధాపత్తేః । అన్త్యే, 'ఏకం పదమ్' ఇత్యాదిప్రత్యక్షం తద్గ్రాహకం వాచ్యమ్ । తత్ర కిమయం ప్రత్యయో వర్ణానవగాహతే, న వా ? ఆద్యే, అస్తు తేషామేవానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నానాం వాచకతా, ఆవశ్యకత్వాత్ । అన్త్యే ప్రతీతిబాధ ఏవ ।

కిఞ్చ, వర్ణవ్యఙ్గచః స్ఫోటః । తత్ర రిక్ వర్ణావలీ తత్తదర్థవిశేషణే గృహీతసమ్బన్ధా స్ఫోటవ్యఞ్జికా, గృహీతసమ్బన్ధా వా ? నాద్యః, కావ్యాదిశ్రవణే తత్తదర్థేరగృహితసమ్బన్ధస్యాపి 'ఇదమేకం పదమ్' 'ఇదమేకం వాక్యమ్' ఇత్యాదిస్ఫోటప్రతీత్యాపత్తేః । నాన్త్యః, తైరేవ బోధోత్తావతిరిక్తతత్స్వీకారస్య వైయర్థ్యాపత్తేః । ఏకత్వప్రతీతిశ్చైకబుద్ధివిషయత్వోపాధికీ ।

న చ తదేవేదం పదమితి ప్రతీత్యా తత్సిద్ధిరితి వాచ్యమ్, పూర్వనఖాదినాశోత్తరం పునరుత్పన్నే నఖాదౌ తదేవేదం నఖమ్, త ఏవ ఇమే కేశాః, స ఏవాద్ర ఇతివత్ సాదృశ్యేనోపపత్తేః । అతిరిక్తనఖాదికమనుభవరుద్ధమితి చేత్, గౌరిత్యాదౌ గకారవిసర్గాతిరిక్తస్ఫోటోఽప్యనుభవబిరుద్ధ ఇతి తుల్యమ్ ।

కిఞ్చ, పర్యాయశబ్దేష్వేకః స్ఫోటః, నానా వా ? నాద్యః, కలశఘటాదిపర్యాయాభివ్యక్తే స్ఫోటే గృహీతశక్తికస్య పుసోఽప్రసిద్ధపదశ్రవణేఽప్యర్థప్రత్యయాపత్తేః, ప్రాగ్గృహీతశక్తికస్యైవ స్ఫోటస్య తేనాప్యభివ్యఞ్జనాత్ ।

న చ తత్తత్పర్యాయాభివ్యక్తస్ఫోటే శక్తిగ్రహస్తత్తత్పర్యాయశ్రవణేఽర్థధీహేతురితి వాచ్యమ్, ఏవం హి ప్రతిపర్యాయం శక్తిగ్రహావశ్యమ్భావే తత్తత్పర్యాయగతశక్తిగ్రహహేతుతాయా ఏవ యుక్తత్వాత్ । తవ తు తత్తత్పర్యాయాభివ్యక్తగతశక్తిగ్రబత్వే గౌరవాత్ ।

నాన్త్యః, అనన్తపదార్థానాం తేషు శక్తేశ్వ కల్పనామపేక్ష్య క్లృప్తవర్ణేష్వేవ శక్తికల్పనస్య లఘుత్వాత్ ।

అపి చ , వర్ణానాం ప్రత్యేకం వ్యాఞ్జకత్వమ్, సముదితానాం వా ? నాద్యః, ప్రత్యేకాత్ స్ఫోటప్రతీతౌ తావతైవార్థాబోధాపత్తేః । నాన్త్యః, 'తద్ధేతోః' ఇతి న్యాయేనార్థబోధస్యాపి తతత ఏవోపపత్తౌ తత్కల్పనావైయర్థ్యపత్తిరితి నిరస్తమిత్యాహుః ।

అపరే తు--ఏవ పదార్థః శ్రోత్రగ్రాహ్యః । అనన్తవర్ణధ్వనికల్పనే మానాభావాత్, అవర్ణానామైక్యమ్, అవర్ణకకారాదీనాఞ్చనేకత్వమిత్యర్ధజరతీయస్యాన్యాయ్యత్వాచ్చ । కత్వాదికం చాభివ్యఞ్జకవాయుసంయోగనిష్ఠమేవ । విజాతీయవాయుసంయోగైస్తస్యైవ కత్వాదినాఽభివ్యఞ్జనమ్, విజాతీయైశ్చతదనాక్రాన్తధ్వనిరూపేణేత్యేవ యుక్తమ్ ।

కిఞ్చ, ఏకైకవిదాతీయవాయుసంయోగైః కేవలకత్వాదినైవ తస్య వ్యఞ్జనమ్ । క్రమోత్పన్నైర్బహుభిస్తు తత్తత్పదవాక్యరూపేణాభివ్యక్తాదర్థప్రత్యయః । తస్యైవ పదాదిరూపేణాభివ్యక్తస్యార్థప్రత్యాయకత్వేన స్ఫోటత్వవ్యవహారః ।

న చేదమయుక్తమ్,
తత్తద్వర్ణోత్పాదకత్వాదినాభిమతవిజాతీయవాయుసంయోగవిశేషాభివ్యక్తాఖణ్డపదార్థరూపైక వర్ణస్యైవ

తత్తద్వర్ణజనకతావచ్ఛేదకతయా, వ్యఞ్జకతావచ్ఛేదకతయా వా పరమతసిద్ధస్య వాయుసంయోగనిష్ఠస్య వైజాత్యస్య పరమ్పరయా వర్ణవృత్తిత్వమాదాయాన్యేషాం మతే తారత్వాదినా ప్రత్యయవద్ అస్మన్మతే కత్వాదినాపి ప్రతీతిసమ్భవాత్ ।

అత ఏవ భామత్యామ్ 'తారత్వాదివాయునిష్ఠ వర్ణేష్వారోప్యతే' ఇతి దేవతాధికరణేఽభిహితమ్ । 'సోఽయం గకారః' 'తదేవేదం పదమ్' ఇత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞాపి గత్వాద్యధికరణవాయుసంయోగాభివ్యక్తం దర్పముఖవద్ వ్యఞ్జకధర్మరూషితతయా ప్రతీయమానమేకం వర్ణమాదాయైవ బోధ్యా ।

ఏవమ్ 'ఏకం పదమ్' ఇత్యాద్యపి, పదార్థస్యైకత్వాత్ I అస్య నిత్యత్వేఽపి కకార ఉత్పన్న ఇతి ప్రత్యయస్తు వ్యఞ్జకనిష్ఠోత్పత్తేః పరమ్పరయా తత్ర సత్త్వాదక్షత ఏవ Iసాక్షాత్తే సమ్బన్ధాంశే తు ప్రాగ్వదేవ భ్రమత్వమ్ I ఏతేన బాధగ్రహే తన్నిష్ఠజాత్యాద్యగ్రహః I

కిఞ్చ, యేన యస్య ధర్మో గృహ్యతే, తేన తదపీతి నియమాద్ వాయుసంయోగానామపి శ్రోత్రేణ గ్రహణాపత్తిరితి నిరస్తమ్, సాక్షాత్ సమ్బన్ధేన బాధగ్రహేఽపి పరమ్పరయా తదగ్రహాత్ I

ఏతేన 'కిఞ్చేత్యాద్యపి' అపాస్తమ్ I రసనాదేః రసాదిమాత్రగ్రాహకతాయాః పరైరభ్యుపగమాచ్చ I

న చ విలక్షణవాయుసంయోగ ఏవ వాచకోఽప్యస్తు, శృణోమేత్యాద్యనుభవేనాతిరిక్తస్య శ్రోత్రగ్రాహ్యస్యావశ్యకత్వాత్ I న చ కకారహకారయోరైక్యాపత్తిః, భిన్నత్వప్రతీత్యనాపత్తిశ్చేతి వాచ్యమ్, వ్యఞ్జకగతవైజాత్యేన భేదాత్ I అద్వైతసిద్ధాన్తేవిషయసమ్బన్ధజన్యవృత్తివైచిత్ర్యేణ వ్యఙ్గచే స్వరూపసుఖవైచిత్ర్యవత్ I విశేష్యాంశమాదాయాభేద ఇష్ట ఏవ I తత్రప్రతీతిస్తు నాపాద్యా, ఉపాధ్యనాలిఙ్గితవర్ణప్రతీత్యభావాత్ I

ఏతేన 'యోఽయం హకారః, స ఏవేదానీం గకార ఇతి ప్రతీతిః స్యాత్ I హకారోఽయం న గకార ఇతి ప్రతీతిశ్చ న స్యాదిత్యపాస్తమ్ I

న చ విలక్షణవాయుసంయోగా ఏవ శ్రోత్రేన్ద్రియగ్రాహ్యాః సన్తు, కిమేకస్యాప్యతిరిక్తస్య కల్పనయేతి వాచ్యమ్, 'ఏకో గకారః' 'ఏకం పదమ్' ఇత్యాదిప్రతీత్యనురోధేన తస్యావశ్యకత్వాత్ I

అత ఏవ వాచస్పతిమిశ్రాస్తత్త్వబిన్దౌ 'గకారాదతిరిచ్యమానతూర్తేః కకారస్యాభావాత్' ఇతి స్ఫోటవాదిమతమూపన్యాస్థన్ I అత ఏవ "అఇఉణ్" సూత్రే "అస్యచౌ" [7I4I32] ఇత్యాద్యకారస్య వర్ణసమామ్నాయస్థాకారభిన్నత్వేనాణ్త్వాభావాత్ సవర్ణాగ్రాహకత్వమాశఙ్క్య 'అవర్ణస్యైకత్వాత్ సిద్ధమ్' ఇతి ప్రఘట్టకే ఏకస్య పుంసో యుగపదనేకదేశేషూపలమ్భో న స్యాత్, ఉపలభతే తు ఇత్యాశఙ్క్య 'అకారమపి నోపలభతే, యతః 'శ్రోత్రపలబ్ధిర్బుద్ధినిర్గ్రాహ్యః ప్రయోగేణాభిజ్వలిత ప్రయోగేణాభిజ్వలిత ఆకాశదేశః శబ్దః, ఏకఞ్చ పునరాకాశమ్, శ్రోత్రోపలబ్ధిరిత్యనేన ఆకాశదేశత్వం శబ్దస్య ప్రతిపాదయతి I బుద్ధినిర్గ్రాహ్యః పూర్వపూర్వధ్వన్యుత్పాదితాభివ్యక్తిభివ్యక్తిజనితసంస్కారపమ్పరాసహకృతాన్త్యబుద్ధినిగ్రహ్యః, ప్రయుజ్యతేఽనేనేతి ప్రయోగో వాయుసంయోగః, కణ్ఠతాల్వాద్యభిఘాతో ధ్వనిర్వా I తేనాభిజ్వలితః అభివ్యఙ్గ ఇతి కంయటః I

తత్ర 'బుద్ధిభిర్నిగ్రాహ్యః' ఇతి సమాసః I నిర్గ్రాహ్యః, నిశ్శేషతో గ్రాహ్యః; శబ్దతోఽర్థతశ్చేత్యర్థః I అయమేవార్థః ప్రయోగేణాభిజ్వలిత ఇత్యనేన స్ఫుటీక్రియతే ఇత్యన్యే I

యత్ర 'బేద్ధినిర్గ్రాహ్యః' ఇత్యస్య బుద్ధివిషయ ఇత్యర్థ ఇతి । తత్, న; 'శ్రోత్రోపలబ్ధిః' ఇత్యనేన పౌనరుక్త్యాపత్తేః ।

అనేన హి స్వరసత ఏకస్యైవాద్యధ్వనిమారభ్య అన్తధ్వన్యన్తేన వ్యఙ్గచతా లభ్యత ఇతి స్పష్టమ్వ్యాక్షరమార్మికాణామ్ ।

న చేదం ప్రాగుక్తమతసిద్ధాతిరిక్తపదవిషయమితి భ్రమితవ్యమ్, 'అకారమపి నోపలభతే' ఇతి ఉపక్రమవిరోధాత్ ।

అత్రాపి పక్షే పదవాక్యగ్రహణప్రక్రియా సఖణ్డవాక్యస్ఫోటవదేవ । శక్తిగ్రహశాబ్దబోధప్రక్రియాపి ప్రాజ్నిరూపితరీత్యైవ । సాఽపి బోద్ధృభేదేనానియతైవేతి ప్రాహుః ।

నన్వేవం శాస్త్రాప్రామాణ్యప్రసఙ్గః, పదవాక్యయోరఖణ్డత్వాత్, శస్త్రస్య చ ప్రకృతిప్రత్యయాభ్యాం వ్యుత్పాదనపరత్వాదితి చేత్, న; ఉత్తరమీమాంసాయామ్ అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయరూపపఞ్చకోశావతరణస్య సర్వాధారబ్రహ్మబోధకత్వవత్ ప్రకృతిప్రత్యాయాదివిచారస్యాఖణ్డస్ఫోటబోధనోపాయత్వేనాదోషత్వాత్ ।

నను శాస్త్రజ్ఞానం వినాపి గామానయేతి వాక్యమాత్రవ్యుత్పన్నస్య పామరాదేరపి శాబ్దబోధేన తత్ర స్ఫోటజ్ఞానస్య జాయమానత్వాత్ నైతచ్ఛాస్త్రం పఞ్చకోశవత్ స్ఫోటజ్ఞానోపాయ ఇతి చేత్, న ; ప్రకారాన్తరేణ తజ్జ్ఞానసమ్భవేఽపి ప్రకృతిప్రత్యయవ్యుత్పాదనపూర్వకవిజాతీయతజ్జ్ఞానస్య స్వపూర్వప్రయోగద్వారా శరిరశుద్ధిఫలకస్య తత్ఫలత్వేనాదోషాత్ । తదుక్తం హరిణా--

'తద్ద్వారమపవర్గస్య వాఙ్మలానాం చికిత్సితమ్ । ఇతి ।

ఏవఞ్చ విజాతీయజ్ఞాన ఏవ శాస్త్రస్యోపయోగ ఇతి న తృణాదివద్ వ్యభిచారః । లఘునోపాయేన సకలశబ్దప్రతిపత్తౌ చ శస్త్రస్యోపయోగో బోధ్యః ।

న చ ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగస్య కాల్పనికత్వే శశవిషాణప్రాయత్వమ్, పఞ్చకోశాదివదస్యాపిసద సద్విలక్షణత్వాత్ । ఏవమ్ 'రేఖాగవవయ' న్యాయేనాపి శాస్త్రముపాయః ।

ఏవఞ్చ సఖణ్డపదస్ఫోట ఇత్యస్య ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగతత్తదర్థజ్ఞానపూర్వకం పదం బోధకమిత్యర్థః । ఏవం హరేఽవేత్యాదౌ ప్రత్యేకపదజ్ఞానపూర్వకం బోధ ఇతి సఖణ్డవాక్యస్ఫోటః । ప్రకృతిప్రత్యయాదికల్పనా 'రేఖాగవయ' న్యాయేన కద్బోధితమఖణ్డం ప్రకృతిప్రత్యయాదివిభాగానాశ్రయం పదాదిబోధకమిత్యఖణ్డపదవాక్యస్ఫోటావితి తత్త్వమ్ ।

ఇత్యఖపడపదవాత్యస్ఫోటనిరూపణమ్ ।

.

అథ జాతిస్ఫోటనిరూపణమ్

ఇత్థం పఞ్చ వ్యక్తిస్ఫోటా నిరూపితాః । జాతిస్ఫోటవాదినస్తు--వర్ణా అనన్తా ఏవ, ఘటాకాశమఠాకాశాదివదుపాధ్యాలిఙ్గితాయా ఏవ తత్రప్రతీతేరభావేనంవోపాధితో భేద ఇత్యస్య వక్తుం శక్యత్వాత్ । సోఽయమిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా తు సాజాత్యనిబన్ధనా ।

న చైవం పదాదీనాం శక్తిగ్రహే ఆనన్త్యవ్యభిచారౌ, ఆనుపూర్వ్యా తు న నివహిః, తస్యా అపి పురుషభేదేన కాలభేదేనానన్తత్వాదితి వాచ్యమ్, జాతేః శక్యతావచ్ఛేదకత్వవత్ శక్తతావచ్ఛేదికాయా ఆపి తస్యా అఙ్గీకారేణ దోషాభావాత్ । 'ఇదం ఘటపదమ్' 'ఇదం ఘటపదమ్', 'ఇయం ప్రకృతిః' 'ఇయం ప్రకృతిః' ఇత్యద్యేకాకారప్రతీత్యా ఘటపదజ్ఞానత్వాదినా కారణత్వే కారణతావచ్ఛేదకకోటిప్రవిష్టతయా చ ఘటత్వాద్యర్థగతజాతివత్ శబ్దగతజాతివిశేషస్యాప్యావశ్కత్వాత్ । ఆనుపూర్వ్యా శక్తతావచ్ఛేదకత్వే గౌరవాచ్చ । తదుక్తమ్--

'శక్యత్వే ఇవ శక్తత్వే జాతేర్లాఘవమీక్ష్యతామ్' । ఇతి ।

శక్యత్వే ఇత్యాదేస్తదవచ్ఛేదకత్వే ఇత్యర్థః ।

కిఞ్చానుపూర్వ్యైవ ప్రతీతికారణత్వయోర్నిర్వాహే ఘటత్వాదేరపి సంయోగవిశేషవిశిష్టమృదాదిభిరన్యథాసిద్ధచాపత్తిః । న చ క్రమికవర్ణసముదాయస్య యౌగపద్యాసమ్భవేనానారబ్ధే తు గౌశబ్దే గశబ్దత్వం కథం భవేదితి న్యాయేన తత్ర జాతిర్దు రుపపాదేతి వాచ్యమ్, ప్రాగుక్తరీత్యైకబుద్ధివిషయీకృతే తత్సమ్భవాత్ । జాతివిశేషస్య చానుపూర్వీవిసేషవిశిష్టా వర్ణా వ్యఞ్జకా ఆకారవిశేష ఘటత్వాదేః । అతః సరో రస ఇత్యాదౌ న బోధావిశేషః ।

నను జాతేః ప్రత్యేకం వర్ణేషు సత్త్వే ప్రత్యేకాదర్థబోధాపక్కిరితి చేత్, న; అనేకవ్యక్త్యభివ్యఙ్గవర్ణసముదాయే తస్య వ్యాసజ్యవృత్తిత్వాదక్షతేః । తదుక్తమ్--

'అనేకవ్యక్త్యభివ్యఙ్గచా జాతిః స్ఫోట ఇతి స్మృతా' ఇతి ।

న చ జాతేః శక్తతావచ్ఛేదకత్వేఽపి తస్యాః శక్తత్వే మానాభావేన జాతౌ స్ఫోటవ్యవహారానాపత్తిః, శక్యతావచ్ఛేదకే విషయతయా శక్తేరివ శక్తతావచఛేదకే ఆశ్రయతయా తస్యాః 'సత్త్వేనాక్షతేః । స్పష్టం చేదమ్ "అఇఉణ్" సుత్రే । తస్మాత్ 'ఆన్యభావ్యమకారస్య' ఇతి గ్రన్థే భాష్యకైయటయోః ।

అన్యే తు--ఆకృత్యధికరణన్యాయేనావశ్యకత్వాచ్చ శక్తాఽపి జాతిరేవ । తాదత్మ్యేన తదవచ్ఛేదికా చ నిఖచ్ఛిన్నైవ వా శక్తతా, జాతేరేకత్వేనానుగమకాకాఙ్క్షాయా అభావాత్ । సా చ జ్ఞాత్రైవ వాచికా, వ్యక్తివత్ ।

ఏతేన స్ఫోటస్య సదాతనత్వాదర్థబోధారత్తిరిత్యపాస్తమ్ ।

జాతిశ్చావిద్యకో ధర్మవిశేషః । తత్ర దుపాధ్యవచ్ఛిన్న బ్రహ్యసత్తైవ వా, తదుక్తమ్--

సమ్బన్ధిదాత్ సత్తైవ భిజ్యమానా గవాదిషు ।

జాతిరిత్యుచ్యతే తస్యాం సర్వే శబ్దా వ్యవస్థితాః ।।

సా నిత్యా సా మహానాత్మా తామాహుస్త్వతలాదయః ।

తాం ప్రాతిపదికార్థఞ్చ ధాత్వర్థఞ్చ ప్రచక్షతే ।। ఇతి ।

ఏవఞ్చ వాచకం బ్రహ్మైవ, శాస్త్రీయప్రక్రియా తు జాతివ్యఞ్జకబోధనార్థా ప్రాగ్వదేవేతి సర్వేష్టసిద్ధిః ।

ఇతి జాతిస్ఫోటనిరూపణమ్ ।

అధీత్య ఫణిభాష్యాబ్ధి సుధీన్ద్రహరిదీక్షితాత్ ।

న్యాయతన్త్రం రామరామాద్ వాదిరక్షోఘ్నరామతః ।।1।।

వైయాకరణనాగేశః స్ఫోటాయనఋషేర్మతమ్ ।

పరిష్కృత్యోక్తవాంస్తేన ప్రీయతాముమయా శివః ।।2।।

దృఢస్తర్కేఽస్య నాభ్యాస ఇతి చిన్త్యం న పణ్డితైః ।
దృషదోఽపి హి సన్తీర్ణాః పయోధౌ రామయోగతః ।।3।।

శబ్దేన్దుశేఖరం పుత్రం మఞ్జుషాఞ్చైవ కన్యకామ్ ।
స్వమతౌ సమ్యగుత్పాద్య శివయోరర్పితౌ మయా ।।4।।

ఇతి శ్రిమదుపాధ్యాయోపనామకశివభట్టసుతనాగేశభట్టకృతో

వైయాకరణసిద్ధాన్తమఞ్జూషాఖ్యః

స్ఫోటవాదః సమాప్తః ।

వైయాకరణసిద్ధాన్తమఞ్జూషా యా కృతా మయా ।
తయా శ్రీభగవాన సామ్బః శివో మే ప్రీయతామితి ।।

।। శుభమస్తు ।।